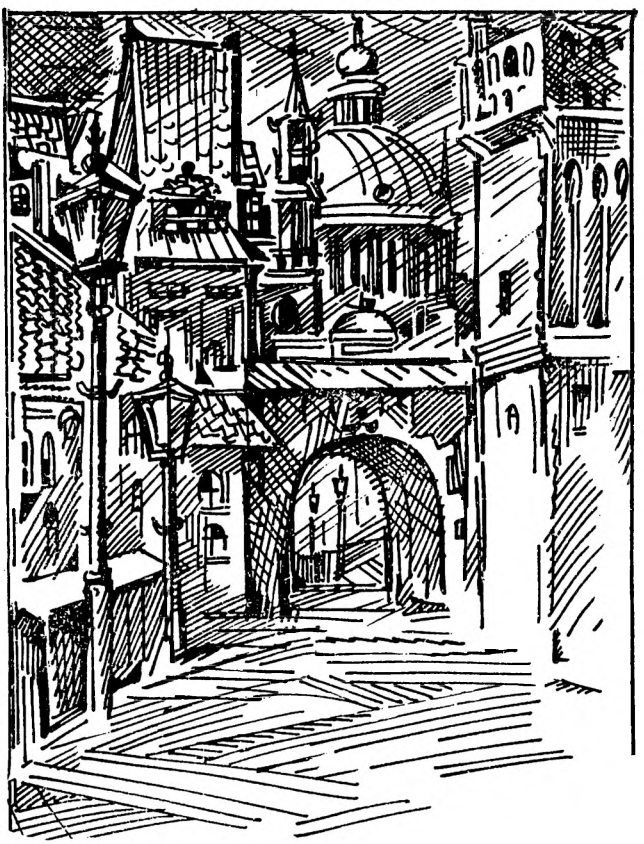

Ілюстрації
М. С. ТУРОВСЬКОГО

ЗДЕНЕК ПЛУГАРЖ

СКЛЯНА ДАМА

УСПІХ

Романи

Переклали з чеської

ОЛЕГ МИКИТЕНКО І ВОЛІНА ПАСІЧНА

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
КИЇВ — 1976

И(Чехосл)
П40

Дія гостросюжетного роману Зденека Плугаржа
«Скляна дама»
відбувається напередодні
Мюнхенської змови 1938 року.
В районі прикордонного містечка
на північному заході Чехословаччини
з'являється незнайомець, на якого полюють
і гестапівці, і судетські фашисти — генлейнівці.
Доля відважного німецького підпільника-антифашиста,
котрого підтримують чеські патріоти,
тісно пов'язана з долею багатьох людей.
Змальовуючи їхнє життя, автор розкриває загальну
суспільно-політичну ситуацію
в країні у ті тривожні часи.

В основі психологічного роману «Успіх» —
морально-етичні проблеми сучасної Чехословаччини.
На прикладі родини науковців автор проводить
цікаве психологічне дослідження
двох різних типів людей, що по-різному
дивляться на смисл і мету наукової праці.
Творче горіння, повна віддача сил
приводять Марію до успіху,
а поверховість у науковій роботі і надмірні амбіції
стають причиною невдач її чоловіка.

Післямова Василя Шевчука

Перекладено за виданнями:

ZDENĚK PLUHAŘ. Skleněná dama.
Československý spisovatel. Praha, 1973.

ZDENĚK PLUHAŘ. Úspěch.
Československý spisovatel. Praha, 1965.

© *Український переклад, післямова —*
видавництво «Дніпро», 1976.

П $\frac{70304-005}{M205(04)-76}$ Бз—19—13—76.

СКЛЯНА ДАМА

Роман

Переклав з чеської
ОЛЕГ МИКИТЕНКО

1

Яскраве світло різонуло по очах і перервало його важкий, хропливий сон. Біля ліжка стояв штурмовик в окулярах, з червоною пігментною плямою на круглому обличчі, а за ним, широко розставивши ноги, стовбичив товстозадий здоровань, тримаючи на плечі безвладну дівчину в квітчастій німецькій сукні.

— Хай вона виспиться у тебе до ранку — такою її не можна відпускати додому...

Курт, нічого не розуміючи, звісив з дивана ноги й відчув тупий біль у черепі. «Що це таке? Де я, власне, опинився?..» У розчинене вікно готельної кімнати лилася холодна темрява.

— Котра година?

— Вже повернуло за першу.

Він запустив п'ятірню в скуйовджене волосся. «За це треба було б заїхати самому собі в пику...— майнула думка.— Так усе спаскудити...» Адже він чекав зовсім іншу дівчину з учорашньої компанії. Коли танцював із нею ще до дванадцятої,— вона майже пообіцяла прийти. Біс його штовхнув прилягти на той диван — і ось маєш, заснув, як колода... А що, коли Лотта заходила сюди? Напевне, була й побачила, як він *тужливо* чекає її... Прокляття!

— Що ви вигадали?! А як уночі буде перевірка? Я навіть не знаю, як прізвище дівчини.

— Скажеш, що зайшла до тебе випадково, не могла знайти виходу з цього барака. Та й не буде ніякої перевірки.

Кремезний чолов'яга в чоботях, схожих на стовпи, опустив дівчину на диван, пружини тоненько застогнали. Другий, якого звечора в ресторані називали Вальтером, поставив на стіл надпиту пляшку горілки.

— Якщо ви схочете підкріпитись...

Ірмгард лежала непорушно, звісивши одну ногу з дивана.

— Не дурійте, що я з нею робитиму?..

— Лишенько моє, а що роблять з дівчатами? Любов із сплячою красунею: що б тільки за це віддав, скажімо, наш Йохен!..

— Забирайтеся звідси, я хочу спати.

Тупотіння двох пар чобіт стихло на сходах. Курт глянув на несподівану співнічліжницю: бліде, аж сіре обличчя, на низькому лобі виступили дрібненькі краплини поту. Він поклав на диван її звішену погу. Якби вони хоч підсунули йому оту другу, що так погордливо позирала на нього за столом. Тільки ж Лотта, мабуть, пройда, вона так не нап'ється...

Завтра Курт має повертатись додому, в Чехословаччину, і оцей втрачений шанс іще довго псуватиме йому настрій...

Він відчув, як занудило його від самої думки про алкоголь. Схопив пляшку зі столу, перехилив над умивальником і, почекавши, поки все вилляється, ретельно сполоснув. У запамороченій голові майнув спогад про матір, як вона срібною лопаткою накладає тістечка на блюдце; він наче побачив м'яку усмішку, руку в мереживному манжеті...

Курт неприязно зиркнув на диван: дівчина ж п'яна до нестями... Які вже тут любовні пригоди!.. Думка про них майнула і зникла, наче випурхнула кудись за вікно, у темряву. Вони обоє виспляться і вранці навіть не пам'ятатимуть про сьогоднішню ніч. Це буде двоє інших — тверезих і розсудливих — людей. Вона ніяка не красуня, і взагалі починати новий день любовними забавами з дівчиною, яку ледве знаєш на ім'я...

Він озирнувся навколо, шукаючи роззувачку, цю найнеобхіднішу для німецького мужчини тридцятих років річ. На щастя, стояла вона в кутку біля шафи. Курт роздягся, натягнув піжаму й погасив світло. Зрештою, вчорашній день був не такий уже й невдалий: у дорожній

валізці лежить проект вигідної торговельної угоди на поставку друкарського паперу, папа́ залишиться тільки підписати...

Розбудив його монотонний шум — мовби на залізному даху над головою метушилася зграя голубів. Сонні очі здивовано втупилися в куток кімнати, де недбало кинутий на спинку крісла висів його піджак. На лівому рукаві — смужка з трьома гострими готичними літерами SHF [1], на правому — червона пов'язка зі свастикою. Він згадав, як учора під час бенкету Ірмгард стягла її у свого сусіда Йохена й начепила йому, мовляв, на честь гостя із Судет...

Порив вітру підкинув завісу аж до його ліжка, краплі дощу затарабанили по підвіконню. Курт ворухнувся. Голова й досі була важка — з похмілля, але сон прогнав учорашній головний біль. Перехилившись із ліжка, він глянув на диван і заспокоївся; розпатлана дівоча голова лежала на подушці, як і вчора. Чи, точніше, сьогодні вночі? І Курт блаженно заклав руки за голову; світ — прекрасний. Принаймні для тих, хто знає, з якого кінця треба хапатись за життя. За п'ять хвилин або за хвилину — як йому заманеться — дівчина буде у нього в ліжку. І, коли заплющити очі, можна уявити собі, що він обнімає ту вчорашню звабливу «єгиптянку».

— Ірмгард!

Дощ тарабанив по бляшаному підвіконню, завіса надималась під поривами вітру.

— Ірмгард! Доброго ранку!

Оце так сон! На вулиці чути було якийсь дивний шум, звуки наростали, розпадались на знайомий ритм кроків, різкий дріб невеликих барабанів, пронизливі посвисти флейт: гітлерюгенд марширує на ранкове тренування. Щось холодне й антимузичне завжди відчував Курт у цих диких дисонансах. «Вільний і прекрасний хижак повинен знову сяяти з очей нової німецької молоді»,— так сказав недавно фюрер.

Курт підвівся з постелі. На столику стояла вазочка без води. Він витяг із неї дві штучні квітки, під товстим шаром пороху важко було визначити їхній первісний колір. Але символ квітів лишався, дівчина повинна оцінити його увагу до неї...

---

[1] S H F — Sudetendeutsche Heimatfront — профашистська політична організація судетських німців.

Він торкнувся її прохолодної руки. Озирнувся на вікно: дощові краплини під поривами вітру залітали аж на диван. На піч можна було б і зачинити вікно, але ж учора була така задуха. Курт поторсав дівчину за руку і здригнувся, як ужалений: рука холодна, *задубіла*... Він сахнувся, щелепа в нього відвисла — боже мій, це сірожовте обличчя, глибокі зеленкуваті тіні біля носа...

— Ірмгард! — він тремтячими руками намагався намацати її пульс, долонею шукав серце, силкуючись хоч на мить відчути, чи здіймаються в неї груди, і сам тремтів, як у пропасниці. Відтягнув їй повіку, вона так і лишилась відкритою. Непорушне людське око, вже *незряче!*..

Курт вибіг з кімнати. В коридорі скрізь було тихо, він, спотикаючись, скотився униз, з останніх приступок майже злетів. Скочив на кухню, і люди там добру хвилину не могли второпати, про що це молодий пан так схвильовано й безладно розповідає. Когось покликали, з'явився буфетник у сорочці й підтяжках, на босих ногах капці: після вчорашньої нічної зміни він ще не ставав до роботи.

— Um Gotteswillen! [1]

За хвилину тут були всі: швейцар із заскленої будки, стара покоївка, лакей. Телефон розривався — викликали машину швидкої допомоги з лікарем, поліцію, дзвонили на квартиру власникові готелю.

— Матиму неприємності, як завжди, я! — лементував буфетник, якому доводилось у відсутність управителя заступати його.— Бодай провалилась вона, ота ваша нещасна компанія! Коли вчора приперлись ваші приятелі в чоботях, я одразу подумав, що це добром не скінчиться!..

Перед маленьким готелем зупинилась чорна поліцейська машина, відразу ж за нею — швидка допомога. Курт зблід іще більше: із швидкої допомоги виліз лікар у формі штурмовика. «Я нічого не знаю, з цією дівчиною я навіть не був знайомий, я ні в чому не винний, і, зрештою, у мене цілковите алібі... Цей Вальтер із червоною плямою на обличчі і той здоровило в чоботях мінімум сорок п'ятого розміру...»

Двоє поліцаїв у круглих, ніби зрізаних кашкетах важко протупали на другий поверх; слідом за ними — лікар-штурмовик і санітари. «Що ж це діється, адже це все-таки

---

[1] Господи, твоя воля! *(Нім.)*

моя кімната, за яким правом мене раптом відштовхнули до покоївок, лакея та жменьки мешканців готелю, що стовбичать тут, пороззявлявши роти?»

Курт походжав коридором, заклавши руки за спину, відчуття обра́зи швидко змінилося розгубленістю. Він сердився, що не може взяти себе в руки: від цього засилля мундирів у його кімнаті у нього тремтіли коліна. Нарешті його покликали. Обриси жіночого тіла під простирадлом вже на ношах... Знав, що чудес не буває, і все ж таки десь у глибині душі весь час жевріла іскра надії. Це була віра профана у всемогутність лікарів там, де йдеться про життя і смерть. Але тепер біле простирадло на обличчі означало кінець.

— Як її звали?

— Ірмгард...

— А далі?

— Я не знаю.

— Берете до себе в готель жінку і навіть не знаєте її прізвище?

— Мої друзі принесли її сюди серед ночі, пан управитель може засвідчити це...

Буфетник стояв поряд — у пантофлях, неголений і нещасний.

— Я про це нічого не знаю. Уночі, після першої години, їхня компанія вивалилася з ресторану разом з дівчатами, а що одна прослизнула нагору, я й не підозрював. Незареєстровану особу ми б у готелі не потерпіли...

— Але ж я вже давно спав! — нетерпляче сказав Курт.

— Коли трапляється щось подібне, ті, хто в цьому замішані, завжди, як правило, сплять і ні про що не знають,— промовив шуцман, обличчя якого було подзьобане якоюсь давньою хворобою шкіри.

— Я забороняю вам...— в Курта раптом захрип голос.— Я не маю абсолютно нічого спільного з цією історією!

— Окрім того, що вранці у вашій кімнаті знаходять мертву жінку! — докинув другий поліцай.— Ви не в тій ситуації, щоб щось заборонити.

— Але ради бога, адже я...

— За попереднім оглядом причина смерті — отруєння алкоголем. Решту покаже розтин,— лікар підійшов до умивальника помити руки.

Поліцай з подзьобаним обличчям, помітивши на столі порожню пляшку з-під горілки, взяв її зі столу.

— Це ви в неї влили? — кивнув він блискучим носом у бік Ірмгард.

— Прошу не говорити зі мною таким тоном! Пляшку принесли сюди разом із дівчиною, а те, що було в пляшці, я вилив.

— Облиште ці казочки, молодий чоловіче. Ночуєте з дівчиною, а шнапс виливаєте в умивальник?

— Дівчина була непритомна, коли її сюди принесли. Я боявся, що вона прокинеться, поки я спатиму, і знову почне пити. Вона вже й тоді перебрала...

Лікар кивнув, і санітари підняли ноші. Почали спускатися сходами, ноші ритмічно погойдувалися, з-під простирадла звисала рука з великим дешевим перснем. Курт не міг відвести погляду від сіро-жовтої набряклої руки, облупленого червоного лаку на нігтях, масивного персня з червоним скельцем, що наче відбивав такт кроків.

Унизу в коридорі Курт спинився, ніби не розуміючи, навіщо він супроводить цю жалобну процесію.

— Ідіть, ідіть,— підштовхнув його поліцай.

— Куди?

— Спершу в поліцію, куди ж іще?!

— Але ж я...

— А хто за вас підпише протокол? — посміхнувся другий, з подзьобаним обличчям.

Чорний «опель» зупинився перед сірою казенною будівлею, і Курт опинився в порожній канцелярії. Ніхто ним не цікавився, ніхто не приходив. «А що, якби просто піти звідси? — майнула думка.— Але ж ні, так міг би зробити хтось із нечистим сумлінням. Це безглуздо — давати їм козирі в руки...»

Дощ ущух, сонце часом визирало з-поміж хмар і кидало гострий промінь на похмуре обличчя фюрера під склом на стіні. Нарешті з'явився чоловік середніх років і провів Курта до свого кабінету.

— За півгодини у нас рапорт, ми з вами нічого не встигнемо,— чоловік глянув на годинник, перевів погляд на Курта й задумливо потер крутий лоб.— Я вас покличу пізніше.— Він натиснув якусь кнопку на столі, зайшов поліцай і повів Курта поверхом нижче. Довгий коридор аж до стелі перегороджували грати, шуцман із в'язкою ключів на поясі підвівся їм назустріч.

— Що це значить? — зблід Курт.— Куди ви мене ведете?

— В зал чекання.

Ще одні грати, довгий темний коридор, два ряди дубових дверей з вічками під заслінками.

— Це нечувано! Я протестую!

— Скажете комісарові, а не мені. Also los! [1]

Двері грюкнули у Курта за спиною. Кров бурхала йому в скронях: уперше в житті за гратами! Він голосно засміявся. Істеричний сміх сам виривався з грудей, і Курт довго не міг заспокоїтись. Він опустився на грубий стілець, ляснув долонею по коліну. «Я у в'язниці! Ну й комедія, ви тільки подумайте!»

На нарах під високим маленьким віконцем хтось заворушився, і назустріч Курту ступив якийсь чоловік. Як могло статися, що Курт його раніше не помітив? Він відрекомендувався, але чоловік навпроти, видно, не зрозумів його і стояв мовчки, тримаючи руки по швах. Сміх у Курта припинився так само раптово, як і зірвався з уст.

— Ви теж чекаєте допиту? — тихо запитав він, дивлячись угору, бо чоловікові, що стояв перед ним, не вистачало до двох метрів, мабуть, лише кількох сантиметрів. Його застигле обличчя виражало насторожену недовіру.

— Мене вже допитували, пане... і не раз,— чоловік кинув оком на рукав Курта і раптом заперечливо помахав густо татуйованою правою рукою, з широкою, мов лопата, долонею: — Ви нічого з мене не витягнете. Хоч вас сюди й підсадили, а з мене все одно нічого не витягнете! Я все вже сказав комісарові: ми тільки жартували...

— Щоб вам було ясно: я зовсім не шпиг. За півгодини мене викличуть підписати протокол.

— Мене теж викликали раз на тиждень — щонайменше.

— Хіба ви... Як довго ви тут?

— Сьомий тиждень. Але я ні в чому не винен. Я весь час говорив їй: бережись, Розаліндо, не бери мене на понт, я цього не люблю. Дитина — це не штука, діти були і ще будуть! Або звари собі олеандра з беладонною, та й по всьому! Якщо вас викличуть і лягавий скаже: «Alles mit» [2], значить, ідете до концтабору.

— Годі теревенити...— Курт сів до столика, але одразу ж підхопився й почав ходити від дверей до віконця й назад. Озирнувся навколо: другі нари були підняті і

---

[1] Ану швидше! *(Нім.)*

[2] З речами *(нім.)*.

прикріплені до стіни двома гаками. На поличці — кухоль і дві глиняні миски. Він відчув, що в нього пересохло в роті, але кухоль був порожній.

— Треба набрати води. Ось так,— здоровило взяв у нього кухоль, натиснув на ручку залізного клозета в кутку камери, опустив кухоль в унітаз і набрав води.

— Ви здуріли? Це ж нечувано!

— Не бійтеся, цю воду можна пити. Я кажу Розалінді: за пацана не дрейф, рейхсмаршал буде його батьком, хіба ти не чула, як він виступав у день авіації, отой рейхсмаршал? Німецькі жінки, плодіть дітей, про батька не клопочіться, я сам буду їхнім батьком! Тож я весь час і товкмачу комісарові...

Курт загрюкав у двері, щоб попросити в наглядача склянку води. Але за дверима було тихо; тільки коли-неколи звідкілясь долинав шум злитої води, і цей звук щоразу довго звучав у коридорі, посилений резонуючими коробками камер.

— Та напийся з кухля, у всіх тюрягах клозети в камерах... Чи, може, гадаєш, що тобі дозволять бігати до крана? Можеш передо мною не прикидатись, ніби не знаєш цього...

Курт намагався не слухати. Батько, мати, брат Гансерле. Що б вони сказали, якби дізналися, що їхній Курт у цю хвилину перебуває *в попередньому ув'язненні*? Він упереміш відчував лють, тугу і якусь глумливу жалість до самого себе. Треба буде поскаржитись комісарові поліції на абсолютно некультурне поводження з ні в чому не винними людьми. На бога, члени націонал-соціалістської партії, що віддають усі свої здібності й енергію на службу рейху, мають пити з унітаза разом із злочинцями? Та хоч би яка була його політична орієнтація, він, зрештою, *громадянин іншої держави,* а його заарештували...

— ...Ну ми трохи погиркались, і я кажу їй: вставай, Розаліндо, не гніви мене! А вона, гадюка, лежала, наче мертва, ця баба часто пила з мене кров: обмирала, мов брудна ганчірка. А що базікали, немов у неї був крововилив у мозок, то про це я нічого не знаю, це доктор аж під час розтину заявив, щоб не казали, ніби він нічого не знайшов...

Курт вражено подивився на свого сусіда. Його великі опуклі очі весь час перебігали з однієї точки на іншу, брудна сорочка без коміра, застібнута на запонку,

врізалася в темну шию, з-під сорочки визирала витатуйована на грудях жіноча голова. Коли, розмовляючи, він вимахував руками, задирався й без того короткий рукав піджака, і над зап'ястям правої руки синіло попередження: «Бережися, б'ю!»

Курт люто загрюкав у двері. Потім ще раз. Здоровило спостерігав його дії з цікавістю, а далі навіть із щирим захватом. Нарешті у дверях брязнув ключ.

— Я вимагаю негайно провести мене до слідчого комісара! Ви тримаєте мене тут незаконно!

— Спокійніше, junger Mann [1]. Комісар саме на рапорті. Коли він звільниться, вас покличуть.

Час повільно спливав. До всього, в Курта спинився годинник: у колотнечі сьогоднішнього ранку він забув його завести. Раптом знову брязнув засув, Курт ухопив піджак і кинувся до дверей.

— Чого дуріеш? — гукнув йому сусід.— Не знаєш, що обід принесли?

— Миску! — гримнув на Курта наглядач-ключник; другий ополоником налив порцію густого супу.

Курт із кривою посмішкою спробував ложкою їжу й гидливо відштовхнув миску.

— Делікатеси тут усі на один смак, аби тільки до клозета добігти,— гугнявив здоровило з повним ротом, так що його ледве можна було зрозуміти.— У перший день іще гнеш фасон, а через три дні будеш вилизувати все, як собака. Дай сюди! — він потягнув до себе через стіл Куртову миску.

Три метри від дверей до вікна, три метри від вікна до дверей. Час застиг на місці. Курт подумав, що він уже відміряв ногами отак щонайменше чотири кілометри. До недоладної розповіді здоровила-сусіда про Розалінду він давно вже перестав прислухатись, але той, лежачи на парах під загратованим віконцем, все говорив і говорив.

Цього разу ключ у замку заскреготів обнадійливо.

— Вернер Курт!

Курт не визнав за потрібне прощатися із своїм тимчасовим сусідом по камері; слава богу, що це «знайомство» скінчилося.

— Мені хотілося б звернути вашу увагу, пане комісар, що мій час дорогий. Наша паперова фабрика перебуває

[1] Молодий чоловіче *(нім.)*.

в тісному діловому зв'язку із Есдепе [1], і саме вчора я в цьому місті уклав...

Комісар подивився на його лівий рукав, потім на правий.

— Власне, хто ви такий,— я маю на увазі політично?..— перебив він Курта.

Курт зиркнув собі на праву руку і швидко стягнув пов'язку зі свастикою.

— Товариші начепили мені її вчора увечері, то був жарт...

— Вам так не до вподоби символ загальнонімецького руху, що ви його зриваєте? Чи він у вас лише для забави?

— Ні, ні, звичайно, що ви...— Курт відчув, що червоніє, і знову натягнув пов'язку, забувши про свій незалежний тон.

— Ім'я тієї людини, що поводиться із знаком партійної приналежності, мов із брудним носовиком?

— Я не пам'ятаю, хто саме з них... Ми чимало випили.

— Для вас було б набагато корисніше, якби пам'ять служила вам краще. Ви не в тій ситуації, коли можете собі дозволити не знати чого...

— Я ні в чому не винний. Зрештою, у мене цілий ряд свідків, які доведуть моє повне алібі.

— Прізвища.

— Я не знаю їхніх прізвищ. Один із них має дефект шкіри — пігментну пляму на щоці. Він носить окуляри. Його впізнає буфетник, а коли не він, то мій друг Віллі Огнейсер, учора він був у ресторані.

Комісар кивнув секретарці. Та сіла за столик, розгладила на колінах квітчасту спідницю й заклала в машинку аркуш паперу.

— Я вимагаю очної ставки із тими двома, які серед ночі привели до мене в кімнату дівчину: це буде значно простіше і швидше, ніж провадити слідство,— сказав Курт.

— Дякую за пораду,— комісар іронічно скривив губи.— Але я не розумію, навіщо поспішати. Ви повинні усвідомити собі: потрапити до нас — це, як упасти в яму.

---

[1] S D P — Sudetendeutsche Partei — організована Конрадом Генлейном у 1934 р. фашистська партія судетських німців, фактично філіал гітлерівської націонал-соціалістської партії.

Униз людина потрапляє в одну мить, а от вилізти знову нагору — це, як правило, потребує часу й зусиль.

— Я нікуди не падав з власної вини: я став жертвою нещасного випадку.

— Пишіть, фройляйн,— комісар почав диктувати, а Курт весь час нервово перебивав його. Адже ця людина з такою впевненістю оперувала виразами: «Підслідний заявляє... підслідний вдруге твердить... підслідний вважає...»

— Я не вважаю. Я це знаю!

— Будь ласка, не вчіть мене. Ви — особа, яка перебуває під підозрою.

— Боже мій, у чому ж мене підозрюють?

— У діях, які мали наслідком смерть людини.

Крутий, непропорційно високий комісарів лоб звівся проти Курта, мов безжальна скеля.

— За таких обставин я протоколу не підпишу.

— Ваша воля. *Ми* не поспішаємо. Але чи маєте вільний час ви?

— А якщо я підпишу протокол, з формулюваннями якого не можу повністю погодитись, ви відпустите мене?

— Як тільки очна ставка й судовий розтин підтвердять, що ви не винуваті.

Залізні грати аж під стелю; знуджений наглядач із незворушним обличчям механічно підвівся з лави.

— Невже ви не можете провести мене до іншої камери, не туди, де цей убивця, чи хто він там?..

— Ви не в готелі, щоб вибирати номери.

— Ну що я тобі казав, франтику? — здоровило втупив у Курта величезні банькаті очі; він лежав, заклавши руки за голову.— Завтра зазиратимеш коридорнику через плече — де добавка? — а післязавтра вилизуватимеш миску, як пес. Я таких пихатих задавак, які гадають, що йдуть із камери назавжди, а сусідові не скажуть і слова на прощання і навіть руки йому не подадуть, ніби він якийсь убивця, не дуже люблю! — Здоровило підвищив голос.— Оцих чорнильних душ із чистенькими ручками,— він сів на нарах.— А може, ти думаєш, що витягнеш із мене щось? Я такі фокуси знаю! — Останні слова він майже викрикнув і помахав лапою у повітрі.— Поведуть його ніби на допит, а тоді знову повертають, наче

після допиту, щоб я йому вибовкав, ніби я Розалінді дав по кумполу, що у неї, гадюки, аж черепок тріснув... Чхав я на тебе! — він презирливо торкнувся великим пальцем кінчика свого носа.

Курт хотів уже стукати в двері, але здоровило нарешті заспокоївся.

Час тягнувся повільно. Курт лютився сам на себе: на допиті в кабінеті комісара він від хвилювання забув поставити правильно годинник. Спробував вловити бій дзигарів десь на кірсі, але вуличний гамір ніби навмисне заглушав усе; ось проїхало вантажне авто, над будинками прогудів літак, десь поблизу гавкав песик. Якщо в людини неприємності, то за законом аналогії їй уже не щастить ні в чому, тільки й того, що можеш накликати на себе інші дрібні невдачі.

Хмари, що тяглися по загратованому небу, порожевіли. Принесли вечірній напівсуп-напівпюре — нудотну недосолену бурду, і Курт спіймав себе на тому, що заздро позирає на залишок сусідового хліба. Але круглі буханці давали ще за сніданком, і хто б тепер згадав про новачка, якого привели вже після ранкової роздачі їжі?

Вільний світ за віконцем під стелею, нарешті, поринув у темряву. Слабке світло ніби примусило зосередити думки на кількох навколишніх предметах, необхідних для життя у *в'язничній камері*...

Тишу ночі лише інколи порушував шум спущеної води та ще нестерпне хропіння сусіда. Раптом у коридорі пролунав крик, почулися кроки і чийсь писклявий, перестрашений голосок. Клацнув у замку ключ — мабуть, у сусідній камері.

— Bist du Jude, was? Also los, du Scheisskerl: ein, zwei, drei, vier...[1]

Курт затамував подих, по спині в нього побігли мурашки. Чутно було голосні удари, мабуть, ногами, лайка, жалібні зойки, прокинувся навіть здоровило на нарах під вікном.

— Що тут відбувається? — почув Курт власний приглушений голос.

— А що б іще? Привели нового. П'ятдесят присідань для першого знайомства. Тільки сини Мойсея мають слабенькі ніжки; деякі не витримують і двадцяти...

---

[1] Ти єврей, га? Ану швидше, паскудо... Раз, два, три, чотири... *(Нім.)*

Ритуал вітання скінчився, тиша, яка настала, після того, почала паростати й роздуватися, як булька болотяного газу; нарешті вона луснула й виринула на поверхню смердючими газами у вигляді тривалого гудіння: в якійсь камері знову натиснули на спуск ватерклозета...

Різке світло різонуло Курта по очах, пробудило від сну, і він злякано сів на нарах. На вічку в дверях брязнула заслінка, світло згасло, і в очах залишились тільки червоні кола, що розпливались, ніби від каменя, кинутого в вогняне плесо. Тільки тепер Курт зрозумів, навіщо та захищена сіткою лампочка над дверима...

Розбудив його гострий пташиний крик. Ластівки параболами відважно підлітали аж до грат віконця, по обидва боки якого лежали два таких відмінних світи. Курт з досадою провів долонею по щетині на щоках: усі його особисті речі залишилися в готельному номері...

Наближався час обіду, коли в замку, нарешті, заскреготів ключ.

— Вернер... Курт! — прочитав наглядач з папірця.

Наче камінь звалився в Курта із серця: в канцелярії комісара стояли двоє його приятелів у формі штурмовиків. Один, в окулярах, з червоною плямою через усю щоку аж до зрізаного підборіддя, і той другий — з широким задом, у величезних чоботях і з коротко підстриженим білявим чубом. Курт радісно кинувся до них поздоровкатися, проте вони привіталися, піднявши правицю. Курт збентежено зробив так само. Їхня уніформа була ретельно випрасувана, на червоному тлі свіжовипраних пов'язок на рукавах чорніла свастика.

— Повторіть панові Вернеру те, що ви розповідали,— кивнув комісар товстозадому.

— ...От я й кажу: якщо в нас гість із Чехословаччини, то треба йому зробити присмне. Ну ми й намовили Ірмгард, щоб вона пішла вночі до нього в кімнату.

У Курта з подиву перехопило подих.

— Вона пішла туди сама? — запитав комісар.

— Ми провели її, щоб вона часом не потрапила в інші двері. Ірмгард чимало випила.

— Це неправда! — нарешті до Курта повернулась мова.— Ви ж принесли її зомлілу! Адже ти тягнув її на плечах, як мішок картоплі!

Товстун глянув на штурмовика в окулярах, той рішуче похитав голівкою.

— Вона йшла сама, ще на сходах боялась: «А що, коли Курт вижене мене?»

Курт приголомшено дивився на них.

— Як ви можете так безсоромно брехати! Адже ви самі напоїли дівчину в ресторані до нестями, не знали, що з нею робити і, щоб позбутися, ввіпхнули її до мене в кімнату!

— Ввіпхнули?! — промовив комісар.— Все ж таки вона прийшла сама!

— Її принесли! — вигукнув Курт.— Принесли зомлілу разом із пляшкою!

— Навіщо б ми приносили пляшку, якби дівчина справді зомліла? Хіба непритомна баба може пити? — запитав Вальтер. Його зрізане підборіддя зморщилось, очі звузилися — тепер це були дві холодні щілинки.

— Це змова! — ледве зміг видушити із себе Курт.— Ви обидва добре знаєте, що брешете!

— Я протестую...— той, що з плямою, поправив окуляри.

— Прошу вас, обвинувачений, не забувати, що перед вами свідки — члени націонал-соціалістської партії...

Курт похолов. «Обвинувачений...» Адже досі він був «підслідним»! І крім того,— як непомітно підкреслено, що Куртова партія... Раптом він побачив ситуацію, в якій опинився, у зовсім іншому світлі: вони — справжні Parteigenossen [1], вони у себе вдома, а він іноземець, всього лише судетець... «Ein Reich, ein Volk, ein Führer» [2] — але ви все одно завжди будете *іншими* німцями, заплямованими своїм проклятим попереднім громадянством, якщо не прямим співробітництвом з чеськими властями... Курт зрозумів, що йому нічого втрачати. Він спробував спіймати погляд товстуна, який уникав дивитись йому в очі.

— Не може бути, щоб у тебе була така коротка пам'ять і щоб ти був такий безхарактерний. Ти ж сам поклав дівчину в мене на дивані й радив мені скористатися саме з того, що вона непритомна! Любов із сплячою кра-

---

[1] Члени націонал-соціалістської партії *(нім.)*.

[2] «Одна держава, один народ, один вождь» — фашистське гасло.

супею...— так ти сказав перед тим, як піти, ще й Вальтер зареготав на це...

— Що ви хочете заявити у зв'язку з цим? — звернувся комісар до обох свідків.

Вальтер витяг шию так, ніби йому свербіла потилиця.

— Мені незручно говорити про такі речі, але... Ще внизу в ресторані камарад Вернер вів мову...

— Про що?

Вальтер похитав своєю маленькою круглою голівкою й на мить заплющив очі.

— Та про всілякі протиприродні способи статевої близькості. Ми розмовляли, як це ведеться серед чоловіків; при цьому й було ужито термін некрофілія...

— Ради бога, цей термін ужив лише ти — вночі в моїй кімнаті!

— Ти багато випив і, мабуть, усе забув,— простяг Вальтер руку в його бік. На його обличчі заграла поблажлива посмішка.

— Але ж це...— Курт затремтів і відчув, як стислися в нього від безсилої люті кулаки.— Бандюги ви! Підлі свині!

— Я забороняю вам! — ляснув комісар долонею по столу. Поліцай від дверей ступив уперед, рука в нього мимоволі потяглась до кобури.— Звертаю увагу панів свідків на те, що вони мають право вимагати від обвинуваченого на підставі цивільного права відшкодування за образу честі.— Комісар звичним рухом підтягнув вузол коричневої краватки. Вальтер зробив заперечливий рух і м'яко всміхнувся.

— Камарад Вернер потрапив у складне становище, треба його зрозуміти,— примирливо мовив він.— Проте я боюсь, що саме його схильність до сексуальних збочень, виявлена ним учора у ставленні до Ірмгард, спричинилась до такої ситуації...

Курт зібрав останні крихти самовладання.

— Я заявляю, що обидва свідки — безсоромні брехуни, і якщо буде потрібно, повторю це перед будь-яким судом. Я вимагаю викликати для очної ставки шарфюрера Огнейстера, обидва свідки належать до його загону. З цього моменту я відмовляюсь відповідати, поки не зустрінуся зі своїм адвокатом.

— Ви маєте право його викликати.— На обличчі комісара майнула посмішка.— Бажаєте юриста із Судет? Може, юридичного представника вашого батька?

— Ні в якому разі!..
— Тоді когось тутешнього?
— Я тут не знаю нікого.
— В таких випадках запрошується адвокат ex officio [1]. Я це влаштую. Чи підтверджують обидві сторони свої показання?

Позавчорашні приятелі Курта, намагаючись не зустрітися з ним очима, поспішили кивнути. Комісар дав знак, і поліцейський відчинив двері в коридор. Курт, виходячи, дозволив собі невеличку вільність: плюнув колишнім друзям під ноги. Він устиг помітити ще, як пляма на Вальтеровому обличчі налилася карміном.

Чотири кроки від дверей до нар, чотири кроки від нар до дверей. Увесь світ звузився до маленького замкненого кола, в центрі якого опинився він, Курт Вернер. Пружне коло: воно може робитися вільнішим і може стягуватися в зовсім тісне кільце, аби тільки пролізла в нього голова...

Металевий брязкіт за дверима, ключ у замку.

— Габерле Фріц! Alles mit! Schnell, los, los...[2]

Здоровило підвівся, плечі в нього розгублено опустилися. Від дверей повернувся, вхопив Курта за вилоги піджака.

— Якщо це ти засадив мене в концтабір, то пам'ятай: повернуся й розтовчу тобі циферблат так, що і в труні не впізнають...— Він запхав у кишеню хліб, що залишився після сніданку, і вийшов.

Від тиші, яка запанувала тепер у камері, Куртові стало легше. Навіть камера почала здаватись якоюсь затишною. Та це тривало недовго: на протилежній стіні він ніби побачив несподівано спроектоване хиже обличчя з червоною плямою від ока до підборіддя. Треба спокійно, без емоцій проаналізувати становище, в якому він опинився. Ті двоє свої показання продумали до подробиць і, мабуть, про все домовилися з іншими. Чи ж знайдеться серед них хто-небудь, що погодився б узяти на себе хоч частинку провини? А головний свідок лежить у морзі на резекційному столі...

Чим менше можливостей якось розважитись між чотирма тісними стінами, тим невідступніше напосідають спогади про світ, який несподівано залишився по той бік

---

[1] За посадою, з обов'язку *(лат.)*.
[2] З речами! Швидко! *(Нім.)*

грат. «Як там дома? Днів на два продовжити комерційну поїздку — це ще нічого, але якщо ця неприємна пригода затягнеться?.. Не пізніше як завтра треба буде повідомити сім'ю, що я під арештом, хоч мати може цього й не витримати...»

Знову чутно, як наближається знайоме брязкотіння ключів на великому дротяному кільці: швидко набута в'язнична інтуїція підказує, що цього разу кроки зупиняться перед його дверима.

— Доктор Яніцке. Мені доручили вашу справу.— Невиразне обличчя адвоката було схоже на рівносторонній трикутник, поставлений на один із кутів.— Я вивчив наявні протоколи і скажу відверто, що ви здорово-таки влипли.

— Але ж я ні в чому не винний!

— Це також можливо. Проте слідчі органи не цікавляться ані вашими почуттями, ані добрими намірами, ані недоведеними обставинами. Юридична мова — це підписані протоколи, показання свідків, перевірені факти.— Він здивовано подивився Куртові в обличчя, ніби тільки зараз побачив його.— Ви починаєте скидатись на гангстера з кінофільму. Треба було б поголитися, навіщо викликати в комісара небажані асоціації?.. Перукар щоранку буває в слідчому відділенні. А тепер скажіть мені, як усе насправді було. Якщо я вас повинен обороняти, то цілком зрозуміло, що ні вам, ні мені не допоможуть казки, а лише чиста правда. Я вас слухаю.

Курт докладно розповів усе, і його трохи здивувало, що адвокат обійшовся без жодного запитання. Замість блокнота він дістав довгу анкету й авторучку.

— Коли мене випустять? — запитав Курт.— Не можуть же без кінця тримати у в'язниці людину, яка ні в чому не винувата!

На лисячому личку адвоката не можна було прочитати нічого: ані симпатії, ані огиди, навіть байдужості.

— Може, повідомити ваших батьків, що ви заарештовані? — запитав він замість відповіді.

— Почекайте до завтра.

— Хочете написати самі? Комісар, безперечно, змушений буде прочитати листа. Гаразд, завтра принесу вам паперу й конверт. До побачення.

Ще одна ніч, тишу якої порушувало тільки гудіння води. Цієї ночі різке світло частіше било в очі. Десь між

північчю й світанком Курта двічі будив гамір у коридорі, лайки, голосні удари, зрештою, знайомі: ...цвай, драй, фір... Двадцять сім, двадцять вісім... Чути було, як упало тіло на підлогу, знову крики, удари, двері грюкали так, що деренчала Куртова миска на поличці.

Опівдні наступного дня доктор Яніцке поклав Курту на столик поштовий папір і конверт.

— Ви вимагали очної ставки із своїм другом Огпейстером, який теж брав участь у тій пиятиці. Проте партайгеносе Огнейсер виїхав із міста й важко довідатись, коли він повернеться.— Адвокат сів на вільні нари, закинув ногу на ногу.— Я щойно читав висновки судового розтину. Смерть настала від отруєння алкоголем плюс задушення: хтось улив горілку в горло дівчини, коли вона вже була непритомна...

Адвокат пройшовся по камері й сів за столик проти Курта.

— Все це не на користь вам,— адвокат стишив голос, здавалося, він і справді стурбований.— Судовий лікар записав до протоколу, що між північчю і ранком жертва мала статеві зносини... Коли до цього додати показання свідків, що їх дали під присягою ваші приятелі, то державний прокурор, якби він з якихось причин схотів обтяжити вашу провину, міг би змінити формулювання: замість «заподіяння смерті» записати «вбивство»...

— О боже мій! Але ж ви не можете думати про це серйозно! Ви взагалі говорите так, наче ви не оборонець мій, а...

— Я вважаю лише своїм обов'язком звернути вашу увагу на можливість несприятливого для вас юридичного витлумачення цього випадку. Я не сумніваюсь у вашій політичній лояльності до всенімецького руху, але ви повинні зрозуміти, що судові органи в усьому світі не дуже схильні протегувати іноземцям, коли це може зашкодити власним громадянам, особливо членам нашої партії. До того ж вам не щастить: комісар післязавтра їде у відпустку, а його заступник не стане передавати для слухання в суді справи, якої він сам не розслідував...

— Але ж не можу я згнити в тюрмі! — хрипко вигукнув Курт і вискочив з-за столу.— Це все скидається на добре продуману змову! Але ми живемо не в минулому сторіччі, і моє прізвище не Дрейфус! Ви мій юридичний оборонець, тож робіть щось ради бога!

— Не треба надто драматизувати справу.— Доктор Яніцке склав теку і трохи ображено стиснув вузькі губи.— Я прийду завтра десь о цій же порі.

Ще одна ніч, тепер майже без сну. Доктор Яніцке з'явився незабаром після сніданку.

— Я консультувався у вашій справі з прокурором, із суддею, зі своїм колегою — фахівцем-криміналістом. Це диявольськи складна історія. Треба буде допитати цілу низку свідків, тільки ж хлопці з вашої компанії явно змовилися між собою і твердитимуть одне. А буфетник, боячися помсти, не буде свідчити проти них...

— Ради бога, допоможіть мені звідси вибратися, бо я збожеволію! Не тому, що сплю на нарах і жеру свиняче пійло, а тому, що я ні в чому не винен!

Чоловік із трикутним, як клин у лісоруба, обличчям довго і настирливо вдивлявся у втомлені очі в'язня.

— Ви все ж таки порядний і свідомий німець. Я б міг запропонувати одну можливість: ще б сьогодні вас відпустили умовно, аж поки вся справа не буде остаточно розв'язана.

— Яка це можливість?

— Побачите. Візьміть із собою всі речі.

У Курта перед очима постав татуйований здоровило. Та ні, це безглуздя: він відігнав думку про концтабір. Адвокат помітив його вагання.

— Якщо ця можливість вам не підійде, ви завжди зможете повернутися сюди.— Він постукав у двері, наглядач відімкнув замок. Яніцке повів Курта коридором, вартовому біля гратчастої загороди показав якийсь папір. Курт здивувався: отже, адвокат приготував усе заздалегідь? Ну що ж, хай буде й так, пайгірше — це нидіти в норі з віконцем під стелею й чекати чогось, що здається чимдалі недосяжнішим.

Так само вони пройшли крізь другі грати; папір з печаткою подіяв і на вартового біля головного входу: він козирнув, і Курт, нарешті, опинився на вулиці. Не міг повірити: повз нього проходили перехожі, якась жінка, кульгаючи, мов качка, тягла повну сумку городини, хлопець намагався сперти велосипед педаллю на кам'яний бордюр тротуару, вродлива молода жіночка з дитячим візочком трохи здивовано глянула на Куртове підборіддя. Курт розгублено помацав п'ятиденну щетину.

— Сідайте! — Яніцке відчинив перед ним дверцята машини. По дорозі вони мовчали; Курт відчув, що не слід розпитувати, куди їдуть.

Великий будинок, біля якого спинилась машина, був схожий на суд, але біля бічного входу не було ніякої таблички. Курт опинився в порожньому кабінеті й досить довго просидів сам. Може, в цьому є якась система?..

Нарешті до кімнати зайшов чоловік у цивільному одязі, волосся в нього було зачесане назад, на середньому пальці поблискував великий золотий перстень. Простягнув Куртові сигарету.

— Вип'єте кави?

Натуральна кава після п'ятиденного посту!

— Вашу справу я знаю у всіх подробицях, не варт марнувати час на пояснення. Звернімося до media res [1]: грандіозна політика фюрера, спрямована на визволення Німеччини і всієї Європи, досі ще не скрізь сприймається належним чином. Рейх через це має багато ворогів як у самій країні, так і поза її межами. Євреї не становлять особливої проблеми, гірше з анархістськи орієнтованими елементами та міжнародним комунізмом. Чи відчуваєте ви силу бути свідомим, чесним німцем?

Спрощена прямолінійність цієї людини зачепила Курта за живе, майже образила. Невже не можна було хоч трохи дипломатичніше сформулювати пропозицію? Проте він кивнув головою.

— В такому разі вам неважко буде допомогти рейху боронитися від ворогів. Я б сказав, що це — національний обов'язок кожного німця, який любить свою батьківщину. Поняття батьківщини, зрозуміло, не обмежується кордонами. Воно такою ж мірою охоплює Судети, як, скажімо, Австрію чи німецькі меншості в Польщі.

Усе було зрозуміло.

— Чого ви сподіваєтесь від мене?

— До остаточного розв'язання німецької проблеми ви лишаєтесь чехословацьким громадянином. Адже затяті вороги рейху є не тільки в Польщі, але й у Судетах... Вам зараз не можна позаздрити: ви вскочили в халепу і можете схопити кілька років. Але ми розуміємо ексцеси молодості; шанс, який ми вам запропонуємо, винятковий, іншого такого у вас не буде.

---

[1] Суті справи *(лат.)*.

Перед Куртом ліг аркуш паперу, на якому чорніло кілька рядків, і авторучка з золотим пером.

Він почув власне голосне дихання.

— Я хотів би переговорити зі своїм адвокатом доктором Яніцке.

Очі за скельцями окулярів у золотій оправі навіть не змигнули.

— Доктора Яніцке немає, він виїхав у терміновій справі.

Курт зрозумів і на цей раз.

— Я вас не силую. Співробітництво цінне тільки тоді, коли воно зумовлене внутрішньою переконаністю і є цілком добровільним.

— А якщо я не підпишу?..

— Повернетесь до слідчої в'язниці, а після закінчення поліцейського розслідування справу передадуть до суду. Погано те, що ваш комісар сьогодні йде у місячну відпустку чи, якщо хочете, на місячний збір.

— А коли підпишу?

— Поїдете додому першим же поїздом, якщо маєте таке бажання.

Курт відчув, як у нього пересохло в роті. Одним ковтком випив каву, узяв ручку й енергійно підписався. Чоловік за столом узяв папір, потиснув Куртові руку й запалив нову сигарету.

— Я говоритиму коротко, щоб ви мали ще час поголитись до від'їзду; ваша шановна мати жахнеться, побачивши вас у такому вигляді.— Він посміхнувся — вперше за весь час. Витягнув шухляду, з виляском поклав на стіл листівку.— Оце не так давно потрапило до нас із північного прикордоння Чехії, власне, з району вашої Олтави. Першим завданням буде вийти на слід цих державних зрадників — автора або хоч тих, хто розповсюджує це свинство.

Курт збентежено пробіг очима антинацистський текст.

— Але... я побоююсь, що така справа понад мої сили! Я все-таки не фахівець-криміналіст...

— Ваші хлопці допоможуть, коли треба буде. Адже ви все-таки командир чи, точніше, культурний керівник команди молодих турнерів [1]...

— Звідки ви це знаєте? — здивувався Курт.

---

[1] Турнери *(з нім.)* — члени спортивного об'єднання, клубу.

Добродій за столом зверхньо посміхнувся:

— Ми знаємо все. Навіть те, що ви ходили до чеської школи.

— Тільки до початкової! — ображено вигукнув Курт.

«Це нічого»,— можна було витлумачити заспокійливий жест чоловіка напроти.

— Будівництво олтавського укріпленого району, в якому діє злочинець, провадить якийсь поручик Малець, Ярослав Малець. Він мав би знати щось про передачу листівок за кордон. А якщо не знає, ваше завдання полягатиме в тому, щоб примусити його зацікавитись цією справою. Інакше кажучи — знайти спосіб, як притиснути його до стіни і тим змусити до співробітництва з нами.

Курт проковтнув слину.

— Але ж усі в Олтаві знають мене як німця, ще й причетного до судетської партії. Як же я дістанусь на будівництво укріплень — у заборонену смугу, яка посилено охороняється?

— Запряжете свій інтелект, винахідливість і фантазію, молодий чоловіче! — урядовець підвищив голос.— І зрозумійте, нарешті, що справа, про яку ми говоримо, це не предмет дискусії: так чи ні. Це просто завдання, якщо хочете — умова, щоб сьогодні чи завтра ви були вдома у мами!

Чоловік за столом знову говорив спокійно:

— Цей тип не буде надто твердим горішком. Наскільки ми знаємо, він переживає постійну фінансову кризу, отже, треба, щоб він потрапив у якесь скрутне становище... Такі люди, як правило, вдячні, коли їм пропонують допомогу. Його батько ніколи не був великим чеським патріотом, аж до кінця світової війни писався як «Малетц». Слабке місце поручика — це жінки, він любить також і випити. Чого ж тут іще бажати? Це справа для новачка! До речі,— офіцер, який знає всі деталі будівництва укріплення й носить у портфелі їх плани, що відрізняються від тих, які ми, звісно, маємо в своєму розпорядженні,— така людина сама по собі цікава для нас, навіть, коли б і не виникло в тому районі цієї справи з листівками. Ви не будете там самотні; якщо треба, вам допоможе один працівник вашої фабрики. Він зголоситься сам, запам'ятайте пароль: «Гьорліц». Та я думаю, що місце вашої неприємної пригоди ви так легко не забудете.

— Працівник фабрики... отже, мій підлеглий?

— В політичному розумінні він ваш начальник. Якщо виникне потреба, він керуватиме вашою роботою.

— Але ж це... це все-таки суперечить авторитету майбутнього власника підприємства!

Добродій за столом вийняв із шухляди підписаний папір, протер золоті окуляри шматочком замші, і Курт почув його крижаний тон ще раніше, ніж він почав говорити.

— Знаєте що? Мабуть, ми розірвемо цей документ і зовсім безплатно проведемо вас аж до камери. Ще встигнете на обід.

Курт заперечливо підняв руку, чоловік у золотих окулярах підвівся з-за столу. Тонкі губи його складалися у тверду, безкомпромісну лінію.

— Ще одне й останнє слово, друже. Коли людина перейде кордон і опиниться в домашньому середовищі, в неї можуть виникнути всякі там ідеї. Ну, скажімо, звіритись комусь із близьких, у сім'ї чи поза нею, або навіть дурна думка повідомити про все чеські власті й віддатися під їхню опіку...— Він обсмикнув піджак і виструнчився.— Запам'ятайте собі, Курт Вернер: зрада німецької справи карається смертю. Можу запевнити, ми знайдемо спосіб ліквідувати вас у такому випадку, де б ви не були: в Олтаві, Празі чи, про мене, хоч і в Парижі. Може, пригадуєте одного хитрого німця, який ступив на шлях зради й поселився в готелі над Влтавою десь біля Праги? Звідти він спокійно вів по радіо підбурливі передачі, аж поки одного дня покоївка знайшла його в номері з кулею в спині. Під час своїх комерційних поїздок ви, безперечно, матимете можливість коли-не-коли завітати до нас, щоб розповісти, як іде робота, порадитися з нами або, можливо, дістати від нас нові завдання. Якщо буде потрібний стимул у вигляді якоїсь там тисячі крон, своєчасно попередьте нас. Коли людина з вашої паперової фабрики передасть наш виклик, приїздіть під якимось приводом не пізніше, як за три дні. Який у вас пароль?

— Гьорліц.

— Чудово. І ще одне: судочинство проти вас у справі Ірмгард Барфус поки що припиняється. Від вас залежить, буде воно поновлене чи закрите раз і назавжди. Від вашої доброї волі, активності і просто удачі в грі. Бажаю вам щасливої дороги додому. Хайль Гітлер!

Курт і незчувся, як опинився на вулиці. Наче вві сні ішов тротуаром, на когось наштовхнувся, забув вибачи-

тись. Озирнувся з несподіваним острахом — ні, ніхто не їшов за ним назирці. *«Я вільний!»* Курт навіть почав насвистувати.

Тільки ж чи справжня це воля?

2

За вікном вагона повільно пропливла й спинилася дошка з написом «Станція Олтава». Зупинилася, трохи проїхала назад. Людині треба пережити велику небезпеку, в певному розумінні заново народитися, щоб раптом зовсім іншими очима побачити знову і гладенькі валуни в

річищі Олтавки, і мальовничу, поросту жовтим лишайником скелю над водою.

Курт підхопив валізку й вийшов з вагона.

По шосе назустріч ішли дві дівчини, якщо судити з одягу,— мабуть, з олтавської околиці. Дівчата замовкли, видно, впізнали його, він зауважив їхній здивований погляд, спиною відчув, як озирнулися йому вслід. Він знав, що подобається жінкам. «Ви нагадуєте мені Віктора де Кова»,— сказала якось одна із них. Недавно з'явилася нова зірка кіноекрана, і Курт за якийсь час спіймав себе на тому, що інколи мимоволі наслідує стриману міміку цього актора, повторює його жести.

Іншим разом він був би уважніший до цих двох па шосе: залежало від настрою, міг би відповісти вдавано байдужим чи визивним поглядом або й заохочувальною усмішкою. Сьогодні він минув їх, не виявивши зацікавленості.

За поворотом побачив гурт робітників, які прямували в тому ж напрямку, що й він. Кепки, грубі брезентові штани із слідами цементного розчину, гучна й весела чеська мова. В одного трохи заплітаються ноги: видно, по дорозі з роботи промочили горло в якійсь корчмі.

— ...Ну, їй-богу, такої обгризеної зарплати в мене ще тут не було...

— Авжеж, якщо так піде й далі, плюну я на ці укріплення...

Увага, люди з укріпрайону. Курт сповільнив ходу й пішов у кількох кроках позад них.

— Стільки базікали, що на кордоні добре платять,— підпилий робітник-арматурник жестикулював червоними від іржі руками.— І оце я за кілька нещасних монет повинен був пертися хтозна-куди, поміж хрестовиків-нацистів?

Його сусід озирнувся, помітив Курта і штовхнув ліктем арматурника.

— Добрий день,— привітався Курт по-чеськи. Робітники зиркнули на його чорні чоботи й прогуділи щось нерозбірливе. Балачка урвалася, товариство чекало, поки перехожий промине їх. Але Курта це не влаштовувало.— З роботи? — спробував він зав'язати розмову й відразу ж розгнівався на себе за незграбність.

— А хіба схоже, що ми йдемо з костьолу? — озвався хтось.

— Чи, може, з генлейпівських зборів у спортзалі? — запитав арматурник і спіткнувся на вибоїні.

— Видно, у вас сьогодні була получка,— поблажливо усміхнувся Курт.

Хтось із гурту помітив його усмішку.

— А якщо й так!? Пили ж за свої, а не за ваші!

— Скажи, хай він краще йде своєю дорогою,— підштовхнув один із гурту того, що був найближче до Курта.

— Ви це облиште,— промовив Курт роздратовано.— Якщо ви мало одержали, не моя в цьому прови...

— То ти шпигуєш за нами? — перебив його войовничий арматурник.— А от ми не хочемо, щоб паскуда шпиг за нашою спиною підслухував наші розмови!

— Пробачте, але...— Курт почервонів і зупинився, робітники обступили його. Підпилий чолов'яга схопив його за вилогу піджака, притиснувши до залізного поручня на опорній стіні. Здавалося, він був не від того, щоб перекинути Курта просто в річку.

— Санько, не дурій! — почулося позаду них. Атмосферу близької бійки розрядив звук чиїхось кроків.— Це ж все-таки молодий шеф із паперової!

— То хай і дбає про свій клозет-папір, а нас не чіпає!

Здоровий, мов гора, робітник плечем розштовхав гурт і розвів супротивників. Підпилий Санька похитнувся.

— Гайда, хлопці, гайда...— молодий здоровило помахав широкою, мов лопата, рукою і пропустив своїх товаришів уперед. Робітники попереду ще кілька разів озирнулися, арматурник Сапька щось вигукував і, час від часу спотикаючись, погрозливо поводив плечима.

— Ще б трохи, і вони дали б мені перцю. Спасибі, за допомогу,— Курт торкнув супутника за плече.

Вони йшли долиною Олтави умисне повільно, щоб не наздогнати підпиле товариство. Курт краєчком ока позирав на сусіда, який ступав праворуч. Павел Перна колись часто бував у їхній віллі — найкращий Гансів приятель, однокашник із тієї проклятущої чеської школи. А що, як саме тут пролягає доріжка до цього клятого офіцера? Його звати Ярослав... Чорт, а як же прізвище того чоловіка?

Курт переклав дорожню валізку в другу руку, нервово підбив носком камінець на дорозі. Ярослав, а як же далі?.. Намагався згадати — це кляте прізвище немов гралося з ним: ось-ось уже вирнало з глибини пам'яті, вже свербіло на кінчику язика, але раптом він відчув, як воно віддаляється, пливе поміж пальцями, зникає десь у

підсвідомості. На лобі в Курта виступив піт: ради бога, а що, коли він забув це прізвище раз і назавжди? Адже вчора ще він його твердо знав, утиснувши згідно з основним принципом конспірації собі в пам'ять без жодних записів, здається, навіть уві сні не припустив би, що коли-небудь забуде його! Спокій, тепер тільки спокій... Треба думати про щось інше, психічно розслабитись — і прізвище саме вирине в пам'яті, коли ти цього найменше чекатимеш. Я ж все-таки не дід-склеротик, просто перехвилювався за останні дні, а може, і оця зустріч хвилину тому вибила все з пам'яті...

— Як твої справи, Павеле?

На півголови вищий за нього Павел Перна пещевно глянув на Курта. Старший Гансів братуха, що не кажи, завжди ставився до нього трохи зверхньо. Вже відтоді, як у гостях у Вернерів Павел із широко розплющеними очима і ротом, повним солодкого печива не міг відірватися від блискучого електричного паровозика, що рухав шатунами й тягнув за собою цілий поїзд. Павел і досі відчуває той хвилюючий запах озону, що сповнював Гансову кімнату... Звісно, різниця у два роки в їхньому віці здавалася величезною. Павел іще носив короткі штани (Гансерле також, тільки його штанці були шкіряні з відкидною планкою поміж шлейками), а Курт уже ходив до гімназії в Ліберці і в кишеньці піджака носив годинник на ланцюжку. Того разу він хвилинку постояв над ними, демонстративно глянув на циферблат свого кишенькового годинника, а тоді, заклопотано нахмуривши лоба, пішов у свою кімнату *готувати завдання*.

— Та... Клопоту вистачає...— Павел вчасно проковтнув те, що було на язику. Про Курта балакають, що він «виховує» шмаркачів турнерів у білих панчохах; не розповідати ж цьому членові судетської партії у блискучих чоботях, як іде будівництво укріплень на кордоні... «Тут і самому краще було б не знати цього,— подумав Павел,— адже варто мені влити в горло один-єдиний кухоль пива і вже починаю ляпати язиком...»

За поворотом виринув жовтий модерний фасад вілли Вернерів.

Біля доріжки до будинку Курт спинився, кинув оком на Павелів піджачок (цей хлопець наче весь час росте: скільки Курт його пам'ятає, в усіх піджаках Павел виглядав як нафарширований, здавалось, кожен піджак от-от луспе по швах).

— Знаєш що? Заскоч до нас на хвилину. Гансерле радий буде тебе побачити...

— Та я хотів зайти до батька на фабрику.

— Зайдеш потім, туди п'ять хвилин ходу. І не роби з цього історії: колись ти до нас ходив, майже як до себе додому. Ходімо,— Курт узяв його за руку. Вони піднялися сходинками до вестибюля; їх зустріла покоївка Труда в білій наколці. З другого поверху долинали звуки фортепіано.

«Ярослав... Ярослав...» — знову майнула пекуча думка, і Курт стиснув кулак, лютуючи сам на себе: «От чортівня, невже я не зможу хоч на годинку відпочити від цього прізвища?»

Фортепіано нагорі затихло, почулися кроки, і до вестибюля зайшов Гансерле. Він здивовано привітався з колишнім однокласником, зиркнув на його робочий одяг із плямами іржі.

— А де наші старі? — запитав Курт.

— Мати лежить нагорі у спальні, в неї мігрень. Бо ж зранку тут побував дядечко Ротта.

— А папа́?

— Щойно ми повернулися з фабрики на обід, як йому подзвонили з рейху.

У Курта перехопило подих.

— Звідки?

— Здається, із Згоржельця. А тоді подзвонили вдруге, і батько сказав, що йому треба негайно на станцію...

Курт зблід. «Це провал!.. Ради бога, що ж це діється? Може, він забув щось цінне в готелі? Ні, навряд щоб через це... Але ж де батько? Може, він поїхав до Згоржельця?» Курт безтямно дивився на накритий стіл. Невже щось, пов'язане з його арештом? А що, як суд вимагатиме відшкодувати видатки на адвоката?..

Образ батька весь час стояв у нього перед очима: ось він машинальним жестом поправляє незмінні крохмальні манжети, які завжди вилізають з рукавів піджака. І мама у своїй улюбленій чорній сукні з мереживним комірцем і такими ж манжетами — втілення християнської цноти і справедливості... Як би він довів цим двом свою непричетність до смерті нещасної дівчини? Вже самі обставини, за яких це сталося...

У вестибюлі пролунав телефонний дзвінок, і Курт аж сіпнувся, почувши його. Вхопив трубку; в роті у нього пересохло, коли почув батьків голос:

— Нарешті ти дома! Слухай, хлопче, як ти там порядкував у Згоржельці? Фірма Харбігер тепер не знає: треба їй взагалі зважати на нашу пропозицію чи краще просто звернутись до наших конкурентів?! Ти ж пообіцяв іще прийти, а сам і носа не показав. Хіба ж так можна в комерційних справах?.. Не чекайте мене на обід, я затримаюсь на станції. Тут прибув вагон, але щось наплутано з документацією...

Курт витер спітніле чоло і спіймав себе на тому, що губи його самі розтяглися в широкій усмішці; від телефону він повернувся з таким відчуттям, ніби важив наполовину менше. Тільки тепер пригадав: адже вчора з того похмурого сірого будинку він помчав у готель, а звідти кинувся на згоржельський вокзал, ніби в нього горіла земля під ногами. Аби тільки сісти в поїзд, усе інше перестало існувати для нього...

— Ну, то я, мабуть, вже піду,— почув він голос Павела.

— Нікуди ти не підеш! — бадьоро вигукнув Курт від дверей.— Трудо! Виставляйте, що там у вас, на стіл, ми голодні, як вовки! І принесіть мозельського.

— Оце вино! — одним духом вихилив Павел келишок.— Такого не пив і наш надпоручик, коли з приятелями замочував на «Матильді» свою третю зірочку.

— На якій «Матильді»? — здивувався Гансерле.

— Ми так називаємо наше укріплення. Де на нас горлає отой донощик.

— Що ти мелеш? — Курт трохи попустив туго зав'язану краватку.— Чеський офіцер і донощик?

— Ну то й що! Думаєш, через кого я сидів? Двічі по двадцять вісім діб!

Курт тихенько свиснув і долив Павелу вина.

— Тебе заарештували?

— Коли відбував військову службу. А вночі по мені лазили прусаки! Тільки я йому, негідникові, цього не подарую. Хай не сподівається! — Павел войовниче глянув на обох братів і рішуче випив свою чарку.

Гансерле з острахом спостерігав, як він п'є. Всі знали, що Павел, незважаючи на його атлетичну статуру, пити зовсім не вміє: після склянки рислінгу уже напідпитку, а після двох заводить бійку. І хоч до родинного столу його, як це не дивно, запросив Курт, однаково відповідати за Павела перед батьком буде він, Ганс, якщо сьогодніш-

ній обід закінчиться прикрістю: кремезний Павел і справді скидався на слона серед порцеляни...

— Але ж не могли тебе посадити ні за що,— не відступався Курт від порушеної теми. Якийсь внутрішній голос підказував йому не губити цієї випадкової ниточки.

— Краще дай Павелові поїсти! — Гансерле, не питаючи, підклав гостеві нову здоровенну порцію м'яса. Павел на мить підвів голову, глянув і знову заходився їсти.

— Ти будеш здивований, але й справді ні за що,— забувши, хто запитав, почав Павел розповідати Гансові.— В батальйоні одного разу влаштували змагання з боротьби. Ну, я клав одного за одним, це ясно. Тоді за дозволом командира батальйону мене випустили проти прапорщика, який виступав за спортивний клуб «Савой». Там вони звикли боротися на м'якеньких матах. Ну, а цей прапорщик був хтозна-чого любимчиком підполковника,— Павел говорив з повним ротом, часом його важко було зрозуміти.— Мені довелося попотіти, але... Одне слово, застосувавши дещо з вільного стилю, я поклав на лопатки і того прапорщика. Старого підполковника Вошта не знати чого це зачепило за живе. Посадити мене під арешт він не міг. Але скоро після того я опинився на стайні біля коней. Гній-відкидати і всяке таке. А це мені здорово не сподобалося.

Курт знову налив чарки, а Павел попустив ремінь на одну дірочку.

— Довго ламав я голову, поки придумав. У нашому полку було всього кілька офіцерських коней. І на них офіцери їздили тільки тоді, коли вимагалося за статутом. Особливу увагу я приділяв кобилі, на якій гарцював на парадах пан підполковник. А придумав я ось що. Голосно командую: «Третій баталь-йо-о-н!..», тоді — лясь кобилу нагаєм по задніх ногах, а вона — хвиць з усієї сили! Я знов: «Третій батальйо-о-он!» і — нагаєм. Після двох тижнів я нагай викинув: досить було сказати «Третій батальйон»... Цього урочистого параду чекали всі наші хлопці-рядові, ще й кілька молодших сержантів. Бо наш пан Вошта був справжньою свинею.

Павел перехилився через стіл, цокнувся з Гансерле, потім із Куртом.

— Ану, до дна, друзі! Де наше не пропадало!.. Ну от, нарешті, настав урочистий день! — Павел, трохи хизуючись, сів на своє місце.— Полк наш стоїть струнко, в повному параді. Перед дивізійним генералом. Пан Вошта

верхи з оголеною шаблею. Перед своєю колопою. «Третій батальйо-о-оп!..» Ех, тут кобилі паче блискавка в зад поцілила! Кінець команди: «...на караул!» — переляканий пан підполковник ледве вигукнув із калюжі прямо перед генералом.

Курт зареготав голосно і щиросердо.

— Я тільки не розумію, що спільного з усім цим мають твої теперішні клопоти на будівництві,— швидко промовив він, боячись ухилитись від теми, яка його цікавила.

— Так це ж він винуватець усього цього, паскуда! Отой підполковник, чорти б його вхопили! Я ж весь час товчу тобі це! — розгнівався Павел і ледве встиг підхопити келишок, що похитнувся.

— Але якщо ти відсидів тоді свій строк, чого ж він до тебе знову лізе, той поручик?

Павел зиркнув на Курта посоловілими очима.

— Надпоручик. Нові зірочки чіпляють насамперед тим мерзотникам, які заливають підлеглим сала за шкуру. А хіба я знаю? — розвів руками.— Замість того, щоб робити своє діло, він тепер підбирається до нашої Лізи. Вже питав, чи покличемо ми Лізу на вечір танців, який готуємо для наших людей з «Матильди». Тільки ж ми його самого не покличемо, фертика недорослого! — Павела зацікавили срібні щипчики для цукру: «І де тільки люди беруть час, щоб вигадувати такі нікчемні речі?» — Всі на вечорі будуть, усіх покличемо,— розпалився він раптом,— але паразита Мальця не покличемо, цього не ждіть! — вигукнув він.

Гапс заспокійливо поклав йому руку на лікоть.

Курт завмер.

— Як прізвище того офіцера? — видушив він із себе і подумав, що йому, певно, далеко ще до справжнього шпигуна.

— Та Малець, як же іще?!

Курт притис долоню до грудей: «Малець — Ярослав Малець! Це навіть не випадок, це просто чудо! Навіть не віриться, щоб усе йшло так гладенько! Може, це саме провидіння, в яке так вірить фюрер, вирішило виправити свою несправедливість щодо мене, заподіяну на початку тижня в номері невеличкого готелю на околиці Згоржельця? Чи, може, я сам так блискуче все це влаштував?.. Якщо так піде й далі, я їм швидко дам відкупного!»

Майже фізично відчув він, як від збудження почервоніла в нього шия. Спокійно, тепер тільки спокійно, щоб не

дати знаку... На мить криво посміхнувся в душі: отже, блискуча поінформованість державної таємної поліції не така вже й блискуча: зовсім не поручик, а надпоручик Малець...

Кабінетний годинник у сусідній кімнаті почав мелодійно видзвонювати. Павел підняв руку:

— Четверта, саме час.— Він підвівся, за ним і Курт. Павел зачепився за стілець, потяг за собою скатертину, і Гансерле в останній момент підхопив келишки.

— Добряче я набрався, наче на човні гойдає. Ця ваша ресторація...— Павел ухопив під руку зовсім тверезого Ганса і злегка шарпонув його, прямуючи від столу до дверей.— Тільки ж я оце дивлюся на тебе, хлопче, і ти теж щось пичку від мене вернеш. Але щоб ти знав: я сюди сам не напрошувався. Зрозуміло? Це мене Курт затягнув...

Гансерле вражено глянув на брата. Курт чеською мовою, від якої давно відвик після школи, бадьоро прощався з молодим Перною.

— А знаєш, ти зробиш дурницю, якщо не запросиш того надпоручика на ваші танцюльки. Адже там буде не одна нагода встругнути йому що-небудь!

Павел втупив у нього важкий погляд.

— Знаєш, а може, й справді?..

3

Вхідні двері самотнього будинку з вицвілим рожевим фасадом — тут цей будинок люди називали лісовим замком, або просто *«Роттою»* — були прочинені, як завжди. Ліза добре знала, що так вони стоять і вночі. Та хіба хтось із незлобливих волоцюг цього простого краю пішов би сюди красти якусь стару турецьку шаблю або картину на стіні? Ще б, може, добре прокопчений окіст, але такого в домі старого парубка Йоахіма Ротти, брата пані Вернер, не водилося... Не дивно, що Ліза в цьому «домі відчинених дверей» одного ранку натрапила на сонного бродягу, який звечора знайшов тут, у напівпорожньому вестибюлі, захисток від негоди. Коли вона схвильовано вибігла на другий поверх і запитала, чому пан барон навіть на ніч не замикає дверей, хазяїн замку відповів:

— Сюди, в мою спальню, ночувати ще жоден волоцюга не заходив. Та й ключ від вхідних дверей загубився вже років із десять тому.

— Чому ж ви не заведете хоча б собаки?

— Якщо коли-небудь серед ночі тут з'являться грабіжники, собака почне гавкати й не дасть мені спати...

Ліза ступала по широких дерев'яних сходах, і дошки рипіли в неї під ногами. Зачувши кроки, пан Ротта завжди виходив назустріч гостеві. Але сьогодні його не видно. Тільки знадвору долинають глухі удари. «Де ж це подівся старий пан?» — подумала вона й підійшла до вікна.

У дворі Ротти не було. Але що це? Ліза придивилась уважніше: дорогою понад лісом хтось ішов у цей бік. Незнайомий чоловік із валізкою в руці — на перший погляд, якийсь чужинець. Хто б це міг бути? В селян інша хода, а цей ішов так, як ходять по тротуарах. З нього наче випромінювалась безпорадність: ось він стишив кроки, озирнувся, знову наддав ходи, ніби шукаючи щось.

Ліза не знала чому, але їй стало трохи шкода незнайомця; можливо, він потребує допомоги. Тільки ж це було б зовсім по-дурному — відчинити вікно й голосно запропонувати свої послуги...

В коридорі почулись повільні, нерівні кроки людини, що ходить з ціпком, і знайоме покашлювання любителя віргінських сигар.

— Оце приємна несподіванка! — вигукнув пан Ротта.

— Варто лише з'явитися вдома, як мені одразу ж знайдуть роботу. Маму знову скрутив ішіас, то я сьогодні прийшла замість неї...

Ротта непомітно оглянув себе у склі вітрини.

— А чому ви, власне, з'являєтеся вдома так рідко?

Ліза поставила кошика на стілець.

— Перна мене не любить, ви це добре знаєте. Хіба ж ми не сусіди?..— Вона подивилась на сиву щетину господаря, на обшмигані, вкриті плямами поли його шовкового халата.

Ротта збентежено провів рукою по підборіддю. Голився він через день, бо для кого б ото мав старатися в цій самотині? Сьогодні якраз другий день, але зранку йому не хотілося брати до рук бритви.

— Мабуть, я щось таке й чував, але ж я, на жаль, усі побрехеньки одразу й забуваю.

— Це не побрехеньки. Просто Перна мені не батько.

Ліза визирнула у вікно: незнайомця на узліссі вже не було.

Ротта пригадав: Лізин батько був німецький учитель початкової школи на прикордонні, він помер начебто невдовзі після весілля.

— Що ж ви мені принесли? — змінив він делікатну тему, здогадуючись, що абстрактно-негативне ставлення Перни до нерідної дочки викликане, мабуть, чимось іншим.

Ліза засунула руку в кошик.

— Яєчка, масло і оте ваше церковне питво,— вона поставила перед ним пляшку бенедиктину.

Ротта запитально звів брови.

— Тут навколо вас усяке венеціанське скло та порцеляна, тож володарю замку простецька горілка не пасує.

— Хіба ця руїна — замок? Учора мене розбудив якийсь гуркіт — це ні з того ні з сього завалився куток колишнього сарая. Оскільки ж воріт уже давно немає, виник таким чином ще один прохід у двір моєї резиденції. На прогулянку в ліс я можу тепер виходити просто через дірку.

Знизу знову долинули удари кирки.

— Цієї дірки в мурі не залатає, мабуть, і мій добрий ангел-охоронець, а ваш брат — Павел.

— Це не має значення, однак ви ж господар замку,— Ліза знову засунула руку в кошик; на його дні Ротта помітив футляр фотоапарата.— Мама сказала, що, коли ви не образитесь...

Ротта узяв каструльку в неї з рук і підняв покришку. Картопляники з маком.

— Анітрохи не ображусь. Від них і сліду не лишиться.

— Я мамі казала, що так не годиться... А це дідусь повертає вам,— Ліза вийняла з кошика оправлену в срібло камею, поклала її на стіл, а біля неї іншу маленьку дівочу голівку, виточену на скляному овалі.— Копію вам посилає в дарунок. По-моєму, вона дідусеві вдалася.

Пан Ротта ожив, це трохи зворушило його: нова камея мала грубувату й водночас свіжішу форму — копія нагадувала оригінал приблизно так, як чудова дерев'яна скульптура народної мадонни схожа на свій нечудовий італійський взірець.

— Передайте панові Кролігу мою подяку, він порадував мене. Я б сказав, це зроблено рукою закоханого майстра.

— Дідусеві скоро буде сімдесят вісім.

Ротта зітхнув, глянув на гнучкий Лізин стан, на її міцні ноги, кучеряве волосся.

— Гай-гай, де ті часи, коли я був молодий, як ви, і знав тільки одне кохання. Та чоловік може бути залюблений не тільки в жінку, а й у працю.— Фон Ротта уважно розглядав біля вікна Кролігову роботу.— Шкода, що вашому дідові все життя довелося видувати пляшки на олтавському заводі. Він ще замолоду мав присвятити себе гранованню скла...

Трохи ніяковіючи, Ротта перевернув Лізину руку догори долонею й поклав на неї справжню камею із шнурочком. Ліза здивувалась і підозріливо глянула на нього.

— Ви даєте мені таку красиву річ? Просто так?

— У моєму віці, люба дівчино... На жаль, просто так.

— Такий подарунок більше годився б мамі. Вона вам прибирає через день, а я хіба раз на місяць.

Ротта знову сів за стіл.

— Якщо це залишиться між нами, то ви якось більше підносите мою душу, ніж ваша мама. Я цим не хочу сказати нічого поганого, хоч господарі замків бувають і жорстокі, й аморальні, як ви можете прочитати в книжках. Mein Gott [1], чому мені не на двадцять років менше! — він стукнув цілком по підлозі.

Ліза піднесла до очей камею — ніжне дівоче обличчя у срібній рамочці.

— Яка вона гарна...

— Корисні речі мають своє призначення, а прекрасні — покликання. Власне кажучи, вони повинні були б часто міняти власника...

— Вам бракуватиме її у вашій колекції.

— У мене нема ніякої колекції. Невже ви вважаєте мене за багатія, що збирає скарби і вихваляється перед друзями, що все те він зробив сам? Зрештою, копія, вирізьблена вашим дідусем, дорожча для мене, бо в ній є шматочок майстрового серця.

Ліза знову уважно оглянула подарунок.

— І ви навіть не повісите мені цю камею на шию?

— Знаєте що? Не кокетуйте зі старим чоловіком...

— Хто ця дівчина?

— Звідки мені знати? Вона схожа на одну молоду жін-

[1] Боже мій *(нім.)*.

ку. І ви теж мені її трохи нагадуєте. Та облишмо це: мабуть, люди під старість стають сентиментальними.

Ліза допитливо подивилась па нього.

— Якщо на те пішло, ви ще не старі.

— Спасибі, втішила. Душі не хочеться старіти, але ж по землі ходити треба! — Він знову стукнув цішком по паркету.

— А ця молода жінка?..

— Камею я купив у Флоренції вісімнадцять років тому. Там є старий міст через Арно і на ньому крамнички — одна біля одної.

— Ви не хочете розповісти мені, я знаю...

Якусь хвилину він мовчки дивився на тонкі Лізині брови.

— Коли минає стільки років, історії про давню любов звучать, як оповіданнячка з календарів...— Ротта похитав головою, ніби гніваючись на себе.— І не було ніякої історії, як, скажімо, в Наташі Ростової та князя Болконського.

Ліза не зрозуміла, а Ротта не став пояснювати.

— Це була велика любов, правда?

— Знаєте, через тридцять років навіть у цьому не можеш бути впевнений. Але, мабуть, що так.

— Наташа і князь... Власне, ви самі схожі на князя.

— На жаль, я вас розчарую. Мені для цього бракує двору, слуг, челяді, екіпажів — боюсь, що й блакитної крові теж. Адже мій дідусь...

— Але ж ви нічого не сказали про вашу любов... А що було далі?

— Далі було погано. Однак мені здається, що це зовсім не цікаво говорити тільки про себе. Навіщо ви принесли апарат?

Лізі явно не хотілось міняти тему розмови.

— Для старого Кроліга. Скільки ще може прожити дідусь? А мені хотілося б мати згадку про нього. В старого дуже характерна голова, такі глибокі зморшки на обличчі. Це міг би бути дуже цікавий етюд. Не все ж мені знімати немовлят на хутряній підстилочці або олтавських бабусь та їхніх онук після конфірмації із свічками в руках.

— Атож, бабусь із онуками,— блимнув на неї Ротта поверх окулярів і, звичним рухом перекинувши руку через спинку стільця, зручно всівся в ньому.— Я вже давно думаю, що ви, так би мовити, занедбаний талант...

Ліза здивовано глянула на нього.

— Що ви хочете сказати?

— У вас закладено більше, ніж ви гадаєте. Заряд, про який ви, можливо, й не підозрюєте. Йому бракує протилежного полюса, щоб виникла іскра.

— Любов, щоб аж іскри летіли — щось таке?..

Ротта не став заперечувати.

— Вас, безперечно, чекає справжнє кохання, навіть коли ви його відкидаєте з простого незнання життя. Високе *ваше* кохання, а не якесь дріб'язкове розмінювання почуттів.

— Але ж я... Що ви про мене знаєте? Хіба що якісь плітки...

— Плітки до моєї глушини не доходять. Я читаю у ваших очах те, що ви оце зараз про мене думаєте: дід уже не може грішити, тому й читає мораль... Нехай так. Тільки якщо зустрінете людину, яка вам дасть побачити світ із трохи вищої позиції, скажете, що старий Ротта мав рацію: для людей з іскрою життя може мати кілька площин, і варто боротися, щоб опинитися в тій, яка хоч трохи вище над землею.

Глухий удар струсонув будинок, шибки у вікнах тоненько задзвеніли.

— Що це? — зблідла Ліза. Вона вибігла в коридор до вікна, що виходило у двір: над отвором, де були колись ворота сарая, клубочилася хмара пороху.

— Боже мій, Павел!..— Ліза схопилася за голову.— Пане Ротто!

Вона вітром злетіла широкими сходами на перший поверх і вибігла через задні двері у двір. Ротта за хвилину теж був там. Хмара куряви вже влягалася, з неї вирипула гвардійська постать із киркою в руці, на запорошеному обличчі — ніякова усмішка.

— Я трохи перестарався, хто ж знав, що воно таке ветхе...

Уся задня стіна колишнього сарая лежала долі.

— І нащо ви йому це доручили, пане Ротто? — вигукнула Ліза.— Якось він піднімав гарбу, що провалилась одним колесом на містку. То ви повірите, зовсім перекинув її! — Але в голосі Лізи звучали гордість і полегшення; адже стіна могла придушити Павела!

Йоахім Ротта взявся руками в боки, похитав головою:

— Тепер я можу не ходити в ліс на прогулянку, а виїздити екіпажем. Природа мудро регулює кругообіг на-

родження й занепаду, так воно буває й тоді, коли людина піддається наполяганням родичів і хоче нав'язати природі власні уявлення про довготривалість речей. Дякую вам, Павеле, за вашу добру волю, але дамо природі самій робити, що вона вважає за потрібне...

Ліза й Павел простували стежиною через луг. Цю стежину протоптала, власне, їхня сім'я, бо старого господаря будинку майже ніхто інший не відвідував. Вівчарка Гальма виринула десь із лісу, вона, мабуть, прибігла сюди по їхніх слідах і тепер радісно вистрибувала навколо своїх господарів.

Ліза йшла швидким кроком, фотоапарат підстрибував у неї на боці; на ходу дівчина озирнулась, і на якусь мить їй здалося, що Ротта стоїть біля вікна й дивиться на неї, але шибка блищала, вона могла й помилитись. Ліза взяла в руку камею. «Невже я схожа на цю прекрасну жінку? А чом би й ні?» Павел ішов, не дивлячись на неї.

Вони проминули ліс, і над лугом забіліла Пернова садиба — будиночок з рубленою надбудовою сінника і зовсім поряд хатина на три вікна з високим димарем, що уступами звужувався догори; у ній містилася скляна майстерня — царство діда Кроліга. Ліза й Павел піднімалися снадистим схилом, наближаючись до вирізьбленої з дерева постаті святого Мікулаша. Ось і струнка самотня ялина серед лугу, неподалік від криниці. Коли Ліза була ще мала (самотня ялина теж була набагато менша, але Лізі вона здавалась велетенською вже тоді), вона під час грози завжди боялася за святого Мікулашина, щоб у нього не вдарила блискавка; а що блискавка могла запалити дах над головою, їй і на думку не спадало.

— Оце я собі й гадаю, що ти могла б допомагати матері частіше. Бо вона зараз слабує на ноги. Тато приходить додому аж увечері, а я... З наступного тижня, кажуть, доведеться фугувати по дванадцять годин.

— Ви коли-небудь закінчите свою «Матильду»?

— Доб'ємо «Матильду», почнемо якусь іншу. Може, й «Анічку». Поки все це понабудовуємо... Хлопці хоч і лаються, але таких грошей в іншому місці не заробиш.

— У мене своя робота. Мені теж потрібні гроші.

В очі йому сяйнув відблиск сонця від якоїсь підвіски на Лізиних грудях. Сестра двома пальцями з червоними

паманікюреними нігтями тримала сигарету, в очах її він помітив якийсь сухий, діловий вираз.

— Ніхто їх у тебе не забирає. Але раз на тиждень ти могла б приходити, як відпочинеш після роботи. А вранці б поверталася. І в неділю по обіді, до понеділка.

— Сьомий день у тижні сам бог не працював, коли ліпив світ. Та й взагалі Перна волів би мене бачити за трьома горами.

У Павела між бровами поглибшала зморшка.

— Балакають...— він дивився кудись убік,— балакають, що ти теж тягнеш за німців.

Тишу, що залягла після його слів, порушило кукурікання півня десь за хатою, чути було, як у долині гримлять на стиках колеса поїзда.

— А що ж ти думаєш? — озвалася, зрештою, Ліза.

Павел подивився їй у вічі.

— Мені допекло б до живого, якби це була правда. Ну що ти плутаєшся з кожним другим в Олтаві...

— Заспокойся, в Олтаві живе сім тисяч людей,— скривила губи Ліза.— Може, я ще й не зустріла того справжнього,— сказала вона після паузи вже іншим голосом.

— Якби ж то так! А який він має бути з виду, отой справжній? Сподіваюсь, не такий, як надпоручик Малець?

— Що мені до нього? Блондинчиків із тонким голоском я не терплю.

— До речі, кажуть, що в нього в Празі є наречена. Якась красуня. А в неї — впливовий дядечко. От наш надпоручик і хоче зробити кар'єру в Празі.

— Так ти йому й побажай цього, хай тебе не кусає за литки на будівництві.

— Не турбуйся. Я ще з ним не порахувався.

Вони наближались до будинку. Навіть людина з чужого краю зрозуміла б, що перед нею садиба скляра: у траві довкола блищали на сонці намистинки, на дорозі валялись затоптані в землю барвисті скалки, під призьбою дідової хатини стояли в'язки кольорових скляних паличок.

Павел вивів із сіней велосипед.

— Ну я поїхав, бувай!

— Так рано на нічну?

— У Саньки сьогодні побачення, хоче, щоб я за нього відробив дві години.

Ліза зайшла в дім, і на неї війнуло знайомим духом сільського житла. Суміш пахощів і запахів — свіжого сі-

на й хліва, дерев'яної підлоги, вишаруваної дешевим милом, немитої маснички, цвілі із шаф. Раніше вона не відчувала запахів домівки; це, мабуть, прийшло в останні два роки, коли звичним для неї став кислуватий дух фіксажу та проявників у фотолабораторії і коли вона стала почувати себе вдома немовби гостею. Раптом відчула вона вдячність до мами, яка мовчки й послідовно відсувала її від колишніх мало приємних обов'язків: копати буряки для корови й кролів, мити підлогу, інколи до знемоги крутити залізну корбу, допомагаючи дідові шліфувати памистинки. Може, це теж була одна із тих нагод, що їх пропонувала доля? Слава богу, вона перескочила той поріг, інакше було б не життя, а горе.

Але рідної домівки вона не відцуралась: у її кімнатці на піддашші все лишилося так, як було раніше, поки вона ходила до школи: ліжко з периною в рожеву смужку, на столику букетик будяків у вазі з шрапнельної гільзи — власноручний виріб Якуба Перни, привезений в легіонерському ранці з Росії.

Ліза піднялась вузенькими сходами, відчинила двері своєї кімнатки і мало не скрикнула. В її ліжку спав якийсь незнайомець!

— Що... що це значить?..

Незнайомець сіпнувся, розплющив очі й сонно підвівся на ліжку, ще не прочумавшись як слід. Ліза з подивом упізнала в ньому чоловіка, якого дві години тому бачила на дорозі біля «Ротти».

— Я... пробачте... я тут мимохідь, зовсім ненадовго...

— Ще б пак надовго! — скипіла Ліза.— Хто ви такий?.. У моєму ліжку... Ну, знаєте!..

Вона хряснула дверима, злетіла, мов вітер, сходами й побігла до хатинки; під ногами хрупали памистинки. У задній, більшій, кімнаті сиділи дідусь, мама, батько Перна.

— Ви знаєте, що в моєму ліжку лежить якийсь дядько?..

Перна почухав голову з коротким сивуватим чубом, глянув на присутніх.

— Та знаємо...

— Нічого не розумію,— перебила його Ліза.— Що це за порядки? Я, здається, тут, іще вдома, чи, може, вже ні?..

Старий Кроліг марно наставляв то одне вухо, то друге: майже глухий, він ледве чув одне слово з десяти.

— Та заспокойся, адже це твій двоюрідний брат,— промовив Перна трохи невпевнено.

— Вперше чую, що в мене є такий двоюрідний брат!

— Він був у нас всього раз, коли почав ходити в гімназію. Ви з Павелом були тоді надто малі, щоб запам'ятати його.

— А тепер він приїхав із Хатебуза відпочити якийсь тиждень. Утомився, бідний, от ми й поклали його, хай поспить.— Юлія Пернова ніяково перекладала з руки в руку склодувські кліщі, ножі, бруски. Зупинилась поглядом на Лізиній шиї, придивилася.— Що це в тебе?

Мати поклала камею на долоню.

— Але ж це срібло! Звідки воно в тебе?

— Від барона.

Перна теж підійшов до них, почувши Лізину відповідь, недовірливо насупив брови.

— Це він сьогодні дав тобі?

Ліза кивнула. Мати обмінялася з Якубом здивованими поглядами, в очах у неї промайнув сумнів.

— А за що, власне? — перейшов Перна у контрнаступ.

— Я його теж про це спитала. Скоріш за все, за картопляники з маком. Але я все-таки хотіла б дізнатися, що буде з отим чоловіком у моєму ліжку? Я б хотіла поспати сьогодні. І якщо можливо, то сама!

— Ну годі! Ніхто ж, здається, не каже... Просто Петеру треба змінити атмосферу, хай поживе у нас зо два тижні.— Перна пробурмотів іще щось і вийшов.

— Ох, Лізо...— стиха мовила мати. Страх переміг у ній сумніви. Хвилину вона допитливо дивилась на дочку, на її химерне плаття-штани (чи ж хто коли-небудь чув про таке?), проте не стала вичитувати. Блискуча камея знову притягнула її втомлений погляд; що б там із Лізою не було, адже це її дочка, дитя чистого кохання, і не треба тепер докорів і покарань, Якуб цього не зрозуміє. Ліза доросла жінка й не дозволить втручатися в свої справи. Такий уже закон життя: виростиш молодят, а вони й підуть своєю дорогою.

Почувся стукіт у двері, хвилину було тихо, потім знову; дивно, у Пернів не звикли стукати, та ще й у двері майстерні. Через поріг ступив стрункий молодик і зупинився, побачивши Лізу. Їй здалося, що в нього злегка порожевіли щоки.

— Оце і є Петер, тату,— мовила Юлія Пернова й боязко зиркнула на Лізу.— Змінився за цей час, правда?..

— Здоров, синку! Я б тебе уже й не впізнав...

Петер потиснув дідові руку, злегка вклонився Лізі:

— Петер Форманн...

— Я вже мала честь познайомитись. Але ж ви могли сказати хоч слово...

— Ви якось... не дали мені такої нагоди... Я думав, дядько Перна вам усе пояснив, перш ніж...

— Він буде жити в мене! — втрутився дідусь Кроліг, марно силкуючись вловити зміст розмови.— Ми вже якось домовимось!

Юлія Пернова вийшла з хати. Форманн трохи розгублено запитав у діда про його роботу. «На перший погляд, цілком пристойний хлопчина»,— подумала Ліза.

— Лівою впихаєш у форму оці скляні палички, розігріті до м'якого, можеш хоч і по три зразу, ось так...— смикав старий гостя за рукав,— а правою штампуєш їх.

У двоюрідного брата Петера, здавалось, залягла в очах утома, глибша, ніж просто від виснажливої подорожі.

— Зрештою, ви могли б спати і в моїй кімнаті, бо я тепер живу в місті. Там вам буде зручніше.

— Мені б краще тут...

Ліза пильно подивилась йому в очі. Старий спосіб провокувати молодих чоловіків; як правило, вони відводили зір, але цей витримав її погляд. Звернув увагу на Лізин фотоапарат.

— Полюєте на сюжети серед олтавської публіки?

— Така вже професія. Як той офіціант, що у вільний час біжить посидіти в іншому ресторані.

— А тоді намистинки висипаєш на сито, щоб там відсіявся усякий мотлох,— докинув слівце дідусь Кроліг, бо ж не щодня буває, щоб хтось цікавився його колишнім ремеслом — його гордістю й любов'ю.

— А яка ви їм, власне, рідня? — Ліза сіла на триногий осліпчик, закинула струнку ногу на ногу, загойдала нею.

— Тітка Пернова й моя мати — двоюрідні сестри,— мовив Форманн.— Отже, пан Кроліг — мій дід у перших.

— Те, що я тобі сказав, стосується тільки штампованих намистинок,— нетерпляче потягнув дідусь гостя за рукав.— Тепер вважай: намисто можна різати і з отаких трубочок... А що, якби я взяв та й розпалив піч? — подружньому штовхнув він Форманна у плече.— Щоб ти на власні очі побачив, як ми працюємо?

Петер уважно слухав старого, і Ліза могла його добре роздивитись: чоловік він показний, але оце дивне поєднання наполегливості й делікатності... Відпочити... Після якоїсь хвороби? Очі в нього і справді неначе запали, на схудлому обличчі — сліди втоми. Але його руки витончені й водночас енергійні, руки, так би мовити, з характером, своєрідної форми... Їй бракувало слова, незвичного в її лексиконі; нарешті воно спливло в пам'яті: благородні руки.

Ліза відчула, як у неї зненацька настовбурчились світлі волосинки на руці біля ліктя, тілом ніби пробіг слабенький електричний струм. Вона знала це відчуття: воно провіщає хвилину, коли проскакує іскра взаємного контакту — мовчазний обмін поглядами, неясне сподівання чогось, що прийде, або чому обставини перешкодять прийти; так чи інакше, але вібруючий неспокій зміниться прагненням угамувати його — цей прадавній неспокій людського роду... «Благородні руки... як би він обнімав, цей чоловік, не схожий на інших? Я нічого не знаю про нього, та з першого ж погляду відчуваю в ньому якусь внутрішню силу, звісно, він старший за мене, мабуть, років на десять, але річ не в цьому, він сильний чимсь іншим, що сховане в його душі...»

Ліза звикла скоріше відбивати наступи, ніж наступати сама, а цей... Слухає, як дід вихваляється своїми скельцями, ніби вони тут лише вдвох. Чого він, власне, задається? Може, через оті свої скроні, що починають так ефектно сивіти? Чи його справді так цікавить намисто?.. Гаразд.

Ліза десь знайшла потрійну низку намиста, манірно приклала її до шиї.

— Ой!..— кінчик пизки випорснув у неї з руки, червоні кульки посипались у виріз сукні, вона притиснула долоні до грудей, та намистинки сипалися з-під одежі, маленькі кульки, падаючи, дзвеніли на підлозі, відскакували від мостин, ніби дрібний град.

— Як у такій ситуації поведеться галантний чоловік? — глянула вона Формапну прямо у вічі.— Допоможе дамі вийти із складного становища чи вдаватиме, що нічого не помітив? — Ліза обтрусилась, як пудель; рясний червоний дощ застукотів по підлозі — наче скляні ягоди горобини розкотилися на всі боки.

Форманн почервонів.

— У вас чудова камея...

Дідусь почув це.

— А що б ти сказав, якби побачив ту, яку я вирізав?! Куди цій!..

— Пан Ротта дуже вдячний, ваш дарунок його вельми потішив, дідусю.— Ліза змела останні намистинки і вкинула їх, як своя людина в майстерні, у скриньку для скляного непотрібу.— А що, якби я вас увічнила? — вона кивнула на фотоапарат.— Побачення з дідом у перших після, скажімо... вісімнадцятирічної перерви, чи не так?

— Я не люблю фотографуватися,— відповів Форманн.

— Але чому? Дідусь...

— Навіщо силувати людей? Кожен має право чогось не любити,— промовив Форманн з ноткою роздратування.— Я просто не терплю стояти перед об'єктивом.

— А от дідусь любить фотографуватися! Треба ж мати сім'ї згадку про зустріч із родичем з рейху! — Ліза вибігла з кімнати, в коридорі підстрибнула, мов дівчинка.— Мамо, тату! Гальмо! Мерщій! До хати! Родинний знімок!

Ліза повернулась до майстерні і, не звертаючи уваги, що у Форманна зіпсувався настрій, обняла за плечі старого Кроліга.

— Я вам потім зроблю великий портрет, дідусю. А зараз ви сядете в центрі вашої родини, в одну руку візьмете свою склодувну трубку, а в другу, якщо схочете,— сито для намистинок...

— Ви б хоч із дідом так не поводилися...— стиха, щоб не почув Кроліг, озвався до неї Форманн. Його приглушений голос мимоволі прозвучав якось інтимно.

Дідусь радісно готував лаву перед хатиною; Перна обмінявся з Форманном промовистим поглядом, що мав означати: я нічого не можу вдіяти з цією навіженою дівкою... Старий Кроліг у шкіряному фартусі плюнув на долоню, поважно пригладив рештки білого, як сніг, волосся і вмостився посередині, спершись на склодувну трубку, мов на єпископську патерицю.

Обряд фотографування скінчився, і всі розійшлись. Ліза почала перемотувати плівку в апараті.

— Ви часто приходите сюди? — запитав Форманн.

— Зрідка. А навіщо це вам?

Здавалося, він зніяковів.

— Я захопив із собою позичені рукописи, незабаром маю їх віддати. А свій апарат залишив удома. Якби ви були ласкаві позичити мені камеру, я б міг перефотографувати потрібні мені сторінки.

Вона глянула йому в очі.

— А я думала, що ви більше зацікавитесь мною, ніж моїм апаратом.

— Тепер ви чекаєте, щоб у мене почервоніли вуха,— Форманн спробував потрапити їй в тон.— А може, оце копіювання рукописів було тільки приводом, хай і не надто вдалим?

— Початок завжди важкий,— примружила очі Ліза.— Але для певності я все ж таки прийду наступного разу з апаратом.

4

Коли музики, звиклі більше до вільного простору під час пожежницьких пікніків чи сокольських тренувань, з усієї сили дмухнули в свої гелікони й тромбони, вікна закуреного залу неначе болісно прогнулись. Гулянка будівників укріплення «Матильда» була саме в розпалі, от тільки дівчат було малувато.

— Оце тобі шикарні танці в місті! — дорікав Павелові Перні його товариш по роботі арматурник Санька.— Скільки їх в Олтаві, тих чеських дівчат? Краще б вибрали якусь корчму в селі, на сільську гулянку зійшлися б дівчата з усієї округи.

— Авжеж, потеліпається тобі Зезула зі своїм оркестром через ліс... Це ж не бродячий музика.

— А де Ружена? — почулось від сусіднього столу.— Пиво нам точить і сосиски підігріває з місяця в місяць, а на танці до роботяг із «Матильди», бач, не прийшла?

— Її не пустив буфетник,— пояснив хтось.— Сказав, щоб розсортувала продукти. Ну, а як не встигла на сьомий автобус, то як їй дістатись до Олтави?

— Танці без Ружени — це..., а не танці,— висловив свою думку Павелів сусід, допиваючи сьомий кухоль пива.— Однаково вона повинна була тут бути.

Молоду Ружену Клічкову і бетонники, і теслярі, і грабарі вважають трохи не за спільну власність. Важко сказати, скількох їх добросерда куховарка, продавщиця й офіціантка в одній особі відзначала своєю особистою приязню (та й хто б це став з'ясовувати?). Певно лише те, що Руженина спідниця з червоними квіточками й солідні принади під недбало застібнутою блузкою — це збудний імпульс в одноманітному гуркоті бетономішалки, скреготі

вагонеток та гупанні залізних трамбовок. І Ружена, мабуть-таки, цінує симпатії будівельників. Без нарікань мандрує зі своїм шефом-буфетником від одного укріплення до іншого; це тільки робітникам дрібніших укріплених точок в оборонній лінії доводиться часом самим долати менший чи більший шмат дороги, йдучи по пиво.

— Хай живе пан надпоручик! — почулося від дверей.

Там замаячіла гарна чоловіча голова з русявим, як льон, волоссям, розчесаним на бездоганний проділ; третя золота зірочка на погоні в красунчика офіцера сяяла яснiше за інші дві, вже трохи потьмянілі. Малець обвів очима зал, зупиняючи погляд на кожній жіночій постаті, й засмутився, не побачивши серед них Лізи.

Офіцера урочисто підвели до столу, де сидів зі своєю дівчиною виконроб із сусідньої дільниці — представник будівельної фірми. «Матильду» та прилеглі до неї доти будувало військове відомство власними силами.

— Щось наш надпоручик сьогодні не в своїй тарілці,— схилився арматурник Санька до свого сусіда Павела.— Видно, є чого.

— Думаєш, через те, що тут немає Лізи?

— А я й не знав, що він накинув оком на твою сестру.— Санька вилив собі в пиво чарку сливовиці й зі смаком відпив.— Хіба ж устежиш за всіма, за ким він упадає? Отаке худюще, ну чисто сухотник, а, бач, встигає за трьох.

— Тільки замість третьої зірочки треба було йому почепити на комір золотий півнячий хвіст,— зауважив Павел.— Двічі по двадцять вісім діб на губі!..— додав він стиха, скоріше сам до себе, примруженими очима стежачи, як Малець щось розповідає своїй сусідці за столом.

Музиканти заграли вальс. Кілька присутніх дівчат враз опинились у колі, але більшість хлопців, хто хотів би потанцювати, залишились без дам. Хтось вихопив із рук в офіціантки піднос із порожніми склянками і, незважаючи на протести дівчини, пішов з нею в танок.

— Не дурійте, чоловіче! Якщо сюди зазирне хазяїн, я ж полечу з роботи!

— Ти розпорядник, то й зроби щось,— підштовхнув Павела ліктем сусід з іншого боку.

Павел підвівся, обсмикнув рукава святкового чорного піджака (і чого вони весь час задираються в нього мало не до ліктя!) й рушив коридором у крило готелю, що

виходило на вулицю; через широке вікно видно було вигнутий дугою вимальований напис: «КАВ'ЯРНЯ», а під ним — «CAFE». Він попрямував до столика, де пад склянками з фруктовою водою сиділи дві дівчини.

— Дозвольте, шановні дами, звернутись до вас від імені комітету нашого вечора танців,— чемно вклонився він дівчатам.— Вечір відбувається тут, у сусідньому залі. Прошу йти зі мною, нічого не бійтеся: танцюватимете безплатно аж до ранку. А за ці два лимонади ми заплатимо і за все, що захочете.

— Але ж ми вдягнені не для танців...

— На це можете начхати. Хіба на одяг тепер хто дивиться? А хлопці з «Матильди» — й поготів. Гайда! — він витяг здивованих дівчат з-за столу, узяв їх під руки і, злегенька підштовхуючи, повів до дверей.— Де ти пропадала так довго? — гукнув він у коридорі до Лізи, яка саме заходила в головний вхід. Дівчата ніяково перезирнулись.

Малець, побачивши Лізу, пожвавішав. Не встигла вона оглядітись, як разом з дівчатами з кафе опинилась за його столом.

— Ти диви на цього бабія, одразу наколов усіх трьох,— підштовхнув Павела Санька, який устиг за цей час випити ще одне пиво зі сливовицею і тому став красномовнішим.

— Е ні, пардон! Це я не для тебе притягнув дам,— сам до себе промовив Павел. Значущо глянув на приятелів за сусіднім столом.— Давайте-бо! Я не хочу з самого початку калічити дівчатам ноги,— він скромно показав на свої черевики сорок шостого розміру.

Оркестр заграв польку, і хлопці мало не пересварилися за партнерок.

— Як-не-як, а він теж людина, наш Малець, хоч і любить часом залити нам сала за шкуру,— гудів Павелу на вухо Санька, повиснувши в нього на плечі. Білява голова надпоручика підстрибувала серед пар. Він старанно витанцьовував, тримаючи в обіймах Лізу, лише на вершок нижчу за нього.— Ну, хай бабій він, що ж тут такого? Але бабій, та ще й невдаха — оце вже, як кажуть у нас, кепська справа!

Будівельники тупцяли на п'ятачку біля самого духового оркестру, дехто тримав партнерок значно нижче талії.

— А ото хто такий? — Павел кивнув у куток, де, скромно посміхаючись, самотньо сидів за столиком якийсь чо-

ловік у дешевих окулярах. Сусіди знизали плечима: ніхто не знав його.

— Але живеться йому нелегко, нашому Мальцю,— уперто повертався Санька до початої розмови, не спускаючи з надпоручика затуманених жалісливих очей.— Чухають його весь час по п'ятах, мов сліпого собаку. Та остання прочуханка йому дорогенько обійшлася.

— Яка це прочуханка?

— А за п'ять тисяч, друже. Пожирував за п'ять кусків, га? За такі гроші мусила б влізти йому в ліжко щонайменше Грета Гарбо [1]. І йому б іще залишилось на мотоцикл. Або хоч на велосипед з моторчиком. Такий, кубиків на п'ятдесят.

— А я про це нічого й не знав,— Павел спорожнив кухоль.

— Зате наш буфетник знає.

Музиканти зробили перерву, щоб випити пива. Павел через увесь зал неуважно позирав на Лізин стіл; незнайомий чоловік устав, підсів на останній вільний стілець навпроти Мальця.

— Якби оця вечірка була в «Білій троянді», Малець би не прийшов. Це я голову даю на відруб, що так. Якби танці були в «Троянді», він би не прийшов — це залізно! Бо про «Троянду» в нього надто сумні спогади...

— Ти довго ще з біса будеш тягти?..— Павел почав втрачати терпець.

— Віз він якось із гарнізону зарплату людям. Тільки ж в Олтаві спізнився на автобус і зайшов випити чарочку в «Троянді». Сказати відверто, була то не одна й не дві, але ж усі ми люди, а офіцер хіба не чоловік? І тоді ж у ресторані підчепила його якась панянка чи, може, він її підчепив, того вже ніхто ніколи не взнає.

Від офіцерського столу долинули чоловічі голоси, дівочий сміх.

— Хай живе пан надпоручик!

Павел помітив, що Малець про щось домовляється з офіціанткою.

— Та шльондра пішла до нього в номер, а коли вранці наш шеф прибився нарешті ледь живий на будівництво й почав готуватись до виплати, в портфелі було на п'ять кусків менше! Ти б його тоді побачив — блідий був, як смерть!

---

[1] Американська кінозірка.

— Оце здорово! — задоволено сьорбнув Павел з повного кухля.— Це сам бог побачив мерзотника. Божі млини мелють повільно... А хіба жандарми не зловили дівку?

Санька міцно обійняв Павела за шию, йому важко було говорити, ніби рот був забитий тістом.

— Так коли ж наше життя — до біса складна штука, чоловіче, а іноді й просто юд... юдоль сліз. Ну як би він міг, ну пан надпоручик, сказати жандармам у протокол, що оце я замість того, щоб берегти казенні гроші, як зіницю, поліз із шльондрою в ліжко? А крім того, цей забутий портфель якийсь час стояв собі сам у ресторані, і, поки Малець проводжав даму в номер, стеріг його святий Петро.

— А чого б це Мальця мав стерегти святий Петро?

— Таж портфель, а не Мальця!

— Діво Маріє! То оце він дав поцупити п'ять тисяч? Адже за них він сьогодні міг би купити автомашину! Ще й не стару!

— Життя, друже, це — сука,— розжалобився Санька, і на очі йому навернулися сльози.— У нього, в Мальця, є у Празі наречена, а її батечко якесь велике цабе у військовому міністерстві.

— Ну, це я й сам знаю.

— І якщо Малець до чогось і рветься, як той хорт до зайця, то це потрапити в генштаб. Для того, мабуть, і пішов вислужуватись на будівництво. Через це й ганяє нас. Генштабіст, брат, це звучить, це тобі не просто син молодшого канцеляриста з Нового Биджова, ти сам розумієш...

Офіціантка пронесла повз них до стола, за яким сидів Малець, великий піднос, заставлений чарками.

— А тепер слухай сюди,— Санька взяв Павела за підборіддя й повернув до себе.— Хіба таке приховаєш? У штабі пронюхали, що пан управляючий важливим військовим будівництвом, якого недавно підвищили в чині, насправді — добрячий гульвіса. А сімейка нареченої довідалася, що він до того ж іще й класний бабій. Так скажи, тільки чесно і справедливо: чи не забагато цих невдач для однієї людини, та ще й отакої хирлявої?

— Не забувай, що він мене виказав майорові. І що я через нього два рази сидів на губі по двадцять вісім діб! І вночі по мені лазили прусаки! Оцього не забувай, чоловіче!

— А ти перед цим не скинув підполковника з кобили в багно?

— Але ж Малець мене продав, гад! А це підлість! І я йому цього не подарую, доки житиму... Тільки як він тоді дістав п'ять тисяч? Якщо навіть не сказав про це жандармам...

— Жандармам він не сказав, бо вони б і так не довели, що це забрала та дівка. Портфель стояв у ресторані кілька хвилин покинутий, як мельникова дитина, грошики міг би хапонути хто завгодно. Коли ти пропустив кілька добрячих чарок, та ще й баба в голові, то що тобі якийсь там портфель?

Павел різко повернувся до Саньки всім тілом, разом із стільцем.

— А звідки ти все так добре знаєш?..

— Від нашого буфетника на «Матильді», в якого Малець тих п'ять папірців і позичив. Коли хто дає такі грубі гроші, то йому ж цікаво, як усе й сталося. Правда, буфетник дав йому слово, що нікому ані мур-мур. Інакше це погано кінчилося б для Мальця.

— Але ж усе одно десь проговорився.

— Нічого не проговорився. Мені це сказала Ружена.

Офіціантка поставила перед Павелом, Санькою та іншими по чарці горілки.

— Від пана Мальця,— промовила вона.— Ваші друзі привітали його з підвищенням.

За столом надпоручика всі встали й випили за його здоров'я, туди ж посунули й інші будівники «Матильди».

— Ну, брат, оце характер,— Санька підняв повну чарку, горілка текла по його тремтячих пальцях.— По вуха у боргах, але з розмахом! Це мені подобається, і нам теж треба привітати Мальця.

Павел хвилину дивився йому в почервонілі очі.

— Маєш рацію. Ходім поздоровимо його, гада.— Він підтягнув ремінь, не зовсім твердим кроком почвалав через зал до столика навпроти.— Хай там скоро буде й четверта зірка, шеф! — він кивнув на погон, підняв чарку й вихилив її одним духом.

— Слава панові надпоручику! — залунало з усіх боків.

Перш ніж Малець устиг отямитись, Павел підняв його разом із стільцем.

— Ура! Слава! — захоплені вигуки розітнули зал, почувся жіночий сміх, один із оркестрантів, що вже повернулись на свої місця, лунко програв фанфарний сигнал.

Підбадьорений Павел виважив стілець із Мальцем над головою на витягнутій руці.

— Не дурійте, чоловіче! — високий голос офіцера потонув у захопленому ревінні, Павел почав тріумфальний атлетичний похід по колу із своїм незвичайним вантажем. Але раптом дівчата зойкнули з несподіванки: зелений мундир зробив у повітрі дугу і злетів з вишини на стіл. Брязкіт скла і жіночі крики, фонтан пива, фруктової води та горілки — надпоручик скотився просто на коліна переляканій Лізі. Через кілька секунд мертву тишу розколов гучний регіт, аж загойдалися барвисті гірлянди під стелею.

— Ну спасибі вам, п'янюго,— вигукнув Малець, трохи опам'ятавшись. Павел все ще ошелешено тримав над головою за одну ніжку вільний стілець. Із розпанаханої колоші в Малеця виглядали труси, парадний мундир був залитий пивом і фруктовою водою; долоня порізана розбитою склянкою. Надпоручик поспішив до виходу із залу, увесь червоний від сорому, притримуючи розірване зелене сукно. Навздогін йому лунав жіночий сміх — глузливий, нестримний.

— Ну, чоловіче, ти добре сказав...— Приголомшений Павел повернувся до свого столу.— Йому й справді не щастить...

— Оце дав ти Мальцю,— ляснув хтось Павела по спині.

— А чого ж він, дурень, крутився там пагорі?! Якби сидів тихо, нічого б і не було...

— Поглянь, що ти наробив! Ти, мабуть, ніколи не порозумнішаєш! — накинулась на брата Ліза. На сукні в неї розпливалась велика червона пляма від вина.

— Хай живе надпоручик! Він перший поліг у бою! — Павел схопив найближчу чарку й вихилив її.— Хтось мусив іти першим, а до ранку будуть іще...— він глянув у куток: там сидів самотній Санька, звісивши голову на груди й не виявляючи жодних ознак життя.

Ліза повернулася з кухні, де її сукні подали першу допомогу.

— Крім усього іншого, я ще забула ключі від ательє,— поскаржилась вона Павелові,— а гірше немає, як дзвонити вночі старій Польцеровій — буде лаятись до ранку.

— То переночуєш удома. Нічого тобі не станеться, якщо й прогуляєшся лісом чотири кілометри. Підемо разом.

Надпоручик Малець безпорадно стояв у коридорі; настрій його був украй зіпсований. Що тепер? Танцювати в штанях, нашвидкуруч сколотих трьома шпильками, які милосердно запропонувала офіціантка? Ні, це не годиться. Ще й досі у вухах йому дзвенів жіночий і чоловічий регіт. «Замовити па всіх п'ятдесят чи скільки там чарок горілки — тоді я вам був хороший...» Пов'язка на руці просякла кров'ю, на чудовій повісінькій блузі темніли мокрі плями всіх можливих відтінків. І це саме в той момент, коли він уже, здавалось, підкорив Лізу Пернову, ще б якась годинка, кілька танго при темно-червоному освітленні та дві-три чарочки коньяку — і можна було б вести її нагору в кімнату. Щось йому підказувало, що цю звабливу дівчину він втратив, мабуть, раз і назавжди: якусь звичайну невдачу дівчата можуть забути, але коли чоловіка взяли на глум,— це вже навряд... Щоб він тричі провалився, арматурник Перна! Цей негідник переслідує його, наче злий дух...

Малець вийшов у холодні вечірні сутінки. Вулицею в бік площі диркотів останній автобус, що розвозив по навколишніх прикордонних селах робітників другої зміни з Вернерової паперової фабрики та Олтавського склозаводу. Сьогодні все полетіло шкереберть. Мабуть, тепер тут уже нічим не зарадиш. Він прискорив крок, поспішаючи до зупинки за рогом, на площі. З виляском зачинив за собою дверцята, й автобус рушив.

Потім він ішов навпростець нічним лісом, зрізаючи серпантин дороги, якою підвозили матеріали для будівництва. На півдорозі від останнього села до кордону є військовий гуртожиток, де можна заночувати, але заснути з таким настроєм, як сьогодні,— мабуть, не вдасться. «Матильда» сьогодні буде тиха й темна, всі її будівники зараз у місті, відтоптують ноги дівчатам, у тому числі й Лізі Перновій, а животи їм зігріває замовлена паном надпоручиком Малецем ялівцева горілка, якої він, до речі, не встиг навіть скуштувати!

— Стій! Хто йде? Пароль! — почувся голос вартового, який робив обхід. Малець для перевірки задав йому кілька запитань про обов'язки вартового і пішов далі. Наблизився до «Матильди»; звичайно конуси прожекторів вирізували з нічного мороку цей маленький замкнений «світ для себе», повний і серед ночі руху й життя,— але сьогодні темні контури майбутньої фортеці губилися в темряві й тиші.

Віддалік світилось єдине вікно їдальні. Малець підійшов ближче. Ружена Клічкова розбирала там велику картонну коробку, виймала пачки сигарет, складала їх на поличку за прилавком. Ось вона підійшла ближче до вікна; у глибокій пітьмі надворі вона не могла бачити випадкового спостерігача. Нахилившись уперед, Ружена щось шукала в коробці з продуктами, верхні гудзики її кофточки були, як і завжди, недбало розстебнуті. Малець переступив з ноги на ногу, долонею машинально пригладив біляві бачки. Згадав Лізу, її зелені очі; часом, коли вона на щось патякає, в кутиках губ у неї на мить з'являються дві маленькі ямки. А Ружена не знає, що таке двозначність. Ось вона стала навшпиньки, щоб дотягтись до полиці, литки в неї напружилися...

Малець пригадав, у якому стані його мундир; та тут не до церемоній, скаже, що послизнувся, коли в темряві поспішав лісом.

Він глибоко зітхнув, щоб заспокоїтись, і постукав у двері їдальні.

Чоловік, імені якого ніхто з будівельників не міг назвати, перехилив чарку ялівцевої й непомітно вислизнув із залу. Від темної будови складу у дворі готелю «Чорний орел» відділилася тінь, і чоловік, який вийшов із залу для танців, наблизився до неї.

— Кепські справи, шефе,— прошепотів він.— Один п'яний гевал скинув падпоручика у фруктову воду дівчатам, і Малець пішов раніше, ніж я встиг з ним побалакати. Та ви, може, й самі бачили в вікно...

— Прокляття! Чому ж ти не пішов за ним у коридор і не запропонував своєї допомоги?

— Як ви це собі уявляєте? Може, треба було позичити йому свої штани? Чи сказати, що я кравець і нашию йому латку?

Курт Вернер нервово закурив, навіть не запропонувавши своєму співрозмовникові сигарети.

— Втратити таку нагоду!..

— Я вечорами обходитиму всі олтавські ресторани, і хай мене дідько вхопить, якщо десь не злапаю цього типа!

— Авжеж, дуже ви йому будете потрібні, як він залицятиметься до якої-небудь баби!

— Але ж він не зможе не напитися десь, шефе, і тоді з ним легко буде заприятелювати...

Курт підніс годинник до світла, що падало із вікна залу.

— Ідіть швидше заплатіть за нього, спробуйте довідатись, куди Малець ходить найчастіше і...

З дверей коридора, що вели в двір, вивалилося двоє учасників вечора; хлопці стали під найближчою стіною. Курт замовк і тихо відступив за ріг складу.

Гулянка в ресторані тривала, крізь дим ледве можна було роздивитись від дверей підвищення в кінці залу, де грав оркестр. Ліза була зморена танцями, ноги їй відтоптали, очі щипав дим простих сигарет; пиво й ялівцева та хлібна горілка додавали хлопцям сміливості. Якби ж хоч серед помічників виконробів знайшовся хтось симпатичний...

— Павеле, я б пішла додому...

— Ти здуріла! Ще нема й... котра зараз година?.. Чорт, мабуть, стоїть...

— Ти тримаєш годинник догори ногами. Це не шість, а дванадцять ночі.

Павел махнув рукою, мало не впустивши нікельований годинник-цибулину.

— Коли ти підеш додому? А обіцяв же мене провести.

— Піду... о дванадцятій, тобто навпаки — о шостій, завтра ж неділя. Годинник іде догори ногами, і я піду догори ногами — завтра вранці о дванадцятій. Лізочко, сестричко моя, ти вже не псуй мені настрою...

Ліза взяла в гардеробі плащ. Хтось водночас із нею вийшов із кафе, уважно подивився на неї, привітався.

— Ви, здається, Курт Вернер?

Чоловік ствердно кивнув головою.

— А ви — Ліза Пернова.

— Наш олтавський д'Артаньян. Я б вас навіть не впізнала — без чобіт...

Вернер трохи спохмурнів.

— Не так уже й часто я їх ношу.

Олтава надто мале місто, щоб молоді люди в ньому не знали одне одного принаймні з розмов. Щоправда, через події останніх років чеські дівчата майже не мали шансів викликати зацікавлення в німецьких юнаків. Але Ліза Пернова — виняток. Хто в Олтаві не знає симпатичної дівчини-фотографа з єдиного в місті ательє?

— А я вас у кафе й не помітив,— удавано здивувався Курт.

— Я була в другому залі.

— Якийсь вечір танців? А я й не бачив об'яви...

— Це напівприватний вечір, влаштований будівельниками з укріпрайону. Брат мене умовив прийти, бо їм не було з ким танцювати.

Ще стоячи в темному дворі, Курт бачив у вікно, як пан надпоручик упадав біля Лізи; з іншими дівчатами він, власне, й не танцював. Тепер Курт придивився до неї зблизька: може, це саме провидіння, як каже великий Адольф, привело до нього цю дівчину? А що, як дорога до Мальця пролягає саме тут? Зрештою, вона досить приваблива, фігура просто бездоганна, і це не було б з його боку надто великим самозреченням...

Вони трохи пройшли мовчки. По тротуару назустріч їм дибуляв якийсь п'яничка, голосно переконуючи сам себе німецькою мовою, що рахунок у корчмі він сплатив; проходячи повз них, він урвав свій монолог, похитнувся й зачепив Лізу плечем.

Курт відштовхнув його, і п'яниця цілу хвилину сварився їм услід.

— Дозвольте вас провести?

— Це завдасть вам чимало клопоту, бо мені йти майже годину. Аж на Пернов, якщо знаєте, де це.

— Ще б пак не знати! Адже мій дядько живе недалеко від вас!

Лізі було приємно, що він розмовляє з нею по-чеськи, адже Вернер — активіст партії судетських німців. У наш час мало хто з олтавських німців піде на це. Вона спинилась, даючи Вернеру можливість попрощатись.

— Я запропонував провести вас, а я людина слова!

— Ви лицар. Але мандрувати через мене аж на край світу...

— Дівчині не можна йти самій так далеко, та ще й темним лісом... Мало хто може тут тинятися вночі!

«Ну звичайно! Наприклад, ти сам із своїми хлопчаками в білих гетрах, принаймні так подейкують в Олтаві»,— хотілося сказати Лізі, але вона промовчала. Скоса позирнула на нього, і Курт відчув цей погляд; він навіть вважав, що читає її думки: високий молодий чоловік, чемпіон округи з фехтування, ідол олтавських дівчат. Чого б тільки не віддали більшість із них за такий шанс: довга спільна дорога вночі безлюдною місцевістю...

— Мені просто пощастило! Інші даремно упадають коло вас, а мені випадає нагода вас провести...

— Яке вже тут щастя — поспати на дві години менше?!

— Така довга прогулянка не може закінчитись нічим: принаймні поцілунком на прощання...

«Говориш ти все це автоматично, друже, якось байдуже, ніби завчене»,— подумав він.

— Оце так — уперше зустріти дівчину і вже цілуватися? Для людей з іскрою життя має кілька площин, і варто боротися, щоб опинитися в тій, яка над землею...

Вражений Курт спинився, не помічаючи в темряві, як зашарілася Ліза.

— Ви виключаєте можливість,— мовив він затинаючись,— що з першого поцілунку, який ні до чого не зобов'язує, народиться кохання, що, як ви кажете, підносить людину над землею?

— А я вже, здається, не так давно закохалася.

— Здається?

— Спочатку цього не скажеш напевне... Я, може, ще зараз не знаю точно, чи не плутаю почуття із співчуттям...

Перед очима в Курта постала недавня гулянка, «героєм» якої був Малець.

Вони йшли крутою вулицею, яка вкінці перейшла в польовий путівець, що вів вгору, до Пернова. «Де в неї очі, в цієї Лізи? Такій дівчині пасував би чоловік, хоча б на півголови вищий за неї. Принаймні... такий, як я».

— Ах, Лізо, якби ж ви тільки знали, хто особливо потребує співчуття! А що, коли я теж опинився в скрутному становищі, і саме ви могли б знайти для мене вихід?..

Бездомна нічна кішка — чорна, як сажа,— стрибнула з паркана й перебігла їм дорогу. Курт нахилився, удаючи, що хоче жбурнути в неї камінцем.

— Кому вона перебігла дорогу — мені чи вам? А може, нам обом? — спитала Ліза.— Тільки вам, мабуть, не може не щастити. Ви взагалі не така людина, яка потрапляє в скрутне становище.

— А яка я, на вашу думку, людина?

— Прийшов — побачив — переміг!

— Якщо ви маєте на увазі гімнастичний зал, то життя — це не поєдинок на шпагах із слабшим суперником.

— Може, скажете, що вам досі не щастило у ваших починаннях? Ви звикли до перемог...

Вони вийшли на голу рівнину над долиною. Над головами в них сунули хмари, шматувались на клапті об золоті гостряки місяця. Під ногами лежало тихе місто. Майже всі будинки вже доброчесно спали, але над Олтавою здіймався широкий стовп матового світла, перетятий

смугою низьких хмар. Якийсь час вони постояли, мовчки дивлячись у сріблясту нічну глибінь, потім рушили далі. Курт підставив Лізі руку точнісінько так, як зробив би це Віктор де Кова. Вона взяла Курта під руку й відчула легенький потиск його ліктя.

5

ФОТОАТЕЛЬЄ
РАФАЕЛЬ
9—12 13—17
(У неділю після обіду і в понеділок зачинено)

прочитав Курт табличку біля входу й зайшов. Ступаючи темними сходами, машинально рахував східці. Коли він учився в третьому чи четвертому класі, інколи загадував собі, йдучи вперше незнайомими сходами: якщо кількість сходинок буде парна, його бажання здійсниться, і він дістане на Новий рік напівгоночний велосипед, наступного дня його не викличуть з математики, він вийде переможцем у змаганнях фехтувальників молодшого віку... Тепер було б добре, якби вийшла відчинити двері Ліза, а не пімкепя — власниця фотоательє. Чотирнадцять східців, чудово! На площадці двоє дверей, на одних жовта латунна табличка: «Едмунд Польцер». Подзвонив у ті, що навпроти, з написом: «Ательє». На порозі виросла дебела постать вдови Польцер.

— Що ви хотіли? Ах, молодий пан фабрикант! Прошу, заходьте!

— Чи фройляйн Ліза...

— Перш за все вам не завадить причепуритись,— перебила його хазяйка,— ось тут дзеркало, ось гребінець і щітка для волосся. Пані Польцер вибігла, і Курт посміхнувся їй услід: «Тобі самій не завадило б причепуритись, відьмо... Завтра півміста знатиме, що Курт Вернер, член гейматфронту, бігає за Лізою Перновою. Що з того, що Ліза походить з німецької родини? Через старого Перну вона вважається в Олтаві чеською дівчиною. А він... Хіба ж він може комусь із міських пліткарів довести, що мета виправдує засоби? Послатись на якусь нагальну

справу і сказати, що прийде завтра? Ні, стару Польцерову так легко не обдуриш.

— Портрет зробимо вісімнадцять на двадцять чотири на папері шамуа? Один анфас і один профіль у три чверті, побачимо, що вийде краще. На великому паспорту,— вирішила пані Польцер.— Може, заразом замовити й рамку? Це, мабуть, подарунок вашій шановній матінці? Не можемо ж ми підсунути пані фабрикантовій казна-що; вона така витончена дама, я насмілюся запропонувати гладко відполіровану рамочку з черешневого дерева. Отже, я записую: два портрети в рамках, крім того, шість кабінетних фото з кожного портрета, чи, може, менші теж узяти в рамочки?

В передпокої пролунав дзвінок, і Курт зітхнув з полегшенням. До ательє, як повінь, ринуло сільське весілля: засмаглий кремезний молодий і рожевощока наречена у фаті, двоє свідків, говіркий боярин. У коридорі юрмилися родичі й гості, дзвеніли дитячі голоси дружок. Обличчя пані Польцер, схвильоване перспективою вигідної комерції, набуло хижого виразу; в її розбурханій уяві сплелися, мов у якомусь вихорі, портрети молодого подружжя разом і окремо, анфас, у три чверті й у профіль, з дружками і без них. Великий спільний знімок усіх гостей, поставлених у три ряди одне за одним. Значення молодого пана Вернера як замовника було вмить переважене в багато разів весіллям: Курт майже перестав існувати для неї.

Кремезний молодий витягнув пляшку тминної горілки, панібратськи почастував удову Польцер, підпилих дружок, найближчих весільних гостей, запропонував і Куртові.

— А де ж ваша, пані, молода фотографка? — загудів його голос.— Я чув, що в неї виходить краще. Та вже на кого як блисне, то із її апарата аж іскри летять!..

Боярин зареготав, мов жеребець, наречена спохмурніла, восьмирічні дружки, усі в рожевому, метушились по ательє, паче мишки, шукаючи, куди молодий поставив пляшку з тминною. Але пані Польцер ображено знизала плечима.

— Лізо! — вигукнула вона з доброго дива, аж Курт замружився.

Ліза вийшла в ательє з надкушеним яблуком у руці.

— Панство жадає тебе,— холодно промовила пані Польцер і вийшла з гордо піднесеною головою. Що стосується

технічної сторони справи, на Лізу, слава богу, можна покластися; а за комерційним проходженням замовлення Польцер сама буде непомітно стежити зі своєї квартири.

Ліза швидко зорієнтувалася в складній ситуації, відклала яблуко й тільки тепер помітила Курта.

— А хто тут, власне, одружується, чи не ви часом? — приховуючи легке хвилювання, спитала вона.

До Курта вже знову повернулася звична самовпевненість.

— Я прийшов замовити фотокартки,— промовив він значущо.— У вас, звичайно. Я зачекаю, поки відбудете весілля.

Ліза кивнула головою на завісу з червоного плюшу. У відгородженій частині кімнати було темнувато; тут панував богемний безлад. Розкиданий реквізит використовувався, мабуть, для виконання художніх портретів: садова лавочка з березового дерева; невисока «мармурова» корінфська колона із пап'є-маше,— певно, щоб спиратися на неї під час фотографування; одноокий кінь-гойдалка з облисілою гривою — це для фотографування дітей; дерев'яні ослінчики різної висоти — для низеньких наречених. У кутку стояв пролежаний диван, який, здавалося, аж ніяк не міг служити реквізитом; поряд на шафці лежало різне туалетне приладдя.

«...Оце того, мабуть, місцеві діячі останнім часом і фотографуються так часто»,— прозвучали у нього в вухах недавні материні слова. Курт сів, у глибині дивану застогнали пружини.

— А як дивиться пані наречена на те, щоб трохи підкреслити риси обличчя? — почув він Лізин голос і одразу ж — сором'язливе заперечення молодої: куди вже їм, у їхньому селі під горами і не бачили всіх цих баночок та пуделечок із закордонними написами, це вам, міським панночкам...

— Але ж у житті вам не часто доведеться виходити заміж. Якщо хочете, я сама все вам зроблю. Доплата дуже незначна — лише собівартість французької помади і ще дечого...

Курт визирнув у щілину між завісою й стіною і мало не зареготав: дві червоні плями на здорових круглих щоках робили наречену схожою на циркового клоуна. Недарма, мабуть, кажуть, що Ліза іноді потішається трохи зі своїх клієнтів.

Нарешті почався обряд фотографування. З ательє долинав оглушливий голос боярина, трохи фривольні репліки молодого й такі ж Лізині відповіді, часом проривався тонкий докірливий голосок нареченої. Та ось за портьєрою на якусь хвилину запанувала тиша, і одразу ж почувся полегшений сміх: ще один знімок був готовий. Все це вже почало набридати Куртові.

Галас в ательє нарешті припинився, весільні гості протупотіли сходами — видно, подалися бенкетувати в готель «Золотий лев». Курт уже хотів був вийти, коли раптом почув приглушений голос молодого. Той про щось домовлявся з Лізою, а молода смикала його за рукав, марно намагаючись відговорити від цього наміру. У щілину між завіс Курт побачив, як Ліза повела молодого з валізкою в руці до передпокою; за хвилину він повернувся, одягнений у форму штурмовика. Курт нишком спостерігав процедуру нового фотографування: молодий, урочисто випрямлений, ось він уже стоїть перед фотоапаратом, добродушно розставивши ноги й заклавши великі червоні руки за пояс з написом на пряжці: «Blut und Ehre» [1]. Останній знімок: молодий застиг в античному кріселку, наречена стоїть поряд, самовіддано поклавши руку йому на плече.

— Він, дурень, і під вінець хотів іти в мундирі,— зашарівшись від гордощів, поскаржилась наречена Лізі, поки молодий в передпокої переодягався в цивільне.— А я б на такі картки й дивитись не хотіла. Щоб ми ще не мали через них клопоту з властями...

Молодий повернувся, дістав купюру в сто крон.

— Коли фото будуть готові, продасте мені негатив, verstanden? [2] — він простягнув велику, мов лопата, долоню. Вдарили по руках на згоду.

— Гретхен буде свідком, а по негатив я приїду сам.

Наречена стривожено запротестувала:

— Так його ж можна надіслати поштою! Нащо тобі теліпатися так далеко? Я не хочу!

— Такі речі не посилають поштою, дурненька. І годі про це балакати.— Він крадькома підморгнув Лізі, і вони вийшли.

— Вже! — гукнула Ліза, коли внизу стихли кроки молодого подружжя.— Ви й справді прийшли фотографува-

---

[1] Кров і честь *(нім.)* — фашистське гасло.

[2] Зрозуміло? *(Нім.)*

тись? — Вона зазирнула в засмальцьований зошит замовлень.— Анфас і в профіль у рамках, шість кабінетних...— урочисто прочитала вона.

— Що б я з ними робив? — засміявся Курт.— Пані Польцер записала замовлення, перш ніж я встиг вимовити хоч слово.

— З нашою хазяйкою не посперечаєшся,— Ліза відгорнула завісу, і Курт допоміг їй винести у відгороджену частину кімнати непотрібний після зйомки реквізит.

— Ви тут живете не дуже комфортабельно...

Ліза віничком підмела сміття після весільних гостей.

— Але бігати на роботу щодня аж із Пернова, мов той хорт... Ви уявляєте цю дорогу, коли ллє дощ або насипле майже в метр снігу? А крім того...

— А крім того, своя квартира з окремим виходом. Це, мабуть, зручно для дівчини...

Курт повернувся в ательє, мимохідь узяв кілька кинутих фотографій. Деякі з них — пробні, на тонкому папері, скручені в трубочку. Здивовано придивився до однієї: вузьке обличчя, брови дашком...

— Звідки тут узявся Гансерле?..

Ліза зазирнула йому через плече.

— Приходив замовляти портрет — для матері, на день її народження.

— Коли це було?

— Та вже... тижнів зо два тому.

— Та вже два місяці, як ми відсвяткували її день народження!

Ліза знизала плечима, усміхнулась.

— Можливо, прийшов і з іншого приводу, адже це мій давній шанувальник...

— Не розумію.

— Ви мало знаєте свого брата. Він ще носив короткі штани, а вже в очах у нього світився захват, коли ми на великій перерві зустрічалися в шкільному коридорі. І він кидав на мене дуже промовисті погляди. Але я тоді була для нього неприступною дорослою дівчиною, старшою на два класи...

— Подумати тільки... А я гадав, що Гансерле здатний щонайбільше на романтичне звіряння почуттів своєму піаніно; ну, може, інколи якийсь там віршик...— Курт знічев'я підважив пігтем ріжок фотопаперу на сушилці, знімок відскочив. Ага, це Пернова родина, у центрі дід із склодувною трубкою в руці, мабуть, старий Кроліг, кот-

рий віддав свій будинок дітям, виговоривши собі хатину. Якийсь чоловік, що саме відвернувся.

Ще одне фото, зняте вже ближче, знову не видно обличчя того чоловіка...

— Хто це такий?

— Петер Форманн. Мій двоюрідний брат. Приїхав до нас у гості з рейху.

— Звідкіля? — спитав Курт за якусь хвилину.

— З Хотебуза.

Курт переглядав фотографії одну за одною. Ось дід застиг з урочистим виразом: однією рукою спирається на трубку, мов на єпископську патерицю, а другу поклав на голову вівчарки. Останній груповий портрет родини Пернів; на ньому Лізин двоюрідний брат знову неначе випадково нахилив голову саме в ту мить, коли клацнув апарат.

В кутку ательє стояла висока «мармурова» колона. Підпилі дружки бозна-як примудрились поставити на неї пляшку з недопитою горілкою. Ліза зіп'ялась навшпиньки, потягнувшись за пляшкою. Курт на мить завмер: чітка лінія стегна, тонкий стан...

— Якщо вони вже забули тут пляшку...— промовила Ліза, дістаючи з шафки дві чарки.

Курт підняв свою, виструнчився, трохи відхилився назад... Саме так це виходить у Віктора де Кова. Однак на відміну від того в останню мить перехрестив руки з Лізою й випив з нею на брудершафт.

— До дна!

Алкоголь немов спалахнув у неї всередині — обпекло від горла аж до грудей: мрія майже всіх олтавських дівчат, спортсмен і фехтувальник, звиклий до перемог, перший серед молодих чоловіків рідного міста, а що, як він одружиться з нею?.. Перед очима в Лізи промайнула сцена на галявині перед Кроліговою хатинкою, уважне й співчутливе обличчя Форманна. Життя складна штука, і від одного поцілунку, власне... Вона заплющила очі, відчула досвідчені Куртові губи й мимоволі на мить притиснулась до нього. Ох, Петер...

Курт сів верхи на античне кріселко; з-під примружених повік він мовчки й радо позирав на Лізу й погойдував коліном, упершись у підлогу носком чобота. Її кругле обличчя, облямоване світло-каштановими кучерями, зелені насмішкуваті очі... Груди в неї розходяться в протилежні боки, мов у якоїсь дикої екзотичної дівчини.

Коліно в Курта затанцювало швидше. Він вихилив другу чарку.

— Лізо...— Курт узяв її за руку й повів за завісу до тієї тимчасової спальні.

Вона, як сновида, йшла в півкроку слідом за ним. «Ну, чому ти не зацікавився мною більше, Петере? Що тобі завадило якогось дня опинитися тут, як оце Курт?»

6

Гансерле уже втретє підрахував стовпчик цифр: знову інший результат! За столом навпроти схилилась блискуча лисина головного бухгалтера. Чорні бавовняні нарукавники на його ліктях сьогодні більше ніж будь-коли поширювали навколо дух нудного педантизму. Може, це відчуття навіював контраст із прозорою, мов скло, далиною за вікном, краси якої ця конторська душа не здатна оцінити. Краще з ним не заводитись, не слухати ввічливо-докірливого голосу, що повчає молодшого хазяйського сина, над яким взяв добровільне шефство.

Очі Гансерле мимоволі відриваються від роботи: темна блакить лісів тепер ніби присунулась до нього... Зовсім недавно, на початку літа, він склав у Ліберці іспит на право водити машину, і свідомість того, що має посвідку водія, п'янить його. Сісти за кермо хоча б на якусь годину — що може бути краще? Тільки ж хіба зрозуміє це батько з його утилітарним мисленням? Мовляв, автомобіль у нас для того, щоб їздити в службових справах, і тільки в винятковому випадку його можна використати для короткої недільної прогулянки всією сім'єю.

Сьогодні робота в бухгалтерії здається Гансерле особливо нудною. Він сонно глянув через стіл: суха, передчасно пожовкла рука бухгалтера червоним чорнилом під лінійку підкреслювала стовпчики цифр. Гансерле мовчки промучився півгодини до кінця робочого дня й вийшов з кімнати.

Спустившись у фабричний двір, кинув оком на вікна батькової канцелярії — там не було нікого. Підняв залізну штору гаража, завів мотор. Пан чи пропав! Зрештою, гуркіт сит із паперовою масою та сушильних валів, може, заглушить шум машини.

Він проїхав через ворота і звернув у бік міста. Незабаром праворуч від нього виринув жовтий фасад їхньої

вілли. Навіщось відвернув голову, наче мати, якби їй спало на думку зараз визирнути у вікно, не впізнала б їхньої великої чорної «Праги». Рідний дім залишився позаду, Гансерле мчав по долині звивистим шосе. Ось і перші будиночки передмістя. На заході густіла синьосіра стіна хмар; виходить, пообідня прозора далечінь віщувала дощ.

На головній олтавській площі він поїхав повільніше. Подзвонити б зараз Лізі, запропонувати їй покататися в машині — оце був би шанс... Він спинився перед двоповерховим будинком з вузьким фасадом лише на два вікна. «Фотоательє «РАФАЕЛЬ»... У неділю після обіду і в понеділок зачинено». Хай йому чорт, адже по понеділках у Лізи вихідний! Сьогодні вона допомагає матері.

Гансерле зажурено їхав назад передмістям. Проминув низенький одноповерховий будиночок з двома червоними кахляними серцями, вмурованими в стіну якимсь муляром ще до того, як молода Хельга-Дора Краус лишилася вдовою; майстер навряд чи думав, що прикрашає фасад символом її майбутньої професії. В будиночку вже давно живе сама Хельга-Дора. Хто б не подзвонив у двері — чоловік у літах чи нерішучий юнак з першим пушком на підборідді,— сусіди можуть не сумніватися щодо мети відвідин. Спробував би він сюди зайти! Мама відразу б дізналась про це. Більших пліткарів, ніж у цнотливому місті Олтаві, не знайти в усій Чехословаччині.

Гансерле з жалем позирнув на два червоних серця. Хай тільки-но осінь настане, сумний час, коли смеркає вже після четвертої і запорошені вуличні ліхтарі ледве блимають, мов за упокій душі в день поминок. Отоді він уже вибере хвилинку, коли на приміському шосе не буде нікого із своїх!

Два червоні кахляні серця на фасаді низенького будиночка. Гансик зціпив зуби: оця його клята нерішучість! Натиснув на газ, машина рвонула з місця. Боягуз він, та й годі.

І враз у нього майнула думка... А що, як поїхати до Пернова?.. Він може й не знати, що Павел у цей час іще на роботі; чом би йому й не навідатись до давнього приятеля? А може, і не треба буде нічого пояснювати, просто Ліза в цей час вийде з будинку; хіба ж так часто їй трапляється нагода покататися на хорошій машині?

Дістатись до Пернова так, щоб не минати знову вілли й паперової фабрики в долині Олтави, справа не проста;

але чого не зробиш, маючи в перспективі Лізине товариство, та ще і в машині десь серед лісу?

Кружними польовими дорогами Гансерле нарешті виїхав на нагірне плато і здалеку побачив гонтові дахи хутора. Машину він залишив на узліссі і пішки рушив у бік будівель. Раптом зупинився: за ними помітив Лізу — вона стояла з високим стрункім чоловіком. Чи не Курт це часом? У Гансерле пересохло в роті: у негустій сутіні навіть здаля було видно, як жваво розмовляє парочка, потім вони зникли з очей за молодим сосняком у кінці лугу.

Відчуваючи в душі якусь гірку порожнечу, Гансерле пригнічено повернувся до машини. Швидко спустився на широкий путівець, що вів від «Ротти», й поїхав зарослим чагарниками схилом до шосе в долині річки Олтави. Мчав назустріч темній стіні хмар, круто зрізав повороти, аж камінці відлітали на узбіччя. На переднє вітрове скло впали перші краплі дощу.

Незабаром линула злива, за п'ять хвилин зробилося темно. «Двірники» не встигали за потоками води: не лишалося нічого іншого, як їхати дуже повільно. Та все-таки Гансерле випередив дівчину, яка бігла по шосе, прикривши чимось голову; дівчина щось гукала, але її слова потопули в шумі мотора й дощу. Гансерле помітив у туманному світлі фар автобус, який уже рушив, і збагнув ситуацію. Він загальмував, опустив бічне скло.

— Ви в місто?

— Від'їхав перед самим носом! — відповіла дівчина по-німецьки і без церемоній залізла в машину. Навіть у темряві було видно, що вона вимокла до рубця. «Що буде із плюшевою оббивкою?» — подумав він. Але ж це — добрий вчинок; де може молодший Вернер робить добро: до людей він привітний і уважний. Ще учнем Олтавської гімназії він дуже допоміг, Гансерле впевнений у цьому, сім'ї свого товариша початкової школи — Павела Перни. Тоді саме ширилась економічна криза, і на фабриці звільнилось місце завідуючого друкарнею; добитися в папá (при серйозній дядьковій підтримці), щоб на цю посаду взяли Павелового батька — чеха, а не німця, якого рекомендував Курт,— це була і справді неабияка заслуга.

Дівчина поряд з ним лапнула себе за голову.

— Ой боже мій! — вигукнула вона. Опустила скло, щось викрутила. Вітер сипнув Гансові в обличчя дощовими

краплями. Він побачив, що дівчина прикривала собі голову трусиками.— Пробачте,— промовила вона і знову підняла скло.

Гансерле привітно усміхнувся й назвав своє прізвище. Дівчина кивнула, але нічого не відповіла. З хвилину вони їхали мовчки; на повороті попутницю відцентровою силою притисло до нього. Дівчина випросталася, але вже не вибачилась.

— Вернер. Я про вас уже дещо чула.

— Що ж саме?

— Ну, що ви добре фехтуєте. І що своєю шаблею можете проколоти кого завгодно.

Він відчув, що червоніє в пітьмі.

— На змаганнях суперники один одного не проколюють,— пояснив він.— Я, власне, більше люблю фехтувати шпагою.

Поворот, дівчина знову притиснулась до нього. Машина обігнала стару жінку, яка йшла, прикривши голову рясною верхньою спідницею. Стара трохи повернулася в їхній бік: може, часом підберуть її. Але Гансерле не зупинився. Більше відчував, ніж бачив, як мокра блузка обліпила дівчині груди.

— Залишиться у вас після мене калюжа,— сказала вона й викрутила поділ спідниці: в руці вона якось безпорадно тримала мокрий клубочок білизни.

— Байдуже. Це зовсім байдуже,— заспокоїв її Ганс. Він трохи гнівався на себе, намагався бути дотепним і веселим, але нічого дотепного не спадало на думку. В машину повіяло знайомим солодкуватим запахом перебродженних сульфідних лугів — відходів паперової фабрики. Світло двох ліхтарів перед брамою розпливалося в ореолі дощової імли. За наступним поворотом праворуч засвітились вікна вілли «Міріам».

— От ви й дома,— промовила дівчина.

— А ви де живете?

— На Пардусці.

Приміський район ремісників і дрібних службовців, скоріше одна вулиця, що здіймалась по схилу, нікуди не ведучи. Ганс не пригадує, чи він взагалі коли-небудь бував там.

— Я вас довезу.

— Дощ скоро вщухне. А вам робити такий гак...

— Дрібниці. Я радий, що можу вас підвезти.

— Я теж рада.

Він відчував її мокре плече, хоч поворотів уже й не було.

Цей дотик несподівано залив його гарячою хвилею збудження. Серце ніби передчувало ті перші хвилини любовної пригоди, що дають крила людині.

— А що б ви сказали, якби ми побачилися ще — не в пітьмі й не під дощем?..

Вона скоса зиркнула на нього, але Гансове обличчя важко було роздивитися, мокра дорога ніби вбирала не дуже сильне світло фар.

— Донжуан. Принаймні так про вас кажуть...— озвалась вона через хвилину, в її трохи манірному тоні звучала обіцянка.

За наступним поворотом назустріч їм побігли перші вогні олтавської околиці. Дощ ущух, люди, які досі ховалися десь, знову вийшли на тротуар.

Збудження не минало. Таке холодне, мокре сусідство, а щоки аж палають. Ганс відчув, як у нього з правого ока покотилася сльоза, й непомітно змахнув її. Це не були сльози в повному розумінні слова; просто, крім деяких інших дрібних недуг, у Гансерле була хронічна закупорка сльозового канальчика. Коли він хвилювався, очі в нього надто зволожувались і, якщо ліве око ще давало раду з потоком вологи, то з правого котилася сльоза за сльозою.

«Прокляття! І чого я не спинився десь у долині? Тут уже повно людей, і чорну «Прагу» з Вернерової фабрики упізнає кожен. Але тепер повертатись...»

— Я б теж хотіла навчитися фехтувати, це, мабуть, здорово! А правда, що деякі багаті молоді люди роблять собі шрами на обличчі навмисне, в лікаря? — вона повернулась до нього всім тілом, холодними мокрими пальцями провела йому по обличчю.— А де у вас шрам від шпаги?

Машина саме виїздила на площу, і Гансове обличчя тепер освітлювали яскраві вуличні ліхтарі.

— Але ж ви...— На мить дівчина завмерла, потім сплеснула долонями й голосно засміялась.— Адже ви Гансерле! А я весь час думала, що ви — Курт! — вона реготала, ляскаючи себе по колінах.— Ой, не можу! А я з вами про фехтування... Чому ви не сказали одразу, що ви Гансерле?

— Я теж фехтую,— холодно відповів він.

— Але ж Курт виступає на змаганнях! І він виграв першість усього турнферейну [1]. Я його не бачила, але дівчата казали...

Гансерле! Який він їй в біса Гансерле? Він уперше засоромився оцього пестливого імені. Для матері дома — ну ще бог з нею. Але за яким правом називають його так і в місті? Навіть на Пардусці?!

Він мовчки розвернув машину на розі вулиці, що піднімалася вгору.

— Коли ми побачимось? — запитав він, намагаючись говорити байдужим тоном.

Дівчина вилізла з машини, на плюшевому сидінні після неї лишилася темна мокра пляма.

— В мене тепер буде багато роботи, ми виконуємо велике замовлення... Ви були дуже люб'язні, що підвезли мене, ще раз спасибі і до побачення!

Війнув вітер, притиснув їй до колін мокру спідницю. Гансерле побачив обриси міцних стегон. Дівчина перебігла через калюжу на протилежний тротуар і вже не озирнулась. Перед очима в нього лишилися обриси повних дівочих литок, на піднебінні відчував різкий і гіркий присмак. Ще один втрачений шанс... Ганс різко натиснув на стартер і дав газ.

Дома він поклав ключ від гаража на місце — в буфет, а сам сів у своїй кімнаті за піаніно. Любі серцю звуки «Весняних мрій» сповнили кімнату, полинули в розчинене вікно, змішалися в саду з якимись хворобливими пахощами айстр і петуній, створюючи відчуття вологості й тліну. Сьогодні в його музиці звучало шаленство; Гансерле грав бурхливо й гучно, майже не знімав ноги з педалі, звуки зливалися в буряний вихор, в якому губилися неточності виконання.

До кімнати зайшов Курт, і Гансерле вмить урвав Рубінштейнову «Мелодію».

— Я б хотів тебе про щось попросити, Гапсе...

Гансерле запитально звів голову.

— Заїдь завтра на Пернов за Павелом. Колись ви були добрими друзями, і ти міг би запросити його знову до нас. Мені треба ближче зійтися з ним.

— Я не зовсім розумію, про що йдеться...

---

[1] Спортивного об'єднання *(нім.)*.

— Я тобі поясню пізніше, Гансе.

— А чому ти сам не залишився в нього — сьогодні ввечері?..

— Як то?

Гансерле відвернув очі.

— Адже ти був там сьогодні — я бачив, як ти йшов з Лізою до лісу...

Курт затнувся, відчувши, що блідне від ніяковості, й відвернувся.

— Ми ще повернемось до мого прохання,— ухильно відповів він зміненим голосом.

Вони вийшли разом; мати в простій чорній сукні з білосніжним мереживом на шиї запросила сім'ю до вечері. Курт їв похапцем і незабаром підвівся з-за столу. Недалеко від фабрики перейшов Олтавку по залізному містечку, в сутіні, що густішала з кожною хвилиною, рушив стежкою вгору. Навряд щоб хтось із «Гейматфронту» у цей час міг вештатись навколо Пернова, щоб стати випадковим свідком Куртового візиту до цього самотнього житла, чоловіче населення якого — члени сокольської організації й запеклі чеські патріоти.

Ліза... Ні, Курт не звик до того, щоб дівчата водили його за ніс. Краще хай все буде ясно з самого початку. Але чи буде дома її брат? Павел, звичайно, хутірський хамло, гевал і тугодум, але він має здоровий селянський глузд, треба бути тонким дипломатом, щоб він не зрозумів, чого це раптом Курт так упадає коло нього... Звісно, що зараз він, Курт, іде не спеціально до нього в гості. Просто повертається від дядька Ротти, а сюди заглянув на кілька хвилин — є, мовляв, ідея, як намацати в Мальця слабке місце. Для цього треба лише частіше заманювати його в Олтаву, ну хоча б до кафе при готелі «Золотий лев»...

Курт звернув з дороги, що вела до «Ротти», пройшов узліссям, і на відкритій галявині перед ним жовто засвітилися вікна Пернова. Він обійшов самотню садибу так, щоб вітер віяв на нього. Перни тримають у дворі собаку, зовсім не треба передчасно виказувати себе. Курт обережно наблизився до будиночка. У кімнаті, освітленій великою гасовою лампою, сидів за столом старий Перна із книжкою в руках. Мати з Лізою — на кухні. Павела нема й сліду, мабуть, він на нічній зміні.

У цей час двері сусідньої хатини рипнули, і звідти хтось вийшов. Курт хотів уже рушити назустріч Павелу,

але враз завмер: цей чоловік — у кепці і з якимось мішком за плечима — був значно нижчий за Павела. Одначе це й не кульгавий дід Кроліг.

Курт відступив за ріг сінника, хоч на темному тлі лісу його навряд чи можна було помітити. Чоловік із рюкзаком озирнувся навколо, проминув будинок і попрямував у бік лісу. На мить незнайомого залило світло з вікон. «А рюкзак таки важкенький, аж плечі відтягує!» — подумав Курт. Із двору вибіг пес, трохи провів нічного туриста, навіть не гавкнувши. «Авжеж, це не хто інший, як Петер Форманн, двоюрідний брат Лізи й Павела,— міркував Курт.— Але куди йде цей чоловік проти ночі, з рюкзаком за плечима?..»

7

Музика з радіоприймача стихла, почалась передача німецькою мовою: стислий огляд газет рейху. Якуб Перна незадоволено кинув оком на стіну; старий радіоприймач на поличці формою нагадував ламану арку готичного вікна.

— Хотів би я знати, хто це весь час настроює на Дрезден. Ось що хотів би я знати...

— Це не я, пане завідуючий,— озвався його помічник Карел Клічка.— Може, Вайтінгерова, коли прибирає тут після роботи?

Повз відчинене вікно маленької друкарні майнула тінь, потім на мить потемнішало й друге вікно, і вони побачили в ньому штани-гольф та капелюх із шнурком.

«...Зловісним сен-жерменським рішенням були, на жаль, створені в Європі деякі штучні, з самого початку нежиттєздатні державні утворення, які чимдалі більше гальмують розвиток Німецької імперії... Цій темі присвячена програмна стаття імперського міністра пропаганди Геббельса в сьогоднішньому номері «Фолькішер беобахтер»...

Перна підійшов, рішуче перевів на Прагу,— саме передавали якусь чеську оперету.

На вікно знову лягла тінь, хтось повернувся; на порозі став Клобочнік — майстер із цеху. Перна зловтішно глянув на його білі вовняні шкарпетки: на них чорніла смуга від мастила, видно, десь притулився до машини. Майстер стояв у дверях, не зводячи очей з приймача. Переступив з ноги на ногу.

— У неділю о десятій ранку на спортивному майданчику біля гімнастичного залу відбудеться мітинг. Виступатиме районний керівник вітчизняного фронту судетських німців.

— Але ж ми не німці,— промовив Перна.

— На мітингу йтиме мова про судетські проблеми, які повинні цікавити й чехів. Так само, як і погляди Геббельса на сучасне становище в Європі. Вас, можливо, ці питання й не обходять, пане Перна, але от, скажімо, Кличку...

Перна з гуркотом висипав шрифт на оббитий бляхою стіл, люто блимнув оком на радіо.

— Ви ж знаєте, що Клічка майже не розуміє по-німецьки...

Клобочнік провів рукою по коротко обстриженій вугластій голові.

— Якщо піде дощ, мітинг проведемо у спортзалі. Не бійтеся! Ви ж, мабуть, знаєте, що «Гейматфронт» — це зовсім не політична організація,— в голосі майстра почулась іронія. Він підняв вказівний палець до скроні й вийшов.

Радіо з друкарні чутно було нагорі, в кабінеті власника фабрики. Ось музика стихла, натомість залунала німецька мова. Диктор значущо підвищив голос, але хтось одразу ж покрутив ручку назад, і за мить знову почулися чеські пісеньки.

Курт узяв до рук список працівників. Порахував чехів і спохмурнів. Відкинувшись у кріслі, затарабанив пальцями по столу:

— Тебе, тату, цікавить, про що починають говорити у місті?

Вернер-старший неохоче відвів голову від місячного звіту.

— Що паперова фабрика Вернера потроху стає притулком для чеських комуністів...

— Яка нісенітниця!..

— Щойно я усіх їх порахував. Понад третину наших працівників становлять чехи, хоч у самій Олтаві чехів мешкає ледве двадцять процентів. А німці хай шукають собі роботу в рейху?!

Пан Вернер поправив манжети, які вже багато років незмінно вилазять у нього з рукавів.

— По-перше, не кожний чех — комуніст, як і не кожний німець — член Есдепе. А по-друге, безробіття у нас вже, слава богу, немає.

— Якщо говорити про чеське населення, то, може, це й так. Але наші!.. Якби ти читав «Ді цайт», то побачив би, що на сто безробітних чехів припадало триста сорок шість безробітних німців! І це не якась там судетська демагогія, а дані офіційної статистики!

— Чимало з них тепер працюють на будівництві укріплень.

— В кожного народу можуть бути зрадники! — підвищив голос Курт.

— Зрадники чого й кого? Зрада — дуже відносне поняття, Курте. Адже вони такі ж громадяни цієї держави, як і ми з тобою.

— Було б добре, тату, якби ти зміг усвідомити деякі речі. Ти ж не людина вільної професії, а промисловець, який залежить передусім від німецьких замовлень. Досить того, що ти нас із Ґансом колись віддав до чеської школи!

— Ти дивуєш мене. Хіба може майбутній власник фабрики не знати досконало мови тієї держави, в якій він живе? Якщо навіть відкинути інші аргументи, я гадав, що в тебе більше комерційного глузду...— Вернер-старший підсмикнув одну манжету, про другу від хвилювання забув.

— Одна річ — навчитись по-чеськи, ну, скажімо, вдома від чеської служниці, а інша — носити на собі тавро чеської школи, коли в Олтаві завжди на першому місці була німецька. Але давай не будемо ухилятись від теми розмови: на становище з нашими робітниками вже звернули увагу партійні функціонери, є приклади інших фабрик...

— Які приклади?

— Ну хоча б фабрики Гарнаха з Устя, до речі, нашого конкурента. Він повівся інакше: звільнив з роботи сорок чоловік і узяв їх назад тільки тоді, коли ті показали посвідчення Есдепе!

— Але я — не Гарнах із Устя. Своєю запопадливістю цей Гарнах, мабуть, намагається замаскувати, що половина його предків — євреї...— Вернер замовк, бо стара фрау Вайтінгер принесла, як завжди, другий сніданок: шефу кисле молоко й суху булочку, обом молодим панам гарячі сосиски.

— Не слід, тату, недооцінювати думки Есдепе,— промовив Курт, коли двері за старою зачинилися.— Чи замислювався ти взагалі коли-небудь над таким парадоксом? Майже всі бланки, анкети, плакати наша партія змушена замовляти на підприємстві, власник якого — член іншої партії!..

— Напевно ж, ваша партія знає, що робить. Зрештою, Есдепе теж займається господарськими справами й віддає перевагу найкращій якості при найнижчій ціні.

— Твій соціально-християнський ідеалізм мене завжди зворушує, папа́.— Курт говорив, жуючи сосиску.— Невже ти серйозно думаєш, що наша партія збанкрутувала б, якби купувала папір на кілька крон дорожчий — хоча б у того ж самого Гарнаха з Устя? В тому, що вона цей папір купує у нас, виявляється і її добре до нас ставлення. Це, так би мовити, певна політична дипломатія,— ляснув він пальцями по шву чорних бриджів.

— Якби йшлося про саму торговельну дипломатію, все було б гаразд. На жаль... Та краще киньмо політику, в мене є тепер важливіша проблема: чи йти нам на розширення виробництва шовковистого паперу? Тут я мушу орієнтуватися передусім на поставки в самій Чехословаччині...

— Ти маєш хоч для початку гарантований збут?

— Я не можу пропонувати товар, якого раніше не виробляв, та ще й ручатись за нього. Але я не бачу тут великого ризику: різноколірний шовковистий папір завжди користується попитом — він іде і як обгортковий, і на оформлення залів для танцювальних вечорів, і...

— А я не дуже впевнений, що в найближчому майбутньому чеському народові доведеться багато танцювати. А якщо й доведеться — то під нашу музику.

— І де тільки береться в тобі оця впертість, та ще й тепер, коли кордон проти Німеччини перетворюється в суцільну смугу укріплень і коли до того ж Чехословаччина має гарантії з боку великих держав? Тих самих великих держав, які одного разу вже перемогли Німеччину...

На дверях, що ведуть із сусідньої кімнати — з бухгалтерії — став Гансерле.

— Папа́, а що, якби ми почали виробляти з нашого натурального паперу альбоми для фотографій? — в його голосі задзвеніло щире бажання сприяти успіхові підприємства. Але в настороженій тиші, що запала над столом

шефа, відчувалось мовчазне незадоволення: чиїсь нашорошені вуха підслухали в сусідній кімнаті розмову, яка їх не торкалася.

Пан Вернер зняв із склянки картонну кришку.

— Знову вона принесла мені йогурт із повидлом, а знає ж, що я солодкого не люблю...

— Фотографуватися люди будуть завжди і чимраз більше. В Америці вже роблять навіть кольорові фото...

— Справді?..— Курт не приховував іронії, але Ганс пустив її повз вуха.

— Зверни увагу, тату, як процвітає хоча б фотоательє в нашому місті...

— Це факт,— озвався Курт.— Прийде, наприклад, чийсь сипочок замовляти свій портрет мамочці на день народження...

— Із зарплатою у тебе все готово? — Пан Вернер акуратно зняв ложечкою повидло на папір і викинув у кошик.— Щоб знову не було скарг, як минулого разу.

Гансерле мовчки повернувся до бухгалтерії. Двері в батьків кабінет він демонстративно зачинив, але розмова там більше не поновлювалась. Гансерле сів за свій стіл; сосиска на тарілочці перед ним захолола і зморщилась, але він знав, що другого сніданку вже не з'їсть. Зробив зусилля і взявся до роботи.

Стовпчик імен на папері — німецьких і чеських; невтаємничений так і не зрозумів би, із ким має справу: немає на фабриці палкішого чеського патріота, ніж голова олтавської організації «соколів» на прізвище Гартвіг, і запеклішого гейлейнівця, ніж механік із чеським прізвищем Пернічка,— обидва чудові працівники. Коли спадкоємець трону Курт якогось дня сяде в кабінеті за батьків стіл, Гартвіг, мабуть, у перший же день полетить з роботи, а з ним і інші тридцять чехів...

— Гансерле!

Юнак підвівся, батько від свого столу простягав йому якийсь папір.

— Я зовсім забув про це: хай Перна все кине й терміново віддрукує сто штук. Будь ласка...

Гансерле глянув на Курта, що сидів за столом навпроти, кивнув і мовчки вийшов.

«...Із твоєї втомленої руки випав молот, яким ти завершив прекрасний твір свого життя. Думкою нашою скорботною ми завжди будемо з тобою, таточку».— Спускаю-

чись на перший поверх, прочитав Гансерле кілька рядків жалобного повідомлення й співчутливо скривив кути рота.

Монотонний шум виробничої лінії, що долинав із головного цеху, поступово ущух у Ганса за спиною; через розчинене вікно друкарні він почув енергійний, розгніваний голос Перни:

— ...Я прямо скажу, ледарю, чого ти заслуговуєш: щоб я на тебе заявив — ось чого!..

Гансерле зупинився, прислухався.

— ...Це ж подумати тільки, що я сам просив недавно у Вернера, щоб він тобі підвищив платню!.. Злодій ти! — В кімнаті голосно брязнуло, ніби хтось із силою кинув на оббитий бляхою стіл залізну лінійку.

Гансерле озирнувся; подвір'я фабрики було безлюдне. Тільки в заскленій будці біля воріт стирчав над газетою сивий йоржик, але будка сторожа була надто далеко, щоб старий Мархвіца міг зрозуміти, про що йдеться.

— ...Та я подумав, може, цього електромоторчика шеф і не помітить, може, шеф навіть не знає, що він тут захований про запас. Ми ж усе-таки чехи, пане Перно, а Вернер — німець твердолобий...

— Та хоч би й готентот, але ж він тобі роботу дає! А міг би й німцеві віддати. Вернера обкрадати — це подвійне свинство!

— Пане Перно, ну ви ж мене все-таки не погубите?..

Гансерле підійшов іще ближче; закритий виступом стіни, він нахилився, розв'язав шнурок черевика і знову довго зав'язував.

— Я тобі ось що скажу: якби застукав тебе молодий пан Курт, ти б одразу вилетів з фабрики, і не просто вилетів, а за грати. Ми — чехи, кажеш. Авжеж, ми тут справді як острівець серед моря судетських німців, і тільки через це я тебе не віддам жандармам. Нам треба бути одностайними, але не в злодійських справах! — Перна зиркнув на круглий годинник у слюдяній коробці.— Маєш дві години. Якщо за дві години тут не стоятиме електромотор, я йду по Вернера, і нехай робить з тобою, що вважатиме за потрібне. Я одним повітрям із злодієм дихати не буду!

У двір в'їхала вантажна машина, доверху заповнена паками ганчір'я. Гансерле зайшов до друкарні, передав Перні текст жалобного повідомлення. Уважно подивився на помічника. Обличчя в Карела Клічки було червоне,

він скоса позирав на відчинене вікно: чи не почув, бува, чогось молодший хазяйський синок?..

Гансерле повертався до канцелярії з відчуттям, що тягар підслуханої таємниці важчає з кожним кроком. «Павелового батька ця неприємність не зачепить, адже поводився він цілком коректно. Що ж, шановні керівники підприємства, є речі, яких ви не знаєте, зате їх знає один працівник і член сім'ї, якого ви так ігноруєте... Братик Курт щойно зволив іронізувати, але я людина із справжнім характером, і ви побачите, як умію я відповісти на незаслужену образу... Я пропоную тобі союзництво і думаю, що в глибині душі тобі буде соромно. Знову — в глибині душі! Невже йому нічим не можна дошкулити? Хай би який був Курт, але загалом він молодець. Якби я мав хоч половину того, що має він — уміння швидко приймати рішення, наполегливість у комерційних справах, спритність і фізичну силу,— все було б інакше, і з дівчатами теж». Гансерле голосно зітхнув: «Може, хоч щось удасться перейняти від Курта...»

В кінці коридора грюкнули двері, в навскісних променях сонячного світла заблищали начищені чоботи.

— Ти маєш вільну хвилинку, Курте?

— В чому річ?

— Не тут,— відповів Гансерле стиха. Взяв брата під руку й провів у протилежний кінець коридора, до дверей скромно вмебльованої кімнати для відвідувачів.

Наближався кінець першої зміни. Курт у сірому робочому халаті обходив головний цех. Від місильних чанів, як завжди, тхнуло прокислим лугом, у затягнутих залізними сітками вікнах гудів великий вентилятор. Курт зупинився біля групи робітників.

— Смердить, як у нужнику. Не завадило б тут поставити кращу вентиляцію, чи не так? (Не запобігливий, але привітний, з відтінком фамільярності тон, яким так досконало володіє Віктор де Кова, коли розмовляє з представниками нижчих соціальних категорій,— таємниця успіху в глядачів з таких самих верств).

— Справді не завадило б, пане шеф.

— Я накажу підключити до вентилятора сильніший мотор.— Курт кивнув ремонтникові, написав на аркушику кілька слів.— Підете в друкарню, хай вам Перпа

видасть запасний електромотор для друкарської машини. Змонтуйте його разом із цим, і тоді зайдіть по мене. Побачимо, чи не поліпшиться вентиляція.

За півгодини ремонтник постукав у двері контори.

— Я поставив туди мотор, пане шеф, тільки з нього користі, як із дохлого собаки.

— Як це розуміти?

— А так, що він спалений!

Курт шпурнув олівець на стіл. Що таке? Адже два тижні тому була інвентаризація. Знайшов шухляду з картотекою. Ага, ось дані. Електромотор номер такий-то, тип такий-то, на стільки-то кіловат. Примітка: «Після капітального ремонту» і дата. Узяв картку і разом із ремонтником збіг униз до цеху. Подивився на номер електромотора. Номер не сходиться. Тип — теж ні, потужність — також. Цей на дві кінські сили слабший. Курт присвиснув і подався до друкарні.

— Куди ви поділи запасний мотор для друкарської машини? — Звичайно, Курт розмовляв з Перною його рідною мовою, цього разу він звернувся до нього по-німецьки. Віктор де Кова завжди точно знає, коли його голос має бути холодним, як сірий чавун.

У Перни пересохло в роті, він кинув погляд на порожнє зараз робоче місце Клічки.

— Годину тому його забрав ремонтник... Він приніс вашу записку.

— А ви знаєте, що мотор спалений? І що це взагалі не той мотор? Що ви зробили із тим, який повинен тут бути? — Курт зловтішно спостерігав розгубленість Перни. О солодке почуття своєї правоти!.. Ось наслідки невиліковної батькової лояльності до чехів! Але тепер питання вирішене: чеський контингент на Вернеровій паперовій фабриці завтра ж зменшиться на одну особу. Цього разу Курт не поступиться, навіть коли б довелося серйозно посваритися з батьком.

— А щоб я міг із ним зробити? Нічого!

— Повинен вам сказати, дорогий пане Перно, що обміняти бездоганний мотор на слабший, та ще й спалений,— називається шахрайством, якщо не крадіжкою!

— Так це ж той паразит! — вихопилося в Перни.

Курт заглянув до сусідньої кімнати.

— А чого він взагалі не на роботі, цей Клічка?

— Я послав його з вагонеткою на станцію, тут надійшла накладна на друкарську фарбу.— Перна раптом від-

чув, що повинен сісти; жовтий від люті, він невпевнено обмацував кишені, шукаючи сигарети. Перед очима в нього постала смиренна постать Клічки, коли той повертав «позичений» електромотор. «Ах ти ж ошуканець лицемірний...» Перна глянув на розлюченого Курта («Чех чи не чех, але солідарності тут уже немає місця») і розповів, як усе сталося.

Курт міряв кроками кімнату, нервово брав у руки й знову клав назад дрібне друкарське приладдя.

— Як тільки Клічка повернеться, пошліть його в контору!

— Я бачу по ваших очах, молодий пане шеф,— промовив Перна, вже трохи заспокоївшись,— що в конторі ви вже поклопочетесь, аби його вигнали з фабрики і, щиро кажучи, не дуже цьому здивуюсь. Але жандармам ви його не передавайте. Я думаю, що цей хлопець іще не встиг затягти кудись мотор і зможе знову поставити його на місце: в оту шафу. Я цього паразита не хочу покривати, але у Клічки двоє малих дітей. Жінка не може їх покинути, щоб піти заробляти, а Клічка, якщо потрапить до в'язниці, то потім вже роботи не знайде. А дітки ж однаково хочуть їсти, незалежно від того, чесний їхній батько чи злодюга. Та й вам самим, наскільки я вас знаю, теж не дуже буде приємно від думки, що малі діти сидять голодні...

Зміна скінчилася, хвилювання після історії з Клічкою вже трохи вляглося. Що ж, цей дурень сам винен.

Перна з вікна друкарні оглянув двір. Ані душі. Нові замовлення його друкаренька дістає лише після того, як надійде ранкова пошта; бухгалтер — він сам бачив — уже пішов з фабрики, так само, як і Вернер з обома синами. Тож кому б це спало на думку завітати до нього в цей час незваним гостем?

У кутку стояв старовинний регал [1], що був схожий на шафу з аптеки минулого сторіччя — з багатьма висувними шухлядками, з порцеляновими ручками. На кожній шухлядці, що вишикувались у дві колонки, готичними літерами позначений тип шрифта. З-під дерев'яної коробочки у третій шухляді знизу Перна витягнув старанно написаний від руки текст німецькою мовою.

[1] Регал, або реал — шафка для друкарських шрифтів.

«РОБІТНИКИ, СЕЛЯНИ, РЕМІСНИКИ,
СЛУЖБОВЦІ, СТУДЕНТИ, СОЛДАТИ —
ВСІ ЧЕСНІ ГРОМАДЯНИ НІМЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЇ!

Гітлер зі своїми поплічниками-нацистами готується до рішучого наступу. На карту поставлено мир Німеччини і всієї Європи, вашу спокійну працю, щастя ваших сімей і ваше життя. Не вірте словам Гітлера про мир: його метою є загарбницька війна; горе, кров, сльози і смерть будуть наслідками його злочинної політики...»

І далі. Перна звірив з рукописом підготовлений раніше набір, із друкарської машини вийняв повідомлення про смерть. Невелика плоскодрукувальна машина працювала швидко й ритмічно. У вікно видно було вхід до контори: якби сюди йшов хтось небажаний, завжди можна встигнути замінити форму в машині...

— Grüss Gott! [1]

У Перни на мить спинилося серце в грудях. Потім закалатало із шаленою швидкістю. Майже підсвідомо він вимкнув машину й обернувся: на порозі стояв Кірхнер — робітник із цеху. В оглушливій тиші Перна почув, як у скроні йому бурхає кров.

— Ну, що ти нам приніс доброго?..— Стос віддрукованих прокламацій Перна перекинув текстом донизу, а згори поклав жалобне повідомлення такого ж формату.

— Нічого. Зайшов просто так — порадитись...

«Я, дурень, втупився у двері контори, а цей хлопець надійшов з протилежного боку!» — подумав Перна і ступив назустріч Кірхнеру.

— Про що?

— Клобочнік наказав, щоб на Адольфові іменини ми прийшли на роботу в білих шкарпетках.

Перна уважно глянув в обличчя, що скидалося на сушений абрикос. Звичайна собі розмова чи кимось підстроєна провокація? А може, це пов'язано з Куртовим візитом? Із старим Кірхнером вони ходили по суботах пити пиво, часто сиділи за одним столом, церква й корчма ніколи не знали національних перепон, це тільки останнім часом і корчми поділилися на чеські та німецькі. Кому з німців взагалі можна ще вірити в ці непевні часи, коли навіть слабкі гімнасти легко крутять сонце?

— А яке я маю до цього відношення, Алоїсе?

---

[1] Боже поможи! *(Нім.)*

— Що ти взагалі про це думаєш? Чи має Клобочнік таке право?

— Із правом тепер так у світі: скільки в кого сили, стільки й права.

Сновигаючи по кімнаті, Кірхнер помітив повідомлення з траурною смужкою, стосик паперів біля преса.

— Коли ж це Андерла ховатимуть?

— У п'ятницю. Візьми собі, до речі, одне,— Перна ткнув йому в руку верхній папірець і непомітно заступив дорогу до друкарської машини.— Хочеш поради, щоб і вовк був ситий і коза лишилася ціла? Надінь білі панчохи, а поверх них не гольфи, а довгі штани.

Кірхпер натягнув засмальцьовану кепку.

— Ну бувай...— На порозі він озирнувся і сумно промовив: — Тобі добре говорити. Тільки ж я, чоловіче, німець...

Звуки кроків потонули в піску, яким був посипаний двір. Перна полегшено зітхнув і тільки тепер витер долонею змокріле чоло. Скінчив роботу, для певності переглянув усі шухляди регалу, чи не потрапила якось листівка; частину листівок скрутив трубкою й засунув у бідончик, в якому носив на роботу каву. Потім замкнув за собою друкарню й вийшов, кивнувши на прощання Мархвіці. Перейшовши місток, рушив дорогою понад потоком. Ліс на косогорі праворуч повіяв на нього духом грибів і першого осіннього прив'ядання. І справді, ось самотній маслюк. Ось іще три разом, ось ціла купка, як і годиться осіннім грибам. Цього року вони запізнилися. Може, хоч тепер Юлія перестане нарешті хитати головою й дивуватися, чого це він останнім часом ходить на роботу з рюкзаком за спиною, коли там тільки сніданок та щось на обід.

«Юлія. Який би в неї був вираз... Ні, з такими справами краще від дому подалі. Свій власний жандарм. Навіть слабе серце не заважає їй за всім стежити; хіба ж зрозуміє мати, що вже настала пора, коли не має права на життя той, хто його не боронить, і що невпинними подачками вовка не задобриш?

Навіщо їй додавати турбот? Вона не знала легкого життя, змалечку біля скла, а це — нелегкий хліб, ще дівчиною часто до знемоги крутила корбу барабана з намистинками, пізніше тягала на спині, мов коняка, оберемки кольорових скляних паличок аж із олтавської гути — поживу для Кролігового старого ручного преса; на той час

батько Юлії через астму вже не міг разом з іншими склодувами видувати склянки та пивні кухлі біля великої печі... Мабуть, Юлія і на світ прийшла вже із зіпсованим серцем, а може, надірвала його отим тяганням важких клунків, тільки ж хто в ті роки посилав би дівчину до лікаря лише тому, що в неї спирало дух, як підіймалась на гору з двадцятикілограмовим мішком?

Чи, може, сказати їй відверто, про що тут ідеться? Навряд чи зрозуміє вона, чому людина часом дає втягнути себе у справи, які її начебто й не стосуються. А могла б і зрозуміти, адже змалечку спілкується з природою, знає з власного досвіду, що бур'ян завжди буйніший в рості за пшеницю. Проти бур'янів треба боротися терпляче й невпинно, інакше навколишні джунглі насильства заглушать нивки чеського права, задушать усіх — сміливих і легкодухих, активних і тих, що у відчаї опустили руки...

Перна йшов униз понад потоком, ліворуч у все густішій сутіні біліли піняві пороги Олтавки. За півкілометра звідси над річечкою нахилилася напіврозвалена халупа із старим водяним колесом — єдина будівля в цих місцях. Колись дивак майстер зайнявся тут грануванням скла. Тепер дерев'яному колесу бракувало лопатей, воно давно вже не крутилось і напівструхлявіло від постійної вогкості під крутим північним косогором.

Перна обійшов покриту черепицею будівлю. По той бік долини на шосе гуркотів вапнярський фургон під полотнищем, напнутим на круглі обручі. На передку сидів якийсь незнайомий фурман, видно, порозпродував у Олтаві та навколишніх селах свій білий крам і тепер повертався додому. Така людина не становить небезпеки, проте обережність — мати мудрості, тому Перна якийсь час постояв за старою будівлею.

Ось з'явився якийсь самотній велосипедист. Перна, як тільки побачив його спину, обійшов халупу, переклав листівки з бідончика в рюкзак, а рюкзак запхнув у дірку в стіні. Звідти витягнув інший, порожній, і прикрив схованку плескатим уламком сланцю. Пройшовши трохи далі понад водою, на першому ж роздоріжжі він звернув угору, щоб лісовим схилом дістатись на плато і, зробивши гак, дістатись до себе додому.

8

Мряка була дуже густа, справжній дощ. Клобочпік вийшов зі свого будиночка, оточеного садочком, підняв комір дощовика й натягнув на самі очі зелений капелюх з плетеним шнурком; чеські картузи із козирком, що їх носили раніше, правду кажучи, надійніш захищали від дощу.

Від рогу бічної вулиці відліпилося старе й мокре демісезонне пальто: власник його, Клічка, здавалося, когось чекав.

— Чи можу я вас потурбувати, пане майстер? — він говорив поганою німецькою мовою.

Клобочнік задоволено глянув на нього. Все як слід: нехай чехи частіше практикуються в другій, як то кажуть, рідній мові; вже скоро вона перестане бути другою...

— Кажи по-чеськи, хіба я не розумій...— промовив він підбадьорливо.

«...Ваша чеська мова ганьбить усю нашу корпорацію, вахмістре Клобочнік,— сказав жандармський майор, коли три роки тому звільняв його зі служби на кордоні в районі Хеба.— І дякуйте богу, що все так скінчилося. Мали б ви на одного брехла... на одного свідка менше, пішли б за грати за державну зраду...»

— Так що там у тебе?

Клічка втягнув шию у мокрий комір, в очах у нього засвітилося благання.

— Щось зашахрував, га? — вгадав Клобочнік непомильним інстинктом колишньої професії.

— Про вас кажуть, що ви справедливий і знаєте людей.

Майстер нетерпляче нахмурив брови.

— Also los [1], я не хочу вимокнути через тебе до рубця.

Клічка швидко виклав дещо змінену версію своєї пригоди.

— Ти хотів позичити той електромоторчик, а потім повернути? Хе-хе, кого думаєш обдурити? Мене, бувалого чоловіка?

Клічка мовчав.

— Знаєш, чого ти заслужив? Щоб тебе віддати жандармам!

---

[1] Ну швидше *(нім.)*.

— Пане майстер! На вас моя єдина надія! Тільки ви можете це якось уладнати у Вернера. Якби ж я з усіх боків не чув, як ви вмієте заступитись за потрібних людей...

— Ти заслужив хіба що штурхана в зад. Невже гадаєш, що я покриватиму злодія? Я!

— Пане майстер, три роки я був без роботи. В мене ж сім'я, двоє малих діток. Згляньтеся хоч на них!

Клобочнік незадоволено дістав сигарету. Клічка гарячково обмацав кишені: як на лихо, забув сірники; мерщій смикнув з голови кепку, щоб хоч нею затулити вітер. «Так, так, усе гаразд, так і має бути, покірна чеська наволоч може добре прислужитись Volksgenosse»[1],— Клобочнік мружив очі, випускаючи дим. Як тільки настане той день, він одразу ж поїде до Праги, щоб знайти пана жандармського майора. «Для мене — ви зрадник батьківщини, якщо хочете знати мою думку. Таких, як ви, я б наказував розстрілювати!» — ревів тоді майор, коли вони опинились без свідків.

«Нехай тільки здійметься над Прагою прапор із свастикою, о, радість відплати, того ж самого дня почнеться твоє ходіння по муках, пане колишній майор. Я прийду по твою душу, мов той молдавський циган, якого палить жадоба кривавої помсти. Застрелити? О ні, це надто швидко й без фантазії...» Все прокляте чеське плем'я зосередилося для нього в особі того чоловіка з золотими зірочками на комірі і з піжонськими вусиками...

— А як це сталося? Перна мав на тебе зуб?

Клічка здивовано заблимав очима.

— Ну, він тоді на мене в'ївся. Я б сказав... що він... до мене чіпляється.

— А чого?

— Хіба я знаю? — розгублені очі Клічки шукали точки, на якій можна було б зупинитися.— Може, після того, як я сказав, що не варто весь час дратувати Гітлера? Бо коли Гітлер захоче, то подушить нас, мов цуценят...

Клобочнік курив, дивлячись на посинілі вилиці чоловіка, що стояв перед ним; худе обличчя Клічки було схоже на лисячу морду.

— А в якій ти партії?

---

[1] У демагогічному нацистському лексиконі аналогічне слову «співвітчизник».

Вулицею голосно прогуркотів грузовик, Клічка з ненавистю зиркнув на нього: тут дорога́ кожна хвилина!

— Я в аграрниках.

— Вони не всі однакові. Ти за Берана чи Годжу? [1]

Клічка облизав пошерхлі губи. Перед очима в нього виникла політична карикатура, недавно він бачив її в газеті у Перни: баран з великими рогами мчить повз стовп із написом «На Град» [2], на спині в нього сидить Геплейн, а внизу слова: «Не доїдуть!»

— За Берана...

Тротуаром наближався газетяр у коротких шкіряних штанцях, він вигукував назви газет ламким хлопчачим голосом, деякі перехожі з посмішкою оглядались на нього.

— «Ді цайт»! «Судетендойчер вохендінст»! «Фолькішер беобахтер»!

— Слухай... а чого Перна вимкнув учора радіо в друкарні, коли виступав Геббельс?

— Він нічого не сказав. Підійшов і вимкнув, та й годі... Я хотів ось що запитати у вас, пане майстер: чи ваша шановна дружина любить зайчатину? Я б якось заскочив до вас...

Клобочнік уперше глянув йому в обличчя.

— Виходить, ти ще й браконьєр? Але зі мною цей номер не пройде, щоб ти знав. Якщо я і спробую щось зробити для тебе, то лише для того, щоб ти побачив, як ми, німці, дбаємо про робітників, на відміну од ваших чеських соціалістиків, які так люблять розпатякувати про робітничий клас... До речі, ти ж знаєш чехів, які працюють у нас на фабриці, розмовляєш із ними?

— Чого б то не знав. Наших там не дуже багато...

Клобочнік неквапливо рушив, і Клічка швиденько перебіг на лівий бік.

— Залишатись у Вернера ти не зможеш. Навіть якби шефу вдалося зам'яти справу, цього не дозволить пан Курт: адже ти чех. А мені ручатися за злодія не випадає. Приходь сьогодні ввечері в секретаріат Есдепе.

---

[1] У буржуазній Чехословацькій республіці налічувалось кілька десятків політичних партій. Аграрна партія (великих землевласників) поділялась на два крила — прихильників Берана, що відверто симпатизували фашистській Німеччині, і угодовця Годжі.

[2] У празькому Граді (кремлі) міститься резиденція президента Чехословаччини.

Клічка проковтнув слину.

— А туди нащо?

— Одна голова добре, а кілька — краще. В мене немає в рукаві чотирьох вільних місць на вибір, щоб висипати їх тут на вулиці перед паном Клічкою.— Клобочнік глянув на годинник.— Я повинен іти, бо ще спізнюся через тебе на фабрику.— Він кинув недопалок на тротуар і придушив його підбором.— А зайця занеси якось увечері, тільки я його в тебе куплю, ферштандеп?

— Спасибі вам, пане майстер...— Клічка простягнув руку, але Клобочнік недбало підніс вказівний палець до капелюха, мовчки повернувся й пішов геть.

За кілька хвилин Клобочнік побачив Олтавку, каламутну після дощу, який не вщухав цілу ніч. Проминувши Вернерову віллу, він почув за собою кроки: молодий пан Курт. Майстер зачекав, привітався, скинувши капелюх. Якусь хвилину вони йшли мовчки.

«Невелика радість — такий попутник»,— подумав Курт. Цей чоловік із самого початку не сподобався йому, хоч Курт і намагався оцінювати працівників фабрики тільки за їхніми діловими якостями.

— Я повинен висловити вам своє невдоволення, пане майстер.

Клобочнік здивовано звів брови.

— Нещодавно ми провели інвентаризацію запасних частин і матеріалів, і ви тоді переписали всі електромотори. Зокрема, запасний мотор у друкарні.

— Авжеж, він там був.

— Як він там міг бути?! Клічка признався, що вкрав його десять днів тому! Мовляв, «позичив» його...

— Тут щось не так, пане шеф. Ми з бухгалтером бачили всі мотори, в друкарні один працював, а другий стояв у шафі, запасний.

— Але ж він був спалений!

— Навіть якби це було так, то, глянувши на нього, я б цього не розпізнав, та й ви теж. А номер був той самий.

— Я дуже в цьому сумніваюсь...

Клобочнік спинився посеред шосе.

— Отут я міг би й образитись, пане шеф. За кого ви мене маєте? Я вже бував у бувальцях. Адже ясно, що Клічка забрав мотор уже після інвентаризації, щоб якнайдовше не виявили підміни.

Дощ припускав, Курт роздратовано підняв комір демісезонного пальта.

— Все одно я віддам його під суд. Адже це майже злодійство! Зрештою, це повинні були виявити ви, а не Перна; тоді б вони обидва вилетіли з фабрики. Якби ви сумлінніше ставились до своїх обов'язків...

Клобочнік мовчав, і тільки жовна ходили в нього під шкірою. Він зупинився, тремтячими руками почав прикурювати, сірники гасли на вітрі. Курт озирнувся: що це за звичай, щоб шеф мусив чекати свого підлеглого?..

Нарешті Клобочнік наздогнав його, зміряв похмурим, якимсь особливим поглядом.

— Давайте поміняємося місцями, пане Вернер: тепер *я вам* висловлю невдоволення.

Курт ошелешено глянув на майстра й посміхнувся.

— У вас тут ніщо не заскочило? — він ткнув вказівним пальцем собі у скроню.— На жаль, сьогодні я не схильний слухати жарти, ні вдалі й ні погані. І не стійте на дорозі: коли самі запізнитесь на роботу, то як будете вимагати, щоб ваші люди приходили вчасно?

— Не поспішайте, пане Вернер: вчасно сісти за робочий стіл — це ще не найважливіше. Принаймні для вас. *«Гьорліц»!* Це слово вам щось говорить?

— Що... це має означати? — Курт усвідомив, що чоловік, який стоїть перед ним, уже вдруге називає його *«паном Вернером»*.

— Це має означати, що панове у Згоржельці дуже незадоволені наслідками вашої діяльності. Час минає, а ваші наслідки дорівнюють нулю.

— Наслідки... якої діяльності?..— Курт відчув, як у нього почервоніли вуха і стисло в горлі. Він спробував узяти себе в руки, але з того нічого не вийшло.

— Краще не будемо гратись у хованки, це вам нічого не дасть. Ви дуже добре знаєте, що я маю на увазі листівки плюс Малець.

О, ці тріумфуючі примружені водянисті очі!.. Курт відчував одночасно і подив, і лють, і власне безсилля... Його притиснув у куток і тримає під прицілом цей... цей недоук, колишній жандармський унтер-надстроковик, його власний підлеглий — ця кава надто круто заварена, такої Курт досі не куштував. Може, все заперечити й самому накинутись на Клобочніка? Та ні, цей тип, що стояв перед ним, не схожий на людину, яка легко здає позиції. Сто чортів, з такої ситуації, мабуть, не знайшов би виходу й сам Віктор де Кова...

— Що ви знаєте про цю справу? — видушив він із себе.

— Я б сказав, що все. Навіть ви самі не знаєте більше.

— Скажіть, будь ласка, що́ ви маєте на увазі, щоб ми довго не затримувались. Нема чого стовбичити під дощем, та й на фабриці робота не жде.

— Шкода, що ви не виявляєте такої активності там, де це полегшило б вам життя...

— Ближче до діла, пане Клобочнік,— процідив Курт крізь стиснуті зуби.

— По-перше: ніякого оскарження в суд на Клічку ви не зробите.

— Ви збираєтесь наказувати мені, пане майстер? — Курт примусив себе на усміх вішальника, але відчув, що тільки скривив губи.

— Буде краще, коли ви усвідомите, що зараз я розмовляю з вами не як ваш працівник, а як людина, котра в разі потреби керуватиме вашою роботою. Не я винен, що ця потреба виникла так швидко. Зрозумійте ж нарешті, що зараз не та ситуація, коли ви могли б на свій розсуд відкладати справу в довгий ящик чи водити папів із Згоржельця за ніс. Не забувайте, що на згоржелецькому кладовищі є могила з табличкою «Ірмгард Барфус»...

— Але ж я не...— скипів Курт, відчувши в горлі гіркоту грубої несправедливості.

— Цього ми не будемо зараз торкатись. Усе вирішує документ, що лежить в одній шухляді... Стоїть на ньому ваш підпис чи ні? Ви не маєте іншого виходу, як точно виконувати угоду, тоді й друга сторона буде коректно виконувати свої зобов'язання. Отже, ви не тільки не віддасте Клічки жандармам, а навіть напишете підтвердження, ще й з фабричною печаткою, що він пішов від вас за власним бажанням і на роботі виявив себе як кваліфікований працівник. Ви вже зрозуміли, навіщо це? Щоб він міг безперешкодно влаштуватися десь в іншому місці. Ну хоча б на укріпленнях. Може, навіть на ділянці надпоручика Мальця. Там будівництво провадить військове відомство, і тому робітників підбирають вимогливіше, ніж у приватних фірмах.

Курт втупив погляд у ямку на товстому підборідді Клобочніка, ця ямка чомусь дратувала його навіть більше, ніж сповнені тріумфом очі.

— Ви б самі могли до цього додуматись, якщо вже вам не пощастило з надпоручиком на танцях!

— Звідки ви це знаєте?!

«Знову я дав йому козир. Прокляття, невже ж я не виберусь із цього глухого кута?» — подумав Курт. На губах у Клобочніка майнула поблажлива посмішка.

— Я завжди знаю трохи більше, ніж ви гадаєте. Від цього б вам і треба було танцювати, ви ж учений чоловік, інтелігент. Хоча, як на мене, цій учености гріш ціна. Не використати того, що ви притисли до стінки власного працівника, та ще й чеха, це... Краще я промовчу, пане Вернер... Коротше кажучи: після ваших промахів буде, мабуть, найкраще, коли я, простий чоловік, покажу, що́ нам треба робити в таких випадках.

«...Що *нам* треба робити?..» О боже, затримай мою руку, бо я як затоплю цьому суб'єктові в пику, то він покотиться аж в Олтаву!»

— Будь ласка, як ви хочете...— Задушлива жовто-фіолетова лють підступила йому до горла. Нарешті за поворотом, як порятунок, виринула сіра будівля паперової фабрики. Клобочнік скоса блимнув на нього примруженими очима.

— Охоче вірю, що наша зустріч не була для вас особливо приємною, але все ж таки прийміть мою добру пораду: цією розмовою справа далеко не вирішена. Настане час — а він, гадаю, не за горами,— коли я змушений буду передати вам запрошення наших згоржелецьких друзів приїхати до них із звітом. А в гості, пане Вернер, не їздять з порожніми руками, це ви знаєте краще за мене, ви ж освічений...

Курт мобілізував рештки самовладання.

— Якщо я сам візьму на мушку Мальця, це зовсім не означає, що ви можете забути про друге завдання. Провал з листівками міг би стати для вас фатальним, це ви, мабуть, самі розумієте...

Вони вже підходили до фабричних воріт, і Клобочнік спинився. Курт відчув, що перед ним уже зовсім інша людина. Голос майстра теж звучав інакше:

— У нас зараз два замовлення, і коли я питав пана хазяїна, він сказав, що обидва однаково термінові: обгортковий папір для Устя і креслярський — для Ліберців. Тільки ж я не бог, щоб робити чудеса. Що виконувати в першу чергу, пане шеф?..

9

Був уже початок на десяту, грабарі й бетонники тюпали один за одним лісовою доріжкою на нічну зміну. Часом хто-небудь світив ліхтариком на стежку, з якої то тут, то там випиналося коріння. Бо ж кому охота чалапати від гуртожитку хоч і зручною, але набагато довшою звивистою дорогою, якою вантажні машини возять на будівництво щебінку, цемент та цистерни з водою? Ось між деревами посвітлішало, за спиною робітників з-за хмар визирнув місяць. Над напоєним дощем лісом піднялося сіре клоччя туману, поповзло вгору по схилах, наче тихі згорблені привиди.

Робочий майданчик освітлювали прожектори, деякі з них були прикріплені просто до стовбурів ялин: навіщо ставити стовпи, коли будівництво оточене високим лісом? Десь далі видно було язики полум'я: опівночі, під час перерви, бетонярі смажитимуть на вогні ковбаски. Тепло багаття розбуркало нічних комах; коли бетономішалка на хвилину переставала гуркотіти, було чути, як нічні метелики безладно атакують скло яскравих ламп. Десь далеко в глибині лісу похмуро заревів олень, другий, вже ближче, сердито відповів йому.

Робітники, які вагонетками підвозили бетон і вкладали його на дні вузьких, наче могили, щілин поміж стінами опалубки, передавали зміну без перерви; робота не повинна зупинитися й на мить протягом тридцяти шести годин безперервного бетонування. Яскраві конуси світла вирівали з чорної, ніби смола, лісової темряви весь цей маленький і діяльний «світ для себе» — з глухим шумом щебінки, яку згори висипають із тачок, гуркотом бетономішалки, чоловічими голосами й сміхом, з привітним потріскуванням багаття.

Павел Перна у вузькому проміжку між опалубкою обценьками перекушував дріт, яким була зв'язана додаткова арматура в майбутній передній стіні доту. Звільнені залізні прути з брязкотом падали йому до ніг; коли їх набиралася дюжина, Павел похмуро подавав арматуру нагору своєму новоспеченому тимчасовому напарникові Клічці.

— Кожен школяр знає, що коли немає під рукою заліза потрібної товщини, то беруть кілька тонших прутів. Щоб разом мали такий самий перетин. Це ж кожен дурень знає! Тільки пан надпоручик вдає, що не знає. Свиня репана!

— Помовч, бо ще почує,— Клічка озирнувся на висячий поміст, чи не видно начальства.

— Хай чує, падлюка,— не вгавав Павел.— Ти бач, щоб між пруття не потрапила трамбовка! Краще б не сунув туди свою лляну головешку! Що ми тепер із цим брухтом робитимем? Уявляєш собі, чоловіче? Ти знаєш, що то таке знову вирівнювати арматуру? Той тип не розгинатиме! Поки ми тут її будемо розгипати, він загинатиме якусь дівку! — Павел по драбинці виліз на поміст, люто витер об штани руки, червоні від іржі, погою копнув у купу арматури.

Потім вони носили брязкітливий вантаж, сталеве пруття ритмічно вгиналось посередині, на кожному кроці їм ніби додавали на плечі зайвих півцентнера. Залізо кидали на купу біля стола для вигинання арматури. Павел сів на соснову колоду, знайшов у кишені суху шкоринку і, скривившись, почав її жувати.

— А Санька не поспішає нас змінити! — Клічка уже вкотре поглянув на годинник, але відповіді не дочекався. Спина боліла з незвички, наче перебита: досі він не дуже втомлював себе тяжкою працею.

Павел широко розсівся на низенькому бруску, брезентові штани його натяглися — ось-ось луснуть. Він, трохи заспокоївшись, мовчки спостерігав сто разів бачену картину: робітники з повними тачками розбігалися від бетономішалки вгору; серед них — багато взятих на перепідготовку, запасників у забризканій уніформі; цивільні робітники здебільшого в самих сорочках. Тачки вони котили по помосту, підвішеному із зовнішнього боку навколо стін доту. Там, де бетоняр, що працював унизу на вкладанні бетону, викидав над опалубкою рейку з прапорцем, вони перевертали тачку, і гранітна щебінка з гуркотом сипалася до підмурків майбутнього укріплення.

Павел спинив погляд на худих щоках Клічки; під випнутими вилицями у того залягли глибокі тіні, і при світлі електричної лампи, що висіла над столом, Клічка скидався на мертвяка.

— Ружена Клічкова в нашому буфеті — то твоя родичка?

— Ні. Просто однакове прізвище. Відколи живу, я її не бачив.

— А чого ти, власне, пішов од Верперів?

— У вас можна більше заробити, відколи почали галопом будувати ці фортеці. Та ще й... мав я одну дурну

пригоду... позичив був моторчик, а на мене впала підозра, ніби я хотів його замахорити. Хоч воно й брехня, та я вирішив піти звідти... Тільки тепер і не знаю, чи лишатися тут, як у вас такий погонич...

— Ти його ще взнаєш. О, він уміє викидати коники, наш білявенький фертик із синенькими очима.

Клічка витяг плескату пляшечку, ковтнув із шийки і простягнув Павелу.

— Із отим залізом сьогодні вийшло справжнє свинство. Якщо при відрядній роботі розгинати залізо, то й без штапів зостанешся.— Клічка розгорнув завоський папір, розрізав навпіл шматок хліба з копченим салом, половинку подав Павелу.— Може, що-небудь придумати цьому парубійкові, щоб трішки збити з нього пиху?

— Оце діло кажеш, друже,— пожвавішав Павел.— Якогось жука йому підсунути не завадить на додачу до того, що він уже має...

— А що в нього таке?

Павел докладно розповів історію з п'ятьма тисячами крон, вкраденими в готелі.

— Оце здорово! — Клічка ляснув себе по коліну.

— Можеш уявити, що то для нього значить — отак підтягти ремінець! Для фраєра, який звик задирати носа. Ловити рибку в каламутній воді й упадати за дівчатами. А тут іще третя золота зірочка. Та зірочка теж чогось варта. Отак, чоловіче.

Клічка знову подав Павелові пляшку із сливовицею.

— Не бійся, друже! Невже ми вдвох нічого путнього не вигадаємо? Він і не додумається, звідки вітер віє, адже нас ніхто шпанделем по голові не лупив, хіба я не правду кажу?

— Привіт! — із темряви вирвнула Сапьчина буйна чуприна.

— Де ти ходиш? Цілу вічність уже чекаємо! — сердито вигукнув Павел.

— Зустрів був Ружену, трошки побалакали.

— Так, що он коліна від тієї розмови мокрі?

— Ну, а тобі яке діло?

— Добре, що ти не заснув після такої балачки під ялиною. Як мишулого тижня...

Ружена Клічкова — утіха хлопців з «Матильди». Будівництво в прикордонних районах вигнало з цього краю привид безробіття, збудило життя у глухих куточках тутешньої місцевості, породило підприємництво різного

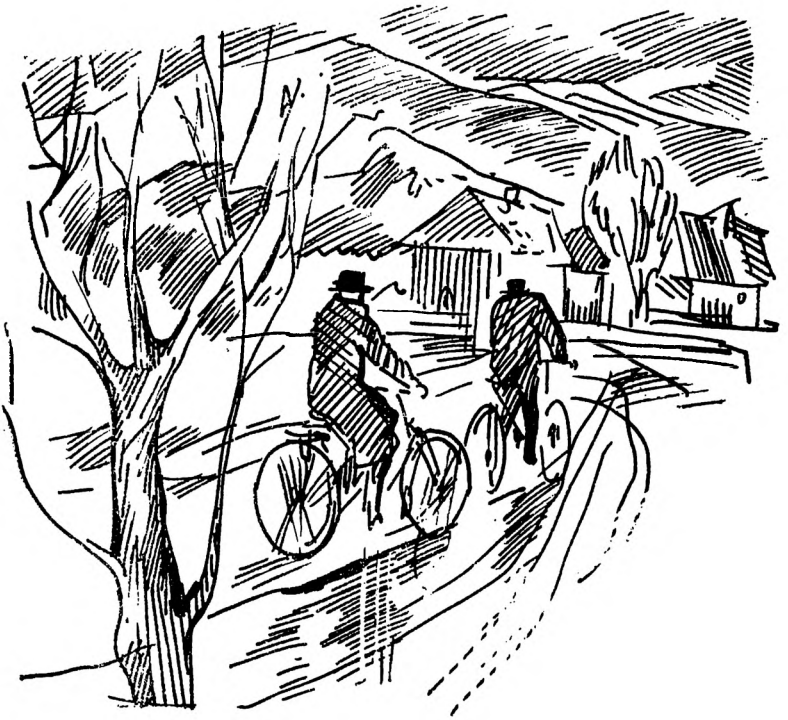

типу — буфети в безпосередній близькості від будов, візництво, транспортування вантажів тощо; воскресило в чеських дівчат надію вийти заміж — вони засиділися вдома за завісою відчуженості, яка весь цей час повільно опускалася за неписаним наказом німецького рейху.

Павел осідлав старий, ще батьків, велосипед і поїхав додому. Дорога була неблизька. Він міг би, звісно, з'їхати в долину новим стратегічним шосе повз тимчасові казарми для одної-єдиної саперної роти, але потім довелося б довго підійматися на порослий лісом кряж, що відокремлює прикордонну смугу від долини Олтавки. А може,

краще впасти на койку в казармі, де влаштовано гуртожиток для цивільних робітників укріпрайону, щоб через кілька годин, коли сон найміцніший, схопитись і побігти вниз на перший ранковий автобус? Е ні, на це ще він матиме час, коли тут все засипле снігом. А тепер краще зробити невеликий гак лісовою дорогою вздовж кордону. Така нічна мандрівка через корчі й каміння трохи ризикована, та Павел за останні місяці вивчив дорогу напам'ять.

Він проминув два однакові, ще не добудовані дота. Біля третього пригальмував: двоє теслярів у світлі прожектора відбивали тут опалубку. Та ось удари сокир і грюкіт дощок, що їх скидали на купу, стихли за спиною; далі пролягав уже готовий відрізок оборонної лінії. Місяць намагався пробити стіну хмар, у його мерехтливому світлі часом виринав десь збоку приземкуватий заокруглений силует бункера з темним похмурим оком амбразури.

Під велосипедом часом щось брязкало, одного разу колесо ковзнуло в болоті, і Павел упав на коліно. Він вилаявся, злість на погану дорогу якимсь дивним чином перекинулась на все те загарбницьке германське плем'я. «Навіщо нам будувати по лісах оцей ланцюг химерних шинків, які можуть запропонувати закордонним туристам хіба що свинцевий шніцель, а замість запальнички — вогнемет? Я, звісно, не відмовився б дати чергу з кулемета, сидячи під бетонним ковпаком, і подивитись, як нацисти полетять шкереберть. Але досить було б привітати їх, залігши за пеньками чи в шанцях, або просто зчепитися врукопаш. Я б сам із задоволенням схопив двох за петельки і стукнув головешками, щоб і не впізнали своїх баранячих писків».

Дорога повела вгору, і Павел зліз з велосипеда. Глиця глушила кроки, ліс спав у нічній тиші, лише зрідка подавала голос якась пташка. Десь удалині гавкнула лисиця. Нараз він зупинився й прислухався: людські голоси. Бункери на цій ділянці готові, грати при вході у кожен дот на замках, лишилося тільки натягти маскувальні сітки і встановити всередині кулемети. Отже, навряд, щоб це були робітники.

Неподалік виднівся силует хреста із дашком над заскленою іконкою діви Марії. Колись тут на лісоруба перекинувся віз, навантажений кругляками. Це місце тому й називають — «Біля іконки».

Павел зупинився. Знову чути приглушені голоси. Якби це були наші, вони б не боялись розмовляти голосно. Павел поклав велосипед на мох і обережно підійшов ближче. Хмари на мить розступились, і на голові одного з незнайомих він побачив формений кашкет. У Павела аж руки засвербіли; знову ці кляті фашисти безкарно мандрують через кордон, та ще і в районі будівництва, де чужим взагалі нема чого вештатись! Але ж їх троє, і пістолет, мабуть, у кожного... Сповнений безсилої люті, він обминув те місце, повільно ведучи велосипед трав'янистою дорогою.

Ліс перетинала просіка. Коли з-за хмар виплив місяць, Павел озирнувся й побачив, як чоловік у формі штурмовика підважив собі на спину рюкзак. Потім усі троє потиснули один одному руки, штурмовик і один цивільний подались до кордону. Ти бач, серед ночі вам лінь піднімати праву лапку на честь фюрера?

Якийсь час нічого не було чути. Ті двоє вже відійшли, мабуть, далеченько. Але де третій? Хто він такий?.. А що, коли Павел знає його? Хіба тепер, у цей клятий час, мало таких, що вміло міняють машкару? Удень вони лояльні громадяни, навіть лають Гітлера, коли самі з чехами. А вночі...

Та ось на дорозі почулись кроки. У Павела напружились м'язи: йде сюди... Цей паразит не підозрює нічого, інакше б давно втік куди-небудь, адже він тепер залишився сам. Один на один! Павел відчув себе певніше; якось на танцях у сусідньому селі йому довелось разом із сином тамтешнього коваля викинути з корчми цілий гурт коричневих, що зібрались за одним столом. З того часу ці типи хоч і не терплять Павела, але принаймні шанують його. Цим фашистам, щоб почувати себе героями, потрібний натовп, вони мусять знати, що хтось охороняє їхнє ревище. Наодинці вони бувають скромніші і, якщо поблизу немає своїх, скоріше показують зад, аніж лице.

Кроки наближались, часом було чутно, як цокають об камінь підківки черевиків, м'яка глиця на кілька секунд приглушила ті звуки, та ось знову підошви зарипіли на піску. Десь удалині заревів олень; незнайомий сповільнив ходу, прислухався. Навколо тиша — він пішов знову. Тепер уже зустрічі не минути, напруження досягло краю. Ага, ось і він! Павел виступив на середину дороги.

— То що, грибочки збираємо? — промовив він по-німецьки.

— Хто ви?! — вихопилось у того з несподіванки.

— А тобі що до цього? Краще викладай, що шукаєш серед ночі тут, у забороненій смузі?!

Рука незнайомця потяглась до задньої кишені штанів. Е ні! Цього тобі не слід було робити, гад. Два швидких кроки вперед, змах правою, чолов'яга відлетів убік, порослий густим мохом крутий схил на повороті дороги відкинув його назад, ніби канати рингу, і він опинився з Павелом у клінчі. Суперники голосно хекали один одному в обличчя. «І звідки в цього худого парубка така спритність? — подумав Павел, не сумніваючись, однак, у результаті сутички.— Аби тільки відірвати цього типа від себе — прямий удар у щелепу його трохи заспокоїв би...»

Місяць визирнув між дерев, на мить залив дорогу синюватим світом.

— Um Gotteswillen — unsere Paul!..[1]

Павел скам'янів: Петер Формани, його старший «двоюрідний брат»!

— Що ж це таке?.. Як ви сюди потрапили?..— Павел навіть забув, що дома вони були на «ти».

Формани помацав щелепу.

— У вас... у тебе досить дивні манери.

Павел нарешті отямився.

— Авжеж, дивні... А правити теревені з фашистами із рейху потайки, серед ночі,— це порядок, га?

Місяць знову зайшов за хмару, і Форманнове обличчя зникло у темряві.

— Це все... непорозуміння...

— Я б не сказав,— Павела знову душив гнів.— Оце витріщить батько очі, узнавши, кого привів до хати... Благородного гостя...— Він підняв велосипед, хотів сісти, але від хвилювання зачепився ногою за раму й мало не впав разом з машиною.— Гада повзучого! — оглянувшись, крикнув у темряву.

— Стривай! — почулося за спиною. Але Павел, трусячись від люті, вмостився, нарешті, в сідлі і так натиснув на педалі, що аж камінці полетіли з-під шин.

За годину перед ним вирнули з темряви обриси Перш. Павел глянув на годинника: так швидко повернутися з роботи додому ще ніколи не щастило! Та ще й після отієї бійки «Біля іконки»! Хмари тим часом розійшлись, плоскогір'я лежало в синювато-молочному світлі. На

[1] Боже мій, наш Павел!.. *(Нім.)*

їхньому полі, де в кінці схилу дивилася в небо криничка, білів плескатий пиріг срібного туману.

Гальма в буді почула свого, приглушено гавкнула з радощів і вибігла Павелу назустріч. Але сьогодні він навіть не поскуб вівчарку дружньо за вухами, а, спершу велосипед об ганок, влетів просто до кімнати.

— Вставай! Послухай, що я тобі скажу! — затермосив він батька за рукав.

Якуб Перна поволі розплющив очі, сонно закліпав на сина. Чи в цього дурня стріха зайнялась над головою, що він будить серед ночі? Чи, може, набрався десь у корчмі?

— Що трапилось?

— Іди швидше на кухню!

— Тихше! Розбудиш матір, вчора в неї знову боліло серце.

Павел закурив у кухні сигарету, свічка тремтіла в нього в руці.

— Хочеш знати, кого ти до нас привів? На відпочинок?..— Він коротко змалював зустріч із «родичем».

Перна скрушно зітхнув. Рано чи пізно цього можна було сподіватись... Якусь мить він розгублено підшукував слова.

— Ти краще пильнуй, щоб не було неприємностей на роботі. І не стромляй носа в те, до чого тобі нема діла...

— Не роби з мене дурня! Чолов'яга, який у нас живе, ночами вештається із штурмовиками на кордоні, а мені до цього діла нема?!

Перна потер долонею зарослe підборіддя, підвівся, набрав у сінях кухоль води, випив майже до дна.

— Ти колн-небудь бачив «Проданu наречену»? — він витер губи тильним боком долоні.— Авжеж бачив, їздив на виставу до Чеської Липи разом із Лізою. Тож пригадай: там на сцену виходить ведмідь. Тільки як то зовсім не ведмідь, просто в його шкуру заліз Вашек!

Павел на мить завмер, намагаючись зрозуміти, потім схопив стільця й сів на нього верхи.

— Але ж Формани не схожий на дурня Вашека!

— Але він і не ведмідь. А далі вже не псуй мені настрою й не заважай спати, якщо я взагалі засну...— Він узяв у Павела з руки сигарету, кілька разів затягнувся її почовгав у капцях на босу ногу до кімнати.

Юлія Перпова надсадно дихала в ліжку, повітря голосно свистіло у неї в грудях.

10

Малесенький передпокій із дзеркалом, де клієнти чепуряться перед фотографуванням, освітлений не дуже добре, тому Ліза спрямувала на себе рефлектор. Щоб світло не різало очі, натягла на рефлектор стару шовкову панчоху. Працювала захоплено й старанно: накласти пудру, підвести брови, трошки гриму на вилиці, підфарбувати губи. Відступила, критично глянула в дзеркало. Повернула голову назад, перевірила, чи точно посередині шви панчіх. Востаннє оглянула себе в дзеркалі з ніг до голови. На підборідді знайшла волосинку, з-поміж безладно накиданих у косметичну скриньку речей витягла пінцет. Ет, кращою вона себе, мабуть, не зробить.

Подивилась на годинник. Вона б не здивувалась, якби такий доброчесний чоловік виявився б і пунктуальним. Іще чверть години. Ліза поставила перед дзеркалом крісельце, сіла. Закинула ногу на ногу, повернулася вполовина до дзеркала. Так. З одного боку, в неї трошки кривий ніс, але цього не помітно, коли дивитись анфас під кутом градусів тридцять; з другого боку, так має кращий вигляд лінія грудей.

Минулого року на балу в Ліберці вона сиділа на канапці саме в такій позі, і худорлявий лісничий у парадному мундирі, що сидів навпроти, не відривав від неї очей.

Ліза взяла книжку. Адальберт Гофер, «Шумавська тиша». Незмінна деталь реквізиту ательє: клієнт, який хоче сфотографуватися з книжкою в руці, одержує «Шумавську тишу». Інших книжок тут ніколи не було; проте, оскільки Ліза пам'ятає, ніхто з родини Польцерів її не читав. Хіба що хазяйка раз на рік розгортала книжку: на останній чистій сторінці чорнильним олівцем був записаний рецепт сухого печива з горішками.

Ліза глянула в дзеркало: чи пасує їй книжка в руках, і вирішила відкинути цю ідею. Мало ймовірно, щоб під час очікуваного візиту настала така ситуація...

Курт упевнено долав круті повороти в долині над Олтавкою; цією дорогою він їздив тисячу разів і міг би, мабуть, їхати тут із зав'язаними очима. Ліс і поле, вже вкриті темрявою, залишились позаду, попереду яснів квадрат міської площі. Магістрат недавно замінив старі

ліхтарі потужними лампами на високих щоглах: хай бачать мандрівники, що приїздять із внутрішніх чеських районів країни, як виглядає розвинена, справді сучасна німецька цивілізація біля самих кордонів рейху.

Курт минув вузький фасад фотоательє «Рафаель», навіть не глянувши на вікна вгорі. Звернув біля костьолу на майданчик, у кінці якого стояв гарний будинок. Це була розкішна вілла Льовбеєра. Незабаром після того, як вона припала до смаку місцевим керівникам судетонімецької партії, її власник — найбагатший олтавський громадянин, власник текстильної фабрики в обласному місті, продав віллу разом із фабрикою якомусь одновірцеві, що, певно, був несповна розуму; сам же завбачливо виїхав до Англії. Новий господар незабаром пересвідчився, як легковажно переоцінив він силу свого капіталу й недооцінив політичної ситуації. Йому довелося на власній шкурі відчути вже задовго перед цим відпрацьовану в рейху систему: спершу тиск на німецькі фірми — партнерів його текстильної фабрики, потім скасування замовлень. Уподобана керівниками Есдепе вілла впала їм на коліна, як стигла груша.

Курт поставив мотоцикл, стягнув рукавиці. Сходами вниз збігали двоє знайомих молодиків. Старший з них на ходу складав якийсь папір.

— Агітувати за недільний мітинг? — здогадався Курт і, як своя людина, взяв список адрес.— Гарний подарунок. Особливо для тих, кого ви опівночі стягнете з ліжка.

— Сьогодні — тільки половину. А другу — завтра.

Курт перебіг очима стовпчики імен. Раптом він пожвавішав:

— А що, коли і я до вас приєднаюсь?

— Чудово. На трьох не дуже розізлятимуть рота ті, кому ми зіпсуємо настрій.

— Вам однаково, звідки починати?

— Та краще берегти підметки й не вертатись двічі на ту ж саму вулицю.

«...Геллебрандт Карл, Седлніцкі Франц, Польцер Анне-Марія...» — прочитав Курт.— Ого, на площі їх, як маку. Почнемо від ринку!

З коридора, від квартири Польцерів, почулось дерев'янчання дзвінка. Ліза спохмурніла: гості до хазяйки. В такий час фрау Польцер майже ніколи не буває дома, а от

сьогодні ніби навмисне... Чутно було, як вона з кимось говорить, їй відповідає чоловічий голос, потім грюкнули двері, й голоси стихли, щоб за хвилину залунати знову, цього разу в дверях, що вели з квартири до підсобки.

— А я веду до тебе гостя,— проспівала пані Польцер; шиньйон на її ріденькому волоссі, як завжди, трохи зсунувся на праве вухо. Лізі перехопило дух.— Пан Форманн у темряві переплутав двері, я давно казала, що треба, нарешті, вкрутити в коридорі нову лампочку... Нічого, нічого,— озвалась вона заспокійливим баритоном на Формаппові вибачення.— То нічого, що ви не замовник! Але Ліза ніколи не хвалилась, який у неї двоюрідний брат,— вона провела гостя закоханим поглядом.

— Петер прийшов перезняти якісь свої манускрипти, фрау Польцер.

Незнайоме слово трошки збентежило хазяйку, але вона все-таки згідливо кивнула головою.

— На свою плівку,— додала Ліза для певності.

В годинничку на стіні щось заскреготало й зашипіло, із дверцят вихилилась зозуля й двічі хрипко прокувала. В кутку привітно гуділа залізна грубка. Форманн розгублено розглядав фотокамеру на важкому штативі.

— Може, ви бажаєте зробити портретик? — пані Польцер метушилась по ательє, пасмо сивого волосся у Формапновій шевелюрі викликало її захват; вона торкнула його за плече.— Для Лізиного родича безплатно, можете бути спокійні...

— Ні, ні, спасибі! — сполошився гість.

«Вчора на вулиці я запевняла Гансерле, що оце перед ним зустріла черницю,— подумала з досадою Ліза.— Сьогодні мені та брехня повертається з процентами: ніби я стрілася з цілим монастирем на чолі з абатисою».

— Ти ж не стій так, запропонуй що-небудь гостеві,— підбадьорила господиня здивовану Лізу, яка давно вже не чула тут нічого подібного. Пані Польцер крадькома глянула на себе в дзеркало, торкнулася обличчя, пишком поправила в'язану камізельку, одягнену на сукню. У підсобному приміщенні, відгородженому від ательє завісою, на старовинному трюмо напівзакрита «Шумавською тишею» червоніла пляшка вишневого лікеру. Хазяйка краєчком камізельки рішуче витерла три чарки й наповнила їх.

У Лізи аж сльози набігли на очі від обурення. Та пляшка призначалася зовсім для іншої ситуації...

— Zum Wohl [1], перед роботою людина повинна підкріпитись,— пані Польцер вихилила лікер; липкі пальці непомітно витерла чорним покривалом, напнутим на фотокамеру.

— Може, візьметеся за діло, Петер? — Ліза вже втрачала терпіння. Вона зайшла в темну кімнату, щоб підготувати її, і в дзеркалі побачила свою зачіску, яку робила сьогодні в перукаря. Нишком показала собі язик і рукою скуйовдила волосся.

— Хіба ви не на «ти»? — пані Польцер знову налила собі й Форманну. Петер відмовився, і вона випила сама.

— Ми бачились востаннє вісімнадцять років тому,— роздратовано гукнула Ліза із темної кімнати,— і поки що не мали нагоди випити на брудершафт. Коли навколо цікаві, то воно якось не виходить...

— Ну, я з вами не прощаюсь,— пані Польцер фамільярно поплескала Форманна по плечу.— Якщо вам потрібна буде допомога, стукайте мені,— вона показала в кінець коридора.— У мене завжди знайдеться якась пляшечка, та й кава для вас буде.— Господиня обдарувала гостя підбадьорливою усмішкою й пішла до себе, тупаючи, як гренадер.

— Ну, ви й справді відзначилися. Скільки у вас, власне, діоптрій? Адже тут на дверях табличка — як ворота,— промовила Ліза, коли хазяйка нарешті зникла у своїй квартирі. Атмосфера перших інтимних відвідин зовсім розвіялась; чи ж пощастить її відновити хоч потім, коли цей вайло скінчить свою працю? — Лейка закріплена на штативі збільшувача, об'єктив наведений на підставку. Якщо не будете ворушити рефлекторів, то при діафрагмі вісім давайте витримку одна двадцять п'ята секунди. Сподіваюсь, що не зіпсуєте хоч цього...

— Лізо...— глибоко зітхнув Петер Форманн. Здавалось, він намірявся щось сказати, але тільки уважно глянув на неї: на пишну зачіску, тоненьку смужку брів, підфарбовані губи, на її розчаровані очі. Не зовсім упевнено почав ладнати на підставку якісь списані цифрами таблички.

Оті його худорляві руки, прокляті інтелігентські руки, знову лізли їй в очі... Ну що їй, справді, до нього? Адже він прийшов, мабуть, лише щоб перефотографувати свої дурні манускрипти...

---

[1] За ваше здоров'я! *(Нім.)*

— Ви чогось нервуєте, краще я залишу вас самого. Якщо стане страшно вам у темній кімнаті, пришлю до вас мою хазяйку з пляшкою вишнівки.

Формани перевірив видошукачем, чи рівно лежить у полі зору аркушик рукопису.

— Колись, іще в гімназії, був у нас учитель-п'яничка,— промовив він стиха, зосереджено дивлячись у видошукач.— Він навчав нас зовсім не того, що передбачено програмою, і тільки через багато років я зрозумів, як це було для нас корисно.

— А чому ви мені про це розповідаєте?

— Він говорив, наприклад: коли тебе кривдять, ніколи не виправдовуйся; це найкращий спосіб допомогти людині зрозуміти твою неправоту.

— Я йду з похиленою головою. До речі, вибачте за таке безцеремонне втручання у ваше особисте життя: ви наці?

— Ні. Поки що. А ви — в Есдепе?

— Ні. Поки що... Бажаю успіху.

Ліза почула, як Формани клацнув засувкою. Ще добре, що не засвітив червоної лампочки на дверях: мабуть, просто не знайшов вимикача.

Ліза повернулась до підсобки, і її огорнула глуха тиша зіпсованого вечора. Може, аж потім?.. З ненавистю подумала про двері в хазяйчину квартиру. Щоб ця баба не скористалася з нагоди заскочити сюди ще раз? Лізі раптом остогидло світло, і вона вимкнула лампочку. Роздратовано кинулась на диван, аж задзвеніли старі пружини. Лежала непорушно, струшуючи на підлогу попіл сигарети. Світло нових яскравих ліхтарів на площі проникало в ательє, рубіновим променем заломлювалось у пляшці лікеру на столику.

Оте пасмо сивого волосся... Ще одна загадка цієї людини. Довелося Петеру пережити якийсь шок, сталася з ним якась біда або він тяжко хворів? Неначе знову хтось накинув сильце на її волю...

Вгору по сходах протупали чиїсь кроки. Чудово: до пані Польцер ідуть у гості жінки — побазікати; години на дві матиме господиня розвагу собі... От хай їм і варить свою каву... Але що це? Чоловічі голоси? Ліза затамувала подих. Не вистачало тільки, щоб це... Додумати вона не встигла: тишу розітнуло різке деренчання дзвоника.

Ліза підвелася, схвильовано крутнула вимикач, м'язи литок судорожно напружилися. Двоє незнайомих молодиків і Курт! Ну, це з його боку... нечувано! Ті двоє коротко підстрижені, в демісезонних пальтах з поясом... Таке ж пальто носить Адольф Гітлер...

— Ми не потурбували?

— Трошки.

Курт здивовано зауважив, що Ліза мружить очі, ніби світло засліпило її.

— Пардон,— Ліза відступила до підсобного приміщення, запнула за собою портьєру (незвані гості, на щастя, голосно розмовляли між собою) і постукала в двері темної кімнатки. Якусь хвилину там щось шурхотіло. Боже мій, і чого так баритися? Нарешті клацнула засувка, й Ліза протиснулась до середини.

— Дочекались гостей,— прошепотіла вона й пальцем накреслила на рукаві свастику.— Троє гевалів...

Формапн зблід.

— Ви їх запрошували?..

— І не збиралася. Мабуть, знову якась агітація.— Ліза помітила, як Формапн первово засунув свої рукописи в стару папку.— Та ви собі працюйте, адже вас цей візит не стосується. А я маю йти до них.

Повертаючись до ательє, Ліза взяла бляшану коробку з тирсою — підкинути в грубку. Курт галантно поспішив назустріч, щоб допомогти їй.

— В неділю о десятій ранку через Олтаву проїздитиме Конрад Генлейн,— заговорив по-німецьки найстарший з них. В ательє було тепло, молодик без запрошення скинув пальто й залишився у білій сорочці з синьою краваткою, на рукаві — пов'язка з літерами SHF. Його супутник послужливо взяв пальто; великий прикус і два довгі передні зуби робили його схожим па добродушного бобра.— Ми запрошуємо населення вийти на вулиці, щоб зустріти гостя і, якщо можливо, вивісити прапори «Гей-матфронту»,— вів далі верховода групи.

— Дякую за запрошення, але в політиці я не розбираюсь. І я не член партії,— відповіла Ліза.

— Ніякої політики в цьому немає. Генлейн зробить тут невелику зупинку, а його привітає олтавський ортсфюрер, котрий від імені нашого міста урочисто приєднається до Генлейнового гасла: *«Все або нічого!»*

— І ви кажете, що ця маніфестація і справді не має нічого спільного з політикою?..— Ліза витягла з грубки

вигорілу коробку і всунула повну; тепер уже їй, крім Курта, допомагав і один з молодиків.

— Прийдете? — спитав старший у Лізи.

— Але ж я чешка.

На обличчі старшого групи промайнув подив, він чи то запитливо, чи то з докором повернувся до Курта.

— Лізелотте Перна живе поблизу «Ротти»,— пояснив йому схожий на бобра молодик.

Курт стояв мовчки, відверто втішаючись ситуацією.

— Я вже пригадую. Але ж ваш дідусь, der alte Krolig [1], німець!

— Який там німець! За походженням він звичайнісінький чеський Кралік,— засміялася Ліза.— В нього хворі ноги, цього року не ходив навіть у ліс по гриби, отже, не завдавайте собі клопоту йти аж на Пернов.

Курт, як хазяїн, пройшовся по кімнаті, його увагу привернули портрети, вийняті з вітрини фотоательє «Рафаель» і розкидані по столу. Ось вугласта голова першого секретаря олтавської міської організації Есдепе; фотографія за літо вигоріла на сонці, й тепер суворе, уперте обличчя було майже без півтіней. Селянське лице, лисина й поміщицьке підборіддя належало голові партії, депутатові Національних зборів Францу Грдіні.

Бабах!

Двоє молодиків злякано озирнулися, старший блискавично сягнув рукою до задньої кишені штанів.

— Що це було?

— Вона завжди вибухає, відколи тут стоїть,— пояснила Ліза. Над грубкою курилася хмарка диму.— Одного разу стрельнула, коли я саме підігрівала на ній сосиски. І, ви повірите, каструлька вдарила клієнта по голові, а сосиски повисли в нього на вухах, ніби сережки з черешень...

Старший групи мимоволі торкнувся свого відстовбурченого вуха й відігнав пластівець сажі, що плив повз його кругле обличчя. Курт від щирого серця втішався, спостерігаючи цю сцену.

Оскільки ніщо не свідчило про те, що Ліза має намір почастувати гостей, ті нарешті попрощалися.

— Я з вами далі не піду,— сказав Курт. Старший трохи ображено знизав плечима, але його схожий на бобра супутник послужливо і водночас заздро кивнув голо-

[1] Старий Кроліг *(нім.)*.

вою, допомагаючи начальникові натягти пальто. Двері за ними зачинилися, і одразу ж від квартири пані Польцер долинуло дзеленчання дзвінка.

Курт за своєю звичкою вмостився в античному «портретному» кріселку, відчуваючи, що між ним і Лізою немовби опустилася завіса напруження. Зозуля на годиннику хрипко прокувала шість разів, зробивши посередині паузу; Курт добре знав, що на п'ятий раз дерев'яна пташка пропускає кування, отже, одну годину треба додати.

— Хто в тебе був?

— А він і досі тут.

Курт завмер.

— Хто?!

— Вгадай. Можеш питати тричі.

— Давай без жартів. Я все-таки маю право...

Ліза рвучко відкинулась у кріслі, заклала ногу на ногу.

— Яке, до речі? Хіба ти мені сповідуєшся, що відбувається, коли мене нема з тобою?

— Я цікавлюсь усім, що пов'язане з тобою.

— Ну, щоб твоя душа мала спокій: це мій двоюрідний брат.

Курт затамував подих.

— Отой... Форманн?

Ліза кивнула.

— Він у темній кімнаті. Йому треба було перефотографувати якісь манускрипти.

Курт ледве стримував хвилювання.

— І це ти з ним була в темній кімнаті?

— А що б я там робила?

— Коли ми прийшли, ти мружила очі. Як людина, що потрапила на світло з темряви.

— Я лежала в темряві на дивані.

— Сама?

— Знаєш що? Не будь вульгарним.

Курт підвівся, пройшовся по кімнаті туди й сюди.

— Ти розумієш, що все це... трохи дивно?

— Дякую за довіру. Зрештою, коли тебе кривдять, ніколи не виправдовуйся: це найкращий спосіб допомогти людині зрозуміти свою неправоту.

Курт здивовано глянув на неї.

— Ти познайомиш нас? — спитав він після паузи.

— Чом би й ні? Хай тільки вилізе з тієї комірки. Зараз йому не можна заважати.

Курт глянув на годинник.

— Але запитати, як довго ще він там буде, ти можеш?..

Ліза неохоче постукала в двері — жодної відповіді. Потягла за ручку: в комірчині було темно. Засвітила світло, здивовано подивилась на робочий стіл: він мав такий вигляд, ніби його поспіхом кинули. Не було ні папки, ні паперів, ніщо не свідчило, що Формапн вийшов на якусь хвилину. З ательє долинули Куртові кроки.

— Уяви собі, його вже немає!

Курт мигцем глянув па неприбраний робочий стіл.

— Чи не пояснила б ти мені, що все це означає?

— Спершу я сама повинна знати...

Курт склав руки на грудях.

— Послухай, Лізо, чого ти водиш мене за ніс? Хто тут був з тобою?

— Та відчепися! — розгнівалася Ліза. Рішуче пройшла через підсобку й голосно постукала до пані Польцер. На порозі стала господиня, шиньйон у неї, як завжди, сповзав на праве вухо.

— Петер у вас, фрау Польцер?

— Пішов уже, пішов. Сказав, що не хоче перебивати вам клієнтів. Навіть кави не випив, побіг, ніби в нього під ногами горіло.

— Нічого не переказував?

— Тільки подякував. Зразу видно пристойну людину.

Ліза повернулась до ательє.

— Сподіваюсь, ти чув?

— Пробач, Лізо.— Він узяв її за плечі.— Власне кажучи, тобі має бути приємно, що я не хотів повірити. Було б набагато гірше, якби я поставився до цього байдуже. Вип'ємо?..

В грапчастій пляшці рубіново світився вишневий лікер, але Ліза навіть не глянула в той бік. М'яко, але наполегливо Курт підвів її до дивана. Ліза втомлено притулила руку до лоба.

— В мене страшенно розболілась голова, я б хотіла полежати. Сама, Курте.

Курт сказав кілька ввічливих слів і, поцілувавши їй руку, навіщось клацнув підборами. Його кроки стихли внизу, а Лізу оточила тиша. Лише краплі дощу тарабанили по бляшаних підвіконнях, ніби знову і знову повторюючи з сипкопами одну й ту ж фразу: день пропав, день пропав, день пропав...

Ліза відкинула ногою до стіни шматочки грязюки з чобіт агітаторів. З іронією зупинилась перед дзеркалом. Від правої брови провела товсту лінію вгору, від лівої — вниз, як у циркового клоуна. Подумавши трохи, спроквола зібрала землю на совочок. Потім запалила сигарету, сіла в крісло й загойдала ногою. Об'єктив камери глузливо дивився їй прямо в розмальоване обличчя. Ліза встала, погасила сигарету й пішла до темної кімнати, човгаючи підошвами. Може, Петер залишив десь записку, кілька слів пояснення, чому зник так несподівано?.. Та й чи встиг він взагалі перефотографувати все, що хотів?

Лейка була на робочому столі. Ліза навмання покрутила ручку для перемотування плівки: вона вільно оберталася. Стопорний важілець був у задньому положенні. Ага, мабуть, коли йому перебили роботу, він обрізав плівку посередині й забрав її з собою. Відкрила камеру — праворуч виднілась касета, з якої стирчав кінчик плівки. Ліза аж руками сплеснула: ну й дивак! Це він, видно, так розхвилювався, що забрав касету з невідзнятою плівкою!

Вона задоволено приготувала бачок для проявлення; коли знову піде на Пернов, то принаймні не з'явиться з порожніми руками. Про всяк випадок увімкнула червону табличку *«Не заходити»* по той бік дверей. Хазяйка здатна вдертися до темної кімнати з якоюсь абсолютно невідкладною справою, наприклад, звісткою про те, що їй пощастило купити чудовий шматок ялової вирізки. При тьмяному світлі червоної лампи Ліза взялася до роботи.

В касеті була довша частина плівки, не менше двадцяти кадрів. Через десять хвилин Ліза промила бачок з плівкою, заповнила його розчином фіксажу. Потім проявлену плівку повісила під струмінь повітря від вентилятора. Це її винахід: вона й досі не може зрозуміти, як це небіжчик Польцер, а пізніше його вдова могли під час літньої спеки працювати в задушливій келії, яку так важко провітрити без цього простого пристрою. Адже навіть з ним, коли літня спека особливо дошкуляє, Ліза працює в темній кімнаті зовсім роздягнена.

Вона піднесла плівку до лампочки. Якісь формули, стовпчики цифр; уривок тексту — схоже, що з підручника. Наступний кадр — якийсь малюнок. У шухляді стола знайшла збільшувальне скло й відчула, як їй перехопило

подих: Адольф Гітлер! Протягла суху плівку поміж скельцями збільшувача, на папері побачила фотомонтаж: замість стравохода в Гітлера броньована трубка, повна срібних монет, обличчя перекривилося в гримасі, рот роззявлений від крику, під малюнком текст: «Schlukt Geld und redet Blech!» [1]

У Лізи пересохло в роті, вона налила в склянку води, випила. Ціла галерея карикатур на гітлерівських верховод: Герінга, Геббельса, Гіммлера, Гесса, тексти антифашистських прокламацій, ще одна карикатура на Гітлера: захлинаючись, він ковтає Європу; і підпис: *«Завтра — Судети, післязавтра — вся Європа!»*

Вона сіла на столик і розслаблено звісила руки; лункі удари серця, здавалося, сповнили усю темну комірку. І, переборюючи хвилювання, вона відчула якусь дивну радість — мало не зареготала вголос. Нелегальний діяч, оце так! Дзвонить не в ті двері, забирає порожню плівку... «Що це за людина?» — майнула думка. Куртове запитання того разу, коли розглядав знімки з Пернова: три фото й на жодному не видно його обличчя... Оце б Курт здивувався!..

Вона знову протягла скручену в рулончик плівку через збільшувач, уважно роздивилась карикатури й тексти, що закликали всіляко шкодити гітлерівському режиму, саботувати і нарешті скинути його. Якби гестапо схопило автора цих листівок або того, хто їх поширює, шибениця чекала б на них так само неминуче, як після дня приходить ніч.

Ліза обережно скрутила плівку і вклала її в касету. Вона аж сіпнулася, коли в ательє пролунав дзвінок — цього разу довгий, наполегливий. Ліза поблідла, первово озирнулась, шукаючи якоїсь схованки і не знайшовши, поклала касету в кишеньку сукні. Але, йдучи до передпокою, майже заспокоїлася: хто ж іще, як не...

— Привіт, Петере...

Чоло у Форманна блищало від дощу, плащ на плечах промок. Він намагався не виказати свого хвилювання, але це йому погано вдавалося.

— Даруйте, Лізо, я б хотів вибачитись, що зник, не попрощавшись. Крім того, в мене голова дірява, як у вчителя-пенсіонера: я забув одну річ у вашій лабораторії...

---

[1] Ковтає гроші й говорить нісенітниці *(нім.)*.

— Ви, мабуть, будете мене лаяти, Петере. Така невдача! Я й не думала, що там була плівка. Не подивилась як слід і відкрила касету, на жаль — при світлі...

— Отже?..

— Отже, ваша праця змарнована...

Форманш мовчки переводив погляд з одного ока дівчини на друге, а на скронях у нього виступили нові краплини, цього разу вже не від дощу.

— Засвічена плівка у вас?

— Та десь там має бути...

Вони зайшли в темну кімнату.

— Ви кульгаєте? Що з вами?

— Посковзнувся в темряві на сходах, коли... ішов од вас. Мабуть, трохи розтягнув... Не звертайте уваги.

На язиці в неї крутилось запитання, чому він так поспішав, але Ліза перемогла себе; з кошика для сміття витягла шмат кіноплівки.

— Може, це вона? Або це? — Ліза витягла інший, трохи коротший шматок.— Тільки не знаю, навіщо вам засвічена плівка. З неї ж ви знімків уже ніякими чарами не зробите, навіть якби замість проявника мали живу воду.

І уважно глянула на Форманна. Все ж таки він не просто аматор; так зразу й не зрозумієш, що в ньому зараз переважає — відчуття полегкості, недовіра чи сумніви? Воно й не дивно: людина, яка сама стромляє голову в зашморг...

— Нічого не поробиш, доведеться вам перезняти той рукопис знову. Лабораторія у вашому розпорядженні. Можете тут відразу й проявити плівку й віддрукувати.

На столі в ательє і досі стояла пляшка з лікером, світло з вулиці вигравало в ній червоними іскрами.

— Тепер уже точно ніхто сюди не прийде. Хочете взятись до роботи?

— Сьогодні, на жаль, я вже не маю часу. Може, іншим разом...— він втупився поглядом в її чоло, недовірливо схилив набік голову, кутики губ здригнулися в усмішці.

— Господи, прости мене, грішну,— мовила Ліза смиренно.— Пардон,— вона наслинила носовичок і стерла криві брови.— Закурите?

— Нехай іншим разом, Лізо,— Форманш потиснув її руку, в його шевелюрі знову забіліло пасмо сивого волосся.

Ліза стиснула зуби, відчуваючи знайоме заціпеніння шкіри й наїжачені волосинки на лікті; чортзна-звідки в цього чоловіка береться дивний електричний заряд! Тільки ж він про нього навіть не знає...

Двері за Форманном причинились, якусь хвилину вона збентежено дивилась на їхні облуплені стулки. Погаспла світло в кімнаті, виглянула на вулицю. Негода прогнала людей із площі, Петера вже не було видно: мабуть, ішов, тулячись від дощу попід будинками. Коли притиснулась до підвіконня, відчула в кишені фотокасету. Нервово налила собі чарку й сіла в крісло.

«Петер Форманн. Переконаний демократ чи, може, навіть комуніст? Чистий ідеаліст чи фанатик? Але передусім чи скоріше всього — вайло. Вайло з високим, натхненним чолом, на якому виступили краплинки поту навіть тоді, коли він уже не поспішав. Ворог нацистів не на життя, а на смерть? Що ж, йому треба пам'ятати, що шансів на друге в нього значно більше.

А що зробив би Курт, якби *дізнався* про все це?..»

11

Першим з-за родинного столу в «залі» підвівся Петер Форманн, за хвилину після нього — дідусь. Старий Кроліг по обіді любив набити свою порцелянову люлечку з обгризеним мундштуком і готичними літерами на голівці: «Segen Gottes» [1]. «Хіба таку гидоту бог може благословити, тату? — часто казала йому раніше Юлія Пернова.— Ви, мабуть, курите куделю з кінськими кизяками!» Поки діти були малі, дід Кроліг виходив з люлькою надвір; так було й пізніше, коли Ліза стала вже дівчиною, а ломизалізо Павел і справді почав працювати з залізом.

— Де це Павел знову забарився? — глянула мати на порожнє місце за столом.— Адже в нього перша зміна.

Перна глянув на пастіпний календар.

— Сьогодні получка.

Юлія Пернова втомлено склала руки на колінах. «А хоч би він тільки знову чогось не встругнув. Цей хлопець піби з окропу вродився, а треба б трохи терплячі-

[1] Божа благодать (*нім.*).

шим бути. Йому ж, щоб завестися, досить і чвертки рислінгу, а після двох і в бійку полізе...» Рукою відігнала хмару сірого диму — дід із люлькою був уже на порозі.

Кроліг вийшов у вогку сутінь і пошкандибав до своєї майстерні; під ногами в нього часом хрумтіли намистинки. Коли опівдні світить сонечко, то й у листопаді ця галявина перед будиночком наче розквітлий луг.

Петер Форманн стояв біля своєї койки в майстерні, натягуючи рюкзак на плечі. Дід зміряв його критичним поглядом.

— Дивно якось час перевернувся; якщо раніше люди наважувалися йти поночі до лісу, то брали порожню торбу, а поверталися з повною. Але щоб хтось гнувся під важким ранцем, а вранці йшов додому з порожніми руками — такого я, їй-богу, не чув...

— Та я ж, діду, косулячого м'яса не люблю, та й тітці Юлії, по-моєму, воно теж не до смаку...

— Кажи голосніше, бо я майже не чую! А те, що чую,— нічого не варте. Часи тепер кепські...

Петер підніс два пальці до шапки й вийшов у темряву. Гальма, вже відв'язана на ніч, вибігла назустріч, спиналася лапами йому на плечі, з вищанням терлася об ноги. Як і завжди, ув'язалася за ним. Зненацька зупинилась, пашорошила вуха й нерішуче підняла лапу. За мить прожогом метнулась до лісу, і звідти почувся радісний гавкіт.

— Чого це ти кульгаєш? — Павел ішов, ведучи велосипед.

— Підвернув ногу.

Павел окинув оком Форманнів рюкзак, для певності підважив його рукою.

— Як же ти це потягнеш? До кордону йти дві з половиною години.

Форманн знизав плечима. Після тієї нічної зустрічі в них не було нагоди поговорити. Павел увесь час на другій зміні, повертався пізно, про ту пригоду не згадував і словом. Старий Перна йому, мабуть, усе сказав, бо що ж іще лишалось робити...

— А не можна раз не піти?

— Не можу. Якщо не прийду, там подумають, що в нас бозна-що скоїлось...

Павел нерішуче переступав з ноги на ногу. За півкілометра на хуторі жовтувато світились два вікна.

— То я піду з тобою. Папірці поділимо.

— Але я не хочу, щоб іще ти...

— Дурниці. Наша сім'я і так вплутана в це діло.

— І мати теж?

— Вона поки що нічого не знає, інакше вмерла б від страху. Та колись все одно дізнається.

— Ти зморений після роботи, мати чекає на тебе з вечерею.

— Я не голодний. У корчмі ум'яв шмат ковбаси з цибулею. Скидай рюкзак! — Не чекаючи, сам стягнув лямки з плечей Форманна.

— Пані Юлія потерпатиме, що ти з кимось побився...

Павел більшу частину вантажу переклав до свого рюкзака.

— Я — і битися по корчмах? Звідки ти це взяв? — На Форманна повіяло запахом пива і ще чогось міцнішого: адже сьогодні була зарплата.— Гальмо, додому! — сказав Павел і підняв руку. Собака неохоче побіг назад, двічі озирнувшись на господаря.— Може, візьмеш Лізин велосипед? Не бійся, це чоловічий. На селі жіночих не купують.

— Навряд щоб це було легше для моєї ноги. Та я й не звик їздити вночі лісом без світла, як ти. Слухай, але ж удвох нам буде важче обминати патрулі на початку прикордонної смуги...

— Двоє чи один — байдуже. Ніби ти не знаєш, як там діяти! В крайньому разі залізеш десь у кущі. А я там як дома. Ще й честь мені віддадуть! — Павел гордо показав посвідчення робітника укріпрайону.

Рушили. На узліссі Павел сховав велосипед у гущавині, але одразу ж повернувся й забрав його. То дурне — позбавляти себе транспорту! Важкий мішок він прив'язав лямками до багажника, легший — Форманнів — узяв собі на спину. Тепер уже треба було йти без балачок.

У цю мить десь поблизу несподівано почувся пташиний крик, голосне лопотіння крил, затріщало гілля; за хвилину відчайдушний зойк захлинувся, потім усе затихло. Нічна трагедія дозвучала, і Форманн нарешті перевів подих.

— Що це було?

— Хтозна. Мабуть, куниця придушила сову. Сови інколи сідають зовсім низько.

Пройшли смугу лісу. Безмісячним небом тяглися хмари, але на заході прояснювалось. Видно було вечірню

зірку Волопаса, Оріон, Малий Віз, над головою мерехтливо світився Чумацький Шлях. За долиною Олтавки невиразно чорніла смуга прикордонних лісів.

Двоє чоловіків з порожніми рюкзаками за плечима зупинились на широкій лісовій дорозі. Менший із них, натоптаний чолов'яга з подвійним підборіддям, стягнувши з голови сірий кашкет, обтер спітніле чоло.

— Це ти мене сьогодні загнав, чоловіче. Я не гірський цап, щоб скакати галопом угору.

Вищий на півголови й худіший від нього супутник зміряв очима його кремезну постать.

— Це не гірський цап. Скоріше порісна вепріха. Тільки ж я сьогодні хотів би швидше повернутись назад.

— Якби ж то залежало тільки від нас.— Товстун в уніформі штурмовика витяг пачку сигарет, простягнув товаришеві.— Твоїй все одно не допоможеш, баба тебе до неї навіть не пустить. У жіночих справах на першому місці самі жінки. Все одно, як пожежники біля вогню: це, мовляв, наша пожежа, а ви до неї не лізьте. Болі в неї були?

— Трохи. Тільки це вже в неї із тиждень. Боїться, що переносила днів із десять.

— Бабам не можна вірити. Гільда Магер з нашого споживтовариства запевняла, що вона вже на десятому місяці, до крові сперечалася з лікарем, усім, кого зустрічала, псувала настрій. А я їй сказав: пані Магер, не турбуйтесь, по-моєму, воно все само розсмокчеться. Ти повіриш, вона ще й образилась!

Майбутній батько схопив свого супутника за лікоть: «Тссс!..» Згори від повороту дороги, іще з досить великої відстані, долинув звук, ніби хтось на ходу спіткнувся об камінь. Потім знову. Можна було не сумніватися: хтось ішов. Ніби змовившись, обидва в ту ж мить погасили сигарети. Чоловік у формі штурмовика мовчки кивнув головою, обидва крадькома перейшли дорогу й сховались у ялиновому молодняку.

— Якби щось, то, як завжди: ми йшли по форель і...

Кроки наближались, хтось ішов униз кам'янистою стежкою. Вони затаїли подих; подорожній проминув їх, коли він чіплявся кутими черевиками об камінь, під ногами в нього зблискували спнюваті іскри. Чекати довелось досить довго, поки знову запала глибока тиша.

Вони повернулись на дорогу.

— Знову хтось тікає з Чехословаччини до рейху,— прошепотів вищий.— Ходімо.

Сигарет уже не запалювали, товстун повернув зап'ястя до неба, зблизька намагаючись роздивитись, котра година.

— Іди вже,— смикав його супутник за рукав,— у мене сьогодні якесь дивне відчуття...

— Яке ще там відчуття?

— Хотілося б уже дома бути.

— Та годі-бо. Баба-повитуха мешкає на вашій вулиці, а свекруха сидить з невісткою, чого ж іще? Тебе там ніхто не чекає, чоловік о цій порі вдома — це і є той самий винуватець, котрий усе й зварганив. Зате потім уже будеш спокійний, наче черепаха. Коли я чекав свою третю дитину, мені ота ротата баба Герхард одразу ж сказала у дверях: «Ви, чоловіки, розпутні, як кролі. Мені здається, ніби я у вас була лише півроку тому...»

Йшли вже з годину, схил став пологіший. Відкрилась гірська полонина, в кінці її, біля підніжжя вже невисокого прикордонного гребеня, стоїть стара лісова сторожка.

— Перепочинемо?

— По-моєму, краще йти далі.

— Який сенс бути нагорі до півночі?

— А може, він прийде раніше?

Десь зовсім близько скрикнув птах, пробудившись зі сну, чоловік у цивільному здригнувся.

— Що це з тобою сьогодні? Чи не женеться за тобою дух старого Тітца?

— Хто то був?

— Тутешній лісник. Хіба не знаєш цієї історії?

— Я тут живу не так давно. Щось одним вухом чув, через друге випустив.

— Тітца послали на війну, щоб завойовував Францію для імператора Віллі. Чолов'яга він був у літах, а жінку залишив дома молоду, от він заради неї і прострелив собі на фронті стегно через хлібину. Мовляв, як вийде із госпіталю, буде все одно кульгати, і його відпустять до жінки.

— Чого крізь хлібину?

— Бо, коли стріляєш зовсім близько, біля рани лишаються чорні плями від пороху. А хліб їх затримує. Та тільки, перш ніж самостріла забрали наші санітари, пішли французи в атаку, і наш любий Тітц опинився

у госпіталі, тільки по той бік фронту. Один тип, що потім був разом з ним у таборі для полонених, розповідав, що біля портретика своєї жінки він плів рамочки з фіалок та кульбаби, а восени із вересу, а коли в неї були іменини — молився перед тим портретиком на колінах, щоб боженька знову поєднав його і жінку в одне тіло. Коли ж нарешті повернувся у вісімнадцятому додому, знайшов свою милу і справді поєднану в одне тіло, але із мельниковим сином. Із млина на тому самому потоці, куди ми ходимо по форель. Тітц наготував двостволку й поклав хлопчину на місці. Молода побігла в село по жандармів. Та коли ті прийшли до сторожки, лісник у військовому мундирі вже висів на бантині у світлиці.

Вдалині на тлі зоряного неба темніли обриси покинутого лісникового будинку.

— І з тієї пори там ніхто не жив?

— Через якийсь час поселився тут молодий лісник із жінкою, але вона незабаром убила собі в голову, що в цій тиші все ще бродить той убивця-шибеник. І що вона, мовляв, не житиме також і в місці, де в повітрі віє бідою. І перебралася до матері. Лісник вирішив краще піти в поліцаї, тепер вони живуть десь далеко звідси.

Поминули темний будиночок, тиша навколо здавалася аж ніби густою. Краще вже мати це прокляте місце в себе за...

— Auf![1] — почувся раптом гострий, як кинутий ніж, голос, і від будови відділилася швидка тінь. Краєчком ока чоловік в уніформі скоріше відчув, ніж помітив інші силуети з трьох боків. Він підняв руки проти найближчого, але різкий удар по шийній артерії збив його з ніг. Падаючи, ще побачив, як хтось іззаду підбив погою під коліна його товариша і, схопивши за горло, навзнак кинув його на землю.

Руки скрутили за спиною, на зап'ястях клацнули холодні залізні браслети. Чоловіка в уніформі вирвало з напівпритомності гостре світло, що вдарило в очі.

— Na, endlich!..[2] — Вогник сірника тремтить у руці, яка ще не заспокоїлась після сутички.

— Дострибалися, дорогенькі. Мерзотники, зрадники, свині! — голос, що підвищувався з кожним словом, зірвався на мимовільний фальцет.

---

[1] Взятп! *(Нім.)*

[2] Ну, нарешті! *(Нім.)*

— Хто ви такі, тварюки? — вимовив приглушеним голосом чоловік в уніформі штурмовика. Удар ногою в обличчя обірвав його мову; відчувши в роті вибитий зуб, він виплюнув його разом із солодким згустком крові.

— Щоб не було зайвих непорозумінь: Gecheime Staatspolizei [1].

— Хто тобі допомагав, кажи, брудна свиня!

— Кому ти передавав листівки?

— Де дістав уніформу?

Кілька голосів злилися в один. П'ять секунд тиші, тільки повітря голосно хрипить у горлі.

— Будеш говорити? На, закури...— жевріючий кінчик сигарети виріс перед очима в потворний вогняний диск. Відчувши палючий удар у носову перетинку, чоловік на землі заревів від болю.

— Зачекай, ми тобі розв'яжемо язика. Поки дістанеш зашморг на шию, будеш балакати, мов по писаному!

— Lass das [2],— озвалось над ним.— Ми за три кілометри від кордону... Стягни з нього форму!

Руки двох гестапівців взялися до роботи, третій світив, четвертий тим часом розглядав зв'язаного чоловіка в цивільному, котрий цієї ночі збирався стати батьком.

Чоботи, галіфе, сіра блуза.

— Ти в цьому, наче блоха в ящику,— звернувся гестапівець у плащі, мабуть, командир загону, до того, який одягав на себе уніформу зв'язаного.— Напхай чимось її. Біля будинку є скирта сіна для тварин на зиму.

Хтось приніс оберемок сіна, з реготом напхали його гестапівцю в штани, під блузу, перетягнуту ременем.

— Зажерся, тварюка,— помацав котрийсь із гестапівців кінчиком чобота живіт чоловіка на землі.— Нічого, ми тобі пузо швидко зробимо плоским, бо з таким кендюхом ти ще мотуз на шибениці обірвеш...

— Also los, los,— присвітив командир собі на зап'ястя.— У нас не так багато часу. Цим двом — кляп у рот, щоб не спало їм на думку порушувати нічний спокій. Ти біжи по машину, ви двоє — вгору, а я тим часом стану на почесну варту біля цих двох знаменитостей. На кордоні не стріляти ні за яких обставин: можуть прибігти люди з будівництва.

— Але ж на цій ділянці бункери вже готові...

---

[1] Державна таємна поліція — гестапо *(нім.)*.

[2] Облиш *(нім.)*.

— Я сказав — не стріляти, і баста. Нам не треба зайвих ускладнень. Ви вдвох управитеся?

— А чом би й ні, він же один.

— Як дійде до бійки, глядіть, щоб ви його ненароком не прибили! Він нам потрібний при доброму здоров'ї та в душевній свіжості. Цей пташок має нам багато чого процвірінькати про своїх товаришочків у Чехії... Рушайте, хайль Гітлер!

Лишився останній короткий підйом до прикордонного гребеня, але нога в Петера боліла все дужче, й дужче, й дужче. Просіка перед ними носвітлішала, далеко внизу в селі блимало кілька вогників.

— Присядем трошки? Звідси нагору всього двадцять хвилин ходу, а ще немає й пів на дванадцяту.— Форманн утомлено сів на пень, затиснувши між коліньми грабовий ціпок, що його вирізав Павел. Поправив пов'язку на нозі: бинт у напівзашнурованому черевику збився набік, вата, змочена оцтом, давно була сухою й гарячою. Біда, як то кажуть, сама не ходить по горах, а от людині за тією бідою доводиться й по горах бродити.

— Повертайся додому, Павеле. Ти цілу ніч на ногах, а сон удень, сам знаєш, це зовсім не те. Тепер я вже дотягну рюкзак.

— Що з того, що я спатиму на годину більше? Це мені не допоможе. Тобі, коли спиш, дід шарудить над вухом своїм намистом. А я добряче висипаюсь у себе в комірчині, нагорі... Найкраще спиться, коли в тебе просто над головою тарабанить дощ. Я так і не розумію, чому батько влаштував тебе в майстерні.

— У дім може хтось прийти, як тоді молодий Вернер. Ви, здається, звете його Гансерле?

— Це ще з дитинства. В початковій школі сиділи на одній парті. Інколи мене запрошували до їхньої вілли. Пізніше я зрозумів, що сім'ї багачів люблять часом виявити таку увагу до свого власного бідняка. Є в них така потреба показати свою добрість і соціальне розуміння. Перед іншим панством. А може, ще більше — перед самими собою. По інерції та їхня християнська любов до ближнього в простій кепці живе й сьогодні. Хоч я давно вже й не знаю, про що з Гансерле можна балакати...

Здалеку почувся вибух, за кілька секунд той звук повторила луна, відбита стіною лісу. Видно, десь підірвали

скелю для фундаменту майбутнього доту; оборонну лінію гарячково будують і вдень і вночі...

— Але в дечому це благодійне знайомство все-таки виявилось корисним. Батько повернувся з війни аж у двадцятому році. Тільки що вони значили, оті його три медалі? Чеський складач у Судетах навряд чи міг сподіватись, що його легіонерські заслуги зворушать серце німецьких власників друкарень. Кілька років був без роботи...

— А чого він не шукав її в чеських краях? Тоді ще не було кризи...

— Як тобі сказати? Колись він нішов до моєї матері у прийми, в сім'ю склярів Кролігів. Усі ці місця споконвіку належали Роттам. Але батьківщина — це батьківщина. Лужок із криницею й ліс за спиною. Бачиш, як щороку підростає перед хатою самотня ялина. Знаєш, куди збігати по гриби для юшки. І куди по бузину, коли в діда крутить в крижах. І коли вранці вилізеш із хати, хочеться вдалині бачити знайому гору. Саме там, де ти звик її бачити. Піт із чола у рідну борозну — це, власне, побрехенька із читанки. Тільки ж воно і насправді так. У солоденьких історіях із читанок завжди є трохи правди. Мовляв, земля, яку ти власними руками обробляєш, тримає тебе за руки. А часто й за серце. Не був би я власним бідняком у Вернерів, хтозна, чи працював би в них сьогодні батько завідуючим друкарнею. Чех на німецькій фабриці...

Формапн підніс руку з годинником до самих очей і підвівся з пенька.

— Повертайся додому, Павеле.

— Я вже дві з половиною години тягну цю торбу. То ще якихось двадцять хвилин мене не уб'ють.

Знову глибока тиша, в якій чути тільки важке дихання й шарудіння кроків по глиці. Нарешті схил став пологішій, вони вийшли на широку маківку гребеня і перед ними тьмяно забілів прикордонний камінь.

— Спасибі тобі, Павеле. З цією проклятою ногою... Я й справді не знаю, як би сюди оцю повну торбу...

— Я піду з тобою.

— Ні, не треба. Вони звикли, що я приходжу сам. Вони нічого про тебе не знають, ще подумають бозна-що... Сідай краще на вело, ти звик їздити поночі. А тут дорога згори. За півгодини можеш бути в ліжку, під перипою...

«Що ж, баба з воза — кобилі легше. Видно, воно завжди, як хороший чоловік, то й дивак, все в нього не так, як у людей». Павел переклав свій вантаж у Форманнів рюкзак і попрощався. Якусь мить дивився, як Петер кульгав уздовж прикордонних каменів, аж поки його постать не розтанула в темряві.

Сівши на велосипед, Павел від'їхав кілька десятків метрів і знову зліз. Нерішуче оглядівся: навкруги темно і тихо, Петерових кроків на м'якій лісовій дорозі вже не чутно. Хтозна-чого замість них у вухах зазвучав раптом отой пташиний зойк, що налякав їх біля Пернова години зо три тому. Павел стояв, не знаючи, на що зважитись, десь у підсвідомості ворушилась незрозуміла тривога.

Він поклав велосипед на землю й повільно, ніби соромлячись сам себе, пішов у той бік, де зник Петер. Праворуч трохи посвітлішало; то саме і є місце «Біля іконки», де тоді, повертаючись із нічної зміни, він помітив на німецькому боці два людські силуети, а за хвилину мало не побився з власним «двоюрідним братом»...

На темному тлі неба, підсвіченому синім мерехтінням зірок, щось заворушилось: людина! Ось вона зробила кілька кроків, кинула на траву рюкзак.

Павел сидів непорушно. Раптом щось зашелестіло в нього за спиною, і він сіпнувся усім тілом. Схопившись на ноги, марно свердлив очима темряву: шарудіння в торішньому листі не припинялося. Неприховане, голосне, якесь цілеспрямоване. Нарешті зрозумів: так шарудить тільки їжак. Його почув, мабуть, і Петер; він насторожився і, здавалось, поглянув туди, де за стовбуром старого бука завмер Павел.

З німецького боку нарешті почулися кроки. Незабаром з-за схилу виринули дві постаті, одна — знайомо приземкувата, у форменому кашкеті. Павел перевів подих. Форманн ступив їм назустріч, щось промовив, і враз у Павела кров захолола у жилах: на тлі зоряного неба беззвучно майнула рука з пов'язкою на рукаві, Петер скрикнув і, ніби підтятий, упав на землю.

«Зрада!» — сяйнуло в мозку Павела, ніби при короткому замиканні, інстинктивне відчуття смертельної небезпеки кинуло його диким спринтом на незнайомих. Ті на мить завмерли, і зразу ж руки їхні потяглися до задніх кишень. Треба встигнути ухилитись від вогню, що в наступну секунду вирветься зі ствола; відмінний фінт футбольного форварда, і, замість кулі, різонуло по очах світло

ручного ліхтарика. В ту ж мить Павелів стокілограмовий хук, посилений швидкістю бігу, повалив людину в уніформі штурмовика на траву. Чиясь рука схопила Павела ззаду за горло, удар ногою підсік його. Павел упав на коліна, встигши упіймати руки нападника з наготовленими наручниками. Рвучкий нахил уперед — чоловік у цивільному перелетів через його голову, наручники брязнули на землю десь далі. Удар у скроню — раніше, ніж він зорієнтується, що й до чого.

Але товстун — він уже без кашкета — зараз встане з землі. «Так ти, свиното, з кастетом?» Павел прийняв удар передпліччям і в ту ж мить зломився від різкого стусана коліном у живіт; мов паралізований, він повис на супротивникові, аби тільки виграти кілька секунд, щоб подолати тупий нещадний біль і не дати цьому хлопцю відступити на відстань удару,— це дужий, тренований душогуб... Павел інстинктивно стискав руку з кастетом: «Якщо він ударить мене в скроню — кінець...» Сопіння й лайка, гострий запах поту, жили на лобі напнулися, як дріт, два тіла притиснулись одне до одного, злилися, наче в обіймах. «Цей паразит здоровенний, мов справжній борець,— подумав Павел.— А пузо — наче ганчір'ям набите!» — одразу ж майнув подив. Біль від удару в живіт не минав, знесилюючи Павела. Сто чортів, це ж не колотнеча під храмове свято, а смертельний бій; програш означає шибеницю. Одна надія: руки арматурника мають витримати стільки ж, як і залізо... Нарешті: швидкий поворот, потім вирішальний прийом із арсеналу вільного стилю — руку з кастетом, здійнятим угору, перекинуто через плече, ривок униз, ніби хочеш зламати її, і товстун з дивовижною легкістю летить через голову Павела, ніби важить удвічі менше. Після удару ногою в щелепу він розкинув руки, мов ганчір'яна лялька, й затих.

Петер Форманн через силу звівся на лікті, потім на коліна, відірвав руки від землі й покрутив головою, ніби не розуміючи, що тут діється; з рота в нього звивалася чорна цівка крові. Павел надів на руку кастет штурмовика, підняв за чуба цивільного, для певності дав йому прямий у щелепу і знову кинув на землю.

— А тепер гайда звідси! Хтозна, чи нема тут десь поблизу засідки. Рушаймо, Петере!

Форманн мотався по поляні, Павел тягнув його; в темряві перечепився об власний велосипед і голосно вилався.

— А листівки? Зачекай тут! — кинув Павел і побіг назад. Минула хвилина, поки в тій клятій пітьмі він знайшов важкий рюкзак. Кастет і досі був у нього на руці — про всяк випадок. Але обидва гестапівці лежали навзнак і ніби змагалися, хто з них хрипітиме голосніше.

— А тепер мотаємо звідси! Якщо їх зараз знайдуть їхні приятелі, вони можуть піти за нами й по чеській території; можуть стріляти. Одного з наших вони вбили кілометрів за шістдесят на південь від Праги...— Тільки зараз Форманн відчув страх. Зуби в нього зацокотіли, він змушений був сісти.

— У темряві вони нас навряд чи знайдуть. Хіба що із собакою. Але де він тут візьметься?.. Та хай прийдуть, я їм усім порозбиваю пики! Тільки поткніться, мерзотники, підійдіть ближче! — вигукував Павел у темряву. Штани в нього були роздерті від кишені аж до коліна, перемога п'янила його, театральним жестом він показав у бік кордону: — Негідники, задрипанці, бандюги! Ви тільки поткніться, усіх вас передушу! Розмолочу ваші прокляті фашистські мордяки...

— Ходімо, ну ходімо вже, Павеле! Ти не знаєш, на що вони здатні, але я німець і знаю добре...— Форманн говорив, намагаючись приглушити запізнілу Павелову реакцію, навіть пробував затулити йому рота долонею. Нарешті Павел Перна трохи заспокоївся й повів велосипед, почепивши рюкзак з листівками собі за спину. Ваги рюкзака він, мабуть, не відчував і на ходу поводив плечима, немов його залізні лапи й досі роздавали хуки й аперкоти.

Тільки десь за годину, вже спустившися з кряжа, Павел спер велосипед на купу облуплених колод. Над неглибокою відкритою долиною небо вже починало світлішати. Позаду тихо шумів лісовий струмок. Форманн опустився на коліна й довго пив. Потім сів. Утома й пережита небезпека палили йому ноги свинцем; здавалося, він уже не знайде сили, щоб підвестися.

— Ти врятував мені життя, чоловіче...

Павел горілиць ліг на теплі колоди.

— Отже, ти сьогодні вдруге народився...

— Утретє.

Павел здивовано глянув па нього; в густій сутіні видно було, як крізь розірвані штани біліло в нього коліно.

— У Празі я ходив до емігрантської їдальні, про нас піклувалась організація робітничої солідарності. Одного разу під час обіду туди вдерлося десятків з чотири

поліцаїв, і двадцять три чоловіка наших були заарештовані. Тільки на слідстві я почув приголомшливу новину: мовляв, проводив ворожу діяльність — ти тільки послухай! — *проти Чехословацької республіки!* Я ледве уникнув висилки назад до рейху; ти можеш собі уявити, що з того було б?..

Павел дивився на нього, широко розкривши очі.

— А я й не знав, що ти вже був у Чехословаччині раніше!

— Я тут жив два роки, тоді ще офіційно зареєстрований як емігрант.

— А я ламаю собі голову — звідки ти так ріжеш почеськи?..

— Якраз і не дуже... Вивчити ваші сім відмінків, гачеки над «г» [1] та всякі інші страхіття...

— А як ти тут взагалі опинився?

— Чеські власті заборонили мені жити в Празі. Всім нам, інтернованим, визначили місце проживання в районі Височина — десь у горах, на межі Чехії й Моравії. Кому б я там був корисний — серед самих чехів? Адже я не просто тікав від фашистів. Словом, до того села, де мені надавали право притулку, я взагалі не доїхав...

Почало світати; Форманн побачив Павелове обличчя.

— Ти заробив розкішний монокль, чоловіче,— такий носить сам фон Паппен [2].

Павел мимоволі помацав набрякле око; помітив поблизу кілька запізнілих ягід ожини, простягнув руку й кинув їх у рот.

— А що, якби ти знову зареєструвався? Під іншим прізвищем. Ніби втік із рейху тільки тепер... Міг же ти документи загубити по дорозі...

— У них є моя фотографія. Ти не підозрюєш навіть, скільки тепер по Чехословаччині шастає агентів гестапо. Як тільки наш посол у Празі висуне якусь претензію, чеські власті, щоб не псувати відносин, одразу ж задовольняють його прохання. От і мандрує собі емігрант з фальшивим обвинуваченням по етапу в Німеччину, ну, а що його там чекає, відомо.— Форманн обвів рукою навколо шиї.— Складне становище, друже.— Він підвівся, обмацав розбиту, набряклу губу.— Іноді я сам себе за-

---

[1] У чеській мові над деякими літерами ставляться діакритичні значки, так звані «гачеки».

[2] Один із верховодів гітлерівської Німеччини.

питую, хто, власне кажучи, небезпечніший для нас тут, у Чехословаччині,— судетські наці чи ваші жандарми?..

Неподалік раптом загуркотіло каміння, і на дорогу вийшов олень. Обернувши до людей благородну голову з невеликими рогами, він понюхав повітря, спокійно перейшов струмок і зник у лісі.

Павел приладнав рюкзак з листівками на багажнику велосипеда, і вони знову рушили в дорогу.

— Мені все не йде з голови,— заговорив він після тривалої паузи.— Як вони могли натрапити на слід отих двох?..

Форманн знизав плечима.

— Німеччина — це вже не країна Гете й Бетховена, а скоріше — доносників і шпиків...

— Може, хтось стежив за тобою? З тих, із ким ти зустрічаєшся на кордоні. А тоді повідомив на той бік...

— Навряд. Я був обережний, адже вночі в лісі дивишся і прислухаєшся, як лисиця. А день і час зустрічі ми призначали тільки на один раз.

— А може, хтось із них напився? А тоді розляпав у корчмі?

— Це давні борці. З тим, що в уніформі штурмовика, мене познайомив один товариш-емігрант у Празі. Той бідолаха вже неживий: повернувся нелегально до рейху, казав, що там зможе більше зробити. Усі, хто повертається, страшенно ризикують. Але ж людину тягне додому, друже, навіть і тоді, якщо доведеться їй там жити, мов на бочці пороху.

— Та я це розумію. Але ж добровільно до фашистів...

— Щоб спокійно жити в еміграції, без батьківщини, треба мати глухе серце. Думаєш, мене не тягне додому? Але патріотизм на словах — це одне, а справжня любов до батьківщини вимагає дій.

Холодна сивина неба на сході порожевіла.

— Мабуть, гестапівці вже давно йшли по слідах цих двох товаришів; вирішивши, що ні з ким іншим ті в республіці не підтримують зв'язку, вони й напали на них...

— А якщо й підтримують — тепер із них ці відомості виб'ють.

— Важко сказати, як хто поводитиметься у винятковій ситуації. Я знав чоловіка, в нього зосталася тільки одна легеня,— це вже було півлюдини. Його дружині гестапо прислало подерту на клапті, скривавлену сорочку, і все ж таки він нічого не сказав на допиті...

Низько над долиною Олтавки нависла звивиста смуга густого туману. Він опустився в долину, як у холодну мокру купіль.

— Гестапівці багато знають про тебе? Скажімо, прізвище? Оті двоє...

— Знають тільки моє ймення. Але розуміють, що це ім'я не обов'язково має бути справжнім.

— Настав край твоєму ходінню на кордон. Що ти робитимеш тепер?

— Ще не знаю. Шукатиму нових зв'язків. А тим часом працюватиму тут, у Судетах. Скрізь можна робити щось корисне...— Він глянув Павелові в обличчя: фіолетовий монокль на оці вже пожовтішав по краях.— Про цю нічну пригоду дома краще не згадувати.

— Скажу, що вдарився обличчям. Ідея: справді скажу, що впав з велосипеда, от і вся історія.

12

Перша зміна скінчилася, пропахлі смолою теслярі й бетонники із засохлими в бровах бризками розчину поспішали пообідати. Буфетник наливав у кухлі пиво. Ружена в сірій спідниці та блузці, застебнутій до самої шиї, похмуро розносила їжу. Часом дехто звертався до неї, але вона не відповідала.

— Ти, дівчино, певно, встала сьогодні з лівої ноги...— кинув їй грабар у червоному береті з великою діркою на самому тімені, вирізаною для вентиляції.

Його сусід за столом попустив пояс — новеньку вірьовку, якою був підперезаний його виношений чорний піджак, що його в кращі часи він, мабуть, одягав до церкви.

— А ота ліва нога, мабуть, побувала коло сердитого хлопця...— промовив він і з апетитом голодної людини встромив ложку в гуляш.

Ружена витріщила на нього очі й раптом вибухнула плачем: третій сусід за столом здивовано опустив уже підняту руку, щоб по-приятельськи поплескати її по заду.

— Вранці я бачив, як вона віником змітала павутиння, видно, це й була її помилка.— Чолов'яга в чорному піджаку почухав сивувату чуприну й схилився до сусідового вуха.— Spinne am Morgen, Kummer und Sorgen [1],— як кажуть знавці латині.

[1] Павук вранці — горе й турботи (*нім.*).

Клічка за сусіднім столом доїв свій обід і витер тарілку скоринкою хліба. Скрадливим кроком підступив до стойки. Буфетник простяг йому кухоль пива.

— Чув я, що ви шукаєте машину.— Клічка ковтнув кілька разів і сперся ліктями на стойку.

— Дещо маю на прикметі! А що хіба?

— Машина — потрібна річ. Особливо для вас у цих бісових горах. Адже ж так? Привезти щось своїми колесами — це ж вигода. А яку б ви хотіли машинку?

— Малолітражку.

— Вибачайте за нескромність — за скільки?

Буфетник неохоче відірвав погляд від крана; з худого обличчя на нього дивилися глибоко посаджені колючі очі.

— А чого це вас цікавить?

Клічка пальцем помацав щербину на вінці кухля.

— Та один мій приятель тут продає машину. В бездоганному стані, ніколи б він її не віддав, але ставить нову хату і йому потрібні гроші.

— А що в нього?

— «Шкода» чотириста тридцять. Ви б глянули, як ця пані тягне на гору... Швидка, мов сарна, дужа, як віл. Все ж таки тридцять сил — це тридцять сил.

Буфетник вже слухав уважніше. Берет він насупив собі на очі, між бровами пролягла глибока зморшка, наче в комерсанта, який стоїть на порозі великої життєвої події.

— Але ж людям, що будуються, завжди всього мало. Хто будується, той на грошики ласий. Скільки він хоче за ту «шкоду»?

— А скільки ви даєте за малолітражку? Я даю голову на відруб, що «шкода» обійдеться дешевше.

— Чотирнадцять тисяч,— чесно признався буфетник. Покупці першого автомобіля бувають довірливі, як діти, навіть тоді, коли їхнім фахом є торгівля. Перша машина в житті — це не товар, а грамота про посвячення в лицарі, предмет гордості, спочинок для душі.

— Ну, друже,— почав Клічка вболівати за буфетника,— це ви, по-моєму, натрапили на здирника! Не хочу говорити за свого приятеля: він міг за цей час передумати і продати машину, ви ж розумієте — вісті не стоять на місці, але якщо я зрозумів правильно, той чоловік говорив про тринадцять тисяч! «Шкода» — машинка перший сорт! Вона не йде, а пливе, ніби човник, тільки наставляй вуха, чи є там під капотом взагалі якийсь мотор! А їх там

тридцять коників, це не те, що ваша малолітражка — якихось двадцять чотири дохлуваті шкапи!

— Послухайте,— схвильований буфетник точив пиво в невимиті кухлі,— я ж не відмовляюся від вашого будівельника! Всі ми чехи, діти чеських матерів, а тут кордон, і педаремно кажуть: «У єдності сила». Я охоче гляну на ту «шкоду», чи цілі в неї шини і чи радіатор не тече, як решето. Ми ж ходили в один «Сокіл» і з тими паразитами німцями ще встигнемо впоратись!

— Але це треба робити негайно, пане буфетнику, до такої машинки покупці біжать, мов олениці на голос красуня оленя з пишними рогами. Післязавтра о восьмій вечора в готелі «Біла троянда»! І краще візьміть із собою тринадцять папірців, щоб тоді не шукати на олтавському базарі ліхтаря, де можна було б повіситись через те, що хтось спритніший вихопив у вас з-під носа цю машину.

Клічка простягнув руку, буфетник розчулено потиснув її.

— Післязавтра ввечері, коли під вашими вікнами стоятиме машина марки ША-430,— Клічка став майже струнко,— ми разом обмиємо покупку. Але чарочку, шефе, налийте вже зараз, бо в болоті під вікнами я вже бачу відбиток майже нових шин...

Їдальня потроху спорожніла, пішов і Клічка; з запізненням, погойдуючи, як завжди, плечима, причвалав на обід Павел. Він зручно вмостився на стільці, що затріщав під його вагою, і здивовано гляпув у заплакане Руженине обличчя.

— Що з тобою?

Ружена висякалась у мокрий носовичок і мовчки відійшла до плити.

— Чого так пізно? — через силу видушила з себе, коли налила Павелу супу.

— Від сьогодні працюватиму по дванадцять годин. Додому поїду аж о шостій вечора. А що це з тобою? Може, хтось нагрубіянив? Скажи, я з ним побалакаю,— і він підсмикнув і без того короткі рукави.

Ружена покрутила головою. Але коли Павел питає, довго не помовчиш. Павел Перна — один з небагатьох, кого можна вважати за товариша і який не вимагає нічого іншого. Вона на хвилинку сіла, очі знову наповнилися слізьми: в неї буде дитина. Ні, ні, це не помилка...

— Так зроби щось.

— Але що?

— Якось у «Білій троянді» я випадково почув, як розмовляли дві дівчини. Мовляв, треба зварити олеандру. Або випити вина з корицею.

— Вино з корицею я пробувала, але потім розбила п'ять тарілок, і шеф сказав, що коли ще раз побачить мене п'яною, то я можу шукати собі інше місце. Я ще й мусила заплатити за ті тарілки.

— Тоді спробуй щось інше.

— Та я вже все робила. Умовила бригадира теслярів узяти мене на мотоцикл і попросила швидше їхати, бо мені, мовляв, треба до Малчова на поїзд. Дорога там — самі вибоїни та каміння, трохи богові душу не віддала на тому багажнику...

— Ну і як?

— А нічого. Бригадир зламав ресору й вилаяв мене. Добре, що не заправив ще грошей за ту ресору.

— Життя — собача штука. А як хто вскочив у халепу, то тому ще гірше,— втішив Ружену Павел.— А якщо до лікарні? Ми б на тебе скинулися. Збирають же позику на оборону республіки! І на бідних дітей. А ти теж бідна дитина, як послухаю тебе. І до того ж громадянка нашої республіки.

Ружена поклала руку йому на плече.

— Тут не допоможуть навіть п'ять чи скількись там сотень, Павеле. Я була вранці в лікаря. Сказав він мені ясно і просто: пізно.

— Бідолаха,— зітхнув Павел і сьорбнув супу.— Тут уже я тобі нічим не допоможу. Скажи майбутньому татусеві. Може, він одружиться з тобою?

— Але ж хто?

— Це б ти сама мала знати. Санька?

Ружена мовчала, зпічено бгаючи краєчок провоскованої скатертини.

— Я думаю, що це тоді... коли не змогла піти на танці. Вже вночі припхався пан надпоручик. Спитав, чи немає в мене голки й зеленої нитки, бо він роздер штани, йдучи лісом. Ну, я йому й зашила.

— І він не залишився в боргу перед тобою? Тварюка,— спохмурнів Павел.

Ружена віднесла тарілку з-під супу й підклала дров у плиту, на якій стояла велика каструля з гуляшем.

— Треба буде щось придумати,— мовив Павел.— Налий мені пива. І наклади ще з півдесятка кнедликів. Бо я ж тепер працюю по дванадцять годин.

Друга зміна вже давно почала роботу; гуркотіли бетономішалки, робітники з повними тачками бігли вгору похилою рампою і з грюкотом висипали бетонну суміш на підмурок майбутньої фортеці. Біля столу, за яким працювали арматурники, Клічка витягував із купи заліза прути однакового діаметра.

— Ну, наш пан надпоручик покрутиться! — крикнув йому Павел, повернувшись з обіду.— Якби не з Руженою це приключилось, я б сьогодні хильнув з утіхи!

Клічка кинув двадцятиміліметровий прут на купу, аж задзвеніло, очі в нього засвітились, мов у рисі.

— Чо-ло-ві-че! Такої приємної звістки я ще від тебе не чув, відколи тут і працюю,— розвів він руки, ніби готуючись обійняти Павела.

— Тільки ж у цій справі він не один — є ще й Ружена. Ось де заковика! Треба щось зробити для дівчини.

— А хіба вона йому ще нічого не сказала? Мальцю доведеться покликати лікаря, і я з задоволенням подивлюсь, яка в нього буде кисла фізіономія... Якщо в дівки голова варить, то в неї ще залишиться і на святкове плаття.

— Але лікар сказав, що вже пізно. Стане наш Малець татком.

Клічці перехопило подих.

— Оце так гол! Оженитися на Ружені він не може, бо не потрапить до генерального штабу...

Павел здивувався.

— А звідки ти знаєш, що Малець...

Клічка відвів очі, з купи арматурного заліза потягнув двадцятиміліметровку.

— Так це ж кожен знає, що в Празі в нього є наречена з родини якогось великого військового начальника. Знаєш, друже, чого цей жарт може йому коштувати? А в нього ж іще борг буфетникові за оту загублену платню! Це ти мене потішив новиною! Ну, хоч ми й бідні, запрошую тебе на дві великі чарки!

Вони взялись до роботи. Павел важелем гнув залізо легко, ніби лозу, тільки зрідка зазираючи в засмальцьо-

вану арматурну схему, приколоту до дошки, і грудочкою крейди позначаючи місця згину.

— Це йому так не минеться! Бач, тягнеться дзьобом до неба, а сам вродився гусаком на подвір'ї. А ще й тим дзьобом сичить на людей! — нарешті заговорив Павел, ховаючи складаний метр у вузеньку кишеню, нашиту на штанях.

— Ох і кортить мені побачити, як він діставатиме ті гроші,— підхопив Клічка.— Ніхто ж за нього не поручиться в банку, бо ж усім ясно, що він один борг хоче покрити іншим. Я просто дивуюся, що його наречена сохне за ним, хоч її родичі, кажуть, відвертають від нього носа.

— Може, саме й через це. Недаремно ж кажуть, що бабів сам чорт розбере. От хоча б наша Ружена. Вона страшенно боїться, що, коли прийде до Мальця, той виштовхає її геть. Мовляв, біс його знає, від кого ти нагуляла,— висловлював свої сумніви Павел.

— Баба завжди знає, від кого нагуляла. А коли б і не знала, то на суді однаково вірять бабі, а не нашому братові. А ще ж є проба крові, от тоді наш пан будівельний інспектор закриє свій хоробрий писок і почне гарненько заробляти грошики.— Клічка потер собі пальці.— А якщо Ружена побоїться Мальця, то їй-богу, я сам піду до нього від імені всіх робітників «Матильди». Не кинемо ж ми дівчину в біді!

Павел зненацька ляснув метром по столу, в нього аж руки опустилися від думки, що сяйнула йому.

— Слухай! Але ж ти Клічка! А вона — Клічкова! Ти ж до нього і справді можеш піти! Як її брат!

Клічка зойкнув від радощів і аж затанцював на одному місці.

— Чо-ло-ві-че! Ми ж обидва мішком з-за рогу прибиті! Цього типа ми можемо так притиснути, що з нього сік потече! За всі несправедливості, які він тут чинить! — Клічка враз споважнів.— А якщо він узнає, що я зовсім не Руженин брат?

— Чорта з два узнає! Одне прізвище на одному будівництві. Це б і я ніколи не здогадався, що ви не родичі, а він і поготів! У нього будуть інші турботи. Батьківські! Ружена скаже, що ти її брат, та й годі! Адже ти можеш бути і зведеним братом, а не рідним. Від одного батька, але від різних матерів. Як ми з Лізою, тільки навпаки. Так воно й піде. Ти значно старший і змалечку нею

опікувався. Чесне Руженине ім'я — для тебе найдорожче у світі. І хай цей паразит добре потрусить гаманцем. Ми йому покажемо, як зганяти на нас злість.

Минуло чотири години другої зміни, і Павел скінчив свою норму. В цю пору їдальня була майже порожня; він сів поряд з Руженою до столу в кутку і довго й терпляче пояснював їй з усіма подробицями план, який розробили вони з Клічкою. Для певності звелів повторити деякі подробиці, що стосувалися її родинних зв'язків із Карелом Клічкою.

За кілька днів після цього Клічка постукав у двері невеликої контори Мальця на будівництві. Він бачив, як чверть години тому звідти вийшов сержант-помічник, який наглядав за бетонними роботами, коли Малець обходив інші укріплені пункти своєї дільниці або мав вихідний день. Отже, можна бути певним, що розмови ніхто не переб'є.

— Перш за все, я вам скажу, пане надпоручику, що з більшою охотою дістав би кілька ляпасів по пиці, аніж оце мав би з вами таку розмову. Ви, мабуть, здогадуєтесь, про що йдеться. Про мою сестру Ружену.

Малець поблід. «Щодо мене, я з радістю задовольнив би твоє перше бажання»,— подумав він і зробив безглузду спробу уникнути того, чого цілком очевидно уникнути вже було неможливо:

— Чому ви не на роботі?

— А в мене вже скінчилася зміна. Самі розумієте, таку справу мимохідь не владнаєш.

Малець із крижаним обличчям запропонував йому сісти.

— Моя сестра Ружена, як ви, пане надпоручику, вже від неї довідались, при надії. Тобто вагітна, або, як люди кажуть, непорожня. І це — від вас.

— Звідки вам відомо? І як ви можете це довести? Сподіваюсь, ви не думаєте, що я не знаю, як ваша сестра обдаровує своєю прихильністю робітників на будівництві? — підвищив голос Малець.— Вона від кожного могла б таке мати, навіть від старого лісничого, який ходить лісом і перелічує оленів!

— Пардон,— Клічка випростався.— Так ми ні до чого не добалакаємось. Честь і порядність моєї сестри Ружени Клічкової для мене над усе. Якщо ви маєте намір ображати мою сестру, а вашу колишню коханку, я покличу в свідки арматурника Перну, щоб був свідок, коли йому

доведеться свідчити проти вас у суді за образу, яку ви заподіяли,— від хвилювання Клічка часом втрачав здатність стилістично шліфувати свою промову.

— Перпа! Можна було не сумніватись, що ви об'єднались саме з ним!

— А що? Це хороший свідок. До речі, він одного разу застукав вас у лісі на гарячому, коли збирав гриби недалеко від «Матильди». Розповідав, що ви зарились були в листя, мов олень із сарною в зимову нору, тобто ви й моя сестра Ружена.

— Викладайте все, що маєте, пане Клічко,— Малець значущо глянув на годинник.— За п'ять хвилин я повинен іти в обхід: почали бетонувати двадцять восьмий об'єкт.

— Я сумніваюсь, щоб ми все могли обговорити за п'ять хвилин. За п'ять хвилин ледве встигнеш зробити дитину, а щоб усе потім уладнати,— на це треба більше часу. Сестра Ружена, яка відкрилася спершу вам, а тепер і мені, матиме від вас дитину. Проте, коли звернулась до вас, ця новина не дістала належного відгуку.

— Ружена Клічкова — доросла жінка. Що було між нами,— це наша справа. Не розумію, чому ви втручаєтесь...

— По праву її брата й захисника, затямте це собі. Я змалечку дбав про неї і шкодую, що не зумів зберегти те найдорожче...

— Діво Маріє! Чоловіче! Ви ще скажете, що Ружена була до того дня незайманою дівчиною! — ляснув Малець долонею по столу.

— ...те найдорожче, що вона мала, тобто її бездітність! — не дав Клічка вивести себе з рівноваги.

— Та що це за афера, хай вам чорт?! — Малець розстібнув два верхні гудзики мундира.— Скільки вже разів була вона в такому стані, скажіть мені, поклавши руку на серце, ну скільки? І завжди це щасливо кінчалося. То нехай якось зарадить собі й цього разу!

— Мені про таке невідомо, щоб вона раніше була хоч раз при надії. Але цього разу лікар сказав, що допомогти вже не можна. Пізно, дорога пані Клічкова, а до того ж загроза війни висить над нами, і республіці потрібні хлопчики-солдати. Майбутній татко теж воїн і повинен розуміти, що...

— Не розпускайте язика, чоловіче, з ким ви розмовляєте?

— Я знаю точно: з батьком Руженини дитини і, сподіваюся, з моїм майбутнім шуряком.

— Ви збожеволіли! Невже гадаєте, що я збираюсь одружуватись? А якби навіть і збирався, то хіба б узяв вашу сестру? Гарну б я зробив собі партію!

— Але зробити з неї забавку ви змогли, про це, ридаючи, розповіла мені Ружена. Словом, щоб ми не ходили весь час, як двоє собак навколо гарячої каші, я звертаюсь до вашої офіцерської честі: ви одружитеся з моєю сестрою Руженою?

— Ну то я вам відповім по своїй офіцерській честі: і не подумаю!

Клічка видихнув повітря, склавши губи дудочкою, потер долоні.

— Отже, ви кидаєте свою беззахисну жертву, і нам нічого не лишається, як обстоювати наші родинні права через суд.

— Не верзіть дурниць про свої права. Ви взагалі не маєте нічого спільного з усім цим. А щодо позову в суд подумайте: батьківство треба спершу довести.

— Доведемо запросто, адже існує проба крові. І не забувайте, що, крім цього, в суді вирішальним є свідчення матері. А вона як сказала, що від вас, то так і стоятиме на цьому, і не допоможе тут і свячена вода, бо Ружена в суді заприсягнеться, що так воно й було. От я й думаю, що на суді ви осоромитесь, далі заплатите судові витрати, а тоді ще й до самої смерті будете платити аліменти, і все це вам, пане надпоручику, особливої користі не принесе. Адже ви — молода людина, стоїте на порозі життя, вам треба робити кар'єру і, якщо судити з того, як нам тут заливаєте сала за шкуру, то я сказав би, що ви її могли б зробити досить швидко. Дівчина ж ця симпатична і з добрим серцем. Одружуйтеся з нею, та й по всьому!

Малець довго дивився в колючі очі свого співрозмовника, і раптом у нього якось безпорадно опустилися плечі, і він заговорив зовсім іншим тоном:

— Зрозумійте, я не можу з нею одружитися: я ж заручений. Зрозумійте, як чоловік.

— Ніхто з нас не святий, пане надпоручику, але ж сестра вскочила в халепу. Як довго ще зможе вона працювати? А як позбудеться місця в їдальні і втратить дах над головою, то хто ж візьме її з дитинкою на руках? Зіпсувати дівчині життя — це не жарт, це ви мусите ви-

знати як чесний офіцер чехословацької армії. За кожний жарт треба платити, а якщо він у пелюшках, то й удвічі дорожче.

Малець пройшовся по кімнаті, заклавши руки за спину.

— Припустімо, я згодився б обговорити цю справу, хоч усе це — справжнісінька нісенітниця... То на що б пристала ваша сестра?

Клічка втупив у нього свої глибоко посаджені очі.

— Десять тисяч, і — по руках.

— Та ви думаєте, що кажете? Я навіть не уявляю, де взяти такі гроші...

— Тут я вам нічого не пораджу. Може, позичите десь у банку чи в товариша, я не хочу сказати — в родичів вашої майбутньої дружини. Хоч вони, мабуть, і не злидні, але навряд чи змогли б правильно зрозуміти вас...

— Десять тисяч — це ж здирство!..

— Десять папірців за зіпсоване життя? За тяжку долю зведеної дівчини? За гіркі сльози покинутої матері? Знаєте що, пане надпоручику? Порахуйте, скільки приблизно припаяє вам суд аліментів па місяць, візьміть це дванадцять разів, а тоді помножте на ті довгі роки, протягом яких немовлятко стане повнолітньою людиною. А як усе те помножите, у вас підігнуться коліна, і ви самі будете просити мене, щоб Ружена взяла десять тисяч одразу й дала вам напір, що все в порядку... Зараз вам треба зробити обхід, а мені випити пива, бо ви ж самі присилували мене стільки молоти язиком, і в мене пересохло в горлі. Ви обміркуйте все як слід, а я прийду до вас, скажімо, післязавтра, щоб довідатись про ваше рішення. Адже ми все-таки чоловіки, всі ми чехи, і в гербі у нас гасло: «Правда переможе!» Я вірю, що ви інтелігентна людина, і мені не доведеться найближчим часом брати день відпустки, щоб від імені зведеної вами моєї сестри, Ружени Клічкової, подати на вас позов в обласний цивільний суд. Вище голову, пане надпоручику, а гроші на бочку! До побачення!

Наступного ранку, як тільки Малець прийшов на роботу, чиясь рука постукала в двері контори. Буфетник. Надпоручик відчув, як у нього від поганого передчуття стерпла потилиця.

— Коли ви тоді вскочили в халепу, пане надпоручику, я вас зрозумів...

Малець змученими очима показав на маленьку сусідню кімнатку, де із списками на платню сидів помічник —

молодий сержант-аспірант [1]. Офіцер значущо кивнув головою, буфетник все второпав, і обидва вийшли з контори.

— ...А тепер ви повинні зрозуміти мене. Ми з вами добрі сусіди, і коли ви не завжди вчасно сплачували мені борг, я вам ішов назустріч. Сьогодні я мушу попросити, щоб ті дві тисячі, які залишились, ви повернули негайно, найпізніше — завтра вранці. Мені трапилася нагода купити машину і якраз бракує двох тисяч.

Малець розстебнув формену блузу.

— У вас немає під рукою мотузки?

— Навіщо? — невпевнено запитав буфетник.

— Бо мені найкраще було б повіситись,— глухо відповів надпоручик, зацьковано дивлячись кудись просто себе.

— І не думайте, так ми не розійдемось.

Малець витягнув гаманця.

— Чотири сотні і п'ятнадцять крон. А далі я чистий, як божа пташка.

— Пане надпоручику, тут не до жартів. Мені без машини просто неможливо, адже ви розумієте, скільки доводиться платити візникам? А в машину можна накласти коробок із сигаретами, ящиків з пивом, ковбасок і хліба аж до верху. Через вас я можу втратити нагоду, якої не трапиться мені ще кілька років! Ні, як собі хочете, а борг поверніть! Де хочете візьміть, хоч і вкрадьте, бо в машину я зможу всунути й мою кульгаву тещу, щоб жінка дала мені спокій, у машину я вмощу цілу четвертину бика, адже ви самі споживаєте печеню з вирізки, що я готую, аж облизуєтесь.

— Але на бога, де я до завтра візьму такі гроші?

— Це не мій клопіт, ви самі повинні знати. Як маєте три золоті зірочки на плечах, двері перед вами відчиняються. Позичте в майора-інспектора або хоч у Ружени Клічкової, адже вона могла зібрати кілька сотень, обкрадаючи мене, поки я без машини змушений був добувати продукти. Я добре помітив, як вона на вас задивлялася, коли ви з нею забалакували по-людському. Ружена вам напевно позичить...

Надпоручик Малець ішов лісовою дорогою, що з'єднувала будови укріплень першої лінії, не відчуваючи влас-

---

[1] Військове звання в буржуазній Чехословаччині. Надавалось особам з вищою освітою.

ного тіла. На схилі біля дороги піднімав голову білий гриб, іншим разом він узяв би його, хоч потім і не знав би, що з ним робити; та сьогодні проминув байдуже. Кількасот міг би позичити помічник-сержант. Правда, досі Малець йому дошкуляв, де тільки можна було, іронізуючи з його інженерського титулу та залізничного полку, з якого він прийшов. Ти бач, селюк, іще остюки стирчать із штанів, а вже чваниться, мовляв, залізничники — найелітарніша частина чехословацької армії, інженерів там більше, ніж мишей на складі. А сапери, сапери — це тобі що? Набрід? Порожнє місце? Нуль без палички? Проте цей сержантик із багатенької сімейки: парадний мундир шив у найдорожчого пардубицького кравця, фотоапарат у нього «роллефлекс»; кількасот він позичить, це точно, сподіваючись завоювати прихильність начальника, ну а я його не дуже лаятиму за дві помилки в відомості на платню.

Щось можна було б витягти і з колеги-інженера в доті «Орел», він теж надпоручик. Що поробиш, машина справді річ серйозна, це тобі не аліменти, буфетник має в цьому рацію. Будемо вважати, що дві тисячі до завтра якось пощастить назбирати. Це значить, що він, Малець, залізе в нові борги, а над головою в нього, крім усього іншого, висітиме дамоклів меч вагою в десять тисяч крон. Тепер би йому ніхто не позаздрив. І чому він, пам'ятаючи про несподівані удари долі, передбачливо не створив собі залізного резерву, який має при собі солдат у полі! Всі оті подарунки, дрібні знаки уваги, букети квітів для Марцелки, щоб родина його майбутнього тестя зрозуміла, що вона віддає дочку не якомусь халамидникові з Нового Биджова! Обійшлося б і без цих презентів, бо для Марцелки букетик фіалок важить стільки ж, як і букет троянд по п'ять крон за квітку. Якби ж то він був ощадливіший, то тепер не сушив би собі голову над тим, як повернути борг!

Через два дні після цього хтось упевнено постукав у двері контори.

— Я прийшов, як ми й домовились, пане надпоручику, запитати про наші з Руженою справи: будемо гуляти весілля чи ні?

Малець з огидою глянув на випнуті Кліччині вилиці.

— Скільки разів я вам маю повторювати, що одружитись не можу! І взагалі від вашого посередництва мене

нудить. Якщо Ружена хоче зі мною про щось домовитись, хай прийде сама.

— Ви не маєте права їй наказувати, можете тільки ввічливо запитати, і вона вам відповість, що переговори довірила мені, бо вона проста й чесна дівчина і не знає отих панських фиглів-миглів, до яких вдаються спокусники, щоб обдурити свою жертву. Ви кажете, ніби не можете одружитись, а я чув, що ви таки збираєтесь одружитися!

— Це моя справа, що я збираюсь робити, а що ні.

— Але ж коли на вашій дорозі — дитина, то її все-таки теж трохи стосується те, що збирається робити татусь. Дитинка хоче, щоб їй забезпечили хоча б найнеобхідніше, коли вже вона відчуває, що буде назавжди позбавлена тепла батьківських обіймів. А оскільки дитинка в лоні моєї сестри Ружени зараз говорити не може, я запитую вас від її імені: маєте ви на руках десять тисяч крон чи вирішили краще платити двадцять один рік аліменти й двадцять один рік приховувати від дружини та її шановної родини, куди щомісяця переказуєте грошики?

— Чоловіче, та хто ви такий — гієна, чи що? Я ж до вчорашнього дня бігав, щоб по сотні зібрати нашому буфетникові дві тисячі, яких йому бракувало на машину!

— Ви дивіться, хто б міг подумати?! — Клічка здивовано склав руки на грудях.— Ну, це він таки добряче лупив з нас грошики, якщо за такий короткий час замахнувся на машину! А чого ж він не купив її?

— То, виявилось, стара таратайка, придатна хіба що на брухт: кузов від «шкоди», мотор із «Праги», а шини чи не з мотоцикла!

— Ну й люди тепер! — покрутив Клічка головою; над вухом у нього була неправильної форми лисинка — мабуть, після якоїсь нашкірної хвороби.— Люди тепер, як вовки одне до одного.

— Авжеж, пане Клічко, авжеж. Доведуть ближнього свого до самогубства, а тоді ще й прийдуть по мотузку — на щастя. Я вам кажу ясно й відверто: в мене десяти тисяч немає.

— Так,— Клічка поклав руку на коліно й подався вперед.— А коли ви їх сподіваєтесь мати?

— Три сотні щомісяця з моєї платні, бо треба з чогось і жити. Та ще виплачувати іншим оті дві тисячі, що їх я позичив для буфетника.

Клічка протяжно зітхнув і переможно примружив очі.

— Це ви придумали непогано, пане надпоручику. Лишається тільки, щоб хтось клюнув у вас на цей гачок. Заплатите раз-другий, а тоді переведетесь куди-небудь до чортів на виринки, адже укріплення треба будувати хоч би й на Шумаві. І хто ж вас буде там ловити? Ружена з дитиною на руках? Нічого не вийде, пане надпоручику, більше нам нема про що й балакати. У сестри на руках заява, що вона при надії й напевне знає, а на суді присягнеться, що батько її дитини — це ви. Проба крові все це підтвердить. Завтра ж я беру відпустку і їду до крайового міста.

Малець пополотнів.

— Це безглуздя! Я не негідник і, якщо вже сталась неприємність... Але ж у мене немає таких грошей, зрозумійте це. І я не знаю, де їх позичити.

Клічка відкинувся на спинку стільця, на його вузьких губах уперше заграла посмішка.

— О, це вже звучить інакше,— якось навіть зверхньо промовив він, і Малець нишком стиснув кулаки.— Я теж не здирник, і якби не треба було захищати молодшу сестричку, то взагалі б махнув рукою на всю цю історію. Та коли вже я взявся за це, то Ружена таки одержить гроші: чи без галасу, за домовленістю, чи через суд і з усім фейєрверком.

— То порадьте мені, ради бога, де їх узяти? — нервово вигукнув Малець.

Клічка підвівся, пройшовся по конторі з кінця в кінець, ніби в себе вдома.

— Не думайте, що я не сушив собі голови над цим. Не задля вас, звісно, а заради Ружени. Адже ми з вами мужчини, і в цих справах маємо бути солідарні — хіба колинебудь я сам не можу вскочити в таку ж халепу! Я міг би вам підказати один спосіб.

— Який?

— Простий і елегантний. Візьміть, прошу вас, у жменю піску, який нам привозять з кар'єру в Ольбрахтіце. Є в ньому глина чи немає? При бажанні у всякому піску можна знайти трошки глини. А повинна вона там бути? Не повинна. А де ж іще треба дбати про високу якість бетону, як не на будівництві нашої фортеці, що стане надійним захистом від ворогів! От і запишіть у журнал, що пісок став гіршим, не відповідає вимогам і що в інтересах будівництва — припинити постачання піску з Ольбрахтіце. А я вам організую поставки з іншого кар'єру.

— Все ще не розумію...

— Тепер завважте: той пісок буде або кращий, або такий самий, але дорожчий принаймні на крону за кубометр. Адже ви маєте повне право купувати для нашого будівництва найкращі матеріали, йдеться ж про оборону батьківщини. І якщо до деяких бункерів возять пісок приватні возії, то хіба ж на «Матильду» та ближні укріплення не міг би постачати пісок Карел Клічка як ваш — кажучи по-іноземному — субпідрядник? Ціна буде на одну крону вища, але з кожного кубика я повертатиму вам цю крону, і десять тисяч для Ружени ви зберете швиденько й безболісно.

Малець гостро глянув на Клічку, але той не відвів погляду.

— А скільки з такого гешефту перепаде вам?

— Дрібничка. Щонайбільше десять гелерів [1] з кубика. А може, й менше: де б це я знайшов дешевий пісок, щоб у ньому не було глини? А її там не повинно бути, інакше ви моїх поставок не приймете.

Тепер уже Малець пройшовся по конторі, заклавши руки за спину.

— Знаєте що, пане Клічко? Викиньте з голови цю ідею. Звичайнісіньке шахрайство, та ще й з державними коштами.

— Пане надпоручику! Не будьте, як мала дитина: на укріплення йдуть мільярди крон, а тут якихось вошивих десять тисяч! Це все одно, якби ви давали обід на п'ятдесят гостей і торгувалися б за зубочистки. Усе ж буде тільки між нами, жодного свідка нашої угоди нема, я вам нічого не казав, ви мені нічого не відповіли, тільки щомісяця я вам із рук у руки передаватиму по кроні з кубика для Ружени.

— Я ніяк не можу зрозуміти, навіщо вам усе це робити, якщо зиск такий малий?

— Тому що я, старий дурень, з дитинства дбаю про сестру... Можете не сумніватись, якби бідна дівка не вскочила в халепу, я б не ламав голови й не ускладнював собі життя. Ви краще поміркуйте: сталося так, що вона, та з нею й ви влипли в історію. Ще трошки — і ви втратите багату наречену, і вся ваша кар'єра полетить шкереберть. Ви будете, даруйте на слові, туманóм, якщо відхилите руку допомоги, яку вам простягають. Ви ж ні-

[1] Одна чехословацька крона складається із 100 гелерів.

чим не ризикуєте! Адже щодо моєї делікатності не може бути сумнівів, бо ми ж обидва зацікавлені в одному... Так от, пане надпоручику, ваша згода, і я завтра ж починаю діяти. Тільки обмити це діло в їдальні ми не зможемо, щоб не привертати зайвої уваги. Та в Олтаві якось знайдеться така нагода, хоч би й у «Білій троянді»...

13

Перна з запізненням зірвав листок настінного календаря й побачив біля сьогоднішньої дати позначку *«п. Гансерле»* й зірочку. В тому, що Перна посідає місце завідуючого друкарнею,— чимала заслуга цієї людини. Правда, є й інша причина, чому він не полінується зійти на другий поверх, у фабричну контору... Поглядом він спинився на полицях, що були схожі на шафу у старовинній аптеці; у третій шухляді знизу там знаходять собі на короткий час притулок такі речі, яких було б цілком досить, щоб його в ту ж мить вигнали на вулицю і щоб пан Курт, молодий шеф, подав на нього кримінальне звинувачення. Владі республіки значно легше стерплять провокацію генлейнівців, аніж провокацію проти них.

Якуб Перна постукав у двері бухгалтерії. Місце навпроти Гансового столу було вільне: головний бухгалтер поїхав до Праги, щоб з'ясувати в податковому відомстві якісь неточності в декларації про прибутки.

— ...Хай здійсняться всі ваші бажання, хай вам щастить у праці, а головне — щоб ви у ній знаходили для себе радість. Коли людина охоче викопує свою роботу, вона завжди працює добре...

Гансерле потиснув простягнуту руку. «Здійснення всіх бажань...— Ледь помітно повів кутиком рота: — Якби ж то ти міг уявити, що головне й найбільше бажання в мене не здійсниться *ніколи,* навіть коли б і чекала на мене безконечна низка днів народження. Багато речей на світі непідвладні мріям, волі, найбільшим прагненням; наприклад, не від нас залежало, коли ми прийшли на світ із рідним братом...»

Кроки старого Перни стихли внизу в коридорі. Дощ затарабанив по жерстяному підвіконню. Гансерле від свого столу визирнув у вікно — через протилежний косогір тягся туман. Дощ ллє від учорашнього вечора без перепочинку. Прикордонні ліси й дощові хмари ніби доповню-

вали одні одних. Ліси були просочені дощем, ніби губка; після дощу з них здіймаються завіси водяної пари, які відразу ж збираються в нові дощові хмари. Кому не треба, той і носа не вистромить сьогодні на вулицю.

Годинник на стіні відсікав секунди, підкреслюючи тишу навколо. Під ногами в Ганса, як і завжди, дрібненько тремтіла підлога, але вухо вже давно перестало сприймати шум виробничої лінії на першому поверсі центральної частини будинку. В сусідньому, батьковому, кабінеті сьогодні теж тихо: Курт уже третій день у комерційній подорожі по рейху.

Двадцять два роки. Вже стільки років, а все ще... День народження, хоче людина чи ні, це певна межа. Потім почнеться наступний рік життя, і знову цілий рік триватиме той стан, про який не звірився б навіть найкращому товаришеві, якби такий був. Гансерле відкрив шухляду столу, перегорнув сторінки замацаного німецького ілюстрованого журналу; журнал відкривався сторінкою, яку найбільше дивилися: дві голі жіночі постаті. Повільно засунув шухляду. Сьогодні щось повинно статися...

Він озирнувся на двері до батькового кабінету й відкрутив авторучку з золотим пером, яку одержав сьогодні на день народження.

«Дорога панно Лізо!..»

Особисті наїзди досі якось не давали результатів; можливо, лист, написаний вишуканим стилем, лист як літературний твір, нарешті переконає Лізу, що вона легковажить своїм щастям, коли... До швидкоминучої пригоди з Куртом вона не мала б ставитися серйозно, із Куртом вона зазнає хіба що гіркого розчарування... Цього він, звісно, не може написати, але простягнутого на долоні щирого серця Ліза, певно, не відштовхне і Куртові листа не покаже, не настільки ж вона цинічна жінка...

У дворі почувся шум мотора, мабуть, машина привезла паки з ганчір'ям. Стукнули дверцята, жіночий голос подякував водієві. Гансерле підійшов до вікна, і серце в нього в грудях, здавалося, забилося із страшною силою: Ліза! Невже і в наш час можливі чудеса? Адже цей дарунок йому посилає саме небо!

Ліза по-дружньому озирнулась на шофера й попрямувала до друкарні, де працював Перна.

Гансерле поклав початий лист у стіл і вбіг до батькового кабінету.

— Тату, якщо в мене сьогодні день народження — можна мені відлучитися? Що це в тебе з краваткою, хіба мама не зав'язала? Дай, я поправлю.

— У мами вранці знову була мігрень, вона навіть не вставала.

Гансерле завжди трохи дивувала дивна суперечність батькової натури: така точна людина, здібний організатор, зрештою, і керівник технічного підприємства, і майже зовсім не вміє нічого робити власними руками. Батько не тільки ніколи не водив автомобіля, але навіть, коли впровадили автоматичні телефони, довгий час не міг зрозуміти, що круг з цифрами треба обертати аж до упору; він весь час набирав неправильний номер і здебільшого звертався до когось із синів, щоб ті вели розмови по телефону.

— Я надіюсь, відомості про платню готові? Ну біжи, якщо в тебе сьогодні урочистий день.

Гансерле прожогом збіг по сходах, з трепетом відчинив двері друкареньки для випадкових замовлень і трохи не наштовхнувся на Лізу, яка вже зібралася йти.

— О, який рідкісний гість!

— Я зайшла переказати дещо додому через батька. Бажаю вам усього найкращого, я чула, що сьогодні...

Перна чимось шарудів у сусідній кімнаті; Гансерле не дав Лізі договорити, обійняв її — сьогодні вона не відхилилась, як завжди, від його поцілунку. Кров зашуміла в його скронях, він ледве чув, як промовив, збиваючись і заплітаючись, що їм з Лізою, здається, по дорозі, він проведе її до міста...

Йдучи поряд із Лізою, Гансерле намагався здаватися вищим за неї й витягував з коміра довгу, топку шию. Щоб трохи замаскувати диспропорцію, він замовляв піджаки з високо посадженим коміром, проте це призводило тільки до того, що плечі його піджаків полого звисали, всупереч моді на мужню горизонтальну лінію. На губах він і досі відчував дотик її губів, час від часу вловлюючи аромат жіночого тіла. Усе хвилювало його — і клацання її підборів по асфальту шосе, і краплинки дощу на її щоках. У голові в нього промайнув далекий спогад. Коли Курт склав екзамени на атестат зрілості, він запросив до Олтави кількох однокашників із Либерецької гімназії на домашню вечірку. Приїхала з ними і якась дівчина з чудовою фігуркою, Гансерле не міг від неї очей відвести. Як тільки всі увійшли до вестибюля, Курт відкоркував

пляшку коньяку для зустрічі. Кожен випив, Курт із дівчиною випили, перехрестивши руки, і Курт без церемоній поцілував її. Гансерле, який доти не знав звичаю пити на брудершафт, заціпенів, а потім вони замкнули в нього перед носом двері Куртової кімнати... Сьогоднішній день ніби створений для того, щоб у подібній до тієї ситуації опинився він з Лізою... Йому щастило розважати її, вона навіть часом сміялась над Гансовими дотепами — він не пригадував, щоб коли-небудь бачив Лізу такою привітною.

Фіолетова хризантема вистромилась крізь паркан понад шосе — Ліза її зірвала, широким жестом подарувала герою дня. Гансерле поцілував їй руку. У пам'яті зринув інший давній спогад; досі про ту пригоду йому доводилося згадувати лише з ядучим соромом. Але сьогодні, коли Ліза була такою близькою, та пригода чомусь дістала інше, дивно збуджуюче забарвлення. Він був слабою дитиною, і через це мати віддала його до школи аж у сім років [1], чомусь і пізніше йому не щастило увійти в дружнє класне товариство...

— ...Власне кажучи, Лізо, ми знаємо одне одного вже дуже давно. Чи не пригадуєте ви одного випадку, що стався якось улітку біля Небесного озера?

Дівчина заперечно похитала головою.

— Я був тоді в п'ятому класі початкової школи, а ви вже в міському училищі. Гріхи молодості люди здебільшого забувають, я вже не знаю точно, чим я тоді проштрафився перед однокласниками, один проти всіх...

Ліза запитально глянула на нього своїми зеленими очима.

— Команда месників за чиєюсь командою стягла з мене плавки і приготовленими віниками кропиви погнала назустріч двом дівчатам, які йшли берегом. Одна з них була ваша приятелька — вгадайте, хто була друга?

Ліза засміялась.

— Здається, пригадую...

— Та, друга, перелякано затулила руками очі, зате ви насолодились тією сценою до кінця. Я й досі чую ваш нестримний регіт...— Гансерле наважився звести голову і вловив її усмішку — вона здалася йому підбадьорливою.—

---

[1] У Чехословаччині діти починають ходити до школи з п'яти років.

З того часу минуло одинадцять років, і сьогодні можу признатись: я досить довго уникав вас після того.

На шосе з'явились перші будиночки передмістя. Зненацька в ньому знялася хвиля палючої пристрасті: двадцять два роки — сьогодні або ніколи! І Ліза, що йшла поряд з ним, раптом стала не його колишньою однокашницею зі старшого класу, а розквітлою жінкою, яка може ніжно й досвідчено зрозуміти сором і муку молодого мужа на порозі його вирішального любовного досвіду. В нього запаморочилося в голові, він довірливо взяв її під руку і примусив спинитися.

— Лізо... я... я про вас страшенно мрію... Ходімо до вас в ательє, гаразд? Сьогодні ви не можете відмовитися... саме сьогодні не можете, Лізо...

Дівчина здивовано звела вузенькі брови. По щоці в нього скотилася краплинка, здавалось, ніби він заплакав одним оком. У неї здригнулися кутики губ.

— Ах, це непорозуміння, милий Гансерле...— Ліза насилу стримала бажання засміятися.— Це не для мене. Знаєте що? — легким зусиллям вона повернула його, пальцем рукавички показала на одноповерховий будиночок, де волого вилискували на фасаді два червоні фаянсові серця.— Якщо ви соромитесь, я можу влаштувати, щоб ви завітали сюди в гості. Хельга Краус недавно приходила до нас по фотографію на якесь посвідчення...

Гансерле спіймав себе на тому, що самотньо бреде мокрою вулицею, стискаючи хризантему в змерзлій руці й схиливши голову в піднятому комірі. Потік води з поламаної ринви в одному місці поливав тротуар, Гансерле трохи не набрав у черевики, але майже не звернув на це уваги. Якби можна було провалитись глибоко під землю, зникнути безслідно або взагалі ніколи не народжуватись на світ... Він вийшов на короткий міст через Олтавку; після тривалого дощу внизу в ній вирувала й здималася крижана вода з навколишніх гір. Все на світі марнота. Гансерле млявим рухом кинув хризантему в річку. Квітка полетіла у тихе плесо між валунами й повільно закружляла там по воді. Потім вона наблизилась до невеликого порога, там її підхопила течія, квітка швидко зникла з очей, а в Гансерле в руках залишилася глуха, покірна порожнеча.

Дома мати вийшла йому назустріч у вестибюль, на її стурбованому обличчі видно було, що вона серйозно схвильована.

— Тобі дзвонив батько з контори, він дуже гнівався,— сказала вона без вступу й тривожно озирнулася на двері, ніби вже давно не звикла до того, що перед Трудою все одно неможливо втаїти жодної інтимної події родинного життя.

— Що там сталося? — байдуже запитав Гансерле.

— Така неприємність, і якраз на твій день народження...— Мати із збентеженням помітила червоні сліди помади на синовій щоці і зняла йому пір'їнку з рукава.— Ти щось помилився з зарплатою. Здається, додав до виплати відрахування за час хвороби й податок замість того, щоб відняти. Це виявилось тому, що сторож Мархвіца прийшов узнати, чому цього року різдвяні премії виплачують у листопаді і чому вони нижчі, ніж торік. Тепер при наступній виплаті всім зріжуть перелачені гроші, і можеш собі уявити, як усі будуть обурюватись. А оскільки люди несправедливі, то ще питатимуть, чому це саме перед святами! Ах, Гансерле, і чого бухгалтер саме сьогодні повинен був поїхати до Праги...

— Спасибі за подарунок на іменини,— промовив він, немов був десь далеко.

— Я вже давно не чула, щоб татко так гнівався, я навіть не хочу повторювати слів Діді,— мати склала білі руки на поясі; її білосніжне мереживне жабо під зів'ялою шиєю немовби знову затремтіло від недавньої телефонної бурі, що помилилась адресою.— Знаєш що, хлопчику? Бери машину і їдь у «Ротту». Ми запросили дядька на вечерю, але краще хай тебе не буде дома, коли повернеться тато. Нічого не станеться, якщо Йоахім приїде до нас раніше, перед ним Діді вже не буде так лютувати. А може, він до того часу й заспокоїться...— Схвильована пані Міріам не помічала, що називає свого чоловіка іменем, призначеним лише для тих хвилин, коли вони залишались удвох.

Вона дивилась услід синові, який повільно спускався сходами: його вузька спина ніби згиналась під тягарем нової невдачі, і мати відчула, що на очі їй набігли сльози співчуття й жалю.

Гансерле мчав долиною Олтавки. Проминув над річкою напівзруйновану майстереньку для гранування скла, на якусь мить йому здалося, що помітив у річці, як пливе його хризантема. Дурниці, вона давно затонула; сьогодні

взагалі все навколо Ганса немовби йде на дно, і сам він теж.

Машина звернула на порослий лісом схил, вгорі на рівнині вузька дорога перейшла у грузький путівець. Вітер торгав дверцята, «двірники» ледве встигали витирати дощові струмені. Гансерле вправно вирівнював буксуючу «Прагу», відчуваючи втіху від швидкої їзди; проїхавши між двома декоративними металевими стовпами (кована гранчасту браму хтось давно забрав), він загальмував на мокрому газоні перед входом до «Ротти». Із фриза над другим поверхом росла ялинка: вся обсипана краплинами дощу, вона здавалася срібною.

— Добре, що ти приїхав,— зустрів Ганса дядько,— інакше я в сьогоднішню собачу погоду змушений був би відмовитись від приємності відсвяткувати твій день народження в резиденції Вернерів.— Він підвів Ганса до старого комода, на якому стояли на блюдечках дві матово-чорні чашки.— Яка із них фарфорова? Але кажи швидко, не придивляючись.

Гансерле завагався; це, видно, знову якась дядькова пастка.

— Обидві.

— Я радий, що ти помилився,— засяяв Ротта.— Якби конкуренція Відня в минулому сторіччі не знищила маленьку порцелянову фабрику у Вранові, нині Південна Моравія могла б виробляти сенсаційно тонку кераміку нарівні чорного веджвудського фарфору. Ти підтвердив моє переконання, що нефахівець з першого погляду цих двох виробів не розрізнить!

— Я цього не можу розрізнити, дядечку...

— У місто мені важко вибратися,— Ротта відкинув убік руку з ціпком,— і, таким чином, тобі треба буде задовольнитись подарунком із моїх домашніх джерел. Гадаю, ти любиш інколи випити у своїй кімнаті чашечку кави: вибери собі одну з них.

Гансерле оглянув обидві чашки і, знаючи, як важко дядькові розлучатися із своїм фарфором, взяв фаянсову.

— Спасибі, дядечку.

— Коли в Курта буде день народження, він одержить другу,— Ротта вже попрямував був до дверей, але спинився посеред кімнати.— Його день народження за місяць, якщо я не забув. А вниз до Олтави я вибираюсь нечасто. Може, взяти презент і для нього?

— Курт на кілька днів поїхав до рейху, дядечку.

Ротта пошкандибав униз, Гансів погляд випадково спинився на комоді. Все ж таки дивно якось влаштована доля! Веджвуд, безперечно, набагато цінніший за фаянс.

Братик Курт. Ще в початковій школі... Якось у п'ятому класі брав він участь в урочистій дитячій виставі. Вчитель провів його до фортепіано, що стояло у святково прикрашеному гімнастичному залі, і Курт перед розчуленими батьками тремтячим сопрано заспівав «Гей, давні чехи, мужні герої...», а п'ятеро дітлахів із молодших класів підтягували йому. Курт заробив захоплені оплески; стоячи в своєму святковому білому матроському костюмчику, він дерев'яно вклонявся аж у пояс. Гансерле добре запам'ятав, як при цьому синій бант у нього на грудях відхилявся і звисав, наче маятник. Від директора школи Курт одержав тоді коробочку шоколаду, а Гансерле, котрий був одним із п'ятірки з синіми матроськими комірцями, що вела другий голос, не одержав нічого. Коли учні вже розходилися, шкільний сторож Мархвіца за спиною в Курта вилаяв його і мало не вліпив запотиличника, а сп'янілий від слави Курт роззявив на нього від подиву рот: «Син німецького фабриканта! І воно тобі треба, хлопче, блазнювати перед чехами?..» Тоді ще Мархвіца не запідозрював, що через кілька років буде чемно вклонятися Куртові на прохідній паперової фабрики, де Веркер-молодший надасть йому змогу сяк-так існувати, оскільки мізерної інвалідської пенсії не вистачало ні для життя, ні для смерті...

Ротта приніс пляшку бенедиктину, налив дві великі чарки.

— За твоє здоров'я і щасливі молоді літа, Гансерле!

Ганс глибоко видихнув повітря і проковтнув лікер. Ротта налив знову. Дощ тарабанив у вікна, в каміні тріщали ялинові поліна, привезені недавно Павелом Перною. Гансерле міряв кроками простору кімнату, відчуваючи, що чим пізніше вони приїдуть додому, тим буде краще.

— Ви все читаєте, дядечку? — глянув він на титульну сторінку розгорнутої книги.— Роками...

— Мало хто уявляє, скільки треба витратити часу й зусиль, щоб навчитись читати. Мені знадобилось п'ятдесят вісім років, щоб я зміг сказати, що й досі не досяг мети.

Гансерле відчув, як у нього спітніли руки. «У вас холодна рука»,— сказала йому сьогодні Ліза. Мабуть, такі руки людям неприємні.

Він випив бенедиктин і підійшов до вікна. Ліс навпроти губився в імлистій запоні з торочками дощу, важкі краплини з металевим звуком клювали підвіконня, ніби підкреслюючи самотність цієї глухої місцини. Він спробував був повторити пальцями ритм краплин; потім умостився в кріслі перед дядьковим столом.

— Хоч у тебе сьогодні і врочистий день, але ти не в гуморі...

— Наплутав у відомості на платню. Вийшла неприємність, батько лютує, наче тайфун.— Гансерле ковтнув лікеру.— Чомусь, дядечку, я все партачу, що б не брав до рук.

Ротта уважно подивився у вузеньке і бліде обличчя, одна повіка в Гансерле час від часу нервово сіпалася.

— А що це за тон? Рюмсання я не люблю, треба завжди бути мужчиною.

— Це я тільки передав іншими словами те, що мені одного разу сказав батечко, а він тоді ще не знав про сьогоднішню історію з зарплатою: викинь із голови думку, що колись станеш співдиректором. Двоє людей одночасно ніколи не можуть керувати фабрикою.

— Але ж це давній принцип підприємців.

— До речі, я таких претензій взагалі не висував. Я просто мовчав, а говорив батько: мовляв, ти повинен колись знайти в собі сміливість і визнати, що як для керівника тобі бракує дуже багато, майже усього.

В каміні з шумом посунулось униз поліно. З першого поверху долинало якесь рипіння: мабуть, вітер розгойдував відчинені двері.

— Ви мовчите, дядечку. Отже, ви — такий самий скептик...

Ротта добродушно перекинув руку через спинку крісла.

— Паскаль говорив: людина повинна мати три властивості: бути математиком, скептиком і добрим християнином. Я не маю ні першого, ні третього, то що ж мені лишається?

В Гансерле порожевіли щоки, він допив чарку.

— Але я справді намагаюсь брати з Курта приклад. Щось від нього перейняти. Ну хоча б те, як він уміє поводитися з людьми. Ініціативність у роботі. А як він уміє поєднувати економність із щедрістю. Папá дуже цінує і те, що він завжди охоче їздить до рейху налагоджувати нові торговельні зв'язки...

Ротта зсунув окуляри на кінчик носа й уважно подивився на небожа.

— Деякі азартні гравці, поки не виграють, весь час скаржаться, що карти погано перетасовані. Якщо вже у нас сьогодні день відчинених дверей,— додав він усміхаючись,— мені цікаво буде довідатись, що ти насправді думаєш про Курта...

— Що папа́ має рацію на сто процентів, коли ставить мені його за приклад. Тільки в одному наш християнський ідеаліст таточко помиляється: Курт, може, й провадить у рейху якісь комерційні операції, але передусім їздить туди на тренування, як майбутній член Freiwilliger Schutzdienst [1].

Ротта здивовано звів брови.

— Він там кидає гранати і стріляє по опудалах — стоячи та на бігу, а інструктор весь час кричить: «Цільсь в груди, цільсь в живіт і думай, що це живий комуніст!» Весело, хіба ж ні?

— Звідкіля ти це знаєш?

— Це знає кожен молодий німець,— усміхнувся Гансерле, і очі в нього заблищали.— Не знає тільки наш таточко, лояльний громадянин республіки. Адже в них там є макети чеських укріплень, вони тренуються, як їх знешкодити, як зайти з тилу, звідки найкраще впустити отруйний газ...— Гансерле хотів собі налити, але Ротта затримав його руку.

— Якщо ти збираєшся мене везти машиною, то я б сказав, що тобі досить. Сподіваюсь, ти не готуєшся до братовбивства від заздрощів? До речі, Каїн не був молодшим сином...

Гансерле крутив у руці копію овальної камеї з кришталю, яку знайшов між порцеляною у старій вітрині.

— Оригінал я бачив колись у старого Кроліга,— сказав він, щоб змінити тему розмови.— Якщо зважити, які примітивні інструменти він мав під руками, копія вийшла просто чудова.

— Я бачу, тобі ця річ подобається. Якщо вона подобатиметься тобі й через місяць, залишиш її собі.

— Спасибі, дядечку.

— Ця дівчина дуже схожа на Лізу Пернову,— Ротта скоса позирнув на небожа.

---

[1] Добровільна служба безпеки — підпільна фашистська організація в Судетах.

Дощ ущух, над лісом повзли низькі хмари, роздиралися на клапті об верхів'я дерев. Ротта вийшов до сусідньої кімнати надіти піджак, Гансерле тим часом налив собі ще чарку й випив. Стиснув у кишені камею. «Невже я так ніколи і не зможу викинути Лізи з голови — раз і назавжди?» — подумав він.

Від холодного повітря надворі і досі насиченого вологою, здавалося, ноги у нього задубіли; Гансерле не звик пити. Та й з ким? Друзів він не має, в усій Олтаві не знайдеться молодого товариства, яке б хотіло бачити його в своєму колі. Зате німецькі молодики, що збираються в компанію, вважають за честь для себе, якщо Курт вип'є з ними зо два кухлі пива...

Символічна, відчинена навстіж брама лісового замку лишилась позаду. Дядько сидів поряд і мовчав. Гансерле натискав на газ, важка машина мчала розгрузлою дорогою, задні колеса заносило то в один, то в другий бік. Незважаючи на вибоїни, Гансерле не зменшував швидкості, стискаючи кермо обома руками. Раптом спіймав себе на тому, що з такою ж силою стискав щелепи: ну, чого в день його народження всі наче змовились проти нього, навіть дядько, який завжди був його спільником?! Але чого ж тут дивуватись? Курт і справді всюди попереду. Він кращий комерсант, кращий фехтувальник, мабуть, і автомобіль зуміє краще вести...

З лівого боку підступили дерева, дорога бігла понад самим узліссям. Ганса на мить засліпили бризки брудної води, що хлюпнула з-під передніх коліс, коли машина мало не по втулки провалилась у глибоку калюжу.

— Ти вправний водій, Гансерле, я в цьому не сумніваюсь, але цілком досить того, що ти продемонстрував. Не жени, як дурень!..

У вітрове скло знову вдарив фонтан брудної води, «двірники» в ту ж секунду розмазали її по склу, зробивши його майже непрозорим. Гансерле натиснув на гальмо, задні колеса занесло, і відцентровою силою його кинуло на дядька. Він навіть не встиг злякатись, як перед тьмяно-сірим прямокутником вікна зненацька виник обрис сосни, стовбур якої ширшав із запаморочливою швидкістю, хоч нога шалено тиснула на гальмо... Страшний поштовх перегнув його в поясі, кермо врізалося в груди, почувся тріск скла, і свідомість оглушив сліпий жах від думки, що скло це, мабуть, ніколи не перестане тріщати й сипатись... Потім настала тиша... Стрімкий і

навальний рух змінився бездонним глухим спокоєм. Тільки тремтяча рука все ще стискала кермо, а з рани на тильному боці долоні стікав струмочок крові...

Перший звук, що його приголомшені органи чуття зуміли відрізнити від одноманітного шелестіння вітру, було якесь дзюрчання, немовби десь відкрутили краник. Гансерле вискочив з машини в отвір від дверцят, хвилину тому зірваних із завіс невидимою рукою. Дошкандибав до капота: бампер прогнувся під прямим кутом, ліве крило зім'яте, з пробитого радіатора в калюжу під машиною стікає тоненькою цівкою іржава вода, з неї підіймається пара, і вітер відносить її геть...

Тільки тепер Ганс прийшов до тями.

— Дядечку!

Він рвонув дверцята з протилежного боку, вони не відчинились. Оббіг машину, і волосся в нього стало сторч: Йоахім Ротта, якось дивно прогнувшись, стояв на колінах у машині, спираючись спиною на сидіння й відкинувши голову назад.

— Дядечку, боже мій, що з вами?! — Гансерле підтримав йому голову, але вона безсило схилилась набік. На лобі в Ротти велике садно, щоку перетинала кривава подряпина, хрипкий подих ледве чути було. На підлозі під його ногами Гапс помітив чорні скалки чашечки, що, як дві краплі води, була схожа на веджвудську порцелян.— Дядечку, ну, будь ласка!..

На безлюдну дорогу спускалися сутінки, низькі хмари чіплялися за дерева. Вітер струшував на розпашіле Гансове обличчя краплини дощу з мокрого гілля.

Гансерле кинувся бігти. Він стрімголов мчав дорогою, просто по калюжах, ноги ковзалися в багнюці. Незабаром зовсім захекався, запекло в горлі, почало колоти в боці, він змушений був перейти на повільну ходу, але це не допомогло, треба хвильку перепочити. Озирнувся: непорушний силует машини вдалині майже зливався з темним муром лісу, а в тій машині... Гансерле стиснув кулак. Може, нічого й не сталось? І все це — страшний, але живий сон, яким завершився його сьогоднішній чорний ювілей? Та ні, це не страшний сон — на тильному боці лівої руки темніє засохла кров...

Він знову побіг, час від часу переходячи на крок. Отруйний страх не залишав його. Боже милий, а якщо дядько... Раптом він завмер посеред дороги: а може, треба було йти по допомогу до Пернів, туди ж від місця

аварії набагато ближче? Проте повертатися пізно та й, зрештою... у Пернові, як і в «Ротті», нема телефону, все одно довелося б бігти в місто по лікаря. Навіть якби Павел був дома, не повезе ж він дядька Йоахіма до Олтави на возі...

Нарешті, перед ним відкрився крутий схил в долину. Гансерле біг униз вечірнім лісом, хапаючись за кущі й ковзаючись на мокрому листі. В одному місці він навіть проїхав на спині, але це нічого, аби тільки швидше опинитись поміж людьми, звідки можна покликати допомогу...

Як зацькований звір, напружуючи останні сили, він вбіг у прохідну фабрики. Старий Мархвіца вражено підвівся, забувши про кухоль з кавою: молодий хазяїн — по коліна в болоті, в подертому піджаку, грязюка у злиплому волоссі й кров на руці...

— Доктора Крайганца, швидше!

Так-сяк привівши себе до ладу за допомогою Мархвіци, Гансерле нервово міряв кроками невелику, жарко натоплену прохідну. Добре хоч, що батько вже давно пішов додому й не виглядає з вікна своєї контори на другому поверсі. Чверть години, двадцять хвилин — ціла вічність! Перед очима, що нічого не бачать, весь час спливає одна картина: проламаний бампер, зірвані дверцята, а за ними...

Нарешті перед воротями загальмувала швидка допомога.

— Дома поки що нічого не повинні знати! Ви мене зрозуміли, пане Мархвіца?..

Машина помчала долиною. Лікар сидів поруч з водієм. Гансерле з санітаром вмостився в кабіні для хворих. Ось світло фар на повороті лизнуло будиночок закинутої майстереньки над річкою — та сама дорога, сьогодні вже вдруге... Автомобіль видерся на плоскогір'я, з правого боку виросла стіна лісу, і в Гансерле раптом зацокотіли зуби: на порожніх ношах у швидкій допомозі він раптом уявив собі дядькове обличчя: сіре, непорушне, холодне...

Він не зміг стримати тремтіння і потім, коли машина, нарешті, спинилася. Яскраві фари освітили їхню велику «Прагу», що врізалася у стовбур сосни. Але що це? Дверцята з лівого боку трохи прочинені... Лікар узявся за ручку і кинув здивований погляд на Ганса, який нічого не міг зрозуміти. Сидіння порожнє!

— Чи не піддались ви паніці у стані афекту, пане Вернер?

— Я нічого не розумію, адже дядько був непритомний. Коли я сам не міг відчинити дверцята, то як би це зробила зсередини поранена людина?

В багні на дорозі видно було сліди чоловічих черевиків, що, здавалось, розходилися в різні боки. «Павел!» — майнула думка. Єдине пояснення: Павел по дорозі з роботи чи на роботу знайшов непритомного пана Ротту й відплуганив його до себе додому. А може, Павелів батько? Але той навряд чи йшов би з фабрики цією дорогою...

Швидка допомога знову застрибала по вибоїнах; іще добре, що Гансерле знає ці місця. Гальма, люто гавкаючи, кинулась на невідоме страховисько — гуркотливе й смердюче, і заспокоїлась тільки тоді, коли Гансерле прикрикнув на неї.

Нікого з сім'ї Пернів не видно. Ганс узявся за клямку — будинок не замкнений, але ні в кухні, ні в світлиці теж нікого немає.

— Пані Пернова!

Тихо, тільки на стіні годинник із зозулькою цокає голосно й сухо. Гансерле для певності піднявся в мансарду, наперед знаючи, що й там нікого нема.

В майстерні засвітилось вікно. Дід Кроліг! Видно, старий прокинувся після пообіднього сну. Гансерле попростував моріжком до халупи. Застав діда ще сонного, з червоним пружком на щоці від підгорнутої подушки. Щоб старий почув, довелось кричати йому просто у вухо. Ні, він не має уявлення, куди могла піти Юлія, і навіть не знає, чи повернувся вже зять Якуб чи Павел з роботи.

Гансерле підійшов до швидкої допомоги, перезирнувся з лікарем та шофером. Невже хтось виніс пораненого з машини? Чи, може, сам фон Ротта і зумів дістатись назад у свій замок?

Від лісу почувся шум мотоцикла, собака знову почав кидатись на ланцюзі, здичавівши від стількох незрозумілих нічних одвідин. Фара мотоцикла на мить засліпила всіх, і мотор затих. У світлі, що падало з Кролігових вікон, матово блиснула жандармська каска.

— Я їду по ваших слідах від місця аварії аж сюди. Де поранений?

— Ми теж хотіли б це знати,— відповів лікар.

Жандарм поставив мотоцикл на підніжку.

— Тут знають про нещасний випадок?

— Нікого немає вдома.

— А там хто? — кивнув вахмістр на халупу.

— Там старий Кроліг виробляє намисто. Він майже зовсім глухий і нічого не знає.

— Тоді треба подивитися в «Ротті», більш ніде. Вам краще поїхати слідом за мною,— звернувся жандарм до лікаря.— Машину вели ви, пане Вернер? Ви теж поїдете. Якщо з паном Роттою все гаразд, напишемо протокол у нього.— Він натиснув на стартер, світло мотоциклетної фари лизнуло недалекий ліс.

Швидка допомога розвернулась на напоєному дощем моріжку, в чітко прокреслених шинами слідах виступила вода. Гальма рвалася з ланцюга, аж поки червоний вогник стоп-сигналу на машині не зник за лісом.

Вони проїхали під брамою і далі — аж до невисоких сходів головного входу. Два вікна на другому поверсі світились, осторонь стояв жандармський мотоцикл. Гансерле хотілося злетіти сходами, перестрибуючи через два східці, але він примусив себе не поспішати. У спальні Юлія Пернова прикладала дядькові Йоахімові до голови компреси, а біля ніг пораненого стояв вахмістр у касці, вичікувально заклавши руки за спину.

— Він і досі непритомний,— сказав жандарм.

Лікар нашвидку оглянув пацієнта.

— Гадаю, у нього струс мозку. Проте не виключено і якесь внутрішнє поранення. Точніше можна буде сказати, коли ми перевеземо його до лікарні. Це ви доставили сюди хворого? — звернувся він до Пернової.

— Я знайшла його тут. Він лежав у ліжку, як оце зараз. На хвилину наче отямився, потім йому стало погано, занудило.

Лікар кивнув головою: діагноз підтверджувався.

— Як потрапив сюди пан Ротта? — спитав жандарм у Пернової.

— Не маю уявлення,— жінка непевно позирнула на Ганса.— Коли я прийшла сюди, тут більше нікого не було.

Жандарм перевів погляд на підлогу — там темніли сліди засохлої грязюки. Узяв скинутий піджак Ротти, засунув руку в кишеню, витягнув гаманець.

— Ви не знаєте, скільки грошей було при собі в пана Ротти, коли ви виїхали? — звернувся він до Ганса.— Годинник, персні, які-небудь цінні речі?

Гансерле покрутив головою. Вахмістр повернувся до лікаря й санітара, немов шукаючи в них пояснення.

— Загадка! Хтось знаходить у машині поранену людину, тягне її на собі цілий кілометр до «Ротти», кладе в ліжко й зникає. Цей незнайомець, видно, знає пана Ротту. Але якщо так, то він мусив би знати й те, що поблизу є садиба, де живуть люди. Чому він не пішов туди по допомогу?

Гансерле звернув, нарешті, увагу на Юлію Пернову. Жінка стояла бліда й стурбована, опустивши зчеплені руки.

— Давайте ноші,— звелів лікар санітарові, і Пернова зітхнула ніби з полегшенням. Коли санітар пішов униз, до машини, з горла Йоахіма Ротти вихопився слабкий звук. Лікар саме міряв йому пульс, у цей час поранений розплющив очі, обличчя у нього скривилось від болю, і він знову опустив повіки.

— Чи можете ви сказати, пане Ротта, хто вас привіз сюди? — жандарм підступив до ліжка, не звертаючи уваги на докірливий погляд лікаря.

Ротта, не відриваючись, дивився на латунного лева на жандармській касці, ніби не розуміючи запитання.

— Н-не знаю...— затинаючись, відповів він після довгої паузи.

— Йому треба трохи зміцніти, перш ніж відповідати,— спохмурнів лікар.

Руки Юлії Пернової, в яких, здавалося, тремтіла кожна жилка, ніби притягали Гансів погляд. Ось жінка підійшла до вікна, очі її промовляли без слів: ради бога, пу чого вони так баряться з тими ношами?

— Тільки одне запитання, пане Ротта,— вахмістр не відступався, його крутий лоб прорізала глибока зморшка.— Це був хтось із людей, які вас знають? І кого знаєте ви?

Гансерле затамував подих: кісточки на стиснутих пальцях пані Пернової побіліли від напруження.

— Я... п-не знаю...— видушив дядько Йоахім. Він спробував підняти руку, ніби бажаючи торкнутись пораненої голови.— Може, може... той гість із...— рука його безсило впала, і він заплющив очі.

— Пане вахмістр, це не має сенсу,— підвищив голос лікар.— В такому стані пацієнт не може відповідати...

Санітар і шофер потюпали з ношами до дверей, Пернова кинулась їм відчиняти.

— У вас живе якийсь гість?— перепинив її жандарм так запопадливо, наче його просування по службі зале-

жало від швидкого розв'язання якраз цього підозрілого випадку.

Жінка на мить спинила змучені очі на Гансовому обличчі — єдиний знайомий серед чужих, але й він, хіба він зможе допомогти?..

— Далекий родич,— ледь чутно видихнула вона.

Санітар із шофером знесли пораненого вниз, лікар, Гансерле й вахмістр вийшли з кімнати, Юлія Пернова погасила світло й замкнула спальню на ключ.

— Завтра вранці зайдіть у відділення жандармерії, пане Вернер.

Гансерле втиснувся на запасне сидіння разом із санітаром, машина повільно рушила до воріт. Жандарм мушкетерським жестом натяг рукавиці.

— Я зроблю у вас зупинку, пані Пернова. Чи не хочете під'їхати?

Гальма цього разу змовкла одразу, ледве почула запах господині дому.

— Цей родич давно живе у вас? — Вахмістр без запрошення зайшов до будинку. Юлія Пернова тремтячими руками запалила гасову лампу.

— Н-ні. Тільки з... позавчора...

— Його треба зареєструвати, адже недалеко кордон... Можна з ним побалакати?

— Його немає вдома.

— А де можна знайти вашого родича?

— Він в Олтаві і бозна-коли повернеться.

— Я складу протокол і мушу з ним поговорити. Перекажіть йому, що прийду сюди завтра опівдні, хай буде вдома. До побачення!

«У яку ж це ми халепу вскочили!..» Гуркіт мотоцикла, нарешті, стих за лісом в напрямку Олтави; Юлія Пернова пошукала на миснику валер'янових крапель, тремтячими руками накапала на грудочку цукру. Втомлено опустилась біля плити на ящик з вугіллям. Коли раніше хто називав себе «Петер Форманн», чи ще як, так то був Петер Форманн і ніхто інший; а тепер годуємо в хаті чоловіка, а він навіть не скаже, як насправді зветься!

Оце недавно Павел говорив: «Від Гітлера тікають лише чесні люди...» Але ж людину не побачиш наскрізь, як скляпку води, на це ти ще замолодий,— відповіла вона тоді.— Не думай, що в тій еміграції не поспішають сховатись і такі, що залишили по собі в Німеччині брудні сліди...

«Петер не шахрай і не злочинець!» — крикнув тоді Павел на маму. «Я не кажу, що він погана людина, мені тільки не подобаються його нічні походеньки. І до того ж... Якщо вже він утік з Німеччини, то чому ж він так остерігається не німців, а чеських жандармів?! Ох і заплутався ж нині світ...»

Відчуваючи в роті металевий присмак страху, Юлія взялась за немитий посуд. Петер Форманн... А що буде з ним завтра? Останнім часом все змінюється на гірше. Невблаганно, невідворотно над цим краєм і над всією цією землею збирається щось таке, що не має назви; так буває, коли небо в тяжкій задусі починає чорніти, а люди можуть тільки безсило чекати — або рясного дощу, або нищівної зливи з градом, після якого лишається мертва пустеля. Чи ж зможе Петер взагалі лишитися тут після всього, що сталося сьогодні? І... навіть уявити неможливо, що він більше не сяде разом з ними до столу?..

Юлія Пернова поставила тарілки на полицю, насипала на кухонний стіл з випуклими обшмаганими сучками гороху з плескатого кошика і, підсунувши ближче лампу, механічними, виробленими протягом десятиріч, рухами почала відбирати камінці та плюсклі зернини. Що це сталося з усім світом, із краєм, де вона народилася, що люди раптом пішли одне на одного? Цілі сторіччя жили тут у мирі й спокої чехи і німці; позичали один одному коней; а якщо німець мав молотарку, то йому й на думку не спало б, що можна не змолотити хліб чеху через те, що він — чех. У корчмі за кухлем пива сиділи за одним столом, і в церкві на одній лаві, і дома біля пресів однакове скляне намисто виробляли, і на весіллях часто половина гостей балакала по-німецьки, а друга — по-чеськи. Хіба ж батько хоч словечком обізвався, коли вона привела до хати Якуба Перну — такого вже затятого чеха? Правда, тутешні німці ніколи не довіряли празькій владі і здавна позирали через кордон на Німеччину, як на свою велику захисницю. І розплачувались за це: чехи і в думці не мали, що німці з Судет ще за пана цісаря передплачували віденську позику, а тоді позбулися цих грошей; пізніше не вірили чеській кроні, обмінювали її на марки, а хто ж міг знати, що після інфляції марки підуть за безцінь, мов ганчірки?.. Багаті німці зберігали гроші в рейху, а тутешній край, як раніше, так і тепер, розплачувався за довіру до великої німецької держави й недовіру до республіки. От Генлейн цю недовіру й вико-

ристовує, спритно вішаючи всіх собак на празькі власті. І оте, що рейх уже не хоче купувати скло й судетський текстиль, і що люди тут кілька років не мали роботи, як не мали її, до речі, в усьому світі... Тепер, нарешті, мають роботу, тільки ж хіба це боже діло; ставити оті дивні будинки з бетону, а у вікна замість герані стромляти кулемети, щоб із них били по людях, хочете ви, чи не хочете, а по німецьких людях...

Відколи вже вони живуть тут, на цьому обійсті, вже третє покоління Кролігів по сусідству із шановним паном Роттою, і нічого їм від інших не треба. Чому ж оце чужі люди хочуть чогось від них? Та світ ніколи не зважає ні на жіночий жаль, ні на материнські сльози, що передчувають біду. Не зважає на них навіть Якуб Перна...

З двору почулося радісне вищання і брязкіт ланцюга, потім біля входу слабенько дзенькнуло — це Якуб поставив під стінку велосипед.

— Чого це ти не підкрутиш лампу? Адже чадить...

Юлія винувато прикрутила гніт, водночас розповідаючи чоловікові про сьогоднішні пригоди.

— Але ж Петер міг усе це краще розрахувати! — Перна потер щетину на підборідді.— Тільки ж... От ти, що б ти зробила, якби знайшла Ротту непритомного в побитій машині?

— Мабуть... одразу побігла б по швидку допомогу. Але він подумав, що по неї вже поспішив той, хто віз Ротту — адже водія не було й сліду. Петер розповідав, коли прибіг до мене, що від машини в долину вели свіжі сліди.

— Добру він кашу заварив...

— І собі, і нам: завтра жандарм прийде знову.

Перна глянув на годинник. З несподіваною рішучістю вхопив велосипед.

— Куди ти проти ночі? — взялася Юлія за серце.

— Я за годину повернуся.— Перна витяг із сумки ліхтарик і сів на велосипед. Щосили натиснув на педалі, місиво грязюки, відлітаючи від заднього колеса, глухо падало за спиною на розгрузлу дорогу. Там, де косогір круто спускався в долину, Перна загальмував, приставив велосипед до дерева. Присвітив на годинник: шоста вже минула. Можливо, Петер трохи запізниться, він не завжди буває точний...

Перна поспішив схилом униз, намагаючись іти безшумно. Петер може почути, що хтось іде, сховатися, і тоді його сам чорт не знайде...

Після кількох дощових днів сьогодні надвечір уперше прояснилося, сріблястий місяць відбивався в Олтавці, навпроти за річкою чорнів дах старої майстереньки. Прокляття: біля неї видно людський силует; Петер Форманн уже завдав собі рюкзак на плечі. Гукнути йому звідси? Ні. Це злякає Петера, і він може зникнути. Єдиний вихід — випередити його по дорозі до містка через річку, але обережно, щоб не сполохати.

Якуб Перна бачив, як Петер швидко йшов дорогою вгору над річкою. На місток він повернув раніше, ніж Перна збіг до води. Ось Петер на мить притишив ходу, можна було добре розглядіти натоптану постать у ватяній фуфайці. Оце він так одягнувся, щоб не змерзнути вночі? Але що це? Він наче на півголови вищий ніж звичайно...

З боку Олтави підійшов вечірній автобус. Чоловік на містку, підбігши, потрапив у світло фар. Перна скам'янів.

— Павеле!

Автобус загальмував біля зупинки, гуркіт мотора, мабуть, заглушив батьків голос.

— Павеле, постривай! От клятий хлопець!..

Грюкнули дверцята, водій переключив передачу, і мотор заспівав тоном вище, потім друга швидкість — освітлені вікна автобуса погасли, два червоні вогники зникли за поворотом.

14

Собака у дворі коротко, по-приятельському, гавкнув і перебив Перні сон. Кілька секунд він безтямно мружився в темряві: невже це був тільки безглуздий сон? Не приведи господи, адже ще хвилину тому він вмивався потом від жаху у своїй кімнаті — там, у друкарні. Працював, як завжди, потім виглянув у вікно й завмер: надворі вирувала повінь, потік брудної сірої води котився у двір фабрики проти течії Олтавки. Що це діється?! Адже ніколи, відколи найстаріші тутешні жителі пам'ятають, вода в річці не піднімалась так високо! А вода все прибувала: Перна підбіг до дверей, але брудний потік не дав прочинити їх і на міліметр, ніби хтось знадвору забив їх цвяхами. А вода вже сягає вікон, їх теж неможливо відчинити. Святий боже, це ж не повінь, а біблійний потоп, кінець світу! Хай до друкарні поки що не просочилася жодна краплина, але як тільки маса води підні-

меться вище даху, вона видушить шибки, за кілька секунд залле кімнату, і це буде кінець... У друкарні потемнішало, бо каламутна ріка здіймалась усе вище, вже лишилась тільки вузька щілина під верхнім краєм рами, і через ту щілину Перна побачив раптом величезний прапор — на даху адміністративного крила будинку метлявся прапор із свастикою посередині. Та ось вода досягла нижнього краю ненависного прапора, хлюпнула на нього, він ураз обвис, а за мить дикий потік підхопив його й поніс геть...

Поруч на ліжку тоненько похрапувала Юлія: Перна долонею витер мокрий лоб і з полегшенням сів. Взув капці: у темряві, вже втретє за цю ніч, намацав на скобі біля вхідних дверей ліхтарик і через коридор подався до ванькира. Павелове ліжко так і стояло порожнє. Цього можна було сподіватись! Мабуть, після тих дивних вечірніх походеньок, він поспішав просто на нічну зміну до своїх бункерів. У Перни засвербіла долоня: оце я *для тебе* друкую листівки? Ну стривай, ледацюго, я тобі такого ляпаса дам, що аж заточишся...

Він накинув на плечі стару легіонерську шинель і навпростець почвалав до халупи. Вкрита інеєм трава холодила босі ноги. І луг, і недалекий ліс поринули в сон, низько над землею стелився туман, місяць уже схилявся за обрій. Найгустіша темрява холодної й вогкої ночі, як і завжди, висіла над криницею.

Двері майстерні рипнули, з ліжка в передній кімнатці сонно підвелась чоловіча постать, сягнула рукою до кишені штанів...

— Можеш не шукати свою пукавку,— мовив Перна, не притишуючи голосу: майже глухого діда Кроліга поруч коло себе в майстерні вже не розбудиш, навіть коли торохтітимеш біля ліжка барабаном, повним намистин.

— Я оце щойно повернувся й одразу ж заснув, як колода,— сказав Форманн, ніби виправдовуючись.

Перна приглушив у собі роздратування і якусь хвилину підшукував слова.

— Я б хотів тобі щось сказати, Петере...— почухав він підстрижений йоржиком сивуватий чуб. «Кляті часи,— майнула думка,— краще б дістати по зубах, аніж вести цю невеселу балачку холодного зимового ранку».— Пізніше не матиму часу, бо треба буде поспішати на роботу.

Поряд у майстерні зарипіло старе дубове ліжко, за мить почулося хропіння в іншій тональності.

— Воно, може, й небагато для тебе важить, але ми з матір'ю охоче пустили тебе до хати. І я допомагав у твоїх справах, бо розумів, що роблю і для чого... Я — чоловік і за себе відповідаю, а от родину мою в цю історію не вплутуй!

Форманн на мить завмер. Потім витяг сигарети, запропонував Перні, припалив йому й собі. Сірник в його пальцях трохи тремтів.

— Ти добре знаєш, що всі ми здорово ризикуємо,— вів далі Перна.— Я можу враз полетіти з роботи, та ще й матиму клопіт з властями, бо ніщо в нас у республіці не переслідується так послідовно, як антифашистська діяльність. Сумна, ганебна політика, але ті, що внизу, її не змінять, а ті, що нагорі, завжди сваряться між собою. Для людей у них запальні промови, мовляв, усі на захист незалежності й демократії, жодної п'яді нашої землі не віддамо, а насправді усі вони наполохані, всі примиренці й підлабузники. Ваш посол висуває нахабні вимоги, а наш уряд їх слухняно виконує...

— *Мій* посол?..

— Та знаю... Тільки ж такі люди, як ти, свого посла у Празі не мають. Хіба ти на власній шкурі не відчув, куди сягає могутність пана Айзенлора? От я й не хочу, щоб ти для своїх справ використовував Павела. Він у нас наче не дома виріс, а з лісу прийшов — заводій і задирака; коли на військовій службі був, то й там мав самі неприємності, більше на гауптвахті сидів, ніж марширував на плацу. Мені колись під Зборовом пощастило з незарядженою гвинтівкою узяти в полон трьох німців і привести їх аж до штабу, а Павел минулого року власноручно викинув із чеської корчми цілий гурт турнерів, коли ті приперлись туди провокувати. Скажу тобі коротко і ясно: я б не хотів втратити єдиного сина...

Місяць сів за ліс, у холодній кімнаті видно було тільки червоні кінчики двох сигарет. Форманн струсив стовпчик попелу кудись у темряву.

— Почалося це з нещасливого збігу обставин. Того разу, коли Павел уперше здибав мене в лісі, він думав, що я наці...

— Це я знаю, він накинувся на мене того ранку, мов чорт...

— А другого разу Павел врятував мені життя...

— Про що це ти? Я нічого такого й не чув.

Форманн стисло розповів про пригоду, яка сталася тієї ночі.

— І словом не прохопився, негідник... От бачиш, уже могли обидва бути на тому світі...

— А потім Павел уже не дав себе відсторонити. Довго мене атакував, поки я погодився, щоб він допомагав мені. Чого ти хочеш, це ж усе-таки *твій син*...

— Тому я й не хотів...

Вікно, що виходило на схід, злегка зарожевіло — наставав світанок. Перна глянув у той бік, глибоко зітхнув і погасив сигарету. Широким жестом провів долонею по колючих щоках.

— Учора після тієї клятої аварії тут був жандарм...

Форманн затамував віддих.

— Що він хотів?

— Скласти на тебе протокол.

Форманн зірвався з койки.

— Такий собі олтавський Шерлок Холмс,— вів далі Перна,— нишпорка і кар'єрист. Видно, хоче вислужитись і шукає, де можна показати себе. Пана Ротту допитував майже непритомного й витяг із нього, що додому його привів, мабуть, наш тимчасовий пожилець... Сьогодні жандарм прийде знову.

— І ти це кажеш мені аж тепер? — вражено вигукнув Форманн.

— Я тричі заходив до тебе серед ночі і все марно. Та це нічого. Він сказав, що буде опівдні. А якщо й передумає, то все одно раніше восьмої не з'явиться.

Форманн схвильовано пройшовся по кімнатці, об щось зачепився ногою, жмут скляних паличок із дзенькотом розсипався по підлозі. Гальма гавкнула надворі, в майстерні зарипіло ліжко, але старий Кроліг не прокинувся.

— Це значить... це значить, що я повинен іти геть — і то якнайшвидше.

— Хочеш не хочеш, а треба,— згорбився Перна під своєю шинелею.— І треба ж було тобі встрявати в цю безглузду історію з Роттою!..

— Безглузда історія, це так. Але що я мав робити? Він був непритомний і міг спокійнісінько віддати богові душу, якби в горло потрапила кров... Потім я вже лаяв себе, коли був на дорозі до замку. Може, треба було покласти його на мокре узбіччя і йти своєю дорогою? — Форманн сумно сів на ослінчику напроти Перни,

звісивши руки між колінами.— Щось не виходить у мене так, завжди втну якусь дурницю...

Перна підвівся, глибоко зітхнув.

— Ходім поснідаємо...

Вони сиділи за великим спільним столом у світлиці. Юлія Пернова, яка ще наче не зовсім прокинулась і тремтіла від якогось чудного внутрішнього холоду, не зводила погляду з кольорової літографії «Остання вечеря», що висіла на стіні. Форманн, схилившись на кухлем кави, квапливо ковтав шматки хліба з маслом, яйця. «Остання»...— яке страшне слово! Юлія вже давно потай бажала, щоб ці спільні трапези скінчилися. Чи, може, лише здавалося їй, що вона хоче цього? Повсякчасна небезпека, що загрожувала чоловікам її родини, висіла над нею, мов чорна хмара. Але тепер, коли її бажання, нарешті, здійснилося...

Розмова за сніданком була коротка. Жандармові вони скажуть, що Петер приїздив у гості лише на три дні; завтра він дістає нове місце в рейху, тож мусив виїхати ранковим поїздом. Це він, звичайно, відніс фон Ротту до замку й побіг шукати лікаря, а тим часом приїхала швидка допомога...

Форманн їв квапливо; зараз він знову був змарнілий, як тоді, коли Перна вперше привів його до хати. «Петер прийшов сьогодні аж під ранок, змерз і втомився,— думала Юлія,— мабуть, усю дорогу мріяв, що поспить кілька годин на своїй коєчці в майстерні, де його влаштували, щоб не мозолив очі випадковим гостям, а тепер замість спочинку мусить завдати собі на спину торбу з обшмаганою валізкою всередині, в якій зберігає усе своє убоге майно вигнанця...» На хвилину вона навіть розсердилась на нього: фанатик, дурень, невже ти можеш серйозно думати, що врятуєш інших? Навіщо це робиш? Зрештою, усі твої намагання — краплина проти моря злих пристрастей, що вирують у Німеччині. Міг би тут жити тихенько, як раніше, ні в що не встрявати, міг би допомагати дідові робити намисто... Але вона мовчить; чоловіки краще розбираються в політиці, тут завжди вирішував чоловічий розум або чоловіче безумство, а жінки мають право хіба що на сльози в безсонні ночі.

— Куди ти тепер підеш, хлопче? — спитала Юлія Пернова по-німецькому; з Петером вона розмовляла його рідною мовою. Підборіддя в неї раптом затремтіло.

— Ще не знаю... Я не справжній підпільник, щоб мати десь наперед домовлений притулок. Не турбуйтесь, тітонько...— Цього слова він не повинен був говорити, це вперше і востаннє вимовлене слово немовби надломило її рішучість бути твердою під час прощання. Юлія підняла край фартуха до очей: вона все життя не бачила цього молодика, а це ж її небіж, все одно, що другий синок... Зі сльозами на очах загортала йому кусень сала й круті яєчка, хліб і грудку масла, ще й шмат копченого м'яса...

— Масло може розтанути, а за решту спасибі...— Петер підвівся, відчув на щоці тверду щетину Перни, обійняв Юлію Пернову, вона перехрестила його, а сльози так і бігли по її щоках. Перна стояв поруч, похнюпивши голову, і мовчки кусав губи.

— Я ніколи не забуду, що ви зробили для мене. Може, ми й доченаємось кращих часів. Колись я знайду вас, і ми разом вип'ємо за зустріч у кращому світі...— На порозі він озирнувся: — Вітайте від мене Лізу і...

Надворі дзенькнув велосипед, і на дверях з'явилася вайлувата постать Павела. Йому відразу ж коротко переповіли історію з жандармом.

— Оце так номер, хай йому біс... Стривай, я хоч трохи проведу тебе...— Павел скинув рюкзак, і вони разом вийшли в імлистий ранок. На сході купчилися брудно-червоні хмари пізнього листопада, в них уже був сніг, який незабаром випаде тут, на верховині, і залишиться лежати аж до весни. Під ногами хрумтів іній, з тоненьким дзенькотом ламався льодок на калюжах.

— Де ти спатимеш цієї ночі?

— Щось знайдеться,— ухильно відповів Петер, засунувши руки в кишені і задивившись просто себе. Він послизнувся на льоду й ледве втримав рівновагу.

«Втомився, бідолаха, мало не спить на ходу»,— подумав Павел.

— А що... якби на ніч ти повернувся до діда в майстерню?

Петер покрутив головою.

— Моє раптове зникнення й без того викличе підозру. Мені здається, цей жандарм буде мене розшукувати. А я вже казав тобі, чому не можу знову реєструватись як емігрант, що тільки-но вирвався з Німеччини.

Якусь хвилину вони йшли мовчки.

— Вертайся, Павеле, ти ж із роботи й повинен виспатись. Я не дівчина, щоб мене проводжати.

— Та я йду з тобою тільки для того, щоб придумати щось. Якби в мене головешка швидше варила, я б уже міг бути вдома. Ти ж усе-таки не заєць, щоб вигребти нору під сосною та й увесь клопіт.

Снігові хмари нависали над землею; замість того, щоб розвиднітися, навколо ставало ще темніше.

— Чоловіче,— зупинився Павел,— на мене таки зійшов святий дух. «Ротта»!

— Не розумію.

— Старий пан у лікарні. Будинок, відколи пам'ятаю, стоїть відчинений...

— Але той вахмістр був у нього в квартирі!

— То й що? Я тебе не поведу туди, де мешкає Ротта. На першому поверсі є одне приміщення, мабуть, колишня винарня. Вікно там замуроване, є тільки щілина для вентиляції, а вхід ізнизу, з підвалу, щоб звідти не виходило тепло. Ліжко та якісь старі матраци — в замку не проблема, валяється й ціла купа різного мотлоху. І ковдри знайдуться, а якщо ні — принесу їх із дому. Поки щось підшукаєш, матимеш хоч дах над головою. А я підкину тобі харчів...

— А що, як Ротту за день-два випишуть з лікарні і він знайде мене там?

— По-перше, не схоже, щоб його так швидко виписали. А по-друге, навіть якби він і повернувся, ти ж не дівчина, щоб лізти йому в обійми. З коридора на першому поверсі є двері у двір, з двору через дірку в стіні ти потрапляєш прямісінько в ліс. А взагалі Ротта шкутильгає, ходить із ціпком, а до підвалу не спускався, мабуть, відколи й живе. Дрова для каміна я йому приношу, склав цілу купу в коридорі біля дверей. Раз на рік йому привозять вугілля — в сарай у дворі. Кому охота сипати вугілля в підвал, а тоді витягати звідти?

Формапн підняв комір пальта.

— Трохи дивна ідея... Як не крути, а він мене все-таки може побачити. Я ж нічого про Ротту не знаю. А що, коли він генлейнівець?

— Про політику він зі мною не балакає і як наці себе ніколи не виявляв. Інакше вже б давно повісив у кімнаті портрет Гітлера...

Форманн намацав у кишені кришталеву камею у срібній оправі. Якось Ліза розчулилась і поклала її туди як талісман, що мав боронити його від небезпеки. Він називав цю річ *«Скляною дамою»*. Ця маленька коштовна

штучка вийшла із лісового замку «Ротта»: може, це й справді добра прикмета?..

Він звів очі до низького неба; поміж ялинами тихо падали перші сніжинки.

15

У звичайні дні, коли сім'я кінчала обідати за круглим столом у їдальні, Міріам Вернер відпочивала. Чоловік з обома синами знову йшов до контори, з кухні на цокольному поверсі долинав брязкіт посуду, а пані Міріам (хтозна-чого нишком) лягала, скрутившись калачиком на не дуже зручній канапці під пледом з верблюжої вовни. Лише в суботу після обіду цей розпорядок порушувався: господар дому (часто забувши серветку за камізелькою) повільно сходив дубовими сходами до своєї кімнати й лягав відпочити з газетою в руках. Хвилин через п'ять після того, як «Ді цайт» дашком опускалась йому на обличчя, пан Вернер поринав у глибокий сон. Дружина в цей час вважала своїм обов'язком оберігати його спокій.

...Унизу грюкнули двері, і пані Міріам відклала плетиво вбік; невже Гансерле так швидко повернувся із суботньої прогулянки? Вона спустилась до зали.

— Добридень, Курте! Слава богу, що ти знову вдома. Як тобі їздилось? Ти тільки уяви собі: дядько Йоахім потрапив у аварію, та ще й у нашій машині...

Курт мимохідь обнявся з мамá, кинув валізку на приставний столик, упав у м'яке шкіряне крісло і з насолодою випростав ноги в чоботях.

— Я, мамо, голодний, як вовк! У поїзді було надто жарко, чи є у нас дома пиво?

— Тс-с-с, не так голосно,— і пані Вернер приклала палець до вуст і показала очима вгору: тато спить.— Зараз скажу Труді. Поки помиєшся після дороги, все буде на столі. Як твої комерційні успіхи?

Курт мигцем глянув на просту чорну материну сукню з мереживним комірцем і такими ж самими манжетами.

— З комерційними успіхами тепер не розженешся. Німеччина хоче бути незалежною в усіх галузях, у тому числі й з папером. До того ж імперські можновладці взагалі не зацікавлені, щоб Судети надто процвітали. Навпаки,

якщо тутешні підприємці відчують бойкот з обох боків, вони швидше шукатимуть виходу в приєднанні до рейху. Але скажи краще, що сталося з дядьком Роттою?

За півгодини Гансерле навшпиньках пройшов повз двері кабінету, за якими чулося батькове похропування. Буря з приводу побитої машини, яку й досі остаточно не відремонтували, ще не зовсім уляглася, в будь-який момент могла вибухнути знову.

— Привіт, з поверненням із рейху! — Гансерле зайшов до Куртової кімнати.

— Привіт. Що нового, крім того, що ти прибив дядька?

Генсерле розповів кілька незначних фабричних новин.

— Батько забрав у мене, чоловіче, права водія...

— А що він мав робити, коли ти становиш небезпеку для власної сім'ї?

— Хіба я винен? Це був просто нещасливий випадок — дядьків бенедиктин плюс украй розгрузла дорога від «Ротти». Тільки ж...— він нігтем підважив шматочок фанерної фурнітури на книжковій полиці і якось безпорадно глянув на брата.— Що мені залишиться в житті, якщо й машини не зможу водити?..

Якусь мить Курт мовчав, щиросердість брата зворушила його.

— Не буду нічого обіцяти, але спробую це якось уладнати з батьком. Тільки спершу машина має повернутися в гараж.— Він дивився на тонкі, наче прозорі ніздрі Гапса, сповненого віри у всемогутність старшого брата. Що ж, Віктор де Кова завжди захищав слабших і робив це з незрівнянною природністю.— Не бійся, за два тижні знову матимеш у кишені права!..— Видно було, що Курт хоче щось сказати, але вагається; нарешті зважився.— В мене теж є дещо до тебе...

— Тільки скажи...

Курт надсьорбнув пива: одну пляшку він узяв до себе в кімпату з кухні.

— Пам'ятаєш, як колись ми присягались один одному берегти наші таємниці аж до самої смерті? Тепер ми вже не діти, часи змінилися, і тодішня ідилія ніколи більше не повернеться. Нині йдеться, Гансе, про страшенно серйозну справу. Я можу бути відвертим з тобою? — Він простягнув руку. Ганс схвильовано стиснув її своєю хо-

лодною й худою правицею, обидва за давнім звичаєм водночас лівими руками перебили рукостискання. Курт підсунув братові крісло ближче до столу й озирнувся на двері. В будинку панувала глибока тиша. Курт налив пива й Гансу.

— Я функціонер Есдепе, ти це добре знаєш. Тільки я, мабуть, недосить енергійна людина з політичного погляду — так вони вважають. Ці олтавські бонзи закидають мені пасивність! Не буду про це розводитися; одне слово, мені треба щось зробити, довести щирість своїх переконань, виявити, як вони кажуть, бойову ініціативу члена Есдепе, непримиренного не тільки до чехів, але й удвічі — до зрадників із власних лав. Випадково мені справді пощастило натрапити на дуже підозрілий слід. І тут я не обійдусь без твоєї допомоги, Гансерле. Тільки ж знай: найменша твоя необережність — і все пропаде. Чи зможеш мовчати про це аж до могили?

В Гансерле порожевіли вилиці.

— Можеш вірити мені на сто процентів!

Курт поклав на стіл дорогий кишеньковий ніж із чорним кістяним руків'ям.

— Ти знаєш цей ніж?

— Ще б пак! — промовив Ганс здивовано.— Адже це твій.

— Помиляєшся,— Курт витяг з іншої кишені такий самий ніж.— Ось мій.

Гансерле посміхнувся.

— В мене теж був такий самий, адже ми часто одержували однакові подарунки.— Він підійшов до вікна, зблизька оглянув колодочку.— Ха! Це справді мій ножака!

— Ти що?!

— Таки мій. Я впевнений.

Курт зблід.

— Гансерле, не дурій. Подумай, що ти кажеш: ідеться про надто важливу справу.

— Підійди до світла й поглянь сам, якщо не віриш. Бачиш оцей хрестик? Це мій знак, ще з дитинства. Ми хлопцями часто сперечалися з тобою, де чиє, і я вирішив позначати так свої речі.

Курт уважно роздивлявся малесенький хрестик, вишкрябаний на колодочці чимось гострим.

— Ти кажеш «у мене *був* такий», а куди ж він подівся?

— Я дав його колись Павелові.

Шрам від шпаги на Куртовій щоці набряк кров'ю... Минула довга хвилина, поки він ніби з полегкістю опустився в кріселко за столом.

— Павел Перна... Власне, я міг це передбачити...

— Тільки не розумію, як Павелів ніж потрапив до тебе.

— Досить складним шляхом. Я тобі розповім, але все має свою послідовність, тому не забігай наперед... Якщо вже ми з тобою Шерлок Холмс і доктор Ватсон, то дотримуймось їхніх правил гри. Треба впевнитися в тому, щб ти кажеш... Однакових ножів у Чехії може бути скільки завгодно; і, хоч це невірогідно, але теоретично цілком можливо, що не тобі одному спало на думку позначати свої речі хрестиком. Біжи зараз до Павела й під будь-яким приводом дізнайся, чи не загубив він ножа. Якщо в нього в кишені виявиться такий самий,— ми програли...

— Але, може, ти скажеш мені...

— Не хочу, Гансерле. Коли ти точно все перевіриш, тоді справа, можливо, піде, як по маслу... А про права я не забуду, не бійся.

Гансерле прямував до міста по шосе. На полі в цю пору вже нема чого робити, кіно буває аж під вечір. Отже, якщо Павел сьогодні не на другій зміні, його можна буде знайти десь у пивниці.

У трьох ресторанчиках по дорозі до центру Олтави Павела не було видно, і Ганса почав брати сумнів. Доля й так не жалує його, то принаймні в дрібницях могла б вона бути до нього прихильнішою... Сьогодні він особливо хотів би виступати як рівноцінний партнер Курта в цій загадковій історії.

Він попрямував до «Чорного орла»; з коридора двері праворуч ведуть у ресторан, але він звернув у ліві двері — до більярдної. У цю мить з найближчого до нього стола вистрибнула червона куля й покотилась йому просто під ноги. Обличчя в Гансерле проясніло: якщо вже Павел своїми ручиськами арматурника візьметься за кий...

— Привіт, Павеле!

— Здоров, Гансерле!

Маркер похмуро приписав на табличці крону штрафу за вибиту кулю. Павел за спиною в нього зневажливо махнув рукою, підійшов до свого столика, взяв кухоль

з пивом, допив. Офіціантка за хвилину поставила йому новий, черкнувши на круглій картонній підставці третю риску.

— Прийшов зіграти? — Павел глянув на годинник.— А я вже йду. Обіцяв полагодити старому Ротті зіпсовану електропроводку.

Була його черга грати. Павел потер крейдою кінчик кия. Провів хорошого свояка, потім чужим від борта дав у середню лузу, але, коли замовив ще один карамболь, щастя йому зрадило.

— Як машина? Уже відремонтували?

— Де там! Зламалась передня вісь. В Олтаві запасної не знайшлося, мусили посилати по неї в Ліберець.— Гансерле повісив макінтош і фетровий капелюх на вішалку з оленячих рогів, замовив собі двісті грамів рислінгу. Один із двох Павелових партнерів загнав усі три кулі в куток; для кращого гравця це була б нагода покласти всіх їх у лузу, але для Павела це — тільки вимушена пауза в грі.

— А чого це пана Ротту так швидко виписали з лікарні?

— Йому там не лежалось, хотів швидше додому,— пояснив Гансерле. Тиждень тому він разом з батьками навідав дядечка в лікарні окружного міста, таксі по дорозі зіпсувалось, і пан Вернер не проминув кинути ущипливу репліку: мовляв, машина, в якій Гансерле сидить як водій за кермом, або як пасажир, без пригоди доїхати не може.

Гудзик на піджаку в Гансерле висів на двох останніх нитках. Коли Павелу знову випала черга грати, Гансерле на мить відвернувся й непомітно відірвав гудзика.

— А як воно там сталося?.. Кажуть, наступного дня до вас приходив жандарм, розпитував про вашого родича?

Павелова рука з кухлем зупинилась на півдорозі. Він повільно відпив, зворотнім боком долоні витер піну з губ.

— Прийшов, та швидко й забрався геть. Тому що в Петера скінчилась відпустка і він мусив їхати додому.

— А де він живе, твій двоюрідний брат?

Павел уважно натирав крейдою шкіряне кружальце на кию.

— Таж у Хотебузі...— мовив він і почав грати, цього разу серія ударів була вдала. Гансерле марно намагався висмикнути жмутик розтріпаних ниток на місці гудзика.

— Дай на хвилинку ножа.

Павел пошукав у кишенях.

— Але ж у мене його нема,— сказав він нарешті.

— Ні, є. Я сам колись дав тобі. Вже забув, як ми одного разу посперечалися, що ти не перестрибнеш через лотоку Крайбіхового млина? Ти розгнівався тоді, мов бик, і перестрибнув, а я втратив свій золінгенівський ніж.

— Та я загубив його.

— Де?

— Хіба я знаю? — випростався Павел і ледве не зачепив кием офіціантку, що саме несла тацю з кухлями пива.— Може, там, «Під іконкою»...— Він замовк і винувато пом'яв собі підборіддя, лишивши на ньому синю смужку крейди.

— На кордоні?

Павел подумки вхопився за голову: його дурний язик після третього кухля пива все на світі ладен розляпати. Мовчки кивнув.

— Ішов якось з роботи й вирішив назбирати грибів. Підосичників там, як маку...

В голові у Ганса промайнув цілий вихор суперечливих думок. Як міг Павелів ніж опинитися у Курта?

— Офіціанте! — Павел заплатив, поставив кий у гніздо під стінкою і звернувся до своїх партнерів: — Якщо будете далі грати, Гансерле стане замість мене...

Курт натиснув на стартер свого «цундапа», і дзвінкий стукіт добре відрегульованого мотоциклетного мотора на триста п'ятдесят кубічних сантиметрів злетів під хмари. У місті Курт купив шинки, анчоусів, сиру та пляшку бенедиктину й повернув назад. Проминув віллу «Міріам» і паперову фабрику, яка поринула в тишу суботнього вечора, проскочив повз закинуту майстереньку для гранування скла. Вихопившись лісовим схилом на плоскогір'я, мотоцикл швидко покотив путівцем, обминаючи вибоїни. Вже здалеку Курт побачив обдерту кору на сторічній сосні; ага, це тут відзначився Гансерле. Він зупинився і з цікавістю оглянув це місце. «На рівній дорозі наскочив на дерево, йолоп»...

Курт заїхав у браму «Ротти», мотоцикл поставив на підніжку у відкритому сараї передком до виходу. Під таку мокру осінь, як цього року, дощу можна чекати кожної хвилини, а нема нічого гіршого, як сідати на мокре сідло.

— Добридень, дядечку. Ви щойно з лікарні, то чи не завадить вам гість?

— Аж ніяк. Сідай.— Ротта подякував за привезені гостинці, над пляшкою лікеру похитав головою.— Уяви собі, яка дивна річ сталася зі мною: після струсу мозку мені перестав смакувати бенедиктин!

— От клятий Гансерле! Йому, на жаль, лікер смакував аж занадто, трохи не розбив вас зовсім. Але ви, дядечку, молодець, якщо так швидко видужали після аварії...

За вікном гусла сутінь, ліс стояв мовчазною стіною. Похмура тиша, що панувала в цьому глухому закутку, ставала наче фізично відчутною.

— В лікарні ви хоч мали товариство, а тут раптом такий різкий перехід до самотності...

— Я люблю бути сам, бо до власних вад людина звикає, а чужі їй не потрібні. Щоб бути комусь за співрозмовника, треба виявляти до нього увагу й хоч трохи поважати його. Якщо ж твій партнер — це ти сам, власна свідомість не дає людині остаточно розледачіти. Навіть якби самотність не мала жодної іншої переваги, значення її в тому, що вона допомагає краще зрозуміти послідовність і значення речей, а той, хто знає це, володіє, як відомо, майже всією мудрістю світу.

Курт уже хотів був відійти від вікна й сісти біля дядькового ліжка, коли раптом побачив на стежці, що вела від Пернова, високу незграбну постать із повним рюкзаком за спиною. Ага, Павел несе хворому продукти. Зустріч із ним, звісно, ні до чого, але навряд чи можна буде уникнути її.

Ротта підвівся на лікті, обличчя його скривилося.

— Вам боляче, дядечку? Цей навіжений Гансерле мусив би дістати по заслузі: адже ще трохи, і він відправив би вас на той світ.

Йоахім Ротта вмостився зручніше, Курт поправив йому подушку.

— Одне дотепне прислів'я каже, що молодість — це тільки чудова хвороба, від якої ми щодня потроху видужуємо.

— Пора б уже Гансерле видужати від цієї хвороби.

— Йому нелегко буде жити. Мені, наприклад, і раніше подобалася самотина, проте не кожен може дозволити собі це, а якщо й може — то тільки в останню третину свого життя. А Гансерле самотній уже тепер і, мабуть,

довго ще буде таким. Число «два» в молодості найважливіше. Майже завжди і в усьому треба, щоб люди були вдвох: у коханні, в радощах, навіть у бійці. На самоті людина навіть не зарегоче вголос. Одне слово, Гансерле потрібна дівчина; успіх у ліжку — це універсальні ліки для сумних лицарів з вузькими плечима... Але годі про це, розказуй краще, як було в рейху. Я хотів би почути, що там насправді думають про судетську проблему. Не Геббельс, а прості люди...

Курт говорив дедалі неуважніше. Куди подівся Павел? Адже минуло вже кілька хвилин...

Кишеньковий ніж із малесеньким хрестиком на колодочці... Курт непокоївся чимдалі більше. Було б непростимо не йти по цьому сліду — вперто, як вівчарка...

— Скоро вже зовсім стемніє, а в мене погане динамо, і фара майже не світить. Краще я приїду до вас, дядечку, іншим разом, удень...

Курт вийшов у коридор і в ту ж мить почув унизу глухі кроки: здавалося, хтось піднімався сходами з підвалу. І Курт умить зорієнтувався: замість того, щоб іти в бік широких сходів до вестибюля, він кинувся в протилежному напрямку і причаївся в ніші останніх дверей. Сходи під важкими кроками рипіли. Ось Павел повернув до дверей Роттової спальні, тримаючи в руках бідончик, рюкзак на спині в нього був зовсім порожній... Двері зачинилися, і за ними почулась розмова. Курт знову навшпиньках проминув спальню й тихенько зійшов на перший поверх.

Зал вестибюля був напівпорожній; випадкові «гості» потроху повиносили з нього більшість меблів. Під однією стіною за перилами кам'яні сходи вели в підвал. На них щось біліло — невже загублена хусточка? Щоб не запалювати люстри під стелею, Курт черкнув сірником. Молоко! Але ж Павел ніс його дядькові — навіщо ж було ходити з ним до підвалу? Кажуть, розлите молоко — погана прикмета. Курт обережно обійшов білу калюжку і тільки внизу повернув вимикач. У кінці підвального коридора вузенькі дерев'яні сходи збігали нагору — там приміщення колишнього винного льоху з замурованими вікнами. Курт вимкнув світло й почав повільно підніматися сходами. Рука мимоволі потяглась до задньої кишені штанів, стисла холодний сталевий предмет. Це подіяло заспокійливо. Постоявши трохи в цілковитій темряві, Курт відчув, що він тут сам. Знову тернув сірником — старе ліжко,

матрац без простирадла, дві акуратно складені ковдри, третя кинута абияк. Чи не вона була в Павела в рюкзаку?.. На столі — свічник з недогарком свічки, поряд — хлібина, шматок сала, загорнений у папір, горнятко з маслом, бідончик, схожий на той, що його ніс Павел дядькові. Курт підняв кришку — бідончик був повний молока!

Он воно як! Вогник сірника обпік йому пальці, але Курт помітив, що на ящику, який правив за нічний столик, щось блиснуло. Він завмер: кришталева камея в срібній рамочці! На бога, як тут опинилась ця річ із дядькових скарбів? Помилка виключається — ще хлопцями вони з Гансом обнишпорили кожний куточок «Ротти» і, звісно, кімнати, в яких мешкав дядько, і Курт добре запам'ятав цей рельєф жіночої голівки. Невже таємничий нічліжник украв його з дядькової кімнати? Чи, може, дістав як подарунок? Ні, чоловіки не даруватимуть один одному жіночі прикраси... А якщо тут ночує жінка?..

Він витяг з-під койки валізу, відкрив її — поношений светр, чоловіча білизна, кілька дрібничок. На споді книжка: «Диференціальне числення».

Що тепер? Повернути дядькові камею й запитати, що він про все це думає? Курт відразу ж відкинув це: якщо дядько, хоч у це й не хочеться вірити, надає комусь таємний притулок, і якщо тут замішана людина, на яку Курт має серйозну підозру, він цим зробить подвійну помилку: попередить і дядька, й незнайомця, що схованку викрито.

Він засунув валізку назад під ліжко, ретельно позбирав після себе кинуті сірники й вийшов у вестибюль. Надворі було майже темно, із двох освітлених вікон на другому поверсі падали на моріжок жовті сяйні смуги. Курт крадькома пройшов попід самим будинком. Як добре він зробив, що поставив мотоцикл у сараї! Якщо дядько скаже Павелу, що хвилин десять тому звідси пішов його племінник, Павел міг би звернути увагу, що він їде тільки тепер. Для певності Курт провів мотоцикл через браму й чималий шмат дороги тягнув його уздовж лісу. Нарешті озирнувся: «Ротта» тьмяно біліла вдалині на тлі темного неба, очі двох вікон сяяли в мороку ночі.

Тільки тепер Курт натиснув на стартер і повільно, не форсуючи мотора й не запалюючи фар, поїхав у бік долини.

Через якийсь час під колесами мотоцикла зарипів пісок, що ним посипали доріжку від воріт до входу в віллу.

Курт поспішив нагору, розчинив двері Гансової кімнати. Там нікого не було, майже чверть кімнати займало чорне крило рояля. Поміж письмовим приладдям на Гансовому столі він враз побачив знайомий овальний рельєф. О прокляття, адже тільки півгодини тому... Ага, таж це скляна копія камеї, жіноче обличчя тут схоже на Лізу. Мабуть, Гансерле вициганив цю річ у дядька.

Курт повернувся до своєї кімнати навпроти. Почув кроки на сходах: Гансерле ніс із кухні чашечку кави. Курт покликав брата до себе.

— Ну, що ти виходив? — нетерпляче спитав він.

— Уяви собі, цей ніж справді належав Павелу!.. Він гадає, що загубив його десь «Під іконкою». Біля самого кордону, де колись на лісоруба перекинувся віз із деревом.

Курт завмер.

— Він сам це сказав?

— Звичайно. Він якось збирав там гриби, а коли повернувся додому, ножа вже не було. Але ти міг би, зрештою, сказати, як той ніж потрапив до тебе. Не знайшов же ти його саме там!

— Я ні...— Курт неуважно покрутив ручку радіо; якби Труда чи хтось із батьків випадково проходили коридором, вони могли б почути цю розмову, а це ні до чого.— Але наші хлопці із секретаріату мали зустрітися з деким із рейху. На кордоні вони наскочили в темряві на двох людей, які переправляли в Німеччину антигітлерівські листівки. Дійшло до бійки, тим двом пощастило втекти назад, на цей бік, залишився після них тільки загублений ніж. Твій, Гансерле,— можеш сміятися. Один із тих двох був здоровань, справжній борець, високий, принаймні метр дев'яносто.

Гансерле сьорбнув охололої кави, від хвилювання язик у нього став сухий, мов терпуг.

— До речі, я маю ще один сюрприз.— Курт витяг з гаманця складений папір. «Довідкове бюро Коттбуса»,— прочитав Гансерле заголовок офіційного листа німецькою мовою, надрукованого на машинці.

«У відповідь на запит про Петера Форманна». Очима пробіг опис розшукуваної особи, Курт пальцем ткнув в останню графу з висновком бюро:

«Громадянин під таким прізвищем і такого віку в межах міста Коттбуса за даними поліції не зареєстрований». Печатка, підпис.

— Звідки це в тебе?

— А як ти гадаєш, що я робив так довго в рейху?

— Павел у більярдній сказав, що Форманн повернувся до Німеччини на другий день після того, як я розбив машину з дядьком...

Курт стукнув пальцями по столу.

— А я скажу тобі, зворотна дорога була для нього значно коротша. З кілометр, а може, й менше.

— Не розумію.

— Вгадай, де поселився пан Форманн? Голову даю на відруб, якщо це не так! У дядечка Йоахіма — в отій замурованій комірчині, де дід тримав вино.

У Гансерле налилося сльозами праве око.

— Ти ще скажеш, що дядько його там переховує!

— Ясно, що він не має про це уявлення. Зате Павел носить своєму двоюрідному братикові харчі.

— Звідки ти все це знаєш?

— А я був у дядечка в гостях, саме їду звідти.

— Отже...

— Або цей пройда назвав фальшиве ім'я, або він приїхав зовсім не з Хотебуза. Або те й друге разом.

— Ідея, Курте! — в захваті вигукнув Гансерле.— А що, якби ми почали вивчати криміналістику й відкрили удвох з тобою контору детективів?!

— Щоб заробляти на сірники? Справді блискуча ідея. Але випити за наш спільний успіх усе-таки можна.— Курт витяг із шафи пляшечку «Мартеля», на стіл перед Гансом з виляском поклав якийсь папірець.— Якщо вже сьогодні день фейєрверків, то ось маєш ще одну, останню ракету...

«Громадяни Німеччини,— приголомшено почав читати Гансерле, рядки стрибали в нього перед очима,— балачки Гітлера про мир — лише цинічний обман... німці, якщо ви любите свою батьківщину, схаменіться й єднайтеся... тільки скинувши режим сваволі й насильства...»

— Що це таке? — Повіка в Ганса тепер сіпалася не перестаючи.— Звідкіля це?..

Курт на мить відвів очі.

— Від нашого секретаріату. Листівки надіслали із рейху з проханням допомогти розшукати автора або принаймні тих, хто переправляє їх до Німеччини. Є підозра, що це свинство друкувалося в Чехословаччині. А тепер уяви собі, Гансерле, що я... що ми разом стоїмо на крок від викриття цієї справи, за яку я міг би одержати рицар-

ський хрест... Prosit! [1] Хай пощастить нам довести діло до кінця! — Курт вихилив чарку, Ганс і собі випив.

Курт знову потягся до пляшки, але несподівано перекинув її. Мимоволі поклав руку собі на горло — жестом, невластивим для нього.

— Хлопче...— він глянув на годинник.— Почекай тут, за чверть години я повернуся! — Він швидко збіг униз сходами, за хвилину почувся гуркіт мотоцикла.

Перед воротями фабрики Курт різко розвернувся, черкнувши підошвою дорогу. Мотоцикл він залишив на майданчику перед прохідною.

— Ключі від друкарні, пане Мархвіца!

Зустрівся з трохи здивованим поглядом сторожа: оце тепер, у суботу ввечері? Шовініст Мархвіца рідко розмовляв із чехом Перною, але в житті всяке буває; якщо ненароком він кипе слівце про несподіваний візит до друкарні молодого шефа, це може зіпсувати всю гру.

— Мені треба записати тип і номер друкарського верстата,— крізь зуби процідив Курт.

З вікна кімнати, де працював Перна, він побачив, що Мархвіца у своїй заскленій будці знову схилився над газетою. Потім Курт і справді записав номер верстата і, не поспішаючи, зібрав на столі та в шухлядах регала кілька друкованих матеріалів, яких там лежало чимало. Ніхто й не помітить, якщо зникне якийсь примірник весільного оголошення чи повідомлення про смерть, запрошення на збори чи афішки з програмою олтавського кіно «Ілюзіон».

— На добраніч, пане Мархвіца.

Сторож зірвався з крісла, вклонився.

Курт переступав через дві сходинки, кваплячись нагору, до колишніх дитячих кімнат. Ганс почув його кроки й відчинив двері в коридор. Коли брат розіклав на столі друковану продукцію, він зрозумів його намір і з захопленням узявся допомагати. Це ж першокласна пригода, в якій він сам відіграє неабияку роль! За текстом листівки почали шукати шрифт такого ж розміру й типу. Тільки у двох матеріалах знайшлися рядки, складені з тотожного шрифту: на одному з жалобних повідомлень та на афішці з програмою олтавського кіно.

— У тебе немає збільшувального скла, Гансерле?

Ганс охоче приніс із своєї кімнати лупу. Нахилили

[1] Твоє здоров'я! *(Нім.)*

абажур настільної лампи, слово за словом шукали в тексті листівки яку-небудь пошкоджену літеру. В тиші було чутно, як порипує іржавий прапорець-флюгер на башточці вілли.

— Ось воно! — І справді: в літери «р» ніжка була трохи пошкоджена, певне, якимсь гострим металевим предметом. Курт схопив афішу. Марно: всі «р» у порядку. Присунув до себе жалобне повідомлення вдови Герцогової, через збільшувальне скло уважно розглянув кожну літеру.

— Хлопче! — рука в нього тремтіла.— Подивися сам!

Гансерле ще нижче нахилив лампу. Ніжка однієї з літер була немовби перекреслена в тому ж самому місці, що й на листівці.

Курт машинально взяв пляшку з коньяком і ковтнув просто з шийки. Такого порушення ним домашнього етикету Гансерле не пригадував.

— Ти тільки подумай! *На нашій власній фабриці!* Фантастично...— Раптом Курт витягнув брата з-за столу і схвильовано вхопив його за вилогу піджака.— Гансерле, дай слово честі, що ніде й слівцем не прохопишся про це! Інакше капут і батькові, і мені, і нам усім — катастрофа для всього підприємства!..

— Не розумію, хіба ми могли знати, що хтось із працівників...

— Доведи це гестапо! — вигукнув Курт і, наповнивши чарку, вихилив її.

— Тобто як? Яке воно має відношення...

— Есдепе негайно повідомить про це рейх, адже я казав тобі, що листівку надіслано звідти!..

Скло в книжковій шафі тоненько задзвеніло, коли Курт широкими кроками почав міряти кімнату з кутка в куток.

— Зрозумій: *я сам*, тобто ми самі повинні виступити з цією сенсацією...— Він втупив гострий погляд у Ганса.— В усякому разі батько й син Перни цим ділом самі собі підписали вирок.

Гансерле запитливо дивився на Курта.

— Обидва підуть за грати того ж дня, коли німецька армія вступить до Олтави. А чим буде концтабір для них і для всієї їхньої сім'ї, коли зважити на таку їхню діяльність, я тобі, мабуть, можу не пояснювати.— Курт черкнув себе долонею по горлу.

Комірець зненацька почав давити Ганса. Його погляд мимоволі прикипів до столу: чорна друкарська фарба на

хрестику перед заголовком жалобного повідомлення блищала проти світла.

— Вся сім'я... і Ліза? — спитав він кволим голосом.

— Ліза не живе з ними,— спохмурнів Курт.

— А... а Форманн? — затинаючись, видушив Гансерле.

Курт криво посміхнувся.

— Для німця, який спокійно зраджує свою націю, шибениці замало. Але це вже буде не наш клопіт...

— Але ж... спершу треба мати його в руках!

— Це залиш на мене, Гансерле,— Курт торкнувся братового плеча, і в Ганса мороз пробіг поза спиною.— Завтра неділя, за завтрашній день ми нічого не встигнемо. Але в понеділок...

Він підвівся. Ганс чомусь не насмілився звести очі й мовчки дивився на широко розставлені чорні чоботи на килимку.

— Гансе,— почув він над собою якийсь урочистий братів голос,— ти багато допоміг мені в цій справі. Залишається найголовніше й найтяжче: Форманн. Хочеш докласти до цього рук? Ти маєш на це право.

У Ганса затремтіла щелепа, і він змушений був міцно зціпити зуби.

— Ні, Курте. Мабуть, мені не слід переоцінювати себе. Я для таких справ не підходжу...

— Що ж, не буду силувати. Думаю, все пройде гладенько. Кращої пастки для цього Павелового двоюрідного брата й не придумаєш. Замурована комірчина в особняку на краю світу! Якби ця свиня сховалася десь в Олтаві, все було б не так просто.

— А дядько?..

— Сама доля за нас: хазяїн кульгавий, до того ж майже не встає з ліжка. Будь благословенна мить, коли ти, п'яничко, врізався в сосну, дивлячись уперед, мов справжній мужчина. Якби не ти, Гансерле, цей мерзотник довго міг би ще друкувати листівки на нашій фабриці і спокійнісінько передавати через кордон!

Нарешті Гансерле залишився сам у кімнаті. Облизав пошерхлі губи. Курт великодушно залишив пляшку дорогого коньяку. Гансові коньяк не дуже смакував — одного разу йому було від нього дуже зле. Але тепер він і не подумав налити його в чарку, а просто напився — зовсім так, як перед цим Курт.

Через якийсь час помітив, що знову сидить за столом у своїй кімнаті, ніби паралізований, з розпашілим лобом.

На мить Гансерле міцно стулив повіки. Може, все це тільки поганий сон? Ні, не сон: надворі перед віллою почувся тріск Куртового мотоцикла і за мить стих у напрямі міста.

Курт поїхав організовувати *ліквідацію людини...*

У Ганса похололи руки. Таємна державна поліція Німецької імперії. Хто не знає, що́ стоїть за цими словами... Курт, цілком очевидно, поїхав до секретаріату олтавського відділення Есдепе, щоб розпочати акцію, яка рано чи пізно закінчиться *вбивством...*

Холод пробіг у нього по спині — від потилиці аж до крижів. Чимало років минуло відтоді, як вони з Куртом переживали період палкої дружби, братньої любові, разом із захопленням читали книжки про індіанів, лазили по скелях над Олтавкою, в різних таємних місцях, які паносили на ретельно зашифрований план, закопували скарби вартістю гелерів у п'ятдесят, щохвилини відчуваючи потребу скріпити спільну таємницю — на все життя! — міцним потиском правих рук, котрі треба було різко перебити лівими руками. Куди вони поділись, ті безтурботні часи?

Гансерле походжав по кімнаті, заклавши руки за спину і втупившись у підлогу, застелену невеликим барвистим килимком. Навколо нього вони разом із Павелом колись прокладали колії електричної залізниці, тоді цей прямокутник виступав у ролі станції, аж поки одного разу Дід Мороз не приніс справжню залізничну станцію з бляхи; там був навіть начальник із розмальованої глини. Новорічний подарунок Гансикові Вернеру, якого всі звали Гансерле, нині співучаснику фізичної ліквідації людини, а цілком можливо, що іще двох чоловік...

Він спинився біля стіни, на якій висіло яскраво розмальоване серце, облямоване зробленим із фанери орнаментом. Серце було вирізане лобзиком, у віці, коли хлопці захоплювались вирізуванням, Павел подарував йому цю не дуже витончену, але зворушливу річ, зроблену, очевидно, за ескізом діда Кроліга і, можливо, за порадою Перни-старшого, щоб принаймні символічно віддячити Гансерле за частування під час їхніх ігор у віллі. Механічним рухом Гансерле відчинив маленькі дверцята посередині. Там був приклеєний портретик чарівної Мей Вест [1].

---

[1] Американська кінозірка.

Стіни кімнати раптом наче навалились на нього, почали душити. Він накинув пальто, насунув на очі капелюх із скрученим шнуром і вийшов надвір. Десь угорі «Ротта» і садиба Пернів під чистим небом купаються в ясному сяйві місяця, а тут, у долині Олтавки, здавалось, осідала крижана нічна імла з усієї околиці; навіть ранкове сонце часто заставало тут туман.

Ганс марно кутався в демісезонне пальто, холод ішов ніби звідкілясь із середини.

Шерлок Холмс і доктор Ватсон...

Він поспішав передмістям Олтави, засунувши руки глибоко в кишені. Голова пашіла. Він стискав замерзлі кулаки, даремно силкуючись дати лад думкам, міркувати тверезо, відкинувши емоції. Почалося все, як захоплююча гра, а тепер ідеться про людське життя. А може, і про три відразу...

Почулись чиїсь кроки — кілька чоловік ідуть строєм. Гансерле насторожився. Командир, за ним — чотири ряди по двоє — восьмеро в цивільному вбранні. Більшість — у штанях-гольф, один у коротких шкіряних, двоє в білих гетрах. Можливо, члени таємного Легіону судетських німців, а може, й новосформована Freiwilliger Schutzdienst, яка досі безрезультатно домагається легалізації. Вони могли б і просто йти тротуаром, і ніхто б на них не звернув уваги. Проте ніхто не забороняє ходити проїжджою частиною вулиці, навіть колоною по двоє. Тому вони ходять саме так, і місто знає про них. Ми тут, мовляв, готові — рішучі й суворі чоловіки, що добровільно підкорились залізній дисципліні. А коли настане та жадана хвилина, нас буде вже не вісім, а тисяча, і тоді тремтіть ви — жандарми й фінінспектори, євреї, члени чеських спортивних організацій і колишні легіонери, але перш за все — ви, котрі взяли для себе за девіз проклятий серп і молот...

Останнього в колоні Гансерле знав: швець Пашітка. Маленький чоловічок, винувато втягуючи голову в плечі, він ледве встигав за іншими. Видно, з примусу пішов на це маршірування і тепер із скуйовдженим чубом підтюпцем поспішав за колоною, маючи вигляд скоріше нещасного, аніж упевненого у своїх силах. Пашітка ступав, втупившись у п'ятьох чоловіків попереду себе, щоб не зустрічатися очима з чехами-замовцями, які тепер, мабуть, перестануть ходити до нього.

Гансерле мерзлякувато підняв комір пальта. Яскраво освітлений майдан вабив його ілюзією тепла, молочна за-

пона туману не витримувала конкуренції тисячоватних ламп на високих стовпах — предмет гордощів олтавської міської управи. Навколо ліхтарів був імлистий, різнобарвний по краях ореол. Легенький дощик сіявся на старовинний барокковий басейн у центрі майдану, на колону, поставлену колись давно після пошесті чуми, на дерев'яні кістяки порожніх яток, що чекали вже недалекого різдвяного ярмарку. Гансерле швидко перетнув навскоси майдан, кинувши оком на другий поверх будинку з вузьким фасадом: ось в одному вікні спалахнуло світло, за шибкою промайнула жіноча постать. Невже він ніколи не зможе забути цю частину майдану і цей будинок? З болем подумав, що саме Ліза — єдина жінка в світі, яка могла вивести його із зачарованого кола таємних страждань... Світло знову погасло, це добре: мабуть, Ліза щойно зайшла в ательє щось узяти; якби там у гостях був якийсь чоловік, вони б зашнули фіранку...

Ні, сьогодні цей гість не міг бути Куртом. Сьогодні в його душі немає місця для любовної туги, він захоплений зовсім іншою пристрастю... Саме таких німецьких молодиків чехи називають вурдалаками...

Вранці Гансерле прокинувся змучений безсонною ніччю і кошмарами на світанку, коли йому, нарешті, пощастило на годинку задрімати. За спільним недільним сніданком він сидів мовчки, уникаючи дивитись Куртові в очі; на щастя, брат одразу ж після сніданку вийшов з кімнати, і незабаром знадвору почувся звук стартера, ще і ще раз: охололий за ніч мотор мотоцикла не хотів заводитись.

Ганс відчув, як десь у потилиці народився й почав розливатись по тілу холод. Треба діяти. Він дістав із кишені скляну копію камеї, відкрутив ковпачок з авторучки, на матовому зворотному боці камеї написав друкованими літерами: *«Ви в небезпеці, негайно змініть житло! Друг»*. Форманн, який знайшов притулок у домі Перни, упізнає немудрий виріб когось із цих склярів, зрозуміє, що його попереджає людина, яка хоче йому допомогти.

— Надворі гарна погода, я піду погуляю.

— Будь обережний, Гансерле,— байдуже мовила мати, погладивши його по щоці звичним рухом, як це робила й п'ятнадцять років тому.

Після ряду похмурих днів сьогодні знову визирнуло сонце; червоні дуби — вони ще не погубили листя напередодні зими — золотом горіли під його променями. Гансерле навпростець піднімався схилом до «Ротти». Адже

дядько лежить там такий самотній, а Гансерле все-таки винен перед ним, його мучать докори сумління...

Мучать докори сумління...

Отам праворуч за смугою лісу, над тихим луговим косогором, стоїть садиба Пернів. Павела сьогодні не буде вдома, учора Ганс чув у більярдній, як він голосно лаявся: «Під три чорти це кляте бетонування! І неділі вільної немає, виконроб каже — візьмете інший день. Плював я на вихідний у будень!»

«...Того самого дня, коли німецька армія займе Олтаву...» Якщо я тільки взагалі доживу до того дня...

Старого Перни теж не буде вдома; по неділях уранці він надіває чорні в смужечку штани та святковий суконний піджак — це Гансерле знає від Павела ще з тих часів, коли вони звіряли один одному подробиці свого родинного життя. Цей піджак служить старому Перні ще з весілля, він не зношується, бо пошитий із першокласного англійського краму, купленого у фірми «Моргенштерн» у Танвальді. Перна придбав його тоді, коли чехословацька вовна ще не подорожчала вдвічі внаслідок мандрівок до Манчестера й назад. У своєму святковому вбранні приходить по неділях Якуб Перна до кав'ярні найкращого олтавського готелю «Золотий лев», щоб над склянкою місцевого бургундського перечитати всі чеські газети, та ще й генлейнівську «Die Zeit»,— адже треба знати й те, що пишуть вороги...

Фактор Якуб Перна і Курт. Викине його Курт під якимось приводом з друкарні чи вдаватиме, ніби нічого не знає, і за Перною на кожному кроці стежитимуть чиїсь невідступні очі, щоб натрапити на слід інших можливих діячів антигітлерівського опору?..

«...Для німців, які зраджують свою націю, шибениці замало...»

Гансерле проковтнув слину, рука мимоволі торкнулась кишені піджака, намацала овал скляного рельєфу...

За порослим травою горбом виринув червоний дах «Ротти».

16

Холодна вогкість нічного лісу настирливо пробивалась під пальто. Простуючи з Олтави до «Ротти», Петер Форманн відчував її всім тілом, аж до намоклих череви-

ків. Чашку чаю, ліжко з матрацом, загорнутися в ковдру і спати — сама думка про це могла б зігріти, якби не...

В кишені він намацав копію «Скляної дами» — приголомшливий сюрприз сьогоднішнього ранку. Вчора ввечері він, змучений, ледве дошкандибав до койки й заснув, навіть не розглянувшись як слід довкола. Тільки сьогодні вранці із виявленого на скляній прикрасі попередження він зрозумів, що спав на бочці з порохом. Піддавшись паніці, вибіг із погреба й подався далі від «Ротти»...

Те, що він не подбав про новий, надійний притулок того ж таки дня, коли пішов від Пернів, просто непростима легковажність. Він поступово забув про обережність, звик до цього житла. Поки господар лісового замку лежав у лікарні, риск ще не був надто великий. Та одного вечора Петера привітали освітлені вікна на другому поверсі. Що тепер? Може, як і було задумано спершу, тихенько скласти свої скромні манатки та й забратися із склепу серед дощової ночі? Але навіть дикий звір має десь притулок, захищений бодай гілками від негоди. Ще одну, останню ніч перебуде він тут, а наступного дня залишить лісовий замок... Та нічого лихого не сталося, а нового житла наступного дня він так і не знайшов. Ще одна ніч у «Ротті», потім ще і ще. До освітлених вікон можна звикнути, а продуктові передачі від Пернів, коли скромний грошовий запас катастрофічно тане, особливо були доречні.

І раптом цей шок сьогодні вранці... Добре попобігавши по місту, Петер, нарешті, натрапив на надійного, здавалося, чоловіка на околиці Олтави в районі Пардуски. Всю другу половину дня він, ніби щось підганяло його, про всяк випадок шукав, хоч і марно, ще один тимчасовий притулок. І справді: коли надвечір прийшов, як домовилися, на Пардуску,— будиночок на крутій вулиці стояв замкнений і темний, а господаря не видно було й сліду. Мабуть, той чоловік передумав. Та чи можна з того дивуватися? Мало хто хоче тепер ризикувати: німці бояться нацистів, а чехи — поліції. Тому для Петера над кожним його тимчасовим притулком нависає тінь непевності. Навіть коли хтось і пропонує дах над головою незнайомій людині, де запорука, що комусь із домашніх не спаде на думку піти через задню хвіртку в поліцію?..

Петер безпорадно спинився на вибоїстому тротуарі Пардуски. Що його робити? Ночувати ще раз у «Ротті» було надто небезпечно; краще забрати речі і якось

перебитися цю ніч. А завтра?.. Може, й справді не залишиться нічого кращого, як два-три дні погостювати в Хельги Краус, як запропонував один олтавський німець, па якого можпа покластися. Будиночок із двома серцями звик до частих чоловічих візитів, хто зверне увагу на ще одного гостя?

Форманн ішов знайомою дорогою, місто лишилося десь позаду. «Чоловіче, а чи не збожеволів ти, що повертаєшся до «Ротти»? — раптом подумав він. Проте завтра ситуація може скластися ще гірше, і тоді доведеться, крім усього іншого, розпрощатися зі своїм скромним майном. І чому ранком він не взяв із собою валізки? Тільки ж тепер пізно докоряти собі...

Форманн дійшов до верхнього кінця просіки, до місця, де він завжди відпочивав. На заході над обрієм стояла бліда заграва від олтавських ліхтарів, ніби в долині і справді лежало велике місто. Він кинув сигарету й рушив далі; тепер до «Ротти» було вже недалеко. Ліс поглинув його і одразу ж схопила серце якась дивна туга. Можна було б сподіватися, що за кілька останніх довгих місяців, коли вже доля примусила його провести пе менше половини часу просто неба, він зживеться з природою, і в ньому пробудяться давні інстинкти, що допоможуть орієнтуватись навіть у глибокій пітьмі, як вовку чи лисиці. І все ж у нічному лісі його ніколи не залишало відчуття непевності. Можливо, це відчуття підсвідомо викликали вроджені вади здоров'я: людина, що веде життя нічного контрабандиста, повинна була б мати серце, яке краще долає втому довгих переходів — часто з важким рюкзаком за плечима.

Він зупинився і, вже не звертаючи уваги на ритм власного дихання, почав прислухатись до лісової тиші. Це не був глибокий спокій, коли природа поринає в сон, а була тиша перед сутичкою з ворогом, що ніби чатував за кожним деревом. Кажуть, що тиша засніженого лісу абсолютна. Це не так, бо зимовий ліс теж живе: глухо гупне згори купа снігу, заскрипить гілка, трісне крижана бурулька... Що ж говорити про нічну лісову тишу в грудні, перед тим, як випаде сніг,— це приголомшлива глуха тиша, яка реве у вухах. Оце щойно Форманн відчув її і рвонувся всім тілом, коли з глибини хащ пролунав страхітливо тоскний, пронизливий крик, не схожий ні на людський, ні на звірячий. Звичайно ж, це сова. І все-таки серце в нього завмерло: не треба було повертатися! Лю-

дина не повинна спокушати долю... Він тільки заскочить у «Ротту» і одразу ж назад. З якогось іншого міста перешле Павелові кілька зашифрованих рядків в подякою за все, той уже якось зрозуміє, що й до чого. І наче, щоб заспокоїти Форманна, десь над вершинами ялин почувся далекий шелест крил і тоненьке «уть-уть-уть» — це дикі північні гуси мандрували далі на південь, до своїх нових збірних пунктів.

Ліс лишився позаду, над галявиною на тлі нічного неба ледве вирізнявся силует лісового замку. Ніде не світилося, пан Ротта, мабуть, давно спить сном праведника. Форманн пройшов брамою, надвірні двері були прочинені. Дивно: хоч вхідних дверей ніхто й не замикає, бо, як пояснив Павел, ключ від них загублений, відколи він пам'ятає себе, але їх завжди щільно причиняють, щоб нічний вітер не грюкав ними і не будив старого господаря замку. Видно, пан Ротта виходив увечері, щоб обійти садибу і глянути, чи не розвалилось іще щось у дворі за той час, поки він лежав у лікарні.

Петер Форманн повільно спускався темними сходами в підвальне приміщення.

— Halt! Wer da? [1] — Приглушений різкий голос наче аж шпигонув йому у спинний мозок. Миттю він обернувся й рвонув угору до вестибюля: спрацював інстинкт самозбереження. Але незнайомець біжить не за ним, а в протилежний бік, Форманн почув тупіт чобіт по дерев'яних сходах, що ведуть до його таємної спальні, потім голос, що покликав на допомогу, і одне-єдине слово чиєїсь відповіді: «Ідіот!»

І навіщо було так по-дурному ризикувати?.. У підвальному коридорі почувся тупіт кількох пар ніг — це вже бігли за ним. Швидше до лісу! Але ж ні, там його спіймають, хто зна, скільки їх тут... у них, певне, є ліхтарі, а він не такий добрий бігун; після того нападу на кордоні в ньому постійно живе страх... він один проти багатьох, вони зацькують його, мов зграя вовків оленя, цього разу його не порятують сила й відвага Павела Перни...

Сходами з вестибюля він вибіг на другий поверх: де ж кімнати, в яких мешкає Ротта? В цю мить під одними дверима засвітилась вузенька щілина. Не розмірковуючи, він кинувся туди — які вже вагання, коли на п'яти наступає смерть!..

---

[1] Стій! Хто тут? *(Нім.)*

— Пане Ротта, я в скрутному становищі, сховайте мене! Я не злочинець, я вам усе поясню...

Сонний господар навпомацки зав'язав шнур халата, інстинктивно крутнув за спиною Форманна ключ у замку. Цей чоловік його знає? Обличчя незнайомця, здається, трохи знайоме йому, але звідки? І в цей час сходи застугоніли під важкими чобітьми. Життя інколи розставляє такі пастки, коли не лишається нічого іншого, як діяти за інтуїцією, а вона досі Ротту не підводила. Старий мовчки показав незнайомцеві вхід до ванни за спальнею, потім рвучко відчинив двері в коридор і увімкнув світло. Він побачив постать захеканого молодчика в чоботях, другий намагався відчинити замкнені двері сусідньої кімнати.

— Тут у вас ніхто не ховається? — Він спинився.— Тобто...

Фон Ротта не повірив власним очам.

— Та як ти смієш?.. Серед ночі в моєму домі? Геть звідси! — вигукнув він, піднявши руку. Сходами тупотіли вгору інші молодики, розпалені нічною гонитвою. І враз перед ними виріс розгніваний господар лісового замку — тільки тепер вони побачили, що в запалі переслідування зайшли надто далеко.

— Це нечувано! Де ваш командир? Хай негайно ж з'явиться сюди! А ви — геть звідси, поки я не зняв зі стіни двостволки!..

Переслідувачі зніяковіли, трохи відступили. Прокляття, зіпсувати першу справді серйозну акцію, яку командир так добре організував...

У вестибюлі почулись роздратовані голоси, лайка, потім сходи зарипіли під чиїмись кроками, і Ротта здивовано лапнув рукою по дерев'яній панелі: ні, це не галюцинація після недавнього струсу мозку...

— Даруйте, дядечку. Спробую вам пояснити...

— Так поводяться дикуни, а не члени родини Вернерів! — вигукнув Ротта, не даючи Куртові закінчити.— Це ваша партія вчить вас так поводитись?!

— Ви повинні зрозуміти, дядечку. Ми шукаємо тут... Ідеться про ворога рейху! Наша служба батьківщині...

— Це якесь нічне цькування людей! Це свинство, хоч ти й намагаєшся прикритись високими словами. Ти зовсім заплутався в понятті батьківщини: і ти, і всі члени твоєї сім'ї народилися тут, у цій країні!

— У німців одна батьківщина, хоч би де вони жили: нова велика Німеччина...

— Найкраще було б, якби ти переїхав звідси туди, куди тебе тягне серце,— перебив його Ротта.

— Немає потреби. Я опинюся там і без переїзду. Разом із родичами, з нашою паперовою фабрикою і, якщо дозволите, разом із вами, дядечку...

— Я не маю наміру вести далі цю дискусію, я тебе не запрошував сюди! — Фон Ротта розмовляв з Куртом, стоячи на дверях.— Якщо твоя хуліганська зграя з'явиться знову, я викличу жандармів!

У Курта на обличчі заходили жовна, але він примусив себе говорити спокійно.

— І все ж таки я гадаю, вам треба переглянути свою позицію саме як німця. Адже хтось знайшов у «Ротті» притулок — не знаю, з вашого відома чи без нього. Це не був якийсь волоцюга, можна майже напевне сказати: йдеться про зрадника, ворога нашого руху! Мої хлопці його сполохали, і він кинувся навтьоки. Вони чули кроки на сходах, схоже, що він хотів сховатись у вас. Проте я сумніваюсь, що ви надали б йому притулок, якби знали, хто він такий!

— На місці того чоловіка я ховався б не в чужому домі, а в лісі. Сподіваюсь, йому пощастило це зробити. А ти, будь ласка, запам'ятай: я ніколи не змирюся з цькуванням людей і зовсім не відчуваю себе через це гіршим німцем, ніж будь-хто з ваших. У мене ніколи не було ілюзій щодо твоїх політичних переконань; я сказав би тільки, що тобі надто подобаються деякі речі.— Ротта, не прощаючись, повернувся до Курта спиною й голосно клацнув ключем у замку.

Підійшовши до книжкової шафи, Ротта знайшов між томом Клопштока і п'єсами Шіллера пляшку бенедиктину; тремтячою рукою налив чарку, випив, потім налив ще. Дивно. Ще вчора він не міг навіть краплі взяти в рот. Старий погасив світло і в темряві підступив до вікна. Спершу глуха пітьма засліпила його, та за хвилину він розрізнив зубчату лінію на тлі трохи світлішого неба. Ліс. Побачив кілька постатей, що якось мляво брели лугом до лісу, почув голосну лайку, і нарешті лісовий замок поринув у глибоку нічну тишу...

Ротта десь знайшов електричний ліхтарик, спустився у підвал, потім піднявся вузькими дерев'яними сходами нагору. В кімнаті було накурено, на підлозі валялися свіжі недопалки, в кутку стояло ліжко зі складеними на ньому ковдрами. Відкрутив кришку повного термоса: чай

із ромом був і досі гарячий. Помітив столовий прибор і знайому каструльку; ти бач, це та сама, в якій Павел інколи приносить йому щось смачне із дому.

Він вийшов з підвалу і для певності походив трохи перед будинком. Навколо заліг глибокий спокій, крізь вологу темряву сіялась легенька мжичка, місячне світло вже пробивалося з негустих хмар. На узліссі тріснула гілка, потім знову — звідти почулися чиїсь несміливі кроки. Ротта досить довго жив серед лісу, щоб на слух відрізнити людську ходу від звіриної. Хвилинку зачекав. На галявину вийшов олень. Зупинившись посеред дороги, що вела в Олтаву, він підняв голову і, мов вирізьблений з каменя, стояв непорушно, задивившись на будинок.

Ротта повернувся в дім; нічого іншого не лишається, як знову обзаводитися ключем до вхідних дверей.

Він зайшов до своєї спальні, відчинив двері до ванної кімнати й кивнув незнайомому гостеві. Пильно глянув на нього.

— Я наче десь бачив вас...

— Я... якийсь час був вашим сусідою...— Форманн тривожно озирнувся.

Ротта жестом заспокоїв його.

— Сподіваюся, що повітря чисте. Скажіть, це ви...— він долонею потер лоб, тільки зараз усвідомивши, що в нього дуже розболілась голова,— це ви мене тоді... після тієї аварії?..

Форманн кивнув.

— Спасибі за допомогу. Ви мусили добре попотіти, щоб притягти мене сюди. Непритомна людина дуже важка...— він глянув на молоде неголене обличчя, схвильоване після щойно пережитої небезпеки.— Гадаю, вам слід було б пояснити...— Він машинально розгрібав попіл кочергою, під темними головешками зажевріли гарячі вуглини, за мить спалахнуло полум'я.— Проте можна обійтися й без цього. Як би не звучало ваше пояснення, але після сьогоднішньої ночі вам доведеться залишити мій дім, де ви, очевидно, знайшли таємний притулок. Це буде краще і для вас, і для мене. Мабуть, ви зрозумієте мене: я не маю наміру розповідати комусь про подробиці нашої зустрічі, але хочу бути спокійним. Мене зовсім не захоплює перспектива, щоб у моїй ветхій домівці знайшла оселю якась зовсім незрозуміла для мене іредента...

— Я шкодую, що завдав вам такого клопоту. Але, на жаль, тривоги таких людей, як я, часто зачіпають і наше

оточення. Щось мені наче підказувало вже не повертатися сюди, треба було послухатись того внутрішнього голосу.

— В англійців є прислів'я: «Не плачте над розлитим молоком, у ньому багато води». Хіба ви не можете зареєструватись як емігрант?

— На жаль, ні. Доля людей без батьківщини буває складною.

Ротта налив дві чарочки бенедиктину.

— Я сказав би, важливіше те, як людина сприймає життєві ускладнення, аніж те, якими вони є насправді. Ви куди маєте піти?

— Та що-небудь знайдеться...— Форманн глянув на годинник.— Мені треба було б зникнути, перш ніж розвидниться.

— І справді так буде найкраще. Не виключено, що верховода цієї банди організує вранці якусь ширшу облаву, ніж та, на яку спромоглися його недосвідчені молодики. І якщо дозволите дати вам пораду, не залишайтесь в олтавському краї. Я кажу це тому, що знаю тутешніх нацистів.

З обличчя Ротти було видно, що він хоче іще щось сказати. Нарешті зважився:

— Я не знаю, в чому полягає ваша діяльність, лише туманно уявляю, чого ви добиваєтесь...

Форманн знизав плечима, підвівся.

— Ви дуже допомогли мені, я цього ніколи не забуду. За останній час моє життя вже вдруге було під загрозою, і мені понад усе необхідно знати, що серед німців все ще є люди, яким можна вірити. Їх чимдалі меншає, та, на щастя, не дуже прибуває і тих, що тягнуться під свастику з переконання. Це рух, найбільшою рушійною силою якого є страх, але можна сподіватися, що, коли німці схаменуться, джерело страху зникне.

— Ви йдете з дерев'яними списами проти вітряків зла.

— Йдеться не про вітряки. Треба знищити джерело отруйного вітру. Знаю, що́ ви думаєте: мовляв, новітній варіант Дон-Кіхота. Може, й так, проте я не один, і до того ж не кожен здатний пасивно чекати катастрофу або топтати в болото принципи свого життя.— Він потиснув руку Ротті; раптом щось згадавши, витяг з кишені якусь річ. Здивований Ротта побачив венеціанську камею у срібній рамочці.

— Може, вам буде прикро, але Ліза Пернова подарувала це мені на щастя. У мене, мабуть, вже не буде нагоди зустрітися з нею. Зробіть мені таку ласку й поверніть їй цю річ — із моїм прощальним привітом...

— Якщо ви гадаєте, що цей талісман досі приносив вам щастя, то чи не хотіли б ви залишити його собі?

«Адже в мене є копія»,— подумав Форманн, але вголос промовив:

— Виконайте, будь ласка, моє прохання. І спасибі за все!

За кілька хвилин унизу грюкнули вхідні двері. Ротта погасив світло й визирнув у вікно. Темна постать з рюкзаком за плечима пройшла під брамою, звернула у протилежний від Олтави бік і швидко злилася з темрявою...

Ротта притулив до шибки болюче чоло; скло холодило, наче компрес. Навколишній морок, здавалося, повільно наповнив його самого. Морок — символ часів, що надходять. Це не присмерк германських богів, присмерк людей Німеччини. Що ж це діється з душею великого німецького народу, що німці полюють і цькують німців, наче звірів,— діти одного бога Вотана, спадкоємці традицій Парацельса, Канта, Гумбольдта?..

Не скидаючи халат, він ліг на диван, зчеплені руки поклав на гарячий лоб. Глуха тиша охопила його, повільно втягла в себе, здавалося, він сам став частинкою її. Але то була не тиша полегшення, яке сповнює серце, коли відлунає небезпека; вона скоріше схожа була на задуху перед близькою бурею. З якоюсь певною бідою, що вже впала на людину, ще можна позмагатись за допомогою конкретних засобів; важче, коли ти відчуваєш, як невідворотно наближається катастрофа, проте, твоя уява, що сподівається на якесь чудо, не спроможна визначити ані її розмірів, ані дальності дії.

17

В конторі почули, як надворі брязнув дзвінок приставленого до стіни велосипеда, потім хтось почистив черевики об залізну скобу. Зайшов листоноша, поклав на стіл стосик пошти.

— Прошу розписатись, пане надпоручику: знову маєте грошики.

Здивований Малець невпевнено підписав квитанцію.

— Хай Клічка зайде до мене в контору,— крикнув він у вікно підліткові, який розносив на будівництві питну воду.

Малець міряв кроками кімнату, намагаючись опанувати себе. На першому поштовому переказі в графі «Повідомлення для адресата» було написано: *«Повертаю позичені гроші»*. Розгублений Малець тоді спершу не зрозумів; по дорозі у штаб гарнізону він навіть заїхав до Биджова і тільки в рідному місті із соромом і гнівом установив, що зазначеної вулиці там взагалі не існує, а тим більше — людини, яка нібито надіслала йому переказ. Який безсоромний нахаба цей Карел Клічка, якщо може думати, що він, Малець, не поверне грошей! Клічка тоді пообіцяв, що далі гроші підуть вже з рук у руки. А тепер оце! Зрозуміло, що й інший адресант, тепер уже з Находа, так само фіктивний. Письмового повідомлення цього разу не було.

Клічка перевальцем зайшов до контори, стягнув робочі рукавиці: долоні під ними були червоні від іржі.

— Що це означає? Вже вдруге! — Малець ляснув по столу рукою з квитанціями і зустрівся з водянистими, ясно-синіми очима, які й не намагалися приховати переваги.

— А це, шефе, щоб мати певність, що ви будете платити Ружені. Щоб мені не довелося часом фінансувати якийсь *інший* ваш борг...

— Як ви зі мною розмовляєте? Хочете знати, хто ви такий? Ви шантажист!

— Обережніше вибирайте слова, пане надпоручику. Для ваших нервів буде краще, якщо ми житимем поряд у спокої й мирі, наче солідні комерсанти. На мене можете покластись, як на кам'яну гору: того самого дня, коли ви заплатите моїй сестрі Ружені повністю десять тисяч, я віддаю вам усі квитанції, і ми забуваємо цю історію.

— Дурний я був, що зв'язався з вами...

— Але ж усі ми люди, шефе. Якби не сталося у вас з Руженою цієї оказії, ми жили б собі спокійненько і дбали б кожен про свою роботу...

— Послухайте, чоловіче, я вже дещо бачив у житті, але ваше нахабство мене дивує. Як би ви не загриміли разом зі мною в разі чого...

Клічка сів без запрошення, і Мальцеві не лишалось нічого іншого, як сісти й собі.

— Зараз я здивую вас іще більше, шефе. У разі чого, як ви кажете — хоч воно й малоймовірно,— я в цьому ділі сухий. Тобто увесь цей номер ви самі вигадали; я — простий чоловік і до такого не зміг би додуматись...

Малець зціпив зуби, чоло в нього поблідло.

— Іще слово... іще одне, єдине слово, і я висаджу вами двері, ви, ви... бандюго!

Клічка зловтішно дивився на спотворене гнівом обличчя офіцера.

— Втихомиртеся, пане надпоручику, це ж у ваших інтересах. Якби до чогось дійшло — хоч воно й не дійде,— чим би я ризикував? Я, робочий чоловік, завжди знайду якесь діло для цих рук. А от вам до отого генерального штабу важкенько буде доскочити. І якщо я правильно міркую, то й сім'я вашої шановної нареченої теж не дуже радо вітатиме розжалуваного зятя...

— Це розбій... це... це... Як ви можете сподіватись, що вискочите з цієї афери сухим! Хіба ви не переказуєте мені грошей під фіктивними прізвищами?

— А яке це з мого боку шахрайство, хотів би я знати? Ви купуєте пісок на крону дорожче, ніж це коштує мені, а я вам ту крону повертаю. Оце так хитрий шахрай, що з усього гендля не має ані гелера зиску! З цього посміявся б і державний прокурор! А вигадані прізвища на переказах — це тільки для того, щоб листоноші не впадало в око, що виконробові посилає гроші його робітник...

Кам'янистою дорогою, що вела уздовж кордону, протрусився мотоцикл, із коляски виліз майор у польовій формі й попрямував до контори. Малець упізнав знайоме обличчя офіцера інспекції.

— Сюди йдуть! Забирайтесь, чоловіче, і не потрапляйте мені більше на очі... Швидше!

Клічка глянув у вікно, з розумінням підвівся, хвацько торкнувся двома пальцями кепки, якої не скидав увесь цей час.

— До побачення, пане надпоручику,— і не беріть усе це занадто близько до серця; хвилювання шкодить здоров'ю. Якщо ви гарненько поворушите мізком, то побачите, що вам зі мною пощастило. Назбираєте десять кусків, навіть пальчиком не поворухнувши, а мені, дурневі, по своїй доброті доведеться ще підшукувати Ружені нареченого, так що ваше сумління...

— Та забирайтеся геть, чи ви зовсім з глузду зсунулись!..

Майорові ноги зашаруділи на залізній сітці біля дверей. Клічка підбадьорливо підморгнув Мальцеві й вийшов з контори.

Інспекція скінчилася. Малець з майором повернулися з обходу по території укріплення. Майор переглянув щоденник будівництва.

— Чи не залишилось десь тут піску з ольбрахтицького кар'єру? Я не пригадую, щоб у ньому було стільки глини.

— Ми використали його весь, пане майор. Але повірте, він чим далі ставав гіршої якості, і тут економія була б ні до чого. Та якщо в Ольбрахтицях якість піску поліпшиться, я братиму знову звідти...

Мотоцикл із коляскою, нарешті, пострибав до наступного об'єкта лінії укріплень. Малець з радістю сів обідати за одним столом із теслярами; раптом він відчув, що не знає, про що б говорив з Руженою, якби вони опинилися на самоті. Після обіду для кращого травлення він на півгодинки приліг на залізному ліжку в конторі, де інколи траплялось ночувати, коли після нічних бетонних робіт не було охоти теліпатися в негоду аж два кілометри до польових казарм на схилі прикордонного гірського пасма.

Блузу Малець кинув на спинку стільця, руки поклав за голову. Через хвилину його свідомість, обтяжена останнім часом безперервними турботами, почала поринати в солодке забуття. Та в цю мить на столі задеренчав телефон, і Малець неохоче підвівся. Прокляте життя!

Почувся знайомий голос техніка, що наглядав за роботами в невеликому доті на самому кінці Мальцевої ділянки. Він повідомляв, що патруль затримав у забороненій зоні підозрілого чоловіка. Жандармський ротмістр хотів приставити його під конвоєм до свого начальства, але затриманий вимагає, щоб його відвели до Мальця.

— Біс із ним, ведіть сюди! Так і не дадуть із самого ранку взятись як слід за роботу,— шпурнув надпоручик трубку. Засинати на чверть години немає рації, вража доля останнім часом відмовляє йому навіть у зовсім маленьких, простих радощах.

Хвилин за двадцять знадвору почулися кроки й голоси: вартовий, наче незграбний кінь, всунувся до кімнати, зачепившись гвинтівкою на ремені об одвірок. Старанно виструнчившись, солдат-резервіст відрапортував надпору-

чикові, що якийсь муляр із сусідньої дільниці ходив на роботу з собакою, і собака винюшкував у лісовій сторожці на купі сіна підозрілого цивільного німця.

— У нього ми знайшли оце,— вартовий поклав на стіл пістолет.

— Введіть його й зачекайте надворі.

Вартовий вштовхнув до кімнати чоловіка з рюкзаком на спині. Малець здивувався: його інтелігентне, хоч і погано поголене обличчя, на перший погляд, відрізнялося від облич тих типів, що їх охоронці кордонів інколи ловлять при спробі перейти на той бік, і в чиїх очах здебільшого проглядає затята пиха.

— Ваше ім'я і прізвище?

— Петер Форманн.

— Що ви робили на кордоні в забороненій зоні? З пістолетом у кишені.

Чоловік на стільці хвилину думав, потім простуджено забухикав; Малець помітив, що руки в нього не перестають тремтіти.

— Мабуть, мені нічого іншого не залишається, як усе розповісти...

— Вам і справді нічого іншого не залишається. Для якої розвідки рейху ви працюєте?

Форманн перевів подих.

— Ні для якої.

— Для вас же буде краще, якщо ви згадаєте це.

— Якби я був фашистським агентом, як ви про мене думаєте, я, мабуть, знайшов би по той бік кордону кращий притулок, аніж купу сіна. Я просто занадто втомився й не зумів вчасно прокинутись.

— Цікаво. А звідки ви знаєте мене?

— Мені розповідав про вас Павел Перна.

— Що?! Послухайте, чоловіче, а що ви скажете, коли Перна в цю мить працює кроків за сто звідси?

Форманн пожвавішав.

— Сподіваюсь, він пояснить усе краще за мене.

Малець скептично похитав головою й відчинив вікно.

— Вартовий! — рукою він показав на навіс поряд із складом для заліза: хай арматурник Перна негайно прийде сюди.

За хвилину до контори перевальцем наблизилась кремезна постать із звішеними дугою руками.

— Петер! Це ти, хлопче?! — Павел бурхливо обійняв Форманна, притулився щокою до його обличчя. Малець

здивовано спостерігав за зустріччю. Це ж мій двоюрідний братуха, пане надпоручику! Він приїжджав із Хотебуза! Хтозна-як довго жив у нас. На Пернові!

Під вікном походжав вартовий з гвинтівкою на ремені; коли він повертався, сонце щоразу блищало на насадженому багнеті. Павел зрозумів. Зачекав, поки в Петера мине новий напад кашлю. Скоса глянув на свого начальника.

— Тільки я вже й не знаю, чи ти собі не нашкодив, чоловіче, що мене покликав. Пан надпоручик не дуже долюблює мене...

— Це діла не стосується,— обірвав його Малець.

Павел відступив на крок, краще оглянув Петера: схудле, пожовкле лице, біля рота поглибилися складки, запалі, змучені очі.

— Відколи ти не їв, чоловіче? Я проведу його до їдальні пообідати, пане надпоручику. Подивіться ж ви на нього. Адже він ледве стоїть на ногах! — Кількома фразами він пояснив Мальцеві Форманнову одіссею. Надпоручик похмуро слухав його, переводячи погляд то на гладенько вистругані сучки дерев'яної підлоги, то на втомлене обличчя Форманна. Дивитися в лице Павелу він уникав.

Мовчанка — знак згоди.

— То ми підемо. Пане виконроб. Ви не тривожтесь. Я зостануся потім довше на роботі...

Малець і тепер не відповів, він вийшов разом з ними з контори, жестом покликав до себе вартового і щось наказав йому, притишивши голос.

У цю пору в їдальні буває майже безлюдно. Це добре! Незважаючи на це, Павел повів Форманна аж до найдальшого столика в кутку приміщення. Здивовано спостерігав, як Петер ковтає великі шматки, запиваючи обід рідким пивом; з не меншим апетитом узявся він і до другої порції січеного м'яса з цілою горою картоплі. Одночасно намагався хоч у кількох словах розповісти про свої пригоди з того часу, коли вони змушені були розстатися.

— Хто мене тоді попередив?

— Чи ж я знаю? — Павел знизав плечима.

— Повинен був би. Цей товариш мені може знадобитися. Мабуть, ти комусь розповідав про мій притулок.

— Ти здурів?! Я ж все-таки не мішком прибитий!

— Може, десь у корчмі, після пивця... Після двох кухлів або й одного,— усміхнувся Форманн.

— Не гніви мене, чоловіче! Та хай би я набрався під саму зав'язку, хай би вихилив і три кухлі, є речі, про які й словом не прохоплюся. Це хтось тебе побачив, коли ти йшов у «Ротту».

— Але цей чоловік, мабуть, добре знає ті місця...

До їдальні зайшов Клічка, і Форманн замовк. Клічка кинув довгий допитливий погляд на їхній столик і наблизився до стойки, де Ружена мила у мисці пивні кухлі.

— Пачку сигарет. І наточи мені пива.— Знову, ніби мимохідь, озирнувся в куток. Біля дверей голосно жартувало троє мулярів, важко було дослухатися, про що Павел Перна розмовляє з цим дивним чоловіком.

Ружена долила кухоль по вінця й кинула Клічці сумну посмішку. Вона багато чим завдячує цьому чоловікові; правду кажучи, вже так вжилась у роль його сестри, що інколи їй і справді здається, ніби має тут, на будівництві, свого брата-охоронця. Тим більше, що він собі нічого з нею не дозволяє, а чоловіки, за винятком хіба що Павела Перни, не бувають такі безкорисливі...

Клічка видудлив пиво, підбадьорливо підморгнув дівчині.

— Не бійся нічого, Руженочко, все скінчиться добре,— мовив він стиха.— От тоді ми з тобою разом вип'ємо! — Він попрямував до столика, за яким сиділи ті двоє.— Прийшов Зейда, тільки не візник, а тесляр, каже, що в нього вже кінчаються двадцятиміліметровки,— повідомив він Перну.

— Отуди к бісу! Так зігни йому сам кілька прутів. Я прийду за хвилину.

Клічка уважно глянув на незнайомця, що сидів поруч із Павелом, і вийшов.

Покінчивши з двома обідами, Форманн з апетитом з'їв іще скибку хліба з маслом і шматок сиру. Павел здивовано поглянув на вартового, що походжав за вікном, поблискуючи багнетом на гвинтівці. Так чи інакше, а того разу вони не мали підстав прощатись надовго, але тепер вони, видно, матимуть підстави...

Павел грався картонним кружальцем під пивний кухоль, поки воно не зламалося у нього в пальцях.

— Ми чимало прожили під одним дахом, чоловіче. Та й іще дещо разом бачили,— він зиркнув на свій величезний кулак.— А я й досі нічого про тебе не знаю. Тільки й того, що ти нібито мій двоюрідний брат. І хтозна, чи ти із Хотебуза. Хоч справа, звісно, не в тому.

Перед конторою розвернувся мотоцикл з коляскою. Павел підвівся, щоб краще бачити в вікно: на сідлі сидів солдат, коляска була порожня.

Форманн стримав напад кашлю.

— Я... словом, я був учителем. Викладав у гімназії математику,— він ніяково подивився на Павела, і той відчув, що Петер говорить правду.— Усіх, хто відмовився вступити до фашистської партії, Гітлер кінець кінцем наказав вигнати зі шкіл... Звісно, знаходились люди, які єдналися в організації, щоб як-небудь протидіяти всьому цьому. Але ми не зрозуміли вчасно, яка досконала в Німеччині система шпигунства. Я уникнув арешту просто чудом. Ще п'ять хвилин, і мене б заарештували. Після цього залишилась єдина можливість: негайно втекти за кордон. Я не зміг навіть заскочити до себе додому...

Двері відчинились, і в їдальню подув студений грудневий вітер, принісши з собою кілька пожовклих листочків із самотнього бука, що ріс поблизу. Не зайшовши всередину, вартовий рукою покликав двох людей за останнім столиком.

— Ну, поїхали,— звернувся до них Малець перед конторою.

— Куди? — запитав Павел замість Форманна.

— В жандармське відділення, куди ж іще?

— Ви цього не можете зробити,— поблід Форманн.— Мене вишлють назад, у Німеччину...

— Пане надпоручику, ради бога! — став Павел перед офіцером.— Ви ж знаєте. Це все одно, що послати його на шибеницю!

— А як ви це уявляєте собі, чоловіче? — підвищив голос Малець.— Вартовий приводить до мене цивільну особу, затриману в забороненій зоні без документів, а я вибачаюсь перед нею й відпускаю на свободу? Та ще й німця! У мене свої інструкції, дозвольте вам доповісти, пане Перно! Марш і дбайте краще про свою роботу, ви згаяли час!

— Я так і подумав, що ти через мене поплатишся, Петере,— промовив Павел, скрушно хитаючи головою.

— Може, хоча б... військовим органам...— озвався Форманн, затинаючись. Видно було, як ходить вгору і вниз кадик на його худій шиї.

— Я сам знаю, що мені робити,— голос Малеця студив дужче, ніж новий порив вітру з долини.— Сідайте!

Павел востаннє обняв Форманна, він і досі не міг отямитись.

— Не можу повірити, щоб чеський воїн... отак...

— Я сам поїду, зачекайте мене тут,— звелів Малець мотоциклістові у формі. Він завів мотоцикл, Форманн, який уже сидів у колясці, поклав на коліна потертий рюкзак, крізь який проступали гранчасті боки валізки. Павел підбіг, тицьнув Форманну в руку всі гроші, які знайшов у себе в кишенях. Мотоцикл рушив з місця, Форманн оглянувся, побачив, як Павел підняв на прощання руку.

Мотоцикл із двома невеселими пасажирами диркотів, спускаючись звивистою робочою шосейкою. Форманн підняв комір ветхого осіннього пальта, різкий вітер змушував його душитись від нападів кашлю. Високі ялини понад шосе завмерли, наче почесна варта на жалобній дорозі в невідоме, на кінці якої...

Долина підводилась їм назустріч, обабіч пробігали самотні садиби, розкидані по підгір'ю над самим потоком і вище на схилах. За дорожнім ровом запалали китиці горобини, трохи прихоплені вже першими морозами.

Двоє на мотоциклі до цієї хвилини мовчали; в гуркоті мотора все одно треба було б кричати один одному на вухо.

Раптом Малець вимкнув газ, мотор затих, і мотоцикл тихо підкотився до узбіччя закинутого путівця недалеко від самотньої будівлі з написом: «Gasthaus» [1].

Надпоручик зсунув на лоб окуляри, невпевнено поглянув на свого змерзлого супутника. Порив вітру збив аж до землі дим з готельного димаря, дим пахнув деревом, але Форманн закашлявся. Малець якось розслаблено зігнув спину і, здавалось, зменшився, сидячи на сідлі.

— Що б ви робили тепер, якби вас не чекав допит?..

— Найшвидше б ризикнув дістатись до Праги — одержати якісь кошти від нашої організації. В мене вже нічого немає...

— Отже, ви не самі,— посміхнувся Малець. Він озирнувся — дорога позаду них і попереду була порожня — і зліз із сідла.

— Я зовсім замерз, піду погріюся...— Офіцер уважно глянув у заклякле обличчя чоловіка в колясці.— Повернуся хвилин за десять.— Він зробив крок, потім ступив

[1] Готель *(нім.)*.

назад, стягнув рукавицю й простяг здивованому Форманнові руку. Вже не кажучи нічого, швидкою ходою пройшов метрів тридцять до готелю і, навіть не оглянувшись, зайшов усередину.

— Чаю з подвійним ромом. Тільки швидше, бо в мене мало часу.

Буфетник у порожньому ресторанчику поставив на тацю велику стопку рому й вийшов на кухню. Малець відступив на крок від стойки, щоб поглянути у вікно бічної стіни. Мотоцикл стояв на узбіччі, але коляска була порожня. Малець повернувся до шинквaса й вихилив ром.

Буфетник повернувся, тримаючи в руках блюдечко з чашкою чаю. Малець, стоячи біля стойки, приклав руки

до гарячої фаянсової чашки, очима показав на порожню стопку.

— Ще одну,— похмуро звелів він.

18

Запізнілі березневі морози нарешті відступили під натиском весняного сонця, зникла остання крижана бурулька на ринві перед вікном контори. Звичним рухом відчинивши кватирку, Гансерле насипав пташкам корму на бляшаний карниз, і туди відразу ж шугнули снігурі, синички та зеленяки, які звикли протягом зими прилітати сюди на обід. Він іноді довго дивився на них, забувши про роботу, сьогодні ж схвильоване Гансове серце літало десь навпроти за річкою, над сонячним схилом, і душу йому неначе заливали оманливі пахощі нової весни, несучи найсвітліші надії. Переповнений коханням, Гансерле замріявся. Учорашній вечір...

По обіді він, нічого такого не сподіваючись, спинився біля афіші кіно «Ілюзіон» і по хвилі з подивом виявив, що дихає в комір Лізі Перновій. *«Мелодії світу»* з Фредом Астором і Джінжер Роджерс! Від такого бойовика не змогла відмовитись навіть Ліза; перш ніж він встиг отямитись від несподіваного щастя, вона вже сиділа поряд із ним, і він у захваті прислухався, як дівчина хрумає цукерки, що ними він швиденько почастував її. Відчував такий близький запах її шкіри, довірливе тепло її ліктя на бильці крісла. Долоню Ліза в нього хоч і забрала, проте стерпіла, щоб він досить довго стискав їй лікоть; наелектризований, очамрілий від щастя, він майже не слухав, що діється на екрані. Щоправда, його трохи зачіпали за живе Лізині періодичні вибухи сміху, і він шкодував, що не зміг купити квитків в останній ряд, де безперешкодно цілувались молоді олтавські парочки.

Ліза в чудовому настрої від гарного фільму дозволила після сеансу запросити себе в «Золотий лев» на каву й коньяк, без церемоній випила дві великі чарки, і Гансове щастя затьмарював лише один сумнів... Але треба ж, нарешті, все з'ясувати!

— Чи можу я вас про щось запитати, сподіваючись, що відповідь буде щирою?..

Ліза мовчки кивнула, оскільки рот її був зайнятий бутербродом.

— Між вами й Куртом іще є... що-небудь?

Ліза заблимала повіками, проковтнула шматок бутерброда, трохи відвела очі.

— Н-немає...

Це коротке слово прозвучало акордом райської музики, воно відкрило обійми надії. Біля будинку у запалі він спробував поцілувати Лізу, вона ухилилась, поцілунок вийшов якийсь невдалий — у щоку, але хай і так: окрилене Гансове серце сьогодні злітає аж під синє весняне небо, звідкіля всі ці відрахування від зарплати й виплати по лікарняному страхуванню виглядають мізерними й майже безглуздими. І, крім усього, піднесене почуття самостійності керівника: батько рано-вранці поїхав у Ліберце, а Курт повинен приїхати з рейху тільки завтра.

Повернувшись до батькового столу, він знову пробіг очима текст одержаної вчора телеграми: *«Приїду в середу, друкарський верстат чекайте в четвер або п'ятницю. Курт».*

Новий верстат — таємна Гансова гордість! Це він простудіював матеріали про сучасну друкарську техніку, вивчив проспекти й переконав батька, що треба нарешті замінити їхнє допотопне страховисько, гідне Гуттенберга, новою друкарською машиною! Цього разу Курт вирушив до Німеччини, власне, як виконавець Гансової ідеї, і це, звісно, не могло не зачепити за живе Ганса, який сам сподівався на таку подорож.

На столі задзвенів телефон. Гансерле жестом господаря підняв трубку. Службовець зі станції повідомляв, що товарний вагон із Згоржельця з вантажем для фірми Вернер поставили на рампу: хай хто-небудь приїде перевірити, розвантаження, певне, організує сама паперова фабрика, як і завжди...

— Про який вантаж ідеться? — занепокоївся Гансерле.

— За товарною накладною — друкарська машина, відправник — фірма «Борн і Цаунер»...

Гансерле здивувався: аж на два дні раніше? Для певності знову прочитав Куртову телеграму: «Друкарський верстат чекайте в четвер або п'ятницю»... А сьогодні вівторок! Батько має повернутись тільки ввечері. А що, як він сам усе організує, наче *справжній шеф*? Хай бачить папá... Завтра Курт повернеться, буде доповідати батькові про комерційні справи, а верстат завдяки Гансовій ініціативі вже стоятиме в друкарні!

Він знову підняв трубку.— Митниця? Чи може хто-небудь підійти, щоб оформити вантаж із рейху? Гаразд, за півгодини на станції.

Гансерле збіг униз, на перший поверх,— коли він бував у доброму гуморі, його кроки лунали на сходах, наче кулеметні черги. Перейшов навпростець подвір'я, насвистуючи мелодію з учорашнього фільму. Не втримавшись, звернув до друкарні і ще знадвору почув звідти два голоси.

— Привіт, Павеле! Пане Перно, хочете послухати добру пораду? Викиньте цей мотлох на смітник — ще сьогодні в нас у друкарні стоятиме новісінька машина, вам така й не снилася! Влаштував усе Ганс Вернер!

Перна задоволено всміхався. Павел попрощався, збираючись до міста. Чудово, вони підуть разом. Поки Ганс виконає митні формальності, Павел візьме вантажне авто в транспортній конторі, яка завжди обслуговує фабрику Вернерів, адже йдеться про верстат для його батька!

Уже на шосе Гансові спало на думку: а чи довго працюватиме Перна на новому друкарському верстаті? Воно й так дивно, що старий фактор досі хазяйнує у своєму закапелку. Зловживання посадою, щоб діяти проти тих, від кого Судети чекають визволення! Чому Курт минулої осені не вхопився за таку нагоду й не примусив батька негайно звільнити цього чоловіка? Продумана тактика? Може, Курт непомітно стежить за Перною, щоб викрити його співучасників? Чи, може, разом із зникненням зі сцени Форманна все скінчилося само по собі і Курт великодушно простив Перну?

Митник за допомогою залізничного службовця відкрив найбільший із чотирьох ящиків — серед жовтої стружки тьмяно поблискували густо змазані технічним вазеліном сталеві частини механізму. Документи були в порядку. Для проформи зазирнули у ще один із трьох менших ящиків — там лежали гумові валки, якими наносять на шрифт друкарську фарбу. Все гаразд, митник підніс два пальці до кашкета, залізничник сонно почвалав до станційного приміщення.

Ганс залишився сам. Якщо Павел одразу ж дістане транспорт (Вернери мають угоду з цією конторою, і вона повинна в першу чергу подавати ваговози в розпорядження фабрики), нова друкарська машина могла б працювати вже завтра опівдні, якщо не раніше — ще до повернення Курта. Ото здивується він, коли побачить, як

посуваються справи, коли знехтуваний братик бере їх у свої руки!

На товарному пероні з'явилась кремезна Павелова постать. Транспортник з вантажною машиною у від'їзді, повернеться не пізніше, як за дві години, дружина пообіцяла негайно послати його на станцію. Гансерле спохмурнів. Він так хотів, щоб верстат був у друкарні раніше, ніж повертається папá...

Павел з цікавістю оглядав деталі верстата у відкритих ящиках. Хоча це й сфера діяльності його батька, але Павел із своїм здоровим сільським глуздом — майстер на всі руки, якби це було потрібно, ризикнув би сам скласти нову друкарську машину, керуючись просто технічним чуттям. Він відсунув один ящик, щоб дістатися до другого. Хай йому біс, оце так вага! Чи вони свинцем налиті. оті гумові валки? Залізною скобою підважив бічну дошку — під валками два пакунки в червоному провоскованому папері. Павел блимнув на Ганса, прочитав згоду на його збудженому обличчі. Він перерізав мотузку, розгріб паперову вату, покладену для амортизації, розірвав ще один шар ізоляційного паперу й від подиву опустився навпочіпки: просто на нього дивився ствол автомата! Пістолети, браунінги, ще один автомат, якась підставка — та це ж сошка від ручного кулемета!

Павел підвівся, білий, як крейда. Гансерле, відкривши рот і відчуваючи, як мокріють у нього долоні, теж стояв над арсеналом, запакованим у червоний провоскований папір.

— Оце так новий друкарський верстат,— хрипко видушив Павел.— Щоб друкувати повідомлення про смерть...— він підняв густо змащений пістолет.— Па-ра-бе-лум,— по складах прочитав марку. Він круто повернувся до Гансерле всім корпусом і промовив зовсім іншим, чужим голосом: — То ти не хочеш що-небудь сказати мені про це?

Тонкі Гансові губи посиніли, він збентежено почав перечитувати супровідні документи, рука в нього тремтіла, і він змушений був покласти її на ящик. «Друкарська машина «Ханомаг», плюс запасні частини, постачальник — фірма «Борн і Цаунер», Гьорліц...»

— Їй-богу, я й сам нічого не розумію, так, як і ти! Павел ледь помітно посміхнувся.

— Хто тобі повірить...

— Як ти можеш! Та якби я хоч щось знав, хіба я покликав би тебе?

Павел поклав пістолет назад поміж набиті обойми.

— Ну що ж, піду покличу митників.

Гансерле вхопив його за рукав.

— Не дурій, чоловіче...

— Що значить — не дурій? Хочеш сказати, що цю зброю ви одержали так собі? Випадково? Це не запасні деталі, друже. З цього стріляють у людей! Щоб тобі було ясно: у чехів, дорогий Гансерле!

— Але ж це... це якесь страшне непорозуміння! Не думаєш же ти, що хтось із нашої сім'ї...

Павел глянув прямо в очі наляканому Гансерле. Ні, ця трясогузка й справді не має нічого спільного з цією історією.

— Подумай трохи, хлопче. Зброю припаковано до вантажу, який призначений німецькому фабрикантові в Судетах. А синок того фабриканта — командир загону генлейнівської молоді...

Від Ганса залишились тільки круглі перестрашені очі.

— Ти уявляєш, що буде? Якщо покличеш зараз митників, ти знищиш мого батька, маму, всю нашу сім'ю... Адже батькові не повірять, що він нічого не знав. Тільки я один можу заприсягтися, що він не винний! Ти ж знаєш нашого папа́ змалечку...

— А що ж мені робити, тисячу чортів? — закричав Павел.— Знову гарненько забити ящики й чекати, поки Курт вийме оці пукавки? І роздасть їх штурмовикам або своїм недоноскам? І аж поки, йдучи з роботи, дістану кулю в спину десь у лісі, а тоді пригадаю, що вона, може, з того самого пістолета, якого я щойно тримав у руці?..— Від хвилювання Павел випалив незвично довгу фразу.

— Не кричи, ради бога,— Гансерле перелякано виглянув із вагона, але перон був майже безлюдний.— Адже зовсім невідомо, чи має Курт щось спільне з цією справою! Зброю могли підкласти в ящик по дорозі, ще в Німеччині, щоб в Олтаві її забрав хтось із своїх. А ще це може бути хитрим трюком конкурентів...

— А якби я розповів таку баєчку — ти повірив би? Я тобі ось що скажу, приятелю,— додав Павел уже спокійніше.— Колись у початковій школі ми сиділи поруч. На одній парті. Тоді нам було байдуже, що я — чех, а ти — німець. Але часи змінились, і не ми, чехи, в цьому винні. І де в чому ми тепер на ножах.

— Але ж я не проти тебе, Павеле.

— Ти, може, й ні. А от Курт — це точно. І ти його брат, а в таких справах ви однакові. Якби обернулось по-вашому, ви разом зарепетували б «хайль Гітлер» і плювали б на нас, чехів. І можеш тепер хоч стати сторч головою, а я йду по митників! — Павел вийшов на рампу, Гансерле побіг за ним.

— Не роби цього, Павеле! Ти нашкодиш своєму батькові: Курту вже ніщо не завадить викинути його в ту ж мить на вулицю!

— Я плюю на це! Мій батько теж не вагався б ані секунди. Навіть якби знав, що вилетить з роботи!

Гансерле дивними маленькими кроками дріботів поряд із Павелом, у відчаї хапав його за лікоть.

— Ти ж змалечку ходив до нас, згадай, скільки ми разом гралися, Павеле!

— Таж гралися. Тільки ж тоді вам ще не присилали із рейху пухкалок на наших людей.

Гансерле оббіг Павела й пішов поряд із ним з другого боку.

— Пам'ятаєш, як ти розбив колись майсенську вазу, а я сказав, що вона впала сама, бо поблизу проїхав товарний із причепом?..

— Це сюди не ліпиться, сто чортів! Я ж не йду виказувати тебе.

— Але ти втягнеш у неприємності і мене, і всіх нас,— Гансерле стрибав навколо Павела, хапаючи його ззаду за піджак і немовби намагаючись зупинити; з правого ока в нього скотилася сльоза.

— Якщо вже тобі байдуже, що буде з нашою родиною, то зрозумій принаймні, що я зовсім не поділяю Куртових поглядів. *Інакше чи ж попередив би я тоді Формання?..*

Павел завмер, ніби поряд вдарила блискавка. Приголомшено глянув у перелякане обличчя Ганса, і той насилу стримався, щоб у розпачі не затулити собі рота рукою: боже мій, *на чий бік* став я оцим визнанням?..

— Послухай, хлопче...— нарешті отямився він.— Якщо це так — то чого ти не заявиш сам?

Тепер уже не можна було відступати. Від сказаного не відречешся, все одно ніхто не повірить.

— Курт мені цього не подарує. Коли зраджують справу рейху, він здатний на все! — Гансерле відчув, що Павел завагався. На щастя, Павел знайомий з Куртом дуже

мало. Він не може знати, що Курт ніколи не підняв би руки на брата, культ сім'ї завжди візьме гору над фанатизмом.— Даймо шанс нашому батькові! Я певен, що він сам покличе жандармів!

— Атож. Так я й повірю. А тим часом хтось прийде й забере зброю. Що я, дурень?

Гансерле глянув на годинник.

— Тато вже, мабуть, повернувся з Ліберце. Подзвони йому, не називаючи себе! На станції є телефонна будка.

— Чому це — не називаючи? Може, думаєш, що я боюся Курта?

— Але ж тут ідеться про мене, Павеле! Якщо Курт узнає, що це я знайшов зброю й дозволив, щоб усе так погано вийшло,— ти уявляєш, як він наді мною помститься?! А так хтось чужий повідомив батька, перш піж я взагалі про щось дізнався і встиг зробити...— Ганс майже виструнчився перед ним, його голос зазвучав урочисто.— Нещодавно я, мабуть, урятував Форманнові життя, але якщо ти коли-небудь був моїм другом, то про те, що сталося, ніхто в житті не дізнається. Тепер же я в скрутному становищі. І мій батько, який завжди добре ставився до тебе теж. І я вірю, що ти порядна людина...

Павелові, здавалося, заважали його величезні руки. Такий несподіваний тон, *від німця*...

— Твій батько впізнає мій голос.

— А ти накинь на трубку хусточку, це зовсім змінює голос. Я читав про це в одному детективі.

Павел якусь хвилину вагався. Вже тоді цей маловірогідний варіант промайнув у нього в голові, коли вони з Форманном сперечались, хто б це міг попередити. І все ж таки щойно почуте визнання приголомшило його. Ще зовсім недавно Павел готовий був визнати лише один вид німців — паразити (з одним лише світлим винятком в особі господаря «Ротти»). Та видозмін, мабуть, більше: є фанатики, що за Гітлера, є фанатики, що проти Гітлера, а є й нерішуча й безлика маса обережних типів, в яких лише зрідка проблискують людські риси,— таких, як оцей Гансерле. Побачимо, куди поверне старий Вернер...

— Ну гаразд, я подзвоню. Але май на увазі, що зі станції я ні на крок. Якщо будь-хто в цивільному почне вивантажувати зброю, я в ту ж мить підніму залізничників. І подзвоню жандармам. А ти поки що дивися тут.

Якщо хтось підозрілий з'явиться біля вагона, зразу ж біжи по мене.

Павел зайшов до будки, подивився в обидва боки — кілька чоловік поспішали з міста до пасажирського поїзда, що відходив у чотири тридцять на Ліберце. На Павела ніхто не звертав уваги; під три чорти, що це за дурні часи, коли людина мусить поводитись, немов шахрай з пригодницького роману?..

У трубці, загорнутій брудним носовиком, озвався знайомий голос. Павел для певності перестроїв свій баритон на найнижчий тон.

— Пане фабрикант. Я хотів би дещо у вас запитати. Чи не замовляли ви до нової друкарської машини з Німеччини ще й кулемет, пістолети й боєприпаси?

Хвилина розгубленого мовчання.

— Що за нісенітниця! Хто це дзвонить?

«Хай йому біс, треба бути уважним, Ліза завжди сміялась, що я говорю короткими фразами».

— Раджу вам негайно приїхати на станцію, прихопивши з собою одразу жандармів. Будете всі здивовані. Особливо вони.

— Я хочу знати, хто говорить!

— Це не має значення. Якби я хотів завдати вам шкоди, то не сказав би ні слова. Моє шанування.

Павел повісив трубку і майже реально почув, як на другому кінці провода клацнула вилка апарата. Потім він повернувся на товарний перон до Ганса. Вони разом пройшли в кінець перону й стали за рогом складу, звідки видно було вагони й пристанційний майдан. Довго чекати не довелося, незабаром перед входом до станції загальмувала велика Вернерова «Прага».

— А що я тобі казав? — Ганс з полегкістю зітхнув: батько в супроводі начальника станції поспішав пероном.

— Поки не побачу у вагоні жандарма, я звідси не піду!

Павела весь час непокоїла самотня волосинка на підборідді, що уникла вранці бритви; його палило бажання підійти до вагона й почути, що скажуть ті двоє, коли в ящику під гумовими валками виявлять цілий склад зброї. Але по коліях кроків за сто звідси бродив стрілочник у засмальцьованому комбінезоні, і Павелові не лишалось нічого іншого, як чекати.

Десь із черева вагона часом долинав схвильований голос фабриканта, проте розібрати хоч слово було неможливо.

Нарешті вони почули енергійні кроки в напрямку станційного будинку. Хвилини тяглись безконечно довго, важко було повірити, що їх минуло тільки десять, перш ніж на майданчику перед станцією різко розвернулась зелена машина з трьома людьми в жандармській уніформі. Одразу ж за ними загальмувала машина фінансової служби.

— Тепер я можу зі спокійною совістю випити пива, хлопче,— Павел ляснув Ганса по худому плечу так, що той аж похитнувся.— А на честь твого старого я додам туди ще й два причепи!

— Цього не роби, Павеле, бо вийдеш із шинку на чотирьох,— спробував Гансерле підтримати веселий тон, але зуби в нього мимоволі зацокотіли від запізнілої нервової реакції.— Дай мені слово честі, що історія з Форманном залишиться між нами аж до смерті...

— А щоб тебе дідько вхопив, німчика такого!..— вигукнув Павел, сам дивуючись своїм дружнім інтонаціям.— Ти краще тримайся подалі від братухи! Від того фашиста недорізаного. Що посилає на чеських людей пухкавки з рейху. Що робить із нас дурників! Як це він не впакував у друкарську машину ще й гармати! Великої Берти! — Павел ударив себе в широчезні груди і в якомусь хвастливому піднесенні помахав над головою ручиською, ніби готуючись порахуватися з ворогами. Він стиснув Гансерле маленьку холодну руку, яку той простяг йому, і юнак скривився від болю, коли золотий перстень з рубіном, що його він одержав колись від бабусі на конфірмацію, врізався йому в пальці.

— У вагоні ти зі мною не був і ні про яку зброю не знаєш,— домовились?

Павел кивнув головою, крадькома обійшов склад; стрілочник же саме опустив щітку в відерце з мастилом і, стоячи спиною до них, запалював сигарету.

Перед станцією вони розпрощались, і Гансерле попрямував до міста. Він весь час прискорював кроки, нервово озираючись і поглядаючи на годинник, потім побіг підтюпцем.

Березневе сонце освітлювало гордий фасад колишньої Льовбеєрової вілли, край олтавського парку. Гансерле вибіг на другий поверх, перестрибуючи через східці, щоб дужче захекатись. Через силу зводячи подих, постукав у двері з табличкою «Секретаріат» і виклав відповідно

підготовлену свіжу інформацію про те, що він щойно пережив на станції. В Есдепе він прибіг, щоб дістати вказівки, як уладнати всю цю справу...

Секретар здивовано свиснув, якусь хвилину щось міркував, потім постукав у двері сусідньої кімнати й зайшов туди. Звідти почулось, як голосно клацнули підбори. Ортслейтер, в минулому скромний учитель німецького міського училища в Олтаві, залишився сидіти за столом, перед ним стояла пляшка плзенського пива і склянка. Він навіть не відклав авторучки з золотим пером, адже Ганс Вернер досі навіть не член партії.

— ...Коли подзвонили зі станції, я не міг уявити, що буде запаковано разом із вантажем, і викликав нашого транспортника. Мені сказали, що за півгодини він приїде по ящики. Треба швидше діяти...

Ортслейтер пожвавішав, зробив знак секретареві.

— Негайно пошли на станцію зв'язкового з мотоциклом, нехай з'ясує ситуацію й повернеться з рапортом.— Він підвівся, пройшовся розкішним кабінетом під великим портретом Генлейна, грубий килим приглушував його кроки.— Домовтеся з іншим транспортником, надійним членом Есдепе. Хай вантаж спершу завезе сюди, у двір.— Ортслейтер повернувся до Ганса: — А ви відкличте швидше під якимось приводом свого експедитора. Скажіть, що затяглись митні формальності абощо. В усякому разі я дякую за готовність допомогти нам, пане Вернер. І хоч ви досі не вступили до Есдепе, ви все-таки зайняли позицію людини, відданої німецькій справі. Пора вам, нарешті, міцніше кинути якір у наших лавах. Отож тепер покваптеся!..

Гансерле вибіг на вулицю, відчуваючи, як калатає в нього серце: от і маєш! Він звернув у бічну вулицю. Від будинку, де мешкає законтрактований фабрикою транспортник, від'їжджала вантажна «шкода», вкрита брезентом. От чорт, запізнився! Грузовик з ребристим заднім бортом, підстрибуючи на бруківці, повернув за ріг у напрямку залізничної станції.

Він умисне повільно повертався до секретаріату Есдепе, ще і ще раз продумуючи відповіді на всі можливі запитання. Від нервового напруження розболілась голова, праве око весь час сльозилось.

Ортслейтер, червоний від люті, ходив по кабінету, тепер уже від дверей до вікна, де в еркері стояв високий фікус, оточений петуніями. Коли під кроками міського керівника

Есдепе килим кінчався, в вітрині щоразу тоненько дзвеніли порцелянові розентальські статуетки, залишені кілька років тому Моше Льовбеєром.

— Жандарми під самим носом у нас конфісковують зброю! — вигукнув він назустріч Гансові, ніби перед ним стояв винуватець усієї пригоди.— Ви можете уявити собі, як чеська преса знову використає це проти нас? Вам зрозуміла політична далекосяжність такої афери? Уявляєте, як чеська фінансова служба буде нишпорити тепер у кожному мішку вівса на кожному сільському фургоні?..

Гансерле озирнувся. На порозі все ще стояв молодик у мотоциклетних рукавицях.

— Можете йти,— крикнув йому ортслейтер.— Хто відправляв вантаж із Згоржельця? — кинув він Гансові.

— Курт... Мій брат Курт.

— От ідіот! — ляснув ортслейтер рукою по столу, сколихнувши у склянці пиво, на якому вже давно осіла піна.— Якщо вже він береться щось таке організувати на власний розсуд, то повинен супроводжувати вантаж аж до місця призначення!

— Тут сталось непорозуміння,— Гансерле спробував захистити брата.— Вагон чомусь прийшов на два дні раніше, Курт не міг цього передбачити... У нього зараз комерційні справи в Згоржельці, він повідомив телеграмою, що повернеться лише завтра. Якби вантаж не прислали завчасно, він би сам усе одержав.

— Це неправда! — гаркнув ортслейтер, і на його худому обличчі знову виступили пурпурові плями.— Сьогодні вранці я бачив, як він виходив з поїзда в Гайді, там на нього чекала та дівка з ательє... Ліза Пернова!

Ганс поблід, руки його безсило опустилися. Він не пам'ятав, як знову опинився на вулиці й безтямно побрів міським парком. Наче все ще чув розлючений крик, що хвилину тому лунав у розкішному кабінеті: «...Така злочинна безвідповідальність! Партійний функціонер і плутається із шльондрою! Це йому важливіше за інтереси рейху!..»

Налетів вітер, шпурнув назустріч Гансові зірваний плакат, притиснув до ніг так, що й не відірвеш. Ганс підняв комір демісезонного пальта: сонячна теплінь весняного дня знову змінилася холодною вечірньою вогкістю.

19

Поїзд різко зупинився, Курт скочив з площадки просто на пісок і враз спохмурнів, бо Ліза стояла під самою таблицею з написом *«Пасечна — Гайда»*; таку ефектну дівчину з чудовою фігурою не скрізь побачиш, вона не може не впасти в око першому-ліпшому подорожньому. Часи стають усе складнішими. Здається, він їй уже пояснив, чому надалі вони зустрічатимуться в такому місці, де їх ніхто не знатиме. З таким успіхом вони могли б призначити побачення і перед самим будинком олтавського Есдепе! Він крадькома позирнув на вікна, але поїзд рушив уже. Та й хто б ото в таку пору року цікавився якоюсь там малесенькою станційкою серед лісу!

Він узяв себе в руки й силувано усміхнувся. Недобре все-таки зустрічати дівчину докорами в першу ж хвилину після повернення з десятиденної подорожі за кордон. Кілька особистих речей він переклав в її сумку, свою валізу здав черговому по станції, комірникові і, певно, стрілочнику — в одній особі.

Вони вийшли в свіжий сонячний ранок. Віддалений гудок поїзда десь за лісовим пасмом ніби спустив невидиму завісу, по один бік якої — світ з усіма його турботами й зростаючим напруженням, а по другий — двоє самотніх молодих подорожан у тиші провесни. З глибини лісу лунав пташиний крик, повний радості життя після довгої зими. Низько над землею стелився солодкуватий запах таючого снігу, білі латки якого ще опиралися теплу в сутіні лісових улоговин.

Після години ходи старі ялини розступились, і вони побачили маленький двоповерховий готель «Waldstille» [1]; на фасаді меншими літерами, немов для проформи, ще один напис чеською мовою — *«Заліся»* — з одним «с». Ідеальний затишок для відпочинку від міського шуму й чудовий притулок для недозволеного кохання. З комина підбадьорливо звивався в безхмарне небо дим. Атмосферу спокою на галявині перед стіною лісу не порушувало сполохане кудкудакання курки, яку переслідував півень.

У порожній їдальні з'явився погано поголений хазяїн готелю в плетеній безрукавці, мигцем глянув на гостей: схоже, ці двоє будуть трохи щедріші, ніж лісники чи

---

[1] «Лісовий затишок» *(нім.)*.

дроворуби, що взимку заходять сюди випити чаю з ромом або ж вихилити чарочку горілки. Двомісний номер з усіма вигодами, покоївка зараз розпалить грубу: перш ніж панство підживиться, все буде готове. Що зволите на сніданок: копчене м'ясо, нежирний гуляш, сосисочки по-костелецькому, шинку з яйцями? Панові чорну каву, а пані білу чи, може, віденську? Є свіжісінькі вершки... В номер можна пляшечку «Жалгостіце» тридцять третього року або придунайський «Корнеубург», а якщо пані забажає чогось солодкого, то можна токай, але він рекомендував би мозельське, там такі пахощі, що проймають від язика аж до самої душі...

З радіоприймача на полиці почувся енергійний марш. Коли музика стихла, її змінили сигнали точного часу. Після цього пролунали слова німецького диктора: «Для вашого ранкового доброго настрою грав гарнізонний оркестр міста Гьорліц...»

— Це — на твою честь. І як тільки господар дізнався, звідки ти приїхав? — пожартувала Ліза.

Музику змінила якась лекція; Курт неуважно дивився на Лізу, яка з апетитом снідала. Краще було б відігнати далі той спогад, що весь час переслідує його: сірий будинок, схожий на суд, з бічним входом без вивіски...

«— ...Я змушений сказати, що вкрай незадоволений вашою діяльністю, пане Вернер. Ми починаєм підозрювати, що ви симулюєте або ж навмисне влаштовуєте все так, щоб вам не вдавалось нічого зробити. Чи розумієте ви, що терпіння тих органів, які керують вами, має межі? Я рекомендую не забувати про одну могилу на тутешньому цвинтарі — на ній табличка з прізвищем *Ірмгард Барфус...*»

Курт відсунув недоїдену яєчню з шинкою. Зараз саме час реабілітувати підмочену репутацію якимсь ефектним ділом. Отже, завтра чи післязавтра на Олтавську станцію...

Кімната зустріла їх приємним теплом, у грубі потріскували дрова, за вікном зеленіли старі ялини. Ліза роздяглася, Курт уже лежав у ліжку, заклавши руки за голову, з сигаретою в зубах. Під три чорти всі клопоти й турботи! Адже вагон з новою друкарською машиною вже, мабуть, котиться по німецьких коліях у бік чеського кордону. Серед членів націонал-соціалістської партії подейкують нишком, що Німеччина найближчими днями виступить, щоб блокувати Чехію й Моравію з півдня;

Чехословацькій республіці після цього сам бог не допоможе. На часі великі справи, але Куртове становище схоже на становище курця, який сидить на бочці з порохом: де написано, що перш ніж Судети стануть, нарешті, частиною рейху, якийсь фанатик чех не пошле йому кулі в спину?.. Carpe diem [1] — єдиний певний принцип у цю непевну добу.

— Лізо...

Раннє весняне сонце десь над вершечками старих ялин перевалило через верхню точку свого денного шляху. Після полудня Курт заснув, як колода, і Ліза почала одягатися, трохи зловтішно посміхаючись своїм думкам. Окружний чемпіон з фехтування, зрештою, мусить виспатись: їхав цілу ніч, щоб уранці встигнути на побачення в Гайді. Вона тихенько причинила за собою двері, вирішивши спуститись в обідній зал і випити чашечку кави, щоб згаяти час.

У кінці коридора хтось ішов до своєї кімнати. Ліза занепокоїлась: форма голови, хода, постать — боже мій... Чоловік відімкнув двері й зайшов в останній номер, так і не оглянувшись. Ліза прикипіла до місця, чуючи в тиші, що настала після цього, тільки калатання власного серця. Такий схожий...

Сидячи внизу в залі, вона марно намагалась заглибитись в ілюстрований журнальчик; неспокій не минав, вона не бачила, що читає. Господар схилився над її столом: чи може він іще чим-небудь бути корисним для неї?

— Хто у вас зараз живе?

— Зараз тільки один чоловік. До літнього сезону ще далеко.

— Звідки він?

— Наскільки мені відомо, із Праги. Відновлює сили після якоїсь недуги, здається, нервової. Проте завзятий турист, цілими днями бродить по окрузі.

— Чех?

— Німець.

— А як його звуть?

— Форст. Здається, Вальтер... Вальтер Форст,— утомлений самотністю лісової глушини, хазяїн готелю даремно чекав дальших запитань.

Повільно підіймаючись на другий поверх, Ліза зупинилась біля вікна на площадці. Дорогою через галявину

---

[1] Лови день, користуйся життям *(лат.)*.

торохтів віз торговця дровами, тонкі стовбури, звисаючи, рипіли й ритмічно кивали довгими кінцями.

Вальтер Форст... Ліза пройшла довгою доріжкою-циновкою і нечутно опинилась біля дверей номера; з-за них долинало голосне й ритмічне Куртове дихання. Тихенько пройшла в кінець коридора, відчуваючи, як пересохло в роті від хвилювання, і повторюючи про себе заздалегідь приготоване пояснення свого візиту. Озирнулась, але в коридорі було тихо, тільки знизу, з кухні, долинав брязкіт посуду. Потім там почувся тупіт важких черевиків і голосне вітання; чоловік, що привіз дрова, залишився, мабуть, на миску супу. В цьому тихому будинку, де людське дихання чути майже через дві кімнати, все грає їй на руку.

Ліза, затамувавши дух, постукала.

В кімнаті зашаруділи папери, грюкнула шухляда, врешті почулося: «Прошу!»

— Петере!

В першу мить він так розгубився, що, здавалося, готовий був оббігти стіл і кинутися навтьоки. Потім підійшов, обійняв Лізу, на мить міцно притиснув до себе. Крутнув у неї за спиною ключ у замку.

— Як ви довідались, що я тут?..— прошепотів він. На нього війнуло таким близьким запахом, ось знайома родимка під лівим оком, ледь розтулені вуста чомусь тремтять... Він нишком стиснув кулак, але це не допомогло. Вимушений аскетизм постійно переслідуваного вигнанця...

— Я не мала про це ніякого уявлення, коли вранці виходила з вагона...

— Ви тут не самі?..— видушив він.

Ліза на мить відвела очі.

— Так, не сама...— її безпорадний жест не прогнав відчуженості, що пролягла між ними.— Ви ж так несподівано зникли — тоді у грудні... Що я мала робити? — з докором мовила вона.

Він первово притулив палець до губ.

— Я перестала вірити, що колись побачу вас,— додала вона тихо.

Від хвилювання він навіть не запропонував їй сісти. Ліза з фотоательє... Він сподівався, що їхні стосунки, які обірвалися перш, ніж встигли пустити коріння, час швидко поховає назавжди. Та цього не сталося; годі було кількох крапель живої води від несподіваної зустрічі, і той

неспокій минулих місяців, який здавався подоланим, повернувся знову. В житті завжди творяться чудеса. Ось Ліза стоїть перед ним, але що вона знає про те, як у своїй самотності він таємно наділив її властивістю окрилювати людину! Це вже не витвір фантазії: можна простягти руку й торкнутись її, вона реальніша, ніж та Ліза, що була в хатині дідуся Кроліга при першій їхній зустрічі. І все ж таки...

— Нам не слід більше зустрічатись, Лізо. Це безумство, але мені знову доведеться шукати притулку...

— Петере! — ображено вигукнула вона, і він у ту ж мить пригнав руку до її губ.— Як ви можете подумати?..

— Мене звати тепер Вальтер Форст — запам'ятайте хоча б моє ім'я. Хто той чоловік, з яким ви?..

Вона подивилася йому просто у вічі, безсило опустивши руки.

— Курт Вернер.

Він зблід, підскочив до столика, витяг з-під ліжка валізку й квапливо почав кидати в неї папери з шухляди. Рука його мимоволі потяглась до задньої кишені штанів.

— Що ви робите, Петере?! Не бійтеся, ми живемо в протилежному кінці коридора. Курт міцно спить... Сьогодні ви вже не виходьте з кімнати, а завтра вранці ми поїдемо, і я ніколи більше не з'явлюся тут разом з ним, обіцяю вам...

— Хіба ви не розумієте, Лізо, що вас втягли у гру? Ніби ви й не Павелова сестра!..

Ліза впала йому на груди.

— Але ж я ще повинна зустрітися з вами — наодинці, Петере! Думайте про мене, що хочете, але в одному ради бога повірте мені: я б ніколи не зрадила вас! А з Куртом я порву назавжди — тепер, коли я знову вас побачила...

Форст розгублено стояв перед нею. Йому здавалося, що він у цю ж мить готовий покинути «Залісся», щоб ніколи більше не повертатися сюди. Пасмо волосся впало йому на чоло — таке знайоме для Лізи, таке хвилююче сиве пасмо!

— Невже ви не відчуваєте, що так ми не можемо розлучитись? Якби я хотіла вас виказати, то мала досить часу для цього, цілих півроку; ще й тепер я маю в руках оту... але нікому нічого не показувала...

Він здивовано розкрив очі.

— ...фотоплівку, яку ви в мене тоді зняли! Ви так квапились, що забрали чисту половину: я сказала неправду... що другу половину засвітила. Після того, як ви пішли, я її проявила, вона й зараз у мене захована... Петере,— вона вхопила його за руку своєю гарячою долонею.— Я привезу вам ту плівку сюди, я приїду сама, не бійтесь, післязавтра надвечір я буду тут, а до Олтави повернуся вранці наступного дня.— З її губ зривались піднесені слова. Від хвилювання вона говорила якось високомовно.— Увесь цей час ваша доля була в моїх руках, тепер ви вже повинні мені повірити!..— По обличчю в неї котилися сльози.

Форст то брав у руки сигарету, то знову кидав її. Можна симулювати будь-що, але сльози — навряд; ця дівчина й справді відчуває те, що говорить, і якби не можна було вірити взагалі нікому, тоді на світі краще не жити й жодного дня...

Із сумочки Ліза витягла кришталеву камею.

— Я ношу її з тієї хвилини, як ви повернули її через пана Ротту. Щось мені весь час підказувало: поки вона буде при мені, я ще можу зустріти вас. Адже сьогодні я не знала нічого, ось бачите, вона зі мною...

Він, усміхаючись, витяг з кишені копію Скляної дами.

— Як до вас потрапила ця річ? — здивовано вигукнула Ліза.

— Тепер вже не має значення...

Це були неначе дві половинки таємного знака, символу взаємодовіри. Ліза міцно обняла Петера, він відчув гарячі губи, солоні від сліз, по тілу його прокотилася хвиля збудження, і в ту ж мить дівчина вибігла з кімнати. Він не відривав погляду від дверей, за якими завмерли обережні кроки дівчини. Щойно кімната була повна нею, а зараз знову запала глуха тиша після пориву гарячого вітру, спокій спустошеності... Післязавтра, післязавтра... Але це неприпустимий риск, порушення першої із десяти основних заповідей нелегальної діяльності: ніколи не піддаватись почуттям... У поліцейських протоколах всіх часів, де відбито провал агентів, можна було б знайти сотні випадків, коли на початку загибелі стояло кохання... Але що, коли цей агент працює, керуючись тільки власним сумлінням, і коли він до того ж ще й невправний аматор? Він завжди вірить — цього разу в кохання, що пробудилося в серці олтавської дівчини, для котрої міські доброчесні кумасі мають лише слова морального осуду.

Він понюхав долоню, вловив сліди її запаху. Потім повернув ключ у замку, витягнув з кишені пістолет і поклав на стіл.

Ліза тихо зайшла до кімнати. Курт неспокійно крутнувся на ліжку, потім прокинувся.

— Що це таке? Де ти була?

— Внизу в залі. Ти спиш рівно дві години. Сподіваюсь, ти не вимагаєш від мене, щоб я стерегла тебе під час сну, як вівчарка господарева.— Все єство її тремтіло від збудження, проте вона намагалася зберегти байдужо-нейтральний тон; руки Ліза сховала за спину, боячись, щоб вони не виказали її. Оті останні двері в коридорі...

Курт із насолодою розвів руки, потяг Лізу до себе, але дівчина визволилась із його обіймів.

— Sorry [1], друже.

— Ти хочеш сказати...

— На жаль, саме так.

Він уважно подивився па неї.

— Схоже, що ти плакала?

— Поки ти спав, я внизу читала цікавий роман у «Пражанці».

Курт знову заклав руки за голову; зараз він видавався їй зовсім чужим. Ліза підійшла до вікна, зелене віття ялин заспокоювало очі. Чому не могло воно так само впливати й на душу?

З галявини перед будинком почувся тривожний писк: хижий птах — мабуть, шуліка або яструб — гнався за здобиччю, і перестрашений кролик кричав якось дивно, по-людському, відчайдушно петляючи у траві.

— Тікай до лісу! — вирвалось у Лізи. Хижак, шугаючи над самою землею, знову і знову кидався на кролика, ось той перекинувся через голову і, нарешті, метнувся поміж деревами, а його переслідувач подався за ним. Коли птах крутим віражем зник за ялинами, розмах його крил здався величезним.

Ліза повернулась обличчям до кімнати; Курт лежав, спершись на лікоть, тримав перед собою газету, яку знайшов у кишені скинутого піджака, й замислено палив сигарету. Мабуть, він не читав. Дивний тягар опустився Лізі на плечі. Адже Якуб Перна, певно, має рацію. Вона з Куртом... Чи ж міняється справа від того, що Курт говорить з нею по-чеськи, коли поблизу немає когось із Parteigenosse?.. Як це, власне, сталося, що вона так далеко зайшла з чоловіком, що оце зараз лежить перед нею — з тим, хто готовий холоднокровно послати на смерть іншого чоловіка, німець німця?.. Останні двері в кінці коридора... Холодок пробіг у неї по спині: вісім чи десять метрів від Петера, під одним дахом з ним, поселилася смерть... Що зробив би Курт, якби дізнався, що чоловік, за яким він так уперто полює...

Курт уже вдягнувся.

— Може, прогуляємось?

Вона кивнула, безпорадно міркуючи, що краще: примусити Курта не виходити чи, навпаки, пробути надворі

---

[1] Вибачай *(англ.)*.

якнайдовше? Не буде ж Петер таким легковажним, щоб вийти вечеряти в зал!

Курт ставав чимдалі неуважливіший. Витягнув розклад поїздів, заходився щось у ньому шукати.

— А що, якби ми вирушили в дорогу сьогодні? — На обличчі в нього з'явився винуватий вираз.— Позавчора я відправив з Німеччини нову друкарську машину, для неї потрібний бетонний цоколь особливої форми, і мені хотілося б уже завтра запустити цю штуку в роботу. Без мене машину заженуть на склад, а я відвіз би її прямо в друкарню, до твого батька, я хотів сказати — до пана Перни...

Ліза намагалась зобразити мовчазне розчарування з відтінком образи. Мовляв, усі чоловіки однакові; хоч Курт і не запрошував її в «Залісся» на роль щасливої дружини, але ж...

Аби тільки не переграти, щоб Курт кінець кінцем не вирішив по-лицарськи залишитись до ранку. Геть звідси, чим раніше, тим краще...

Вони вийшли. Ліза навмисне грюкнула дверима.

— Я забула в кімнаті хусточку,— як могла голосно, промовила вона, обернувшись до Форстових дверей. Пішла назад, виходячи, знову грюкнула дверима.— Може встигнемо ще на поїзд до Олтави в сімнадцять тридцять...

З кожним кроком їй ставало легше; нарешті, коли вони дійшли до кінця галявини перед готелем, Ліза відчула, ніби в неї ціла скеля звалилася з серця.

Затулившись портьєрою, Форст дивився їм услід. Для певності він став трохи далі від вікна; хіба що глухий, як тетерук під час токування, не почув би Лізиного голосу в коридорі. Тепер він з полегшенням бачив, як ідуть звідси ці двоє... За мить у голові промайнув короткий сумнів: та дівчина спить з ним, а ліжко — зручне місце не тільки для любовних зрад. Але ж ті сльози все-таки були справжніми...

«І все ж... Мудріша людина в такому становищі діяла б, мабуть, зовсім інакше,— промайнуло у нього в голові.— Зібрати своє скромне майно та й гайнути звідси ще сьогодні ввечері, куди очі дивляться... Післязавтра приїде Ліза, привезе з собою маленьку круглу касету. В ній буде целулоїдна стрічка, придатна одразу для кількох справ. Вона може принести заспокоєння: якщо Ліза не шантажистка і не зняла попередньо копії. Цю смужку

фотострічки можна було б легко скрутити і в зашморг. Але насамперед вона — доказ щирості почуття, яке ожило в одній молодій жінці, такій звабливій і хвилюючій. Якщо залишити їй листа, де гарантія, що він не потрапить до чужих рук? І як повідомити її про нову адресу, коли він навіть не уявляє, де знайде собі новий притулок? А приїхати за Лізою згодом в Олтаву — це буде зовсім неприпустимий ризик! І що робитиме Ліза з плівкою, якщо післязавтра не знайде тут від Вальтера Форста й сліду? А що, як вона досконала акторка й таки вирішила зрадити?..

Ці два дні будуть справжнім випробуванням для нервів».

За вікнами поїзда вже було темно. Паровоз жалібно свистів; коли вагоном пройшов провідник, з відчиненої площадки всередину потяглася брудна курява. Ліза мовчки дивилась на червону стрічку іскор за вікном; вони здіймалися віялом, падали, перепліталися в огнистому танку. Курт сидів навпроти і теж мовчав, лише часом підіймав рукав над зап'ястям, ніби підганяючи час, щоб швидше потрапити в рідне місто.

— Що з тобою, тебе наче хто підмінив...

— У мене болить голова, я змучена, мов кошеня, і хочу спати.

Вслід за провідником по вагонах шкандибав одноногий ветхий дідок і безсоромно канючив гроші. Курт знервовано пошукав у кишені, простягнув йому дрібну монету. Інвалід зашпортався у відчинених дверях, і до вагона знов увірвався кислуватий дим. Нарешті хтось із пасажирів причинив за жебраком двері на площадку, і в Лізиному купе атмосфера не дуже вдалої мандрівки стала ще відчутнішою.

До Олтави лишалось тільки дві зупинки, і Курт нервував чимраз більше.

— Буде краще, якщо ти зійдеш в Олтаві на роз'їзді, перед станцією.

Вона здивовано підвела на нього очі.

— Наші партійці стають чимдалі підозріливіші. Сьогодні не знаєш, хто за тобою стежить і звідки на тебе прийде донос.

— Донос про що? — холодно запитала Ліза,— що ти виходив разом зі мною з поїзда?

Курт промовчав.

— А в ліжку тобі не заважає, що моє прізвище Перна, там ти мене не соромишся? Скажи — не соромишся? — рішуче пішла в наступ Ліза. «Цей шанс мені, мабуть, посилає сам бог,— подумала вона,— треба бути найнікчемнішою бабою, щоб не використати його. «Вічна зміна, вічний рух»,— вирізьблено на вазочці із шрапнельної гільзи, що її привіз батько Перна з війни. Життя весь час змушує слабку стать грати роль всупереч власним переконанням. А переконання жінки рідко підказуються розумом, жіночий розум — це серце.

— Зрозумій, Лізо, зараз дуже складний час, а я партійний функціонер. Ці перегородки між людьми — не моя вигадка.

— А я тобі ось що скажу: якби ти був одружений і йшлося про те, щоб ти не потрапив на очі дружині, я б тебе зрозуміла. Але ж ти мене соромишся перед якимось там унтерлейтером, який ще два роки тому був щасливий, коли одержував від мене півкрони на чай у кав'ярні «Шестеро ніжок»,— ось що мене обурює!

— Лізо, зрозумій...

Поїзд гальмував, Ліза вхопила сумку, витрусила з неї на сидіння Куртову піжаму, приладдя для гоління, кілька туалетних дрібничок, і він у паніці згадав, що забув перекласти всі ці речі назад до своєї валізки. Хтось зацікавлено зиркнув на них через спинку крісла із сусіднього купе. Зашарівшись, Курт квапливо прибрав компрометуючі речі. «Тисячу чортів, з такої ситуації не вибрався б, мабуть, і Віктор де Кова...»

— Знайди собі краще якусь Брунгільду в німецькій квітчастій сукні,— голосно мовила Ліза навмисне по-чеськи,— таку, що, лізучи в ліжко до кавалера, здіймає вгору праву руку й шепоче: *«В ім'я фюрера й імперського канцлера!»* Бувай!

20

У канцелярії начальника жандармської дільниці було жарко натоплено, але Курт примусив себе стриматись. Якщо попустити краватку й розстебнути комірець, вони можуть подумати, що йому жарко від страху!

— ...Як ви поясните, що серед вантажу опинилася зброя?

Розмова відбувалась у кабінеті жандармського начальника, але двоє, які вели допит, були в цивільному. Курт лише побіжно глянув на посвідчення старшого з них із самого початку зустрічі. Зрозуміло кожному, що скандальна історія такого калібру належить до компетенції державної таємної поліції, а не місцевої жандармерії.

— Я не можу пояснити цієї справи, бо зовсім непричетний до неї.

Куртова досконала чеська мова, здавалося, трохи здивувала поліцая, і Курт уперше відчув вдячність до батька за його завбачливе насильство, вчинене над обома синами в безборонному дитячому віці: якби не було тієї чеської початкової школи, довелося б тепер Куртові або говорити по-німецьки, або безсоромно калічити офіційну мову своєї країни. А те й друге було б психологічно невигідно в цій ситуації.

— А власні слова вам не здаються трохи наївними? Адже ви функціонер Есдепе. І саме як такий підозрюєтесь у спробі перевезти контрабандою через кордон зброю, що мала бути використана національною меншістю.

Курт глибоко втягнув у себе повітря. Треба знайти правильний, гідний німця самовпевнений тон, але водночас не переступити межі поміж сміливістю й нахабством. Ці двоє зовсім не схожі на простачків і можуть спокійнісінько запроторити його за грати, аж поки все з'ясується; воно й так дивно, що його не заарештували на час слідства — ніби вони не знають, скільки німців при далеко менших неприємностях випурхнули за кордон під захист рейху. З німецькою в'язницею Курт уже познайомився, і в нього немає жодного бажання сісти для різноманітності ще й у чеську, особливо тепер, коли ось-ось почнуться великі події. Зрештою, хто б у такому випадку став його захищати? Есдепе, скомпрометоване цією проклятою невдачею? Чи «шефи» із Згоржельця? Та навіть якби вони й мали бажання оцінити його добру волю, навряд чи пощастило б їм домовитись із чехословацьким міністерством внутрішніх справ...

— Я б назвав скоріше наївною підозру, яка на мене впала. Якби це я сам упхав зброю в ящик з друкарською машиною або принаймні знав про цю історію, то, мабуть,

чигав би на вантаж в Олтаві, як шуліка, і не повертався б спокійно собі з торговельної поїздки аж на другий день після прибуття вагона!

— Може, ви скажете, що й ніхто інший не знав про цю справу? І що не вийшло осічки в того, хто мав одержати вантаж в Олтаві? Наприклад, у кого-небудь з вашої паперової фабрики. Як прізвище цієї людини?

Курт попросив дозволу й запалив сигарету.

— У неї нема прізвища, бо вона не існує. Судіть, будь ласка, самі, панове: я нелегально посилаю зброю фірмі Вернер, а мій батько викликає жандармів, виявивши те, чого він не замовляв! Чи може бути кращий за цей доказ нашої лояльності, того, що ніхто з родини Вернерів не мав і не має нічого спільного з цією справою?

Другий представник таємної поліції покликав із сусідньої кімнати писаря. З'явився гладкий жандарм в уніформі, притискаючи до грудей друкарську машинку.

— Якщо хтось попередив вашого батька по телефону, то вже з цього випливає, що про цю справу було відомо не одній людині! — Чоловік, який вів допит, пройшов з кінця в кінець по натопленому кабінету, нарешті, йому спало на думку відчинити вікно.

— А ваш брат Ганс?.. Чому він раптом відкривав вантаж у вагоні, якщо раніше йому нічого такого не спадало на думку?

Курт розважливо обтрусив попіл з сигарети. Не слід надто поспішати з відповідями: тут має значення кожне слово.

— Як ви вже, мабуть, установили, панове, Ганс позавчора, вперше в житті, заступав батька, який виїздив у справах в Ліберце.

Поліцай, який вів допит, продиктував заголовок протоколу.

— І саме в той ранок його було повідомлено, що прийшла нова друкарська машина,— Гансова ідея, якою він у душі дуже пишається. Мені здається цілком природним, що брат вирішив виявити свої організаторські здібності: який би це був тріумф, коли б до нашого з батьком повернення в друкарні вже стояла нова машина! Мій простодушний брат не уявляв, що спершу треба було спорудити інший бетонний цоколь і зробити ще кілька дрібниць. Але вам має бути ясно, чому він так поспішав на станцію, заледве прочувши, що туди прибув вагон з вантажем...

Старший представник таємної поліції продиктував на машинку короткий виклад того, що він почув. Курт уточнив подробиці деяких його формулювань.

— І все ж таки це не виключає повністю, що ви або ваш брат могли брати участь у таємному перевезенні зброї,— звернувся поліцай знову до Курта.

— Пане інспектор,— навмання наділив його Курт званням,— ви вже трохи познайомилися з Гансом на попередньому допиті. Не думаєте ж ви, що в такій ризикованій справі хто-небудь міг обрати за партнера такого... як мій брат: отже, м'яко кажучи, такого нездару...

— А ви непогано набили руку в демагогії, видно, дечому навчились у своїх політичних провідників,— пустив шпильку комісар, який вів допит, і Курт подумав: «Чекай, ми ще побачимо, чи ти будеш такий сміливий, якщо тебе колись допитуватимуть наші...» — Але перейдімо краще до суті питання,— вів далі комісар.— Відправником вантажу все одно виступаєте ви. Підозра у спробі нелегально переправити з Німеччини зброю, яка могла бути використана проти нашої країни, падає на вас. Сподіваюся, ви розумієте, що як чехословацькому громадянинові вам загрожує ув'язнення за діяльність, яка загрожує безпеці республіки?

— Але ви ще повинні довести мою провину! — вибухнув Курт, уперше підвищивши голос.— Я б хотів звернути вашу увагу на політичний резонанс можливого арешту діяча судето-німецької партії. Не маю сумніву, що античеська кампанія, яку б це викликало, вийшла б за межі Судет, і наш посол у Празі...

— *Наш?!* Громадянином якої, власне, держави відчуваєте ви себе — Чехословацької республіки чи Німеччини?! — грюкнув комісар кулаком по столу. Він схвильовано застромив два пальці за комірець і ледве примусив себе говорити спокійним тоном.— Щоб ми зрушили з місця, пане Вернер, зрозумійте: це я чекаю від вас доказів вашої невинності! Чим ви, чорт забирай, поясните цю історію? Може, це чарівник начарував туди зброю? Чи, може, її припакувала фірма «Борн і Заунер» як вашу комісійну винагороду, як невеличкий знак уваги до вашого шановного батька?

— Не виключено, що це політична провокація з рейху, спрямована проти батька,— мовив Курт, і в очах у нього блиснула посмішка.— Ви добре знаєте, що батько досі не вступив у Есдепе; можете уявити собі, яку репутацію він,

природжений німець, має у судето-німецької партії! Можливо, що в цій справі замішане олтавське відділення Есдепе.

Комісар іронічно свиснув і відкинувся на спинку стільця. Курт одразу ж відчув, що зробив переліт.

— Ви мене дивуєте, пане Вернер. Функціонер Есдепе і обвинувачує власну політичну партію...

— На жаль, засоби тиску на німців, які до цього часу перебувають поза рухом, бувають інколи грубими. Проте, якщо говорити щиро, я скоріше вважаю, що тут ішлося про дискредитацію нашої фірми з боку конкурентів. Битва за збут іде безжальна, і наша солідна фірма витіснила ряд конкуруючих підприємств і в Судетах, і навіть у рейху. От і недавно мені особисто пощастило знайти там нових клієнтів...

Комісар диктував: гладкий жандарм напружено кидав літери на папір, він друкував трьома пальцями, часто роблячи паузи й перебиваючи описки: від поваги до столичного панства в цивільному і від спекоти в кімнаті його всього обливало потом. Допит поступово заходив у глухий кут; підозрам проти Курта Вернера бракувало надійних точок опори, докази розпливалися через недосяжність закордонних свідків і передчуття того, що випадкові свідки з Олтави під маскою коректності сміятимуться у вічі чехословацькій поліції. Куртове зауваження про політичний резонанс його можливого ув'язнення поряд із браком доказів повисли над головами допитуючих, наче гнітюча хмара. Крім того, зв'язувала й вказівка самого міністра: не провокувати марно судетських німців, не загострювати й так напружені стосунки в північному прикордонні. Комісар сердито захлопнув папку з протоколом.

— Не виїжджайте з Олтави, пане Вернер. Я зобов'язую вас як свідка у наступні дні бути в нашому розпорядженні у будь-який час...

По дорозі додому Курт купив «Die Zeit» і розгорнув газету зі страхом і водночас слабкою надією. *«Німецька фірма в Олтаві — жертва провокації!»* — з полегшенням прочитав він заголовок, набраний жирними літерами. *«Хто підклав зброю в ящики з машинами для паперової фабрики Вернерів? За матеріалами попереднього слідства підозра падає на чеські шовіністичні кола: цілком очевидно, що зброя була підкинута в вагон на території Чехословацької республіки...»*

Курт повернувся до тютюнової крамнички й купив по одному примірнику всіх сьогоднішніх газет, наявних на прилавку.

«Олтавський фабрикант Вернер сам звертав увагу чеської поліції на підозрілий вантаж»,— читав Курт, затамувавши подих, в «Reichenberger Rundschau». В наступній інформації — іронічні натяки на лояльність власника паперової фабрики по відношенню до чеських властей; замітка закінчувалася замаскованим докором: *«Гуго Вернер став жертвою рафінованої провокації, незважаючи на те, що він навіть не належить до судето-німецької партії...»*

Останнє повідомлення в «Чеському слові»: *«Олтавський інцидент досі не з'ясований. Адресат нелегального вантажу, власник паперової фабрики Гуго Вернер, був перший, хто повідомив чеські власті про знайдену зброю...»*

Дзигарі на башті святого Якуба відбили полудень, коли Курт звернув до кованої декоративної хвіртки вілли «Міріам». Поклав батькові на стіл стос газет, майже кинув їх перед ним.

— Прочитай, як тебе хвалять. І німці, і чехи. Всі.

Пан Вернер відвів очі від супу, відразу все зрозумівши.

— Я вже читав. І вибачаю тобі цей тон.

Пані Вернер, орудуючи срібним ополоником, несміливо наповнила Куртову тарілку, але той схвильовано ходив по кімнаті.

— Ти усвідомлюєш, батьку, про що йдеться? Лише чудо може врятувати фабрику! Щоб партія, наш головний замовник, після такої ганьби та не скасувала всіх замовлень?

Пан Вернер висмикнув застромлену за жилет серветку і хльоснув нею по столі.

— Це вже занадто! Ти припустився негідних вчинків, яких я не чекав би навіть від соціально декласованої людини, ти компрометуєш чесне ім'я нашої сім'ї і ще насмілюєшся...

— Що стосується компрометації сім'ї, то тут, папа́, наші погляди розходяться. Навіть партія братства Ісусового засудила б те, як ти зреагував на цей нещасливий недогляд, а Есдепе тим більше!

— Реагувати на нелегальні вчинки в нелегальний спосіб — це суперечить моральному кодексу порядних лю-

дей. Сучасна доба несе поміркованим німцям жахливі несподіванки, однак, те, що найбільший моральний шок підготує мені власний син і спадкоємець підприємства,— цього я не чекав!

— Підприємства, під яке ти, можливо, сам підклав міну! Ти здатний зрозуміти, батьку, що відверте співробітництво з чеськими властями, та ще й так розрекламоване в газетах, може означати наше банкрутство? Єдиний вихід із цього становища — твоя хоча б формальна відмова від керівництва фабрикою на мою користь...

Троє людей за столом завмерли. Ганс пополотнів, права повіка в нього сіпнулась. У ніяковій тиші тільки годинник у кутку байдуже відсікав маятником секунди. Пан Вернер якусь мить переводив погляд з Міріам на Ганса й навпаки. Курт для нього наче й перестав існувати. Потім Гуго Вернер мовчки підвівся, не закінчивши обіду, і почвалав від столу повільною, важкою ходою. Він не грюкнув за собою дверима: найгірше було, що вони зачинилися зовсім тихо. Чути було, як він так само повільно підіймається сходами, потім нагорі клацнув замок кабінету.

Суп у Куртовій тарілці вкрився тоненькою плівкою, що переливалась усіма кольорами радуги.

— Як ти міг отак, сину?..— заплакала пані Міріам.— Адже Діді віддав нашій фабриці все життя, він тільки й знав, що працювати, навіть справжньої відпустки не дозволив собі за всі ці роки...— вона схлипнула, дістаючи з кишеньки мереживну хусточку.

Курт теж мовчки підвівся й вийшов. Мабуть, двері вислизнули в нього з руки, бо так хряпнули в нього за спиною, що аж старий папуга Мауці з переляку звалився з жердинки у своїй бронзовій клітці. За хвилину в димарі тихо зашаруділа, падаючи, сажа.

Сьогодні Курт минув прохідну, не вітаючись. Почув знайомий гуркіт виробничої лінії і з подивом усвідомив, що вперше в житті цей звук дратує його. Із дверей цеху вийшов Клобочнік, ніби він уже чекав на Курта.

— Мені треба, шефе, поговорити з вами.

Вони попрямували до ізольованої кімнати на другому поверсі. Майстер сів перший, закинув ногу за ногу, запалив сигарету, не спитавши дозволу й не пропонуючи

сигарети Куртові. Його самовпевненість не обіцяла нічого доброго.

— Гадаю, ви розумієте, партайгеносе Вернер, що зараз я розмовляю з вами не як працівник вашого батька.

Це незвичайне офіційне звертання, цей погано прихований тріумф у отруйних, як у василіска, очах! Боже милий, дай мені силу провчити цю жандармську мерзоту — не кулаком у щелепу, по-чоловічому, а просто долонею по губах, по губах... Що думає керівництво партії, коли допускає, щоб оцей духовно неповноцінний, хамулуватий суб'єкт якимсь дивом здобув серед прогресивних німців поважне, якщо не відповідальне становище?

— Я мушу повідомити вас, що терпіння людей, які дали вам пароль *«Герліц»*, вичерпалося,— промовив Клобочнік. Він виглянув у прочинені двері, але в коридорі було тихо й порожньо.— За дорученням моїх керівників, з цього моменту я забороняю вам будь-які самостійні дії без попереднього погодження зі мною та без мого схвалення.

— Ніхто не міг передбачити, що вагон прийде так швидко, наче між Згоржельцем і Олтавою курсує експрес. Звичайний товарний поїзд іде щонайменше чотири дні.

— Ми не будемо з вами розбирати, чому раптом залізничники так постарались. Зрозумійте, наш рух — це наслідок ступінчатого керівництва за принципом абсолютної покори, висунутим фюрером. Божевільні демонстративні дії окремих осіб, які прагнуть швидко завоювати собі визнання, це шлях до безумовного краху, аж до виключення з партії, з усіма наслідками, які з цього випливатимуть для вас, пане Вернер!

«Ну стривай же, потраплю хай-но разом з тобою у справжню бойову операцію, перша куля — тобі, поганцю смердючий»,— промайнуло в голові у Курта.

— Не кажучи вже про легковажність, з якою ви діяли, коли вантаж був у дорозі, ви ще й не спромоглись утримати язик за зубами, і це вам важко буде пояснювати у Згоржельці.

— Я не прохопився нікому жодним словом!

— Звідки ж тоді дізнався про зброю той, хто подзвонив панові фабриканту? Та ще й чех?

— Цього я не можу знати. Запитайте Ганса. Я не відкривав ящика,— відрубав Курт.

— Вам добре відомо, що пан Гансерле одразу ж прибіг у секретаріат Есдепе, як тільки виявив, щó запаковано в ящиках. Пан Гансерле хоч і не в партії, та, на відміну від вас, знає, в чому обов'язок справжнього німця, який розуміє свою відповідальність.

— Партайгеносе Клобочнік...— Курт відчув, як нігті вп'ялися йому в стиснуті долоні: «Боже праведний, зараз я заїду в пику цьому поганцеві...»

Позаторік на фінал змагань із фехтування приїхала навіть кінознімальна група. Білява помічниця режисера, з якою Курт переспав у готелі, сказала йому в ліжку: «Можна спробувати влаштувати тебе в кіно: постаттю й обличчям ти підійшов би...» Він посміявся тоді з її слів, хоч пропозиція приємно полоскотала йому самолюбство; а міг би плюнути на цю прокляту фабрику, і сьогодні з нього вже був би празький Віктор де Кова, і цьому Клобочнікові він не відповів би й на найнижчий уклін. А Гансерле до самої смерті виконував би всі його забаганки...

— Не марнуймо часу, пане Курт. Поки що ви псували все, за що бралися. Від сьогоднішнього дня ви будете виконувати накази.

— Чиї? Ваші? — процідив Курт крізь зуби.

Майстер хвилину помовчав, немов утішаючись його безсилим гнівом.

— Накази панів з Гьорліца, які уповноважили мене керувати вашою роботою. А якщо хочете — мої накази. Адже з вашого погляду це те ж саме...

Курт відчував, що всього його трусить сірчано-жовта лихоманка люті. «Може, це впливають паперові преси, що двигтять у цеху на першому поверсі й примушують дрижати весь будинок?» — подумав він з іронією. Клобочнік пройшов по кімнаті, заклавши руки за спину.

— Влаштуйте, щоб Якуб Перна вилетів з роботи.

— Але ж саме це я хотів зробити, коли виявилось, що він друкував листівки! — мовив Курт з докором.— А ви мені тоді забо... а ви не схотіли цього...

— Авжеж, викинути чолов'ягу в ту ж мить — це міг би вчинити тільки повний дилетант. Тоді нам до зарізу треба було взнати, чи не зв'язаний він іще з кимнебудь. Увесь цей час я стежив за кожним його кроком. Схоже, що Форманн був єдиним його гріхом, якщо не рахувати, що сам він належить до чеської наволочі. Але тепер Перна вже нам не потрібний. Та й місце завідую-

чого друкарнею я хочу дати Карелові Клічці: в цьому ділі він розбирається, а на будівництві хлопцеві, помоєму, довго не всидіти. В нього починає там горіти земля під ногами. Хайль Гітлер!

21

Гальма металась біля своєї буди, мало не обриваючи ланцюг. Павел вийшов з будинку; холодний морок ліг йому на очі, заступивши світло нової бензинової лампи над столом у кімнаті. Разом з вогкими пахощами талого снігу нічний вітрець доніс неясні людські голоси, сміх, вигуки. Та ось очі звикли до темряви: з боку Олтави поміж білястими клаптями снігу піднімалися вгору по схилу кілька постатей. Йому здалося, що люди ступають якось непевно, напружено. Що вони тягнуть на плечах, чи не колоди з лісу? Видно, знову нічне тренування генлейнюгенду [1] чи ще якогось чорта; тільки-но весна починає набирати сили, як у тих нацистських вилупків одразу ж з'являється смак до нічних походів під приводом військової гри.

Насупивши брови, Павел повернувся до світлиці. Батько з ледь помітною усмішкою перечитував старий легіонерський збірник майже двадцятирічної давності. Павел теж усміхнувся. Роки біжать, і тато часом скидається на дитину: все частіше повертається до вояцьких днів, інколи навіть (раніше в нього такої й звички не було) за вечерею вголос пригадує фронтові пригоди... Але, може, це наростаюча тривога змушує його підсвідомо шукати захистку у спогадах? Адже хрипкий голос із Вільгельмштрасе починає звучати не тільки істерично, але й зловісно... Ось батько згорнув книжку, повну документальних знімків, згасив лампу й почав вкладатися спати. Ліг поряд з дружиною на смугасту перину, заклав руки за голову. «Мабуть, у мене слабне зір,— подумав Перна.— Раніше, коли почитаю ввечері, в очах не мигтіло, як зараз». Раптом він занепокоївся: еге, та це з читанням не має нічого спільного... Перна сів на ліжку: у трохи світлішому прямокутнику протилежного вікна мигтіли тьмяні вогні. Що це діється? Чи не запалив, боронь боже,

[1] Фашистська молодіжна організація, фактично філіал гітлерюгенду.

дід Кроліг своєї хижі, забувши погасити грубу?.. І Гальма біля буди ніяк не заспокоїться...

Він підвівся й босоніж підійшов до вікна: з боку дерев'яної фігури святого Мікулаша на їхньому лузі, ближче до горішнього краю, палахкотіло багаття. Перна протер очі, але язики полум'я й далі шугали до неба.

— Павеле!

Син також, мабуть, побачив вогонь, здивовано взувся, накинув на плечі старе батькове пальто. Сніг трохи заважав іти, коли він навпростець прямував до вогню. Багаття, складене із накрадених у лісі полін, оточило десь із восьмеро підлітків, під розстібнутими куртками видно було білі сорочки з синіми краватками. Вони голосно гомоніли, щось вигукували, з рук у руки по колу переходила пляшка з якимсь напоєм.

— Що це має означати?

— Підлітки здивовано озирнулися, на мить усі стихли, найстарший, мабуть, командир, з викликом озвався високим голосом:

— Verstehen nicht! [1]

«Розумієте добре, шмаркачі»,— крутилося в Павела на язику, але він взяв себе в руки і з гріхом пополам повторив запитання німецькою мовою.

— Хіба у вас нема дома радіо? Не знаєте про аншлюс?..[2]

Павел здивовано перебіг очима по тих, що стояли поблизу: у світлі вогнища можна було бачити на них упевненість і виклик, усвідомлення сили натовпу.

— Австрія паша! — вигукнув веснянкуватий хлопець і підніс над головою руку з пляшкою.— Хайль Гітлер!

— Хайль! — безладно вигукнули й інші.

У Павела похололо в литках, перед очима постав старенький радіоприймач, що формою був схожий на готичне вікно, пригадалась передача з Нюрнберга, високий, загрозливий голос промовця, що перебивався хвилями несамовитого захвату слухачів. Хрипкий голос, зриваючись, викрикнув, нарешті, ту фразу, яку наступного дня жирними літерами надрукували всі газети від «Die Zeit» і «Deutsche Wacht» аж до чеської «Венков» у надзвичайно

---

[1] Не розуміємо! *(Нім.)*

[2] Аншлюс — об'єднання. Так за гітлерівською демагогічною термінологією іменувалась анексія Німеччиною Австрії у 1938 р.

виразній редакції: *«Історичний і моральний обов'язок Німеччини — визволити десять мільйонів німців, які живуть по другий бік її кордонів!..»*

Павел безпорадно подивився на тріумфуючі обличчя. Щоб зрозуміти таку нескладну математику, досить і цих лобів, всіяних вуграми статевого достигання. Шість мільйонів земляків фюрер уже визволив, залишається іще чотири...

— Ану забирайтеся з нашого лугу! — мовив Павел чеською мовою.

Ці слова зрозуміли всі, гурт загрозливо загудів, командир підвівся. Павел, на цілу голову вищий, з широченними грудьми — горила проти молодого шимпанзе — ступив йому назустріч, розставив ноги. Юний генлейнівець з удаваним презирством знову сів на місце.

З темряви виступив Якуб Перна, вже здалеку він почув, про що йдеться. Захоплення Австрії останнім часом можна було чекати з дня на день, проте масштаби катастрофи не стають меншими від того, що людина її передбачала. І коли ти безсилий перешкодити цій катастрофі, лишається принаймні давати опір хоч би дрібним її винуватцям.

— Хто вам дозволив нищити чужий луг?

— Якщо він і ваш, то вже ненадовго,— підвівся знову командир і вкинув у вогонь поліно, на якому сидів. Перна ногою рішуче відкинув півкруглу колоду на протилежний бік багаття.

— Приватна власність у республіці охороняється законом. А тепер геть звідси!

Павел підпяв за коміри відразу двох парубчаків, вони марно відмахувались кулаками, вражено поглядаючи на безпорадного командира групи: перевага двох дорослих дядьків була безперечною...

— Досить з вас? — вигукнув Павел.— Чи ще відв'язати собаку?

Вигуки німецькою мовою, погрози командира злилися в єдиний хор. Проте хлопці відчули тверде бажання цього велетня в пальті наопашки всипати їм перцю, незважаючи на те, був аншлюс чи не був. Собака скаженів, захлинаючись гавкотом десь біля будинку. Старий Перна теж спіймав двох за плечі: «Щоб і сліду вашого тут не було, мерщій-бо!»

Чеські й німецькі слова стикалися в повітрі, чулася лайка, нарешті вся зграя відступила в темряву. Павел

трьома стрибками наздогнав найближчого підлітка, потяг його назад.

— А хто гаситиме вогнище? Оце так вас учили у спортклубі берегти природу?

— А де я візьму води? — певпевнено видушив із себе парубчак — відступ приятелів майже зовсім позбавив його войовничості.

— Снігу навколо ще досить. І краще поклич своїх однокашників, бо не підеш звідси, поки жеврітиме хоч одна вуглина, це я тобі обіцяю! І ще скажи спасибі, якщо завтра не віддам тебе стражникам!

Троє хлопців почали жменями кидати мокрий сніг у багаття. Вогонь сичав. Вугруваті обличчя турнерів почервоніли з сорому й розчарування від морального програшу їхнього командира. Нарешті Якуб і Павел Перна відпустили їх. І в темряві їхня згасла відвага спалахнула знову.

— Вам це так не минеться!

— Tschechische Sauhunde! [1]

— Es kommt der Tag! [2] Друге влучання, скоріш за все — від гніву, було майстерне: камінь потрапив майже у центр вогнища. Звідти злетіли вгору кілька останніх іскор і знову згасли.

Гурт відходив у напрямку міста, голоси стихли. З розкиданого багаття в нічне небо підіймався стовп диму.

Батько й син повертались до будиночка, ковзаючись на латках зернистого снігу. Гальмин гавкіт давно розбудив Юлію Пернову; з ліхтарем у руках, тремтячи скоріше від хвилювання, ніж від холоду, вона вийшла їм назустріч. Чоловіки похмуро наближались, Перна-батько й досі ображено знизував плечима, розмова якось не клеїлась. Там, де косогір переходив у рівнину, вони, наче змовившись, глянули назад і мовчки перезирнулись: по схилах гір за містом горіли вогні — одні далекі, мов непорушні золотаво-червоні ліхтарі, інші — ближчі, з буйними, палахкотливими язиками полум'я. На горі Гальгенберг, одразу ж за Олтавою, де, як розповідають, у давні часи стояла трираменна шибениця, а перед нею — колесо для катувань, полум'я шугало вгору на добрих вісім метрів; навколо несамовито стрибали чоловічі постаті, запалені натхненням та алкоголем.

---

[1] Чеські свині! *(Нім.)*

[2] Ось настане день! *(Нім.)*

Все нові й нові вогні спалахували на схилах, скільки сягало око, ніби на зміну одному погашеному. Батько й син Перни розуміли, що такі ж багаття палають і далеко за обрієм, можливо, уздовж усього кордону Чехії, від Шумави аж до Єсеників. Одне вогнище вони погасили, але згасити тисячі їм не під силу; сьогодні берлінський холерик уперше продемонстрував усьому світові, що він не просто дме в бляшану сурму, як досі запевняв Павел. І Якуб Перна інстинктом старого солдата відчув, що все це — тільки початок, тільки передвістя чогось значно гіршого; може, ця символіка й випадкова, але для свого фатального «а» Гітлер сьогодні обрав Австрію, потім він скаже «б», а рідну Пернову землю в Берліні називають Богемією. В алфавіті ж двадцять вісім літер...

Олтава в ту ніч не заплющувала очей. Радіоприймачі у відчинених вікнах вивергали на вулиці повідомлення вперемішку з войовничими маршами та хоровими тирольськими піснями; це повинно було свідчити, з якою радістю вітає Австрія своїх визволителів. Активісти з приставними драбинами розвішували все нові й нові гучномовці на ліхтарних стовпах у найвіддаленіших вуличках, ніби прагнучи, щоб не лишилось жодної людини, яку б обминула звістка про те, що німецька історія сьогодні почала новий славний шлях. Брук тремтів під чобітьми колон людей у цивільному; скоро вже не буде потреби ховати по скринях сорочки фрайкорпусу[1]... За темним вікном двоє людей у жандармських мундирах мовчки спостерігали, як марширує загін підлітків, висвистуючи в маленькі, наче іграшкові, флейти й гатячи у невеличкі барабани; палаючі смолоскипи осявали їхні приголомшені обличчя, хлопці крокували вулицями, навіть не розуміючи як слід, щб тут відбувається. Зв'язкові Есдепе на мотоциклах сновигали по місту, у вітрині кіно «Ілюзіон» хтось приколов фотографію Герінга, зроблену під час його недавнього приватного візиту в Ліберце. Із шинків лунало п'яне ревіння. Сьогодні не існує поліцейської години, хто б наважився в цю велику ніч зачинити шинок чи ресторан?

І Гансерле теж натхненно крокував вулицями. Незвичайне піднесення змішувалося в ньому з туманним від-

---

[1] Добровольчий корпус *(нім.)* — воєнізована фашистська організація в Судетах типу штурмових загонів у гітлерівській Німеччині.

чуттям провини: він бере участь у цій стихійній демонстрації, але водночас, як і завжди в житті, стоїть осторонь від усього цього. Назустріч біг вуличний газетяр... «Невже цей чоловік думає, що в такий спосіб продасть більше газет?» «Ді фронт» сьогодні випустила екстрене видання, через усю сторінку шикувались величезні літери: *«Вітаємо німецьку Австрію!»*, під ними стояло меншими: «Ein Volk, ein Reich, ein Führer», папір пахнув свіжою друкарською фарбою і бруднив пальці. На перехожих — білі гетри й квітчасті німецькі плаття під умисне розстібнутими пальтами; збуджені городяни, не криючись, обмінюються нацистським вітанням. Раптом Гансерле здивовано завмер: ось невелика група чоловіків у цивільному промарширувала через майдан, командир відсалютував, і міський жандарм пан Гавранек у форменому мундирі з чехословацьким левом на кашкеті клацнув підборами й виструнчився з викинутою вперед правицею!

Ранкова зміна на паперовій фабриці Вернера почалась із запізненням, багато робітників, звалених вчорашнім пивом та горілкою, взагалі не вийшли на роботу. Гуго Вернер для проформи пройшовся цехом. Те, що сталося вчора, ні до чого доброго не приведе. Ще побачимо, в якому становищі опиняться виробничі підприємства, якщо Судети раптом (а хто після вчорашнього може сумніватися в цьому?) потраплять у лоно імперії... Есдепе, мабуть, перестане існувати, а де написано, що націонал-соціалісти, котрі, напевне, проковтнуть цю партію, поважатимуть старі контракти? Що чекає його підприємство, якому ось уже понад чверть століття віддає він свої найкращі сили, якому пожертвував інші інтереси, весь час, серце й душу!.. Попереду нерівний бій з конкурентами з рейху, які, очевидно, не проминуть нагоди підвищити свої прибутки за рахунок нових *колоній*.

А до всього іншого ще позавчорашня Куртова атака. Це Гуго Вернеру дошкулило гірше, ніж аншлюс. Часи міняються, світ зрушив з місця, хитаються підвалини твердих, незмінних звичаїв і старих, добрих традицій; видно, заходить зоря серйозних підприємців, що домоглися довіри замовників аж ніяк не політичною активністю, а виробництвом доброякісних товарів, і наступає доба Куртів...

«Я гадаю, папа́, що ти усвідомив принаймні одне: будь-яке дальше вагання сьогодні заслуговує па покару. Есдепе завтра чи післязавтра опублікує заклик до німецьких громадян і визначить термін, уже сьогодні точаться чутки про тридцяте квітня: хто не вступить до того часу, той замкне для себе двері в партію раз і назавжди! Думаю, що наслідки ти собі можеш легко уявити...»

Курт мав уже не такий пригнічений вигляд: ті, що ведуть розслідування прикрого випадку із зброєю, тепер, мабуть, вгамують свій запал, особливо зважаючи па те, що уряд Чехословаччини не спромігся ні па що більше, як з кислою міною обережно взяти австрійські події до відома і тільки формально не погодитися з ними.

Відгомін вулканічного вибуху долинає в республіку через південний кордон, потік нищівної лави почав рухатись і навряд чи спиниться надовго; ці хвилюючі години, які вимагають значно інтенсивнішої активності Есдепе, Курт мав би проводити у секретаріаті партії, але, за іронією долі, хоч-не-хоч, а весь час спадає йому на думку Ліза. Міркуючи тепер про їхні взаємини, він мусив признатись, що ця дівчина, власне, не більше хвилювала його, ніж інші випадкові амурні пригоди, аж до того часу, поки дала зрозуміти, що залюбки без нього обійдеться. Що ж це діється? Він звик, що його коханки завжди болісно переживали розрив, коли він залишав їх. Але щоб хтось давав одкоша йому, Куртові Вернеру?!

Почувши дзвінок у темному коридорі ательє, Ліза вийшла відчинити. Поява Курта не викликала радості па її обличчі.

— Даруй, що не кличу тебе далі, клієнти після вчорашнього так і сунуть...

Із ательє і справді чулися голоси.

— Заїхати до тебе після обіду?

— Після обіду я буду зайнята.

— Знову клієнти?

— Я домовилась із зубним лікарем.

— На котру?

— На третю годину. Тільки не розумію, чого це тебе...

— А ввечері?

— Краще не приходь. Коли мені покрутять у зубах, я потім три дні сама не своя...

Курт перетинав майдан, ляскаючи рукавичками по лівій долоні. Що вона собі думає, ця дівчина? Досі в таких

випадках він сам вирішував, коли треба розірвати стосунки!

Наближалася третя година, за капличкою діви Марії Курт поставив мотоцикл на підпорку; стоячи за двома пухненькими янголятками, він міг добре бачити вхід до ательє «Рафаель». Нарешті. Отже, Ліза не брехала. В руках сумка — та сама, яка була в неї під час недавньої таємної подорожі в Залісся. Ліза рушила в бік околиці. Курт натиснув на стартер, повільно поїхав у тому ж напрямку. Проте довго їхати на такій швидкості він просто не зможе; Курт зліз і, про людське око, схилився над мотором. Ліза йшла швидкою, пружною ходою, поясок демісезонного пальта стягував топку талію, здалеку видно було її світле рудувате волосся, що вибивалося з-під синього берета.

«Що це сталося? Чому я так принижуюсь і бігаю за нею, мов шестикласник?» — подумав присоромлено Курт. Як не дивно, в ньому спалахнуло пристрасне бажання, і він не міг зрозуміти, чого більше в цьому почутті: чуттєвої зацікавленості чи самого прагнення любовної перемоги? Повернутись до неї покірним коханцем, прив'язати до себе новим почуттям і тільки тоді холоднокровно розпрощатися? Щоб у даремному жалю і страждання вона зрозуміла, що Курт Вернер — це не найзручніший об'єкт для жіночих капризів?

Ось вона зникла з поля зору. Курт під'їхав ближче, зупинився й лишився сидіти в сідлі, розставивши ноги. За кілька хвилин передмістя скінчилося, далі пішли поодинокі будиночки з садками,— тут, на краю світу, вже жоден зубний лікар не живе! Ліза озирнулась, Курт швиденько сховався за вантажний автомобіль, що стояв край дороги. Вирнула легкова машина, Ліза зробила знак водієві, той спершу наблизився, але потім проїхав далі: мабуть, пасажирам позаду не потрібна була випадкова попутниця. Курт узявся руками в боки: що ж буде далі? Проїхало ще дві чи три машини, Ліза марно намагалася спинити їх. Ось іще одна — пікап. Шофер охоче загальмував, і Курт побачив, як Ліза сіла в авто. За мить воно зникло з очей за поворотом шосе, що вилося понад річкою, проти течії Олтавки. Що ж тепер буде? Цікавість і вражене самолюбство не давали йому спокою. Зараз він мав бути в секретаріаті Есдепе, в розпорядженні ортслейтера, треба було б підготувати нічне тренування для своїх хлопців, адже рух за приєднання Судетів до рейху

після вчорашнього впорскування піде вперед повним ходом. А він замість того...

Тепер Курт їхав на постійній швидкості, маючи машину перед собою; інколи вона зникала з очей за поворотом шосе, але на прямих відрізках він знову бачив вдалині ребристу задню стінку фургончика. Шосе побігло вгору, і тепер Курт тримався трохи далі: хоч Ліза й не впізнала б його обличчя на такій відстані, проте могла помітити, що за нею стежать.

Раптом машина зупинилася. Курт загальмував і побачив, як Ліза вилізла з кабіни. Тут, у безлюдному місці, де немає жодного житла, так далеко від найближчого села? Та ось машина розвернулась правим поворотом і поїхала назад. Курт швидко звернув убік і став за снігозатримувальними щитами, що тяглися вздовж шосе; тут, на відкритому плато, за ними й досі лежали кучугури пожовклого снігу.

Чекати довелося довго. В бік міста проїхала машина фінансової служби. Нарешті від Олтави заторохкотів мотоцикл з коляскою. Курт схилився над карбюратором: тепер уже треба дограваги комедію до кінця. Мотоцикліст зупинився, Ліза сіла в коляску. Курт стиснув кулаки. Але навіщо лютувати? Адже нічого нового не сталося, просто він повинен дізнатись, куди ця лисиця мандрує, хоч би й довелося стежити за нею цілу ніч!

Він тримався подалі, але так, щоб ті двоє не зникали з очей. Шосе пірнуло в ліс, одразу ж почало темнішати. Це та сама смуга ялинових лісів, що нею вони з Лізою недавно простували пішки до маленького готелю «Waldstille». Гуркіт старого заїждженого мотоцикла на п'ятсот кубиків долинув збоку; сумнівів не було: вузеньке шосе звернуло до лісової станції Гайда. Що це Ліза надумала? Якщо вона хоче тут сісти в поїзд, то чому не поїхала просто з Олтави? Серце шкрябнув кігтик підозри, Курт відігнав її. Ні, це абсурд!

Він звернув на лісову дорогу, легко сховав мотоцикл у молодому ялиннику. За кілька хвилин від станції почувся знайомий астматичний гуркіт мотоцикла. За кермом сидів червонопикий селюк у ватнику й зимовій шапці, коляска була порожня. Гуркіт мотора стих, у надвечірній тиші Курт почув, як голосно й глибоко він дихає. Що тепер? Якщо Ліза і справді поїде, сісти в той самий поїзд на станції, де пасажирів можна порахувати на пальцях руки, буде не так легко. Чи краще скочити перед

самим відходом в останній вагон з протилежного боку! Курт зробив так і, обійшовши стрілки, наблизився до перону: там було порожньо. Нікого не було і в залі для чекання. Отже...

Він відчув, що блідне. «Waldstille»... Ах ти ж гадюка, мало, що зрадлива й підла, а ще й з абсолютним браком смаку! Призначити побачення там, де три дні тому валялася в ліжку з іншим! У лісовому готельчику, що його для неї знайшов сам Курт! Це ж цинізм і вульгарність! У голові майнув і одразу ж зник сумнів: а те, що ти сам робиш у цю мить,— чи це відповідає нормам джентльмена? Становищу ватажка олтавського юнацтва, в недалекому майбутньому самостійного підприємця, якого чекає політична кар'єра? Тільки ж під три чорти з політикою, коли в людині кров кипить від пристрасті і, будьмо відверті, ще більше — від глибоко враженого чоловічого самолюбства!

За якусь хвилину він побачив широкі плечі Лізиного пальта на стемнілій лісовій дорозі, тій самій дорозі, якою три дні тому вони йшли разом, узявшись за руки, в променях радісного передвесняного ранку... Підступний жіночий рід! Цей плювок йому в обличчя відплатиться Лізі не менш, як десятьма майбутніми Куртовими коханками... І все ж таки в душі лишалася тінь сумніву: а чи зробив би так на його місці Віктор де Кова?.. Авжеж, зробив би, якби так підказувала йому роль! Адже Віктор де Кова грає *все*...

Густа темрява підкралася з лісової гущавини, попереду між деревами блимнув нарешті вогник самотнього будинку. «Навіщо я марную час? — подумав Курт.— Молодик, з яким Ліза дурить мене, вже, напевне, чекає її тут». У голові промайнула гнітюча підозра, що ця дівка, мабуть, давно вже водила його за ніс. Зайти всередину й розпитати знудьгованого самотністю орендатора не можна; той, напевне, пам'ятає недавнього пожильця, ще полізе злорадісно втішати... Крім того, він може все вибовкати Лізі. «Ні, я не принижусь до того, щоб вриватись в їхню кімнату,— думав Курт.— Скандалом зрадливих коханок ще ніхто до себе не повертав. Та й, крім того, ці двоє просто не відчинять дверей... Яке принизливе безсилля!.. Невже я не знайду в собі хоч трохи великодушності, щоб глянути на все це з гумором? Проте до такої справи не поставиться з гумором навіть старий оленьрогоносець...»

Він обійшов готель, ховаючись за ялинами, хоч у густому присмерку його не побачили б навіть на галявині перед входом. Останнє вікно на другому поверсі світилося,— єдине в ряді. Раптом Курт затамував подих: біля вікна з'явився чоловік; затягуючи штору, він щось говорив і всміхався. Засмикнув другу половину штори, і на суцільному ясно-жовтому тлі майнула тінь жінки. Горло в Курта враз пересохло. Боже милий, той чоловік... це обличчя, поворот голови... Перед очима в нього постали фотографії, які він бачив того разу в ательє. Петер Форманн! Що ж, цілком логічно: «Родич», а насправді — німецький емігрант, комуніст чи принаймні прихильник кодла соціалістиків, які намагаються затримати колесо нової історії Німеччини. Скоріш за все це старий Перна надав йому притулок на своєму хуторі, а Ліза, мабуть, уже там почала з ним крутити, із цим «двоюрідним братом»... Можна не сумніватись, що це саме він був автором і розповсюджувачем злочинних листівок, який тоді на кордоні утік за допомогою Павела вночі від гестапо, а потім вислизнув у Курта з рук ще і в «Ротті».

Курт стояв на узліссі й тремтів від хвилювання: вже давно не відчував він такого раптового нападу безпорадності. Думки хаотично вирували в голові: вдертися в номер і ліквідувати Форманна?.. Абсурд, спершу треба переконатись, що це справді той чоловік. До того ж бандити такого типу потрібні гестапо живими... Курт ступив кілька кроків у глиб лісу — ніхто не повинен бачити його тут і насамперед Ліза, тепер уже Форманнова спільниця, хоч би й тільки по ліжку... Найменша тінь підозри, і Форманн спурхне й зникне втретє — цього разу вже на край світу... Після невдачі з Малецем і Форманном, після ганьби із зброєю, нова невдача такого калібру остаточно б знищила його...

— Мені треба поговорити з вами, пане Клобочнік,— поборовши своє самолюбство, звернувся він наступного дня до майстра. Вони стояли посеред фабричного двору, у всіх на очах, кожний би міг подумати, що це звичайна розмова на виробничу тему. Таке місце найнебезпечніше, у цей непевний час і стіни приймальні можуть мати вуха, так само, як і стіни контори чи цеху.— Я дав би голову на відруб, що знову натрапив на слід Петера Форманна.

Майстер із сумнівом нахилив голову, в холодних світло-синіх очах з'явився нестерпний зневажливий вираз.

— У такому разі, виходячи з попереднього досвіду, краще буде, коли ви якнайшвидше усунетесь від справи, і я візьму її у власні руки, щоб спіймати цього пройдисвіта. Якщо треба буде — беру для цього відпустку.

— Але Формапп — мій, це я його засік! — Курт стримав себе, щоб не вибухнути гнівом.— Ви ж добре знаєте, чому мені необхідно самому взяти його!

— Авжеж знаю,— зверхньо відповів Клобочнік.

«Невже я ніколи в житті не позбавлюся цього мерзотника? — промайнуло у Курта в голові.— Мабуть, для того, щоб не бачити таких типів, і зголошуються люди на службу в колоніях».

— Тільки досі ви псували все, за що бралися, маю на увазі, звісно, те, що зв'язано за паролем «Гьорліц». В іншому не буду вас кривдити. Коли йдеться про фабрику або, скажімо, про баб...

— Пробачте, але...

— Тільки не ображайтесь, партайгеносе Вернер, адже ми з вами чоловіки, і обом інколи доводиться мати справи з ліжком...— вискалив Клобочнік свої на диво гарні зуби. Він фамільярно обійняв Курта за плечі, але, помітивши, як здивовано зиркнули на них робітники, що скидали з ваговоза спресовані паки ганчір'я, опустив руки.— Що ж, подивимось тому вашому Форманну в зуби, але разом. Без мого відома і згоди щоб ви туди й не рипались. І можете не сподіватись, що я через це діло перейду на ваш витончений лексикон шефа й майбутнього інтеліген... пардон, отуди к бісу, інтелігепта й майбутнього шефа...

22

Стежка вилась по схилу. Після останнього короткого снігопаду на землі між корінням дерев стояли калюжки води, але земля вже пахтіла близькою весною. Надпоручика Мальця, який поспішав із гуртожитку на будівництво, на хвилинку зацікавив радісний щебет дубоносів і синичок, проте серед дерев трохи вище по стежці блиснули жіночі литки, і його цікавість одразу спрямувалася в той бік. Жінка у цих глухих місцях — рідкість; укріпрайон — це не жіночий світ. Наполегливіші, ті,

незважаючи ні на що, примудряються обминути, умовити або обіцянкою вийти на побачення, підкупити вартових і проникають аж до гуртожитків або й просто на будівництво укріплень до своїх коханців.

Дівчина, краєчком ока помітивши мундир, пішла повільніше, нахилилась до тоненького стебельця проліска. Малець прискорив ходу, машинально пригладив зачесане на проділ світле волосся, зиркнув угору: ноги цілком пристойні. «Рум'яне обличчя, міцне тіло, душа, не зіпсована міською фальшю»,— зробив він висновок.

— Так до котрого ж це? — задихано спитав він, розстебнувши гудзик на блузі.

Дівчина ніяково глянула на золоті зірочки його погонів.

— То як же звуть вашого?

Щоб приховати збентеженість, дівчина понюхала непахучий пролісок.

— Мене звуть Тоуфарова Мілада.— Здавалось, дівчина була задоволена знайомством: такий гарненький молодик! І не просто солдат, а офіцер! Вона розгублено поклала руку на шию, на середньому пальці блиснув тоненький срібний перстень з червоним скельцем.— Я йду в їдальню до пана Навратіла. Може, стану там до роботи.

— А чорт! — Малець підсковзнувся. Він зазирнув Міладі за викот. Оце так! — Отже, нам з вами по дорозі.— Малець почав розпитувати дівчину — звідки вона, чому шукає місце в їдальні на кордоні, а не лишається вдома на господарстві, для певності також спитав — скільки їй років. Адже дівчата в селі інколи ростуть швидко, груди, як кавуни, а самі ще надто молоді, щоб закон дозволяв брати їх на роботу.

Стежка була вузька, іти поруч було незручно, тому Малець обійняв її на ходу за стан. Дівчина наче нічого й не помічала, тільки, коли Мальцева рука посунулась вище, промовила, затинаючись:

— Ви... жартівник...

По дорозі Малець довідався, що батько дівчини має хату з дірявою стріхою й одну козу, і переконався, що вона вміє цілуватись майже як бар-дама із столичного ресторану. «Яким безбожним стає цей світ, вже обкрадають навіть поезію невинності старого чеського села»,— подумав він з відтінком смутку. Подих у Міладочки зробився важчим, її твердий гарячий бік пропікав йому мундир, очі почали затягатися серпанком відданості. Малець

глянув на годинник: з того часу, як він її наздогнав, минуло двадцять хвилин. Помилуватися з нею оце зараз — сто чортів, це був би його рекорд! Серце залила хвиля піднесення й гордості, таких потрібних чоловікові з його нелегкою долею вічного боржника, чесному патріотові в добу, коли нації загрожує небезпека.

Десь недалеко, на широкому гребені гори, заверещала циркулярка. Потім знову. Там — будівельний майданчик доту «Анічка». Дорога виявилась надто короткою. Новий зойк циркулярної пилки охолодив його запал до негайного штурму; ще осоромиш честь офіцера чехословацької армії...

— А що, якби ви пішли працювати в їдальню на будівництво «Блажена», де я наглядаю за роботами? Досі там допомагала Ружена Клічкова, але вона от-от має родити.— Він дивився на ніжний келишок проліска; в гарячій Міладиній руці квіточка зовсім зів'яла.— Я приходив би до вас на обід і так просто...

Дівчина сором'язливо скорялась його наполегливій долоні.

— Але ж пан Навратіл, мабуть, чекає мене...

— Ви маєте право вибирати вигідніше місце. А що на «Блажені» буде краще, ви ж самі розумієте...

Мілада зупинилась, переводячи палкий погляд з одного його погона на другий: разом — шість золотих зірочок, боже милий, такий гарний білявчик, та ще й справжній офіцер!

— Незабаром ми почнемо нову фортецю, я вже їх набудував стільки, що ви б і не повірили. А коли починають споруджувати нову, хлопці їй звичайно дають якесь ім'я. Я запропоную «Міладу». Оце здивується ваш батечко, а з ним і все ваше село, що ви маєте в горах фортецю, яка носить ваше ім'я!

Дівчина перехопила його усміхнений погляд і міцно стиснула пролісок.

— Я згодна,— видихнула вона.

Малець знову глянув на службовий ручний годинник з чорним циферблатом і фосфорними стрілками.

— Приходьте по обіді на «Блажену», це звідси в трьох кілометрах. Я перед тим попереджу про вас буфетника, а ви, глядіть, не прохопіться Ружені Клічковій, що це я вас прислав. Мого імені взагалі не називайте, зрозуміли? Про все гарненько домовляйтеся з нашим буфетником, а кілька днів, поки Ружена виїде, потерпіть дома.

А може, пан Похилий візьме вас собі на допомогу вже й сьогодні? Десь о третій годині заходьте до мене в контору, розповісте, як ідуть справи. А де моя контора, вам кожен скаже. Часи тепер, після аншлюсу, кепські, і ми, чехи, повинні міцно триматися купи, як то кажуть — линути одне до одного...

Пронизливе ревіння циркулярної пилки на будівництві «Анічки» чулося вже зовсім близько. Вони попрощались, і Малець звернув стежкою просто до бетономішалок; губи йому палив багатообіцяючий поцілунок.

Було по обіді; в недавно спорудженій конторі на будівництві доту «Блажена» надпоручик Малець збирався прилягти на диван, з яким він мандрував з одного будівництва на інше. Перед любовним наступом, щоб почувати себе міцнішим, нема краще, як півгодинки поспати. Та ледве він умостився й заплющені очі затягла плівка першого солодкого забуття, як почувся рішучий стукіт у двері. Без дозволу зайшов помічник арматурника Карел Клічка. Прокляття! Будь-кого іншого він вилаяв би і вигнав геть, а от цю тарапю з отруйними очима ніяк не може...

— В чому річ? Я не маю часу: на завтра треба приготувати відомості на зарплату, в мене голова йде обертом...

— Якби не йшлося про ваші інтереси, пане надпоручику, я не дозволив би собі турбувати вас. Хіба ж я ще у вікно не побачив, що ви зайняті?..

«Щоб тебе свиня з'їла, бовдур...» — подумав Малець.

— Ближче до діла, пане Клічко.

— Та я не знаю, з чого й почати. Ви ж розумієте, я не оратор і не вчений, як ви, моя військова академія — то була черга за юшкою для безробітних, за двадцять гелерів піднести комусь валізу зі станції до трамвая абощо. Тільки останнім часом про мене подбала партія, дала мені змогу жити хоч трохи по-людському...

— Я б сказав, ви живете на рівні підприємця. До речі, яка партія? — став уважнішим Малець.

— Наймогутніша серед усіх чеських партій,— твердо промовив Клічка.— Партія майбутнього! Тепер, після аншлюсу, над усіма зібрались пекельні хмари, вам як воїнові я цього можу не пояснювати. Надія тільки на Берана: ось хто знайде мудрий вихід; із соціалістиками та більшо-

вицькою наволоччю Генлейн розмовляти не буде, вони дратують німців, мов червона ганчірка бика.

Малець постукав олівцем по столу.

— І ви прийшли, щоб повідомити мене про ці дивовижні й животрепетні відкриття?

— Я скажу вам усе прямо, пане надпоручику, адже ви добре знаєте, що я завжди був відвертим з вами. Сьогодні я тут із завданням, так би мовити, політичним...

Малець здивовано звів брови.

— Моїй партії треба спертися на розумних, надійних людей — на добрих чехів, яким важливо зберегти республіку, наскільки це можна — без кровопролиття, що нам загрожує.

— І це ви говорите мені, солдатові?

— Заспокойтесь, пане надпоручику, я добре знаю, що ви людина відважна, готова віддати за батьківщину своє життя. Я також, якщо це буде потрібно. Але політика — це ще не гармати в дотах. Ви тут для того, щоб бетон в укріпленнях був перший сорт, а я — щоб добре гнути арматуру. Однак вищу політику роблять люди, які глибше, ніж ми з вами, бачать суть справи, і наш обов'язок — вірити їм і їх підтримувати.

Малець, нетерпляче поглянув на годинник, потім — за вікно. О третій прийде Мілада Тоуфарова, а груди в неї — наче два валуни з олтавських порогів.

— Я почую, нарешті, що ви від мене хочете?

— Я хочу порадити вам, пане надпоручику, звернути увагу на таких людей серед ваших колег, та й не тільки серед них, на котрих можна покластися, які підтримали б мою партію...

— Хай вам біс, хіба ви не знаєте, що армія стоїть над партіями? Що військові не беруть участі в виборах?

— Знаю, чого ж, але офіцери мають свої переконання! Є праві, є ліві, є, як-то кажуть, нейтральні,— всякі. Не йдеться лише про тих, кого розум веде правильним шляхом, зате йдеться про тих, які перебувають у протилежному таборі — про соціалістиків і передусім більшовиків; кожна дитина знає, що вони є й серед офіцерів, особливо ж — серед нижчого командного складу...

Малець склав руки на грудях, відкинувся назад разом із стільцем.

— Якщо я добре зрозумів ваш вступ, пане Клічко, то ви хотіли б одержати від мене список комуністів в армії.

Але ж колеги-офіцери не ходять до мене звірятись у своїх політичних переконаннях і, крім того, я не шпик! — підвищив він голос.

— І я теж, пане надпоручику, нащо нам одразу такі гучні слова, звольте ось поглянути сюди,— Клічка витяг посвідчення партії аграрників.— У нашій країні щонайменше мільйон таких, як я, котрим не байдужа доля Чехословаччини і котрі дбають, щоб та доля й до нас була ласкава. Але всі ми люди, і навіть курча даремно не гребеться. Ви теж, наскільки я розумію, хотіли б одного чудового дня одержати квитанції на гроші, які я вам досі переказував. От я й думаю, що спокійний сон вартий такої дрібниці, адже вам ті більшовики потрібні, як торішній сніг. Якби ви були соціалістиком або взагалі лівим, так на вас сім'я вашої шановної нареченої й не глянула б, я б сказав, і зятя-соціалістика, не кажучи вже про більшовика, вона, звиняйте, і на поріг не пустила б...

Малець енергійно підвівся, показуючи, що вважає розмову закінченою. Мимохідь визирнув у вікно й одразу ж сів чи, скоріше, впав на стілець. Приголомшено приклав долоню до лоба, витріщивши очі на Клічку, потім знову на вікно. Ні, то не привид, викликаний цим примітивним демоном Клічкою: за двадцять кроків від входу він побачив свою власну наречену Марцелу!

— Ідіть, ідіть звідси — у м-м-мене гості...— голос у Мальця затремтів, він знову підскочив до вікна із слабенькою надією, що це тільки галюцинація, результат хвилювання, викликаного цим василіском. Та чуда не сталося. Дівчина надворі спитала, де міститься контора, і попрямувала до дверей. Малець вибіг їй назустріч.

— Марцелко! Звідки ти тут узялася?..

— Згадай притчу про гору й Магомета, і ти зрозумієш. Але ж я не бачу особливої радості на твоєму обличчі....

— Як я можу не радіти, дівчино!.. Але як ти пройшла сюди, в заборонену зону?

— З перепусткою, цілком легально: навіщо б тоді дядечко сидів у генштабі? А що я мала робити: у Празі ти з'являєшся раз на рік...

Малець розгублено оглядався — на дорогу, що тягнулася від одного укріплення до іншого, на вхід до їдальні і знову в напрямку сусіднього доту «Анічка».

— Що з тобою? Щоб тебе побачити, я тряслася шість годин у поїзді, потім їхала автобусом, потім дерлася піш-

ки кудись нагору, а ти ніби проковтнув шматок цитрини...

— Я просто не виспався і зморений, мов кінь, ти не можеш уявити, яка тут робота, особливо тепер: південний кордон виявився зовсім відкритий, проти Австрії у нас не було жодного доту...

— Але ж ти не на південному кордоні! І до того ж, ідучи лісом, я страшенно зголодніла. У вас тут їдальня, я бачила, як робітники верталися з обіду.

— Там ми не зможемо,— сполошився Малець.— Така обстановка не для тебе...

— Не розтану, я не з цукру. Їсти хочу, Яроушеку, наче вовк у лютому. Я зранку нічого не їла!

Малець стурбовано глянув на годинник.

— Чи не хочеш оглянути нашу фортецю, Марцелко? Або краще підемо на «Матильду», вона вже готова і більша за «Блажену», тут і двох кілометрів немає...

— Ти навіть не слухаєш мене! Я сказала, що видиралася п'ять кілометрів нагору, та ще й із сумкою. Я приїхала дивитися не на «Матильду», а на тебе. І хочу їсти, невже ти не розумієш, що жінки теж часом можуть бути голодні?! А коли пообідаю, тоді з богом, можемо дивитися хоч би й «Есмеральду».

Малець проводжав її в їдальню, як на ешафот. Блиснула слабенька іскра надії: а може ж, Ружени Клічкової там не буде? Може ж, буфетник за чимось послав її або й сама пішла погуляти: в її становищі недобре весь час сидіти на місці... О боже милий, поможи мені хоч у малому, якщо вже відвернув від мене своє ласкаве обличчя у великих справах...

Ружена Клічкова мила кухлі за стойкою. Їдальня в цю пору була напівпорожня, а це ще гірше; кілька бетонників, які цмулили пиво, замовкли й озирнулись на жіночку з Праги. Ружена зміряла незнайомку підозріливим поглядом. Малець вирішив сам почекати біля стойки, поки Ружена дасть гості попоїсти, краще їй не обслуговувати Марцелу за столом... Він тоскно позирав на годинник і кидав непомітні погляди в вікно. Марцела попросила великий кухоль пива, наївно запитала про тістечко, апетит у неї був, як у вантажника. Прохарчувати таку жінку чогось та варто...

До їдальні зайшло двоє робітників, один із них у дверях мусив пригнутися. Малець з хвилину повагався, тоді

вибачився перед гостею, підійшов до стойки й відвів Павела Перну вбік.

— Поміж нами всяке бувало, і ви мали б підставу сказати тепер: «Яке мені діло до вас?!» Та, незважаючи на це, я думаю, що ми обидва чоловіки і в чоловічих справах можемо один одному допомогти. Коли ваш так званий двоюрідний брат у грудні минулого року вскочив у халепу, я зробив, що міг. Тепер неприємність у мене... З дівчиною,— додав він приглушено.

Павел Перна глянув через його плече на незнайому панночку в кутку: вона з насолодою дудлила пиво з півлітрового кухля, наче муляр після денної праці.

— Не з цією, ні. Хоч це її торкається,— сказав Малець.

— Та я добре знаю, з якою,— оглянувся Павел на Ружену за стойкою.

— Із цією теж ні, сто чортів! Тобто тут теж є неприємність, але зараз ідеться не так про неї...

— Оце вже я не второпаю, про кого ви...

— Ну, про одну дівчину! Вона теж буфетниця, невже не розумієте? — втратив Малець терпець.

Павел захоплено похитав головою:

— Ну ви й даєте, пане надпоручику! Скидаю перед вами шапку.

— На який біс мені компліменти! Мені потрібна ваша допомога. О третій до мене прийде одна дівчина, Мілада Тоуфарова, з їдальні на «Анічці». Треба цьому перешкодити, розумієте? Вийдіть їй назустріч і скажіть, хай вона, ради бога, вертається назад, скажіть, що я терміново виїхав у важливій службовій справі, або що хочете. Біжіть пегайно на дорогу до «Анічки» й живу її сюди не пускайте. Ви повинні вирятувати мене з цієї біди, пане Перно, бо я вже не знаю, що зі мною буде, останнім часом щось забагато на мою голову звалилось усякого...

Павел насупив брови.

— Тільки ж не забувайте, що через вас я сидів, коли був на дійсній. Двічі по двадцять вісім діб у карцері!

— Що було, те загуло, не будемо згадувати колишнього, чоловіче. Самі ж навчили кобилу скидати підполковника в болото. Хіба не розумієте, сто чортів, що ото, із кухлем у руці — моя наречена? Мати моїх майбутніх дітей! На карту поставлена сім'я, а це не дрібниця! Тепер, після аншлюсу...

— Одна з кухля п'є, а друга за шинквасом той кухоль миє? А вона теж мати вашої майбутньої дитинки, пане надпоручику. А може, й діток. Бо як я на Ружену глянну, то думаю, що в неї може знайтися й двійня.

— Ради бога, біжіть швидше, Перно! Будете мати на два дні довшу оплачену відпустку. Ту дівчину звуть Мілада Тоуфарова...

Коли за Павелом зачинились двері, Малець попросив наточити йому пива.

— До надпоручика Бердни з «Клотильди» приїхала його дівчина,— усміхнувся він Ружені Клічковій і кивнув на Марцелу.— А Бердна терміново виїхав у службових справах, і мені поки що доводиться її розважати.

Ружена опустила кухлі в глибоку миску, аж вода хлюпнула звідти. З болісною й недовірливою посмішкою глянула на свого колишнього красунчика, і на очі їй набігли сльози.

— Даруй, Марцелко, мені треба було віддати деякі розпорядження тому здорованеві — це мій найкращий арматурник. Тепер ти сама бачиш, у якому гармидері доводиться тут жити.

— А чому плаче та дівчина за стойкою? — запитала Марцелка.— Чи не знайдеться в неї шматок швейцарського сиру?

— У такому стані дівчата чутливі до всього,— стиха промовив Малець і, підперши голову рукою, на хвилинку заплющив очі. «Сон — кращий за життя, смерть — краща за сон, найкраще ж ніколи не народжуватися»,— спливло йому в думці мудре прислів'я ортодоксальних буддистів.

Нарешті вони вийшли з їдальні, і Малець потяг Марцелу в бік «Матильди».

— Що ми там не бачили? Дот як дот,— сказала Марцела,— і після обіду в мене зовсім нема бажання блукати горами. Їдальня там є? Немає! То краще огляньмо «Блажену», тут нас принаймні нагодують. Я ніколи не думала, що на укріпленнях так хочеться їсти.

За чверть години вони вийшли з недобудованого бункера; серед сновигаючих грабарів і бетонників майнула синя сукня. У Мальця потемніло в очах. Павел Перна... цей розбійник, зрадник чоловічої солідарності, пікчема, грубіян...

Згори по дорозі біг Перна, жестами підкликаючи Мальця.

— Пробач, Марцелко...

— Вона втекла від мене. Мабуть, зробила гак лісом,— вигукнув захеканий Павел. Малець перелякано оглянувся на наречену, приклав палець до вуст.— По дорозі па «Анічку» я її не перестрів, а коли добіг назад, вопа, негідниця, вже була тут.

Мілада Тоуфарова побачила падпоручика й радісно попрямувала до нього. Павел якусь мить вагався, потім метнувся їй назустріч. Щось наполегливо почав їй говорити, нарешті, обійняв її. Марцела здивовано спостерігала, як збентежена дівчина намагається вирватись від нього.

— Пане надпоручику! — загукала Мілада. Павел тримав її за руку, не даючи підійти ближче.

— Твій арматурник чіпляється до дівчини. Ти її знаєш? — занепокоїлась Марцела.

— Ні. Тобто, лише трохи...

Марцела підштовхнула нареченого до Павела.

— Тож оце я вже й прийшла, як ви казали, пане надпоручику.— Мілада ляснула по руці Павела.— Та чого це ви чіпляєтесь, чоловіче?..

— Вас покликав пан надпоручик? — запитала Марцела діловим тоном.

— Як це покликав? Оце була б дивина — кликати мою дівчину! — втрутився в розмову Павел.

Мілада розгублено дивилась на випещену руку з червоними нігтями, що лежала на плечі її ранкового залицяльника.

— Ця дівчина цікавиться місцем у їдальні. Замість тієї вагітної,— нарешті спромігся вимовити Малець, обливаючись потом. «Чого це я, дурень, патякаю більше ніж треба?» — подумав він.

— Отже, ви все-таки знайомі,— Марцела витягла з сумочки сигарети.— Так до кого ви прийшли, дівчино?

— Оце ж я весь час і товчу: до мене! — спробував Павел силою покласти Міладину руку на свій лікоть.

З їдальні вийшла Ружена Клічкова з мискою в руках, зупинилась, побачивши одразу двох жінок біля надпоручика. Ах, боже, де ті часи, коли Ярош був її, і тільки її...

— Ви мені зовсім заморочили голову,— сказала Мілада.

— Тут у нас у всіх голови гудуть від оцих бетономішалок,— жваво підхопив Павел.— З ранку до вечора отак гуркоче. Гайда! — він потягнув Міладу за собою. Розгуб-

лена дівчина на ходу двічі безпорадно оглянулась на надпоручика.

Марцела помітила біля їдальні дівчину з мискою; в погляді, яким та дивилася на її нареченого, вона прочитала біль і страждання...

— Мені здається, Яроушеку, що ти справді «запарився», якщо користуватися своєю термінологією,— зауважила вона з кривжаною посмішкою.— Мабуть, найкраще буде поговорити нам про все це увечері...

Тінь уже недалекого вечора ніби ще більше поглибила страх надпоручика перед цією розмовою, такою важливою для всього його майбутнього життя. Та неприємності, яких ми чекаємо, часто бувають меншими від тих, які приходять без попередження. За допомогою пляшки «Ляк-ріме Крісті» в кращому олтавському готелі «Золотий лев» та своєї красномовності, Мальцю пощастило послабити, а потім і розвіяти всі підозри. Випрасувані білосніжні простирадла в номері з двома ліжками, напрочуд теплий вечір ранньої весни витіснили нарешті Марцелині сумніви. Потім вони, тісно взявшись під руки, вийшли прогулятись нічними олтавськими вулицями.

— Це резиденція наших генлейнівців,— звернувся Малець до нареченої.

Більшість вікон колишньої вілли Льовбеєра світилася, будинок наче кипів від невгамовної діяльності, щохвилини хтось заходив чи виходив; ось біля під'їзду спинився зв'язковий на мотоциклі.

— Якби мені взвод солдатів і відповідні права, я розігнав би це осине гніздо,— зітхнув Малець. Раптом він зупинився і притримав Марцелу за руку. З головного під'їзду вийшов якийсь чоловік, насунувши на лоб кепку і піднявши комір короткого пальта. Він збіг сходами і, не озираючись, швидко подався вулицею, немовби поспішав вийти з-під потужних вуличних ліхтарів перед будинком Есдепе. Малець лишився стояти, розкривши рота: цей череп, випнуті вилиці, такий характерний нахил уперед...

— Що з тобою?

— Ні-ні... нічого...

— Ти так зблід! Хто це був?

— Один із нашого будівництва...

— Людина з укріпрайону і ходить в Есдепе?

— Атож,— він дивився прямо на Марцелу, але, здавалось, не бачив її.— Скоріш за все, я пошився в дурні.

— Це звучить для мене не надто приємно. Може, ти все-таки розповіси?..

— Не будемо про це, Марцелко! — перебив її Малець, сердитий на себе, що не стримався.

— Хто це був? — вона знову взяла його під руку, в голосі дівчини прозвучала наполегливість: дівчата із заможних родин уміють наполягати на своєму.

— Прізвище тобі нічого не скаже, ти ж не знаєш нікого на будівництві.

— Хоч і не знаю, а запам'ятаю все одно. Мені важливо не прізвище, а твоя довіра. Думаєш, приємно, коли людину підозрюють, що вона не може тримати язика за зубами? Та ще й про важливі справи...

— Ну нехай, щоб твоя душа мала спокій: його прізвище Клічка.

— Що ж ти робитимеш?

— Це вже моя справа. Тебе прошу про одне: нікому ані мур-мур! Ані словечка ні подрузі, ні вдома. Дай слово честі!

Марцела рішуче вдарила своєю тонкою, пещеною рукою по Мальцевій долоні, досить широкій, порівняно з його невисокою постаттю, і міцніше притиснулась до ліктя надпоручика.

— Ти уявляєш? Після цієї прогулянки я страшенно зголодніла!

Вже було під полудень, коли Малець наступного дня, невиспаний, із розстебнутою згори донизу блузою, повільно йшов стежкою від автобуса до «Блажени». Перевіривши, як іде бетонування, втомлено опустився на стілець за столом. Звідси добре видно було невеликий навіс над столом арматурників. Малець, протираючи очі, спостерігав, як Клічка, ніби нічого й не сталося, базікав з Павелом Перною, обидва з чогось реготали.

Ось Клічка витяг із своєї засмальцьованої сумки якусь картинку, Павел довго розглядав її, не хотів повертати. Малець прочинив вікно й почув його останні слова:

— Ну й баба, скажу я тобі, чоловіче!

Нарешті зміна скінчилася, прийшла нова пара арматурників. Клічка ляснув свого змінника по спині й потюпав геть. Павел на хвилину затримався, щось пояснюючи колезі. Вереснявий вітер рвав йому з рук заяложену арматурну схему, і він притиснув її до столу, на якому вигинають

залізо. Малець вийшов, гукнув його рукою в контору, запропонував стілець.

— Ви давно знайомі з Клічкою?

— Відтоді, як разом працюємо, а раніше я його тільки бачив, коли заходив на паперову фабрику до батька. Тепер туди ходити не буду.

— Це ж чого?

Павел знизав плечима.

— Вчора батька звільнили.

— Чому?

— Скоріш за все тому, що він чех. Нацисти тепер на коні. Вже бачать Судети приєднаними до рейху.

Малець похитав головою.

— Це ви перегнули. Може, там було щось інше?

— Що могло бути? Те, що батько минулої осені надрукував якусь листівку? Проти фашистів? Навряд, щоб Вернери докопались до цього.

— Але старий Вернер досі вважався порядною людиною...

— В цьому ділі знати пальці старшого хазяйського сина Курта. Щоб не впадало у вічі, влаштував медогляд для робітників, старших за п'ятдесят років. Із двадцяти п'яти лікар Вільхофер, то теж затятий фашист, двох визнав непридатними для роботи. Мовляв, через стан здоров'я. Мого старого і ще одного чеха.

— Тут і справді не підкопаєшся. А що ж буде робити ваш батько?

— Шукатиме роботи. Адже він ніколи в житті не хворів. І тепер здоровий... Після того прийшов до нього Ганс-ерле, молодший Вернерів син. Сказав пишком, у куточку, що це свинство... І що старий Вернер зовсім заслаб від усього цього. Але нічого тут не поробиш. Мовляв, Есдепе дуже натиснуло на фірму, бо німці поскаржились, що під одним дахом із чехами не будуть працювати. Але це, звісно, пішло не від робітників. Тут інша політика: якби Вернери не вигнали двох чехів, у них забрали б замовлення. І тоді їм довелося б звільняти не двох, а п'ятдесят. Німців.

Малець замислено розглядав здорованя на стільці перед собою у брудній від іржі куртці, яка тісно облягала його тіло. Павел утомлено зсунувся по спинці стільця, і комірець розстібнутої форменої сорочки з пропітнілим галстуком на резинці спинався йому на потилицю.

— Хто він такий — цей Клічка, що працює з вами? Довідка з жандармерії, коли ми його брали на роботу, була задовільна: трохи випиває, та й годі. Графа про судимості в нього чиста.

— Чом би й ні? Арматуру гнути він навчився справно. Ще й голубів розводить. І німців лає.

Малець мигцем поглянув на Павелову могутню нижню щелепу, теж із слідами іржі. Затарабанив пальцями по столу.

— Ви вмієте тримати язик за зубами?

— А чого ж? Я не цокотуха з олтавського ринку.

— Учора пізно ввечері я бачив, як Клічка виходив із будинку Есдепе.

— От чорт! — Павел вражено ляснув себе по коліну.

— Може, хтось із його родичів партійний функціонер?

— Він ніколи про це не говорив. А коли б і так, він не поліз би до нього просто у фашистське кубло. Та ще й пізно ввечері, як ви кажете. Чех! Це мені зовсім не подобається.

— І мені теж,— у Мальця злипались очі від утоми, череп від верхньої щелепи аж до тімені наче задубів. Хто б повірив: дівчина з такої порядної, стриманої сім'ї!..— Чи не згадував коли-небудь Клічка про свої поставки піску на будівництво?

— Ані словом.— Павел заблимав очима й раптом нахилився вперед.— Що я вам скажу, пане надпоручику! Він, мабуть, шпигун!

— Нарешті до вас дійшло! Неважко зрозуміти, що німці мають своїх людей і на укріпленнях. Але невже цей чолов'яга так ні разу, хай навіть у дрібницях, не повівся підозріло?

— Якщо чоловіка пі в чому не запідозрюєш, то й па думку не спаде стежити за ним, мов вівчарському псові за бродячою коровою. Та ще й коли він здебільшого патякає всілякі дурниці... Найчастіше — про чубатих голубів. Або інколи принесе фотографію якоїсь дівки. Але заждіть! Якось я бачив його в місті. Він розмовляв із Клобочніком.

— Хто це такий?

— Майстер з паперової фабрики. І найбільший там фашист. Це мені батько казав.

— Чому ж ви про це зразу не повідомили?

— Це ще нічого не значить — потеревенити з кимось на базарі. Та ще й коли хлопці фугували раніше на одній фабриці. До того ж ви на мене завжди були люті. То оце

я мав прийти до вас і доповідати, що двоє роботяг балакали між собою? Я не шпик! І не забувайте, що через вас я двічі сидів! Два рази по двадцять вісім діб...

— Але ж і ви в армії були добра штучка!

— А знову гнути арматуру? Яка була в повному порядку? На якийсь там сантиметр тонше — не шкодить. Це кожен дурень знає. Навіть на укріпленнях.

— На комплімснти ви мастак, я це вже давно помітив. Але ж тут ідеться про важливу справу, пане Перна. Поки що я не можу сказати всього, але, мабуть, ми разом виведемо Клічку на чисту воду. Скоріш за все, цей мерзотник піде за грати. Сподіваюсь, ви зумієте не виказати йому, що знаєте щось. Ставтесь до нього, як і раніше, він не повинен помітити, що ви його запідозрюєте. Будьте уважні до кожного слова. Він знає, що вашого батька звільнили з роботи?

— Знає.

— І що він сказав на це?

— Сказав: «Чого ще можна чекати від цих паразитів?»

— Якщо Клічка почне щось пропонувати, мовляв, можна добре заробити абощо, ви не відразу згоджуйтесь. І поступово з нього витягніть, про що йдеться і хто з усім цим зв'язаний. Німці виступають проти нас — ми це знаємо, і нічого іншого не можемо від них сподіватися. Та коли разом з ними проти нас змовляються чехи, це зветься зовсім інакше — адже зрада ніколи не виявляється відверто.

Павел кивнув головою. Малець підвівся.

— А що з Міладою Тоуфаровою, вона вже була тут?

Павел натягнув кепку.

— Оце вже пардон, пане надпоручику. Моїй дівчині краще дайте спокій.

— Як то — вашій дівчині?!

— Якщо кажу — отже, моїй. Щоб ми з вами в майбутньому не сварились. Щоб було по-доброму, ясно?

— Хіба ви з нею?.. Отоді?..

— Знаєте... Про Клічку я прийду до вас розповісти. Я — чех і на паразитів фашистів зуби точу. Але про таке не балакають. Тобто про бабів. Дозвольте йти, пане надпоручику?

23

Поїзд зупинився на маленькій станції, оточеній лісом. Гурт селян рушив до села Гайда, і тільки один чоловік, після того як вони зникли з очей, повернув у протилежний бік, куди кликав дороговказ у вигляді стріли з художньо випаленим написом «Waldstille». Написано тільки по-німецькому.

Було близько першої години дня, але над лісом темпішало з кожною хвилиною. Десь далеко на заході прокотився грім першої весняної грози. Вальтер Форст навіть не прискорив ходи. Що з того, коли дощ застане його в дорозі? В «Заліссі» чекає на нього затишна кімната, він упевнений, що має дах над головою. Упевнений... Емігрант, який не хоче тільки те й робити, що ховатися, мусить, коли треба, не боятись і суворих гримас природи. На щастя для оптиміста, всяка біда врівноважується чимось хорошим: так після цілих місяців блукання без притулку, коли тяжко душі й тілу, прихід весни схожий на велике повернення до нового етапу діяльності, коли працюється і легше, й рішучіше, і ти навіть часом відчуваєш задоволення від своєї роботи. Форст усміхнувся, ніби докоряючи сам собі: ти вже знову готовий вважати оце тимчасове заняття мало не штатною посадою? Машинально торкнувся кишені: празька емігрантська організація робила, що могла. При економному режимі харчування грошей вистачить ще тижнів на три, а якщо трохи підтягти пасок, то й на місяць. Незабаром з'являться гриби, а потім ліс запропонує й інші доповнення до обіднього меню. Мабуть, щось подібне переживає веспою заєць або коза, відчуваючи, що вже не треба буде з голоду кору на деревах обгризати.

І все-таки десь за спиною мляво озивається голос остороги: людині з її долею не можна так довго затримуватись на одному місці, хоч би це й було зручно, і приємно. Але ж Ліза... Хіба можна уявити, щоб усе раптом скінчилося — всього-на-всього через якусь потенціальну небезпеку? Для Лізи нелегко щоразу приїздити аж із Олтави. Тільки шукати притулку ближче до міста було б надто ризиковано, а примушувати дівчину мандрувати ще далі поїздом і хтозна-куди пішки?..

Сутінь густішала, десь над головою ламко тріснув грім. Форст спіткнувся об корінь ялини, щось заважало йому

при ході — напівобірвана підківка! Він відкрутив її й пошпурив у кущі.

Перші краплини, поодинокі й важкі, голосно заляпали по лопухах над дорогою; Форст відступив під віття високих ялин. Пішов дощ, але між деревами вже червонів дах готелю. Тільки коли він зайшов у будинок, рінула справжня злива.

Він переодягся і, відчуваючи здоровий апетит, зійшов у їдальню. На порозі спинився: в протилежному від нього кутку хтось сидів за столом. Незнайомий чоловік відірвав очі від газети й трохи відвернувся, розгорнувши газету перед собою на всю ширину.

Форст почав їсти, але десь усередині в нього озвалась тривожна струна. Цей чоловік не схожий на дроворуба чи якогось місцевого жителя, що завітав по дорозі випити пива. Що він тут шукає, цей *чужинець*? З настанням весни, безперечно, скінчиться дотеперішня ідилія самотності; коли настане пора відпусток, збирання грибів, ожини та чорниці, гості так і завирують у «Заліссі», тоді все одно не лишиться нічого іншого, як сказати «прощай» цьому прекрасному місцю. Та й не тільки йому... Але навіщо передчасно гнітити себе думками, від яких так боляче серцю?

Дощ тарабанив у шибки: ялини, що стіною росли недалеко від будинку, злилися в плисковату сіру кулісу.

— У нас новий пожилець? — тихо запитав Форст, коли гість вийшов з їдальні.

Орендатор готелю, пан Дорніх, кивнув головою.

— А як його прізвище?

— Пан Піффл. Карл Піффл.

— Звідки він приїхав? — за минулі тижні Форст став тут майже своєю людиною, і пан Дорніх охоче поділився тим, що знав.

— Із рейху. За паспортом ніби живе у Веймарі. Скоріше за все, якийсь ботанік — учора цілий день проходив по лісу. Аннерл, покоївка, казала, що на столі в його кімнаті повно всякої зелені. Розпитував, чи не росте тут поблизу якась росичка. Я, відколи живу, про таку квітку не чував. Якщо часом знаєте, то скажіть йому.

Дощ ущух, Форст, пообідавши, вийшов з готелю. Пан Піффл у кімнаті на протилежному кінці коридора почув кроки на сходах і підійшов до вікна. Затулившись портьєрою, довго стежив за Форстом, поки той не зник у лісі. Години за дві сходи зарипіли знову, почулися

кроки, в кінці коридора клацнув ключ. Двері Форстової кімнати грюкнули, і в будинку запанувала тиша. За хвилину знизу почулася музика — хтось увімкнув радіо.

Піффл вийшов і попрямував у бік Гайди, але незабаром звернув у ліс, обійшов готель аж до дороги, по якій після обіду прогулювався гість з останньої кімнати другого поверху. Нахилився до сліду в засихаючій грязюці: на правому черевику бракує підківки. Чудові, свіжі сліди, по яких міг би йти і тринадцятирічний хлопчак із турнферейну. Сліди вели в обидва напрямки; чоловік, як видно, повертався назад цією ж дорогою.

Піффл ступав обережно, щоб не наслідити самому. Задоволено ворушив тонкими вусиками. Як добре став йому в пригоді колишній фах! Це саме небо допомогло йому, кинувши вранці на цей край грозу і дощ. Та яке там небо? Провидіння, як каже фюрер! Він ішов по слідах досить довго, потім згубив їх. Повернувся — убік відходила стежка. Лише мох і глиця; ніде й обрису знайомого черевика. Аж ось: на тонкому шарі гумусу знову відбився каблук без підківки. Піффлу хотілося підскочити на одній нозі, ніби він повернувся в дитячі роки, коли разом з іншими хебськими хлопцями грав у індійців.

Від дороги в глиб лісу вела стежка. Гнилі, порослі лишайниками, вивернуті з корінням стовбури, високі пеньки зламаних старих дерев, рештки струхлявілих грабів та осик... Сліди зникли. Піффл повернувся назад, знову пройшов уперед, звернув праворуч, ліворуч... Схвильовано помітив обіч стежки відбиток каблука у дрібному піску. Оглядівся: недалеко — зламаний стовбур старого бука, що нагадує літеру «А». Щось ніби свербіло Піффлові і в носі, і в куценьких вусиках а-ля фюрер: в цьому місці панувала якась неспокійна атмосфера, давня жандармська інтуїція підказувала не йти звідси.

Піффл обійшов навколо вивернутого дерева, понюшкував, ніби кролик; до нього криво посміхнулось чорне дупло, з якого визирав кінчик ременя. Піффл переможно потер руки, озирнувся на всі боки, його близько посаджені очі засвітилися в передчутті близького успіху. Бозна-чого навшпиньки підкрався до дерева й зазирнув у дупло: рюкзак! Тепер аби тільки не припуститись якоїсь помилки, що її негайно зробив би навіжений Курт Вернер! Він довгенько придивлявся до рюкзака, перш ніж торкнувся його; ремінь стирчав на два сантиметри над ниж-

нім краєм дупла — це могла бути випадковість, але могло служити й хитро продуманим доказом, що ніхто непроханий не бачив схованки і ранця не зачіпав.

Знову озирнувся. Скрізь порожньо й тихо, гостро пахли вмиті дощем дерева. Десь пронизливо крикнула сойка, самотні краплини де-не-де падали в глицю з мокрих гілок. Піффл обережно витягнув з дупла рюкзак. З першого ж погляду було видно, що він порожній. В одній з бічних кишень — замащений папір, сухі крихти хліба.

Отже, хтось мешкає в самотньому готелі серед лісу, але рюкзак переховує в дуплистому стовбурі, далеченько від житла. Пан Форманн, чи як він сам себе називає (навряд, щоб у метриці в нього було записано «Вальтер Форст», як каже на нього пан Дорніх), і далі успішно здійснює свою операцію з листівками; він нічого абсолютно не навчився ні з пригоди на кордоні, ні тоді, коли зірвалося полювання в «Ротті», хоч в обох випадках був на волосинку від провалу. Тільки ж хто йому друкує листівки тепер, коли він уже не має зв'язку із Перною? Нічого, ми дізнаємось і про це, незабаром настане час, коли ти скажеш і те, чого не знаєш. Що він думає собі, цей фанатик, цей бандит і зрадник батьківщини?

Піффл замислено дивився на рюкзак у руці і раптом, на власний подив, спіймав себе на тому, що мимоволі відчуває до цього чоловіка щось схоже на повагу. Клаптиками паперу вони думають воювати з бронедивізіями, які нещодавно без жодного пострілу, мов нестримна лавина, затопили Австрію, а цю прокляту Tschechei [1] затисли в кліщі, з яких їй вже не вирватись!.. Піффл не читав «Дон-Кіхота», тільки в школі чув про кумедного лицаря, який усім на посміх вирушив боротись за справедливість і добро в світі...

Ну годі, зараз не час на думки, що розмагнічують і відводять кудись убік, партія не терпить сентиментальностей. Цей чоловік — не хто інший, як один із затятих ворогів; якщо виграє він та подібні до нього — у концтабір підемо ми. Можеш бути певний, паскудо, що пан Піффл-Клобочнік зробить усе, чого не спромігся зробити Курт Вернер, цей клятий інтелігент з пещеними панськими ручками.

Тільки дуже шкода, що гестапо в нагороду не дає можливості позаштатним поставникам людського матеріалу

---

[1] Чехію *(нім.)*.

допомагати при допитах. З якою насолодою Рудольф Клобочнік сік би цього типа нагайкою по місцях, де вже тріснула шкіра, щоб аж кров цьвохала на стіни!

Він обережно опустив рапець у дупло струхлявілого бука і один ремінь витягнув трішки над краєм дупла. Йдучи назад, озирнувся ще раз. Тепер на шибениці загойдаються не тільки пан Ікс-Ігрек,— він же Форманн, він же Форст,— але і його пройди-співучасники. Для цього треба тільки посидіти кілька годин десь у схованці поблизу зламаного дерева. Зате після анексії Судет винагорода відповідатиме заслугам, здобутим у ці роки. Хіба мало в прикордонній смузі крамниць, що дають солідний зиск, різних підприємств, невеличких фабрик, власники яких, чехи, підуть звідси під три чорти, якщо не просто в концтабір?..

Увечері Піффл зустрівся з Форстом у коридорі. Форст привітався, Піффл несміливо відповів і швидко зайшов до своєї кімнати.

Наступного дня Форст прийшов обідати навмисно пізно. На столі в протилежному кутку було накрито, але, на його розчарування, прибор лежав неторкнутий. Ледве він доїв суп, як почулися кроки на сходах. Знову несміливе вітання, гість із рейху їв, опустивши голову, і лише інколи наважувався позирнути на стіл у протилежному кінці залу. Їв він швидко, скінчив раніше за Форста. Виходячи, попрощався мовчазним поклоном. На дверях уповільнив ходу, ніби розмірковуючи. Потім, повернувшись до Форста, наважився заговорити:

— Пробачте, будь ласка, що турбую вас проханням...

Форст проковтнув слину, вказав йому на вільний стілець.

— Нас тут двоє в усьому готелі. Ви дозволите мені відрекомендуватись? Карл Піффл.

— Дуже приємно. Форст.

— Чи не знаєтеся ви часом на рослинах?

— На жаль. Лише загальні елементарні відомості зі школи...

— Мій фах — це флора боліт і торфовищ. Торік у Крушних горах я знайшов деякі цікаві зразки, наприклад, клюкву. У Шверіні мені один знайомий божився, що в тутешніх місцях зустрічається не тільки клюква, але й дика черешня, і буковиця чорна. Мені спало на думку, чи ви часом...

— Я чую ці назви вперше в житті і, на жаль, не можу ні в чому стати вам у пригоді...

Піффл заспокоїв його чемним жестом, мовляв, це і справді була б щаслива несподіванка, якби в такій глушині він надибав знавця рослин. Пан Форст приїхав просто з Німеччини?

— З Праги. Я відпочиваю тут після операції.

— Я чув, що Прага — чудове місто. Може, коли-небудь матиму нагоду...— Кілька нейтральних фраз, і гість з Німеччини відкланявся.— Не хочу бути набридливим, але... Двоє одноплемінників самі в порожньому готелі; я не заважатиму вам, якщо пересяду за ваш стіл?..

— Анітрохи,— стримано відповів Форст. Отже, його splendid isolation[1] скінчилась, і ситуація ускладнилась. Досі він ходив на домовлене місце, майже відкинувши обережність. Грибників у лісі поки що не видно, а єдина дорога, якою тутешні жителі ходять на станцію Гайда й назад, веде в протилежний бік, він ні разу не зустрічав їх під час своїх лісових прогулянок. Тепер доведеться остерігатись на кожному кроці, щоб цей клятий ботанік не набрів на те місце в глухому лісі...

Наступного дня після обіду Піффл почув у прочинене вікно голоси, один з них — жіночий. Звично сховавшись за завісою, він зиркнув у вікно: Ліза Пернова! Ну це, як то кажуть, смілому й море по коліно: отак нахабно підсолоджувати свою антидержавну діяльність дівкою в ліжку! Зажди-но, шльондро, хай тільки настане *той день*... Гонористі чеські дівчатка добре взнають, що таке любов німецьких чоловіків. Два відділення пошлю до тебе, таким тілом визволителі не погребують! А тоді — в концтабір, дівонько. Валятися в ліжку із зрадником великої Німеччини — за це кров'ю платять...

За дверима почулися кроки двох людей; вони мовчки пройшли коридором. «Ага, мабуть, він заборонив їй розтуляти рота, аж поки не залізуть у свою нору,— подумав Піффл.— Тільки ж ти все одно дурний, як пень, смердюх проклятий! Сто чортів, але ж доведеться добровільно сісти під домашній арешт! Ліза не повинна мене побачити: якщо я знаю її, то, цілком вірогідно, що й вона мене знає! Невже на вівтар батьківщини треба буде покласти й голодний шлунок? Що ж, доведеться поголодувати за велику Німеччину... Е-е, я дурень! Адже цей ле-

[1] Прекрасна самотність *(англ.)*.

дацюга запросив сюди Лізу не для того, щоб грати з нею в карти у ресторані. От Піффл і під'їсть трохи, поки вони втішатимуться в ліжечку!»

Приглушені голоси в кімнаті у кінці коридора стихли, і Піффл тихо спустився вниз. Крім холодної вечері, він узяв до себе в номер ще й дві пляшки вина.

Наступного дня вони зустрілись лише за обідом. Піффл, попоївши, запропонував своєму сусідові сигарету.

— Вчора за вечерею я відчував вашу відсутність, пане Форст.

У Вальтера в руках завмер запалений сірник, він дмухнув на вогонь, потім черкнув знову.

— У мене були гості,— мовив він і зустрів у відповідь посмішку, повну дружнього розуміння.

— Я натрапив на дуже рідкісну росичку широколисту — отже, можу бути задоволений.— Він відпив чорної кави; з його тону можна було відчути бажання налагодити тісніші стосунки.— Завтра після обіду я готуюсь на екскурсію за тією горезвісною клюквою. Ви б не хотіли піти зі мною? Не бійтесь, це не виснажливий похід, що зашкодив би після хвороби, а повільна прогулянка лісом...

— Шкода, але я маю намір завтра по обіді поїхати в Олтаву.

— Олтава... Де це?

— Година поїздом від Гайди.

— Жаль-жаль. Тоді колись іншим разом, якщо матимете бажання... Ви там надовго затримаєтесь?

— Навряд. Найімовірніше, повернуся завтра ж увечері дев'ятигодинним поїздом.

Піффл, зробивши гак, попрямував до Гайди, на пошті замовив телефонну розмову з паперовою фабрикою Вернерів. Незабаром у трубці почувся голос Курта: завтра о сімнадцятій годині хай він буде в лісі поблизу того місця, де тепер перебуває Піффл. Ні імені, ні слова «Залісся» по телефону не було названо.

Наступного дня, після того, як Форст пішов, готель поринув у глибоку тишу. Аннерл, служниця й покоївка в одній особі, прибрала ще зранку і тепер мила внизу тарілки після двох постійних гостей та кількох лісорубів, які заходили перекусити. Піффл у своїй кімнаті перехрестився, як завжди перед важливою операцією. Лише дурень міг би повірити в казочку про поїздку до Олтави; але, видно, цей Форст подався кудись далі, ніж до схованки в старому лісі.

Піффл вийшов з будинку; в затінку дерев недалеко від уэлісся ворухнулась людська постать. Піффл коротко пояснив Куртові, що́ він вирішив робити. Хоч він і сумнівається, що пожилець із останнього номера на другому поверсі готелю — це Форманн, проте для такої важливої акції потрібна цілковита певність. Курт підтримує зв'язки з родиною Перни, де Форманн жив раніше; йому легше буде знайти між речами цього типа якісь сліди або навіть докази його бандитської діяльності...

Вони ще хвилину зачекали — скрізь тихо, тільки внизу грало радіо. Вікна з кухні та кімнат слуг виходять на інший бік будинку, ніхто й не помітить, якщо Курт зайде. Піффл повільно зійшов на другий поверх, ніби повертаючись з прогулянки; Курт тихенько ступав за ним.

На дошці внизу, звичайно, ключа від крайнього номера не було, але замки такого типу можна відімкнути звичайним зігнутим гвіздком. Піффл передбачав такий варіант і був готовий пустити в хід примітивні допоміжні засоби. Вже третя спроба виявилась успішною; двері за собою вони замкнули зсередини. Крізь щілину в завішеному вікні Піффл глянув в обидва боки: скрізь порожньо, тільки знуджена курка походжає по дорозі перед будинком, обережно ховаючи під черевцем ревматичну ніжку.

Лише тепер Піффл озирнувся в чужій кімнаті. При відвідинах такого типу слід дотримуватися трьох основних правил: зберігати спокій; не торкатися нічого зайвого; не залишати після себе ані найменшого сліду. За Куртом він уже пригляне, щоб той не припустився якоїсь необережності.

На столі лежали якісь папери, книжка. *Еккерман. «Розмови з Гете».* Піффл посміхнувся: Еккерман... певно, жид. Зрозуміло, така наволоч, як Форст, тягнеться до такої ж наволочі. Обережно перегорнув папери. Якісь таблички з формулами й цифрами. *Бухгольц. «Вища математика». Ернст Бюлов. «Математика й філософія»...* Ти бач, у цього хирлявого пражанина коник — цифри-шминдри. Цікаво, чи ти зможеш вирахувати, як скоро висітимеш на шибениці? Проте нічого забороненого, жодного антифашистського тексту, жодної листівки.

Піффлові впали у вічі черевики: вчора Форст їх, мабуть, промочив, носаки були напхані папером. З одного черевика він виколупав зіжмакану газету, Курт допома-

гав йому. Не диво, якби це виявився «Der Gegenangriff» [1] — заборонений більшовицький листок, за який в Німеччині кидають до в'язниці... Ба ні: *«Ді цайт»*.

Піффл відчинив шафу. На плічках — старе демісезонне пальто, досить-таки потертий піджак. Перевірив кишені, з лівої витягнув овальне скельце. Курт здивовано взяв його з Піффлової руки.

— Але ж це робота старого Кроліга. Копія Роттової камеї...— прошепотів він, і чоло в нього стало блідо-жовте, наче пергамент.

— Певно, цей волоцюга у нього видурив. Я знав, чого тягнув вас сюди,— переможно вискалив зуби Піффл.— Це називається головний речовий доказ!

Блідість не сходила з Куртового обличчя. За день до невдалого нальоту на «Ротту» він бачив цю річ на Гансовому столі. На бога, як вона потрапила сюди?..

— Дід, видно, там підписався, але Форманн стер,— прошепотів Піффл, наблизившись до вікна,— *...ебез... ...зрад...* — Чоловіче, це не схоже на підпис.

Вони разом намагались розібрати ледь помітні сліди літер, у горлі в Курта пересохло. «Це Гансерле»,— майнула думка. Піффл послинив палець, провів ним з тильного боку скляного овала, останнє слово виступило на поверхні трохи чіткіше: *«Друг»*.

— Хтось попередив паразита,— схвильовано прошепотів Піффл.— Але яким чином цей незнайомець міг про це узнати від Перпів?.. Боже милий, та це не ви часом вибовкали, що готуєте акцію на «Ротті»?..

— Це абсурд, нісенітниця! Краще ходімо звідси. Те, що було потрібно, ми вже маємо, чого ж вам іще?..

Піффл старанно витер скельце хусточкою й опустив його в ліву кишеню Форманнового піджака. І справді, про такий чудовий результат від візиту до чужої кімнати не можна було і мріяти. Він уважно обдивився навкруги: ні, грязюки вони принести не могли, бо ретельно витерли перед тим черевики. Та й цей нелегальний діяч опору, який водить дівчину до себе в готель, а по кишенях тягає талісмани, навряд чи стане ускладнювати своє життя всілякими заходами контролю — волосинками чи шовковими ниточками, приліпленими до дверей та шухляд. Зрештою, готельні покоївки у всьому світі нишпорять по столах і шафах пожильців...

---

[1] «Контратака» *(нім.)*.

— Вам додається нове завдання, пане Вернер,— промовив він, коли прощався з Куртом у лісі, далеченько від готелю.— Якнайшвидше дізнатись, хто той паскудник, який попередив Форманна. Багато клопоту це вам не завдасть; пан Гансерле нехай дізнається, кому Кроліг віддав копію або хто б її міг узяти... Сподіваюсь, ви приїхали на мотоциклі, а не поїздом і вам не спаде на думку сісти в вагон у Гайді. Хайль Гітлер!

Наступного дня двоє пожильців знову вечеряли за спільним столом і слухали передачу дрезденської радіостанції; самовпевненим тоном диктор з іронією говорив про невиразно-нейтральну реакцію західних держав на недавні австрійські події. Піффл краєчком ока спостерігав за Форстом, а той так само непомітно — за своїм сусідом; коли пан Дорніх спіймав музику з якоїсь чехословацької радіостанції, Форстові, як видно, полегшало. Розмова не клеїлась. Піффл понюхав квіти в тоненькій вазочці — їх поставила сьогодні Аннерл.

— Ця вербичка пахне,— зауважив Піффл.

— Але ж це вовче лико,— заперечив Форст.

Піффл зверхньо усміхнувся й покрутив головою.

— Вербичка.

Форст теж усміхнувся.

— Я знаю мало квітів, але ті, які пам'ятаю, завжди можу розпізнати. Вже навіть по запаху видно, що це вовче лико. Та й цвіте вербичка значно пізніше.

Піффл нічого не відповів, відсунув вазочку.

— Ви не хочете зіграти в карти?

— Удвох?

— Чом би й ні? Швидше мине час. У цю пору рано сутеніє, треба ж якось перебути вечір.— Він сам приніс із розкладного столика колоду карт, вправно потасував і почав здавати. Допитливо глянув на свого візаві і, повагавшись, сказав: — Ви не дозволите про щось запитати вас?

— Будь ласка.

— Ви в партії?

— Ні,— відповів Форманн після паузи.

Піффл полегшено зітхнув.

— Я теж ні. Якщо дозволите бути відвертим, у мене спав камінь із серця...

Вони почали грати. Форст коли-не-коли відчував, що ясно-сині очі навпроти дивляться не в карти, а на нього. Піффл програв.

— Ми граємо на гроші? — запитав він.

— Як хочете.

— Чи ж настільки ми заможні, щоб багато програвати один одному? — Піффл уважно поглянув на партнера, на його передчасно посивіле пасмо волосся, на край рукава, обшитий ниткою іншого відтінку. Відповіді не дочекався.— Давайте краще грати на сірники,— тихо засміявся він.

Гра тривала. Форст раптом занепокоївся, сам не знаючи чому. Партнер навпроти за столом довго розмірковував, якою картою ходити, посмикуючи тоненькими вусиками; чимало чоловіків у Німеччині відростили тепер такі вусики.

Форст торкнувся жовтенької квітки у вазочці.

— Такої гарної калюжниці я вже давно не бачив...

Піффл підсунув до себе вазочку, уважно оглянув квітку. «Аж дивно, як ти мені підігруєш, чоловіче»,— подумав він.

— І справді, чудова. Це десь недалеко зірвано.

Форст поблід. Відчув, як у нього закалатало серце.

— Козир! — промовив Піффл.

У Форста в руці затремтів піковий король.

— Тільки ж це не калюжниця,— мовив він.— А жовтець...

Піффл затнувся.

— Чому ж ви сказали так?

Форст поклав карти й відкинувся на стілець, не в силі стримати холоду, що пробіг у нього по спині.

— Я хотів пересвідчитись, чи ви справді той, за кого себе видавали,— промовив він хрипко.— Тепер бачу, що ні.

Піффл із хвилину нерішуче дивився йому в очі, потім ніби зсунувся на стільці. Плечі в нього повужчали, він якось наче весь поменшав. Зубами цокнув об склянку з пивом.

— Я... Ви сказали, що ви не в партії. Ви справді з Праги?

Форст кивнув головою. Піффл через стіл простяг тремтячу долоню, знайшов його руку.

— Я вірю вам. З першої ж хвилини мені здалося, що ви порядна й чесна людина.— Він стиснув Форстові руку.— Скажіть, бога ради, чи можу я вам довіряти?.. Ми, німці, живемо в такий складний час. Одні йдуть угору, їм належить світ, а іншим так тяжко...

— Хто ви такий насправді? — Форста здивував власний енергійний голос.

— Тепер уже ніхто... Я був чиновником страхового товариства у Веймарі. Моя мати єврейка, їй уже незабаром вісімдесят, але мене через неї звільнили з роботи. І не тільки це...

Форст, здавалося, вивчав кожну рисочку його обличчя.

— Ботаніка ви спершу грали непогано. І назви рослин, якими оперували, звучали цілком авторитетно: дика черешня, клюква, буквиця чорна, чи як там іще...

Піффл уперше несміливо посміхнувся.

— Я вивчив їх про всяк випадок щось із шість. Крім цих, іще — росичку, сухопир вузьколистий... Але насправді я можу розпізнавати мак, маргаритку, кульбабу, незабудку — всього хіба що з десяток квіток. На морському березі польових квітів багато не росте.

— Свою шановну матір ви залишили у Веймарі?

— Вона лежала при смерті. І заклинала мене, щоб я їхав сам, поки не пізно. Але я все одно докоряю собі... Інколи серед ночі прокидаюсь і вже не можу заснути...

Форстові здалося, що в чоловіка навпроти блиснули в очах сльози. Підборіддя в нього затремтіло, він відвернувся до темного вікна, пошукав у кишені хусточку.

— До чого ми дожили! Німці не можуть порозумітися з німцями!..— він повільно зібрав карти, атмосфера за столом якось виключала дальшу гру.

— Що ж ви будете робити?

Піффл безпорадно знизав плечима, дивлячись кудись у порожнечу.

— Я ще не знаю. Тут, у «Заліссі», мені дуже подобається, за кілька днів мені це місце припало до серця. Але я розумію, що не зможу тут жити вічно.

— У вас є в Чехословаччині знайомі чи родичі?

Піффл сумно похитав головою.

— У мене є тільки одна адреса, але й та з третіх рук і, щиро кажучи, мені трохи лячно йти туди, бо я невпевнений, що там не передумали мене приймати. Тепер стільки людей змінили свої переконання або просто бояться! Кажуть, і в Празі вже є агенти гестапо...— Він помовчав, потім мовив сміливіше.— Я б не насмілився про це питати, але якщо вже відкрив вам серце... Чи не знаєте ви когось, хто допоміг би мені хоч у перші дні зорієнтуватися, знайти будь-яку роботу? Я, звісно, почну

вчити чеську мову, але ж для людини у зовсім чужому місті перші дні особливо важкі...

Форст із хвилину розмірковував, хотів щось сказати, але вчасно стримався.

— Насамперед ви повинні зареєструватись як емігрант, я чув про це... Такі, як ви, до Праги приїжджають сотнями.

— Може, хтось серед них... у Берліні розповідають, звичайно, тільки в певних колах, що Прага ставиться по-дружньому до втікачів з Німеччини, мовляв, чимало чеських німців підтримує наших емігрантів, навіть самі чехи...

— Конкретних випадків я не знаю, але це цілком вірогідно. Коли ви думаєте вибратись туди?

— Можливо, післязавтра...— Піффл обвів теплим поглядом речі довкола себе.— Якби ви знали, як мені не хочеться звідси їхати! Це буде для мене важкою розлукою...

Того вечора Форст у своїй кімнаті ближче присунув лампу, розгорнув книжку і знову заходився розв'язувати задачу в галузі векторного числення, над якою сидів учора. Він не повинен забувати свого фаху. Це лихоліття все-таки колись скінчиться, і він знову сяде на третьому стільці від краю в учительській кімнаті своєї гімназії. Люди, мабуть, на той час будуть іншими; після потоку нелюдськості, що затопив німецьку націю, можливо, не пощастить їх очистити, повернути їм попередній вигляд. Тільки математика, на щастя, залишиться, як і раніше, праосновою технічних наук; навіть коли б Гітлерові вдалося перекроїти карту Європи, детермінантів і диференціального числення не змінить і він.

24

У дверях бухгалтерії з'явилася вузька Гансова голова з бездоганним проділом.

— Привіт, тату. То я пішов.

— До побачення.

На сходах стихли його швидкі, ніби рубані кроки. За хвилину Курт побачив у вікно, як Ганс у своєму довгополому плащику повертає за воротями фабрики на шосе.

Цей плащ робить його плечі зовсім вузенькими, мов у юного єврейчика. Курт іронічно посміхнувся. Молодий німецький мужчина європейської орієнтації... Дома замикається у своїй кімнаті й потай малює рожево-охровими пастельками фігурки голих жінок, що трохи нагадують Лізу, або бринькає на роялі мармеладні мелодії справжніх іудеїв Мендельсона та Рубінштейна...

Батько навпроти за столом згорнув папку з листами.

— Ти ще не йдеш додому?

Курт відірвав очі від торговельного кодексу, спіймавши себе на тому, що вже довгий час не читає.

— Я ще не готовий. І ще треба зайти в цех. У підсобників не все гаразд, та й пас сьогодні чомусь двічі рвався.— Повертатись додому разом із батьком? Про що з ним розмовляти?

Курт дивився вслід батькові. Той ішов повільно, похиливши голову і трохи опустивши одне плече; історія із зброєю, аншлюс, дві важкі сцени з Куртом,— здавалося, що з цього літа він почав старіти втричі швидше. А звільнення з роботи Якуба Перни? Невже блаженний стариган міг сподіватись, що партія задовольниться дрібничками і дасть йому спокій? Хіба він не знає берлінської директиви Генлейнові: *«Ставити чеській стороні все нові й нові вимоги так, щоб їх ніколи не можна було задовольнити?»* Чому ж він не хоче зрозуміти, що сам скочується на позицію чеської сторони?..

У кімнатах фабричної контори запала тиша, чути було тільки слабенький гуркіт машин, та злегка двигтіла підлога під ногами в Курта. Прокляття: це ж він, а не хтось інший натрапив на слід негідника Форманна, хай навіть ціною любовного приниження, якого раніше йому не доводилось зазнавати, всю ж славу загребе Клобочнік, який нічого для цього не зробив! Навіть у найкращому випадку доведеться ділитись лаврами з Клобочніком...

Тиша порожньої контори почала гнітити. Протягом дня робота відволікала від думок про ту неймовірну пригоду, але тепер зловісна впевненість немовби підповзала з куткіз кімнати, душила його.

Ганзерле, його рідний брат. Цей нероба, паразит, мерзотник... Німець і зрадник усього, за що борються мільйони німців у Судетах і в рейху, виродок, який не зупиниться перед тим, щоб всадити ножа у спину власному братові. Адже це через нього Форманн уникнув тоді справедливої розправи. Ганс Вернер, син шановних

німецьких батьків, злигався із затятими ворогами! Старий Перна, Павел, дядько Ротта, Ліза, Форманн — до всього цього кодла, що без огляду на національність згуртувалось проти нової Німеччини, він пристає саме тоді, коли Берлін розгортає генеральний наступ! Чи Гансерле здурів, чи він не розуміє, що затягує зашморг на власній горлянці?

Курт повертався з фабрики, від гніву майже не тямлячи себе; тільки після того, як мати вдруге привіталась до нього, роздратовано відповів їй. Зціпивши зуби, відчинив двері до Гансової кімнати.

— Ти маєш час?

Гансерле ніяково прикрив аркушем ватману пастельний малюнок жіночої фігури.

— Давай вийдемо. Я хочу трохи проїхатись.

Машина стояла перед віллою. Курт спускався сходами з кам'яним обличчям, на якому неможливо було прочитати, що́ він надумав. Такого не було вже кілька років, щоб він захотів прогулятись у братовому товаристві...

Їхали мовчки, на несміливі Гансові спроби почати розмову Курт відповідав коротко й уривчасто, і той швидко облишив їх. Чим пояснюються такі раптові зміни настрою в Курта? Куди вони взагалі їдуть і з якою метою? Може, брат усвідомив, як це вже давно перед ним зробив Ганс, що їхнє взаємне відчуження чимраз поглиблюється, і що треба якось зарадити цьому лихові? Тільки, якщо він це зрозумів, то чому поводиться так дивно?

Вони звернули на широку лісову дорогу й виїхали на невелику галявину, з усіх боків оточену лісом. Курт спинив машину, обидва вилізли. Віддалік лежали недавно повалені стовбури дерев, гостро пахло живицею. Курт попрямував до тих стовбурів, заклавши руки в кишені і похиливши голову; його поведінка здавалася Гансові чимдалі дивнішою. Та ось Курт повернувся до нього, очі його були холодні й сірі, як чавун.

— Копія дядькової камеї роботи старого Кроліга — це тобі щось говорить?..

У Гансерле підломились коліна. Він механічно мацнув позад себе рукою й опустився на стовбури, складені пірамідою. «Форманн мертвий»,— майнула у нього думка, коли він знову відчув, що може міркувати. Але як сталось, що він не викинув тієї речі? Яка безвідповідальність!.. Тільки тепер у Гансерле затрусилося підборіддя — перестрашений кролик перед пащею кобри.

Курт зробив зусилля, щоб перемогти раптову слабкість; такий холодок нижче пояса відчувають люди, стоячи на краєчку прірви. Досі лишалася крихта надії, що це все-таки *не був Ганс*; тепер усе ясно. І враз Куртове вагання змінилося гнівом, дикою ненавистю. Ненавистю смертельною в ту мить. Здавалось, що над Гансом виріс нелюдський суддя-велетень, з криваво-темним шрамом на підборідді.

— Слухай добре, смердючко,— стиснувши зуби і стримуючись, щоб не закричати, процідив Курт.— За те, що ти зробив, у рейху карають смертю.

У того, хто застиг перед ним, вирвався з горла невиразний звук, якесь тривожне квиління.

— Може, ти хочеш сказати: ми не в рейху?..

Гансерле не чув майже жодного слова, він бачив тільки шрам, що набряк, мов вірьовка, на білому обличчі над собою.

— Але німецький дух — єдиний, чи то в рейху, чи поза ним. У нас один фюрер і одна націонал-соціалістська партія, хоч тут вона зветься Есдепе...— Із задньої кишені штанів він тремтячою рукою витяг пістолет, підкинув його на руці: Гансерле з жахом дивився на нього, спершись руками за спиною на дерево і не відчуваючи смоли. З правого ока в нього дзюрком бігли сльози.

— Якби я пристрелив тебе на місці, втік через кордон і заявив там, що ліквідував якогось паршивого щура, жоден суд рейху не звинуватив би мене за виконання обов'язку честі,— слова долинали до Гансерле ніби здалеку, дрож, якого він не мав сили стримати, немовби відбирав у нього і слух.

— Єдине, що мене стримує, це те, що ти й досі мій брат. Наші мати й батько не відповідають, що народили свиню на ймення Гансерле. Тільки тому, що я думаю про них, ти сьогодні ввечері ще сидітимеш дома за столом... Я кажу — сьогодні, але це не значить, що ти зможеш сидіти там і через тиждень, бо я не єдиний, хто вирішує твою долю. Про цей шматок скла знаю не я один — ти розумієш?

Ганс цокотів зубами, ніби в пропасниці; йому не полегшало й тоді, коли Курт поклав пістолет до кишені.

— Те, що я тобі зараз скажу, не моє бажання і не умовляння. Це — наказ. І єдина можливість для тебе зберегти своє нікчемне й нікому не потрібне життя. Завтра вранці скажеш батькові, що хочеш виправити те,

що мав зробити вже давно; після цього підеш до секретаріату й подаси заяву в Есдепе. А я вже подбаю, щоб тобі забезпечили тренування, про яке ти згадуватимеш, як про страшний сон: у найкращому загоні молодих бойовиків! Там ти дістанеш нагоду надолужити прогаяне... І хай тобі навіть не сниться, що ти можеш цього не зробити! В такому разі тебе, швидше за все, знайдуть незабаром у лісі на гілляці: мовляв, повісився, адже ти був несповна розуму, відколи живеш. На тебе шкода кулі, на таку смерть мають право тільки справжні мужчини.

Курт повернувся до нього спиною й пішов до машини... Гансерле, нарешті, наважився підвестись, тремтячу долоню, липку від живиці, спробував обтерти жмутиком трави, але це йому не вдавалося, тільки забруднив і другу руку. Мокру від сліз щоку витер тильним боком долоні і, мов побитий пес, побрів за братом до машини.

— І запам'ятай собі,— Курт, тримаючи руку на дверцятах, ледве повернув голову, ніби гидуючи дивитись на брата,— навіть коли будеш у партії, з тієї хвилини, як німецька армія вступить до Олтави, концтабір висітиме над тобою і вдень і вночі, ніби меч на волосинці, бо зрада так просто не забувається. Досить буде, щоб ти не так глянув,— одразу поїдеш у табір з обстриженою головешкою, там зможеш добровільно повіситись на електричних дротах, щоб і ім'я твоє зникло раз і назавжди...

Курт сів у машину, хряснув дверцятами. Гансерле швидко оббіг автомобіль і скулився на сидінні поряд з братом. Не дай боже, щоб Курт залишив його тут. Якби зараз тюпати пішки лісом, запросто можна було б дістати заряд свинцю межи очі.

— Я добре знаю, що ти все ще наївно сподіваєшся бути співвласником нашої фабрики. Після того, що́ ти зробив, попрощайся навіки зі своїми надіями. Затям твердо, я не залишу тебе на фабриці навіть сторожем, коли помре Мархвіца. Не дозволю навіть змащувати машини, бо просто не зможу бачити твій щурячий писок...

Він натиснув на стартер, і машина рвонула з місця. Вона підстрибувала на корінні, що тут і там випиналося із землі, але Курт не зважав на це, він обома руками стискав кермо, втупивши погляд просто себе.

— А якщо сподіваєшся знайти захист у тих, із ким зв'язався,— у чеських властей, або прохопишся про Форманна хоч словом дома, або ще десь, то я тебе запевняю,

що ти сам винесеш собі вирок, який буде виконаний швидко, повір мені — дуже швидко...

Машина нарешті виїхала на шосе. Курт натиснув на газ і погнав, зрізаючи повороти, аж шини стогнали і гравій летів у всі боки.

Перший і найстрашніший струс від цієї дивної подорожі вже був позаду, і Гансерле почав потроху приходити до тями. Та одна думка весь час тривожила, вона кидала чорну тінь на все його майбутнє, що в цю хвилину здавалось абсолютно непроглядним. «Я завжди прагнув знати чужі таємниці, щоб тримати людей в кулаці,— болюче крутилось у нього в голові.— Тепер ця давня мрія диявольськи показала свій зворотний бік і дивиться мені в серце, наче пістолет із зведеним курком, та ще й, боже милий, у руках людини, проти якої та зброя була націлена...»

25

Гансерле поспішав до міста, засунувши руки в кишені й піднявши комір демісезонного пальта. На душі було холодно. Сьогодні вранці перед їхньою віллою різко загальмував мотоцикл, хлопець-зв'язковий років вісімнадцяти передав наказ; командир загону призначає нічне тренування, збір о двадцять першій нуль-нуль на домовленому місці! Гансерле й зараз ніби чує розгублену мамину відповідь на різке привітання з піднятою правою рукою, на гучне клацання підборів у холі. Молодь, запалена «новим» духом, не входить у приватне житло, а вдирається.

Із зростаючою нехіттю ступав Гансерле по нерівній бруківці Пардуски; нарешті вже за містом проти темного неба звівся ще темніший силует покинутої напівзруйнованої цегельні: домовлене місце!

Йому здалося, що хлопці позирають на нього з недовірою; ще б пак, треба придивитись до тих, хто вступає до партії мало не з примусу... Командир Гельмут тримає в руці годинник: що ж, до призначеного часу ще хвилина, але новачок міг би прийти й одним із перших! Гансерле намагався підтримувати невимушену балачку, хоч це йому й не дуже вдавалося. Про що говорити з хлопцями, молодшими від тебе на чотири або п'ять років?.. Це Курт вигадав таку диявольську штуку: щоб іще більше

принизити Ганса, провести його «хрещення» серед підліт-ків, у яких ще й досі ламається голос.

В останню секунду, зустрінутий захопленим ревінням, з'явився череватий хлопчина на ймення Фатті, з тов-стими ногами, схожими на літеру «Х»; він, безперечно, користувався популярністю в загоні. У пухкенькій руці тримав бляшанку з олійною фарбою й пензель. Гельмут командирським жестом утихомирив своїх підлеглих, ви-тягнув конверт і прочитав завдання сьогоднішнього ніч-ного бойового тренування: *«Зробити попереджувальні по-значки на будинках ворогів та зрадників руху»*. Корот-кий список адрес. Ганс із жахом побачив, що в кінці іншою рукою дописані два прізвища: *«Родина Пернів і Йоахім Ротта»*. Конус світла з ручного ліхтарика, без-церемонно націлений в обличчя, примусив Ганса заплю-щити очі.

— Операцію проведе самостійно новачок Ганс Вернер. Це буде його перше випробувальне завдання.

Світло вже не засліплювало Ганса, але він не розплю-щував очей ще кілька секунд. Цей негідник Курт!..

— Чи має хто зауваження до списку, зміни, додат-ки? — промінь світла перестрибував з одного обличчя на інше, потім знову знайшов Гансове. Але Гансерле не оди-вався; він не може, не сміє заперечити, проти власної волі опинився там, де можна тільки мовчати й викону-вати накази...

Піднеслась лише одна рука.

— Пропоную додати до списку різника Фрідріха Ун-цайтіга. Моїй матері, коли тільки може, він підсовує самі кістки.

Почувся сміх, Гельмут тупнув ногою.

— Камрад Фріц, не профануй нашої роботи дурними жартами. Відхиляється. До «Ротти» година ходу, почнемо звідти. Поки повернемось, наші підопічні в Олтаві, ма-буть, поснуть. А стражники в місті після півночі вже не насмілюються показувати носа. В дорогу!

Одинадцять темних постатей рушило вгору путівцем. Спершу скрадались мовчки, та коли вогні міста лишили-ся за спиною, язики в хлопців розв'язались. Лише двоє уперто відмовчувались. Мовчав Вальтер, колишній ко-мандир відділення, розжалуваний за обурливу лагідність у ніч аншлюсу, коли на чолі восьми молодих турнерів, проти яких вийшло всього двоє чехів, не зміг запалити урочистий вогонь на лузі перед Перновим. Есдепе до-

сконало володіє методами приниження людини; сьогодні в групу, яка йшла на Пернов, колишній командир був включений рядовим членом загону.

Мовчав і Гансерле Вернер.

Ішли в швидкому темпі. Ганс шкандибав позаду, психічна втома останніх днів ще більше поглиблювала втому фізичну, йому ніби бракувало повітря, і, незважаючи на всі старання, він не встигав за іншими.

— Що з тобою? Чи не збираєшся часом гигнути? Невже видихався? Ех... та ти взагалі ходив коли-небудь у спортивні походи?..— почув він голос командира.

«За яким правом цей недоносок тикає на мене? — скипіла в Ганса кров.— Йому ж не більше вісімнадцяти і невідомо, з якої він родини!..» Гансерле перечіплювався об каміння на дорозі, мокра від поту сорочка холодила шкіру між лопатками, в горлі пекло від спраги. Полегшення приносила тільки думка, що колись це нічне тренування скінчиться, дома він прийме душ, перевдягнеться в чисту піжаму, вип'є пива з холодильника й кинеться у своє затишне ліжко, де на нього чекає його особистий, нікому абсолютно не підвладний світ снів. Але від чого не втечеш зараз, не втечеш ані завтра, ані потім,— це гнітюча певність, що рівний, хоч і небагатий на переживання потік життя, який ніс його досі на своїх хвилях, зовсім недавно, у той фатальний день, повернув у протилежний бік, і попереду можна сподіватись переживань хай і сильних, проте тяжких.

Крутий підйом скінчився, на чорному тлі смуги лісу забіліла садиба Пернів. Збоку, за стіною високих ялин, небо почало світлішати й наливатися сріблом. Гансерле з жалем дивився в той бік. Ніби навмисне — жодної хмаринки, яка б закрила цей клятий місяць...

Загін зупинився, в Ганса пересохло в горлі.

Він не плекав ілюзій, що станеться чудо й Гельмут відмінить операцію або хоч проведе її як звичайний нічний похід. Аж тепер почнеться найтяжче. Він почував себе необстріляним солдатом, що разом із усім взводом зробив нічний марш на передову лінію: земля навколо пахне росою, квітнуть дерева і шугають у повітрі кажани — скрізь спокій і мир, ніч, ніби створена для кохання під зорями. Пролунала команда зупинитись, і раптом він чує: «Он той будинок зайнятий ворогом. Наказуємо тобі переповзти нічийну територію, перерізати колючий дріт

і висадити будинок у повітря. Та зроби все обережно, бо інакше сам накладеш головою...»

Білі стіни садиби на тлі знайомого лісу здавалися тим світлішими, чим довше дивився на них Ганс. Між зубчатими верхівками ялин уже прогризався нагору величезний оранжевий диск. Іскра рятівної надії! Ганс нахилився до командира:

— Але ж у Пернів є собака, зла вівчарка,— уривчасто шепотів він.— Коли ми підійдемо, Гальма зніме страшний гвалт. Прокинеться старий Перна, може вийти з двостволкою...

— У камарада Ганса серце впало в штани? Не забувай, що цього разу операцією керую я, а не страхополох Вальтер! — Він повів головою вбік, Вальтер стояв поряд непорушний, мов статуя, в милосердній темряві не видно було, як шия в нього налилася кров'ю.— А навіщо, думаєш, ми взяли тебе, Гансерле? Наскільки мені відомо, дома тебе називають саме так?..

— Ми не вдома,— хрипко огризнувся Ганс.

— Гальма, кажеш? Отже, ти знаєш навіть, як звуть собачку? Ще б пак, із чехом, з більшовиком Павелом Перною ви приятелі з дитинства, чи не так? Оскільки тобі точно відомо, де в них буда, а їхній кудлач тебе вважає за свого, ти покличеш його тихенько і, щоб зустріч була приємною, виявиш до нього дружню увагу.— Гельмут зробив знак, хтось із гурту розгорнув паперовий пакунок і витяг шматок копченої ковбаси.— Тільки не покуштуй по дорозі, Гансерле, в ковбасці стрихнін. А коли собачка здохне, повернешся туди, де на своєму товстому задку сидітиме Фатті з бляшанкою фарби. Візьмеш її і власною рукою намалюєш Пернам на стіні слово «більшовик» — гарною червоною олійною фарбою по білому тиньку, адже червоний колір це їхній колір. Нічого не бійся — я наглядатиму за тобою здаля, а хлопці будуть у засідці. Писати тобі ніхто не допоможе, бо це і є твоє випробування, verstanden? Не злегковаж, щоб я міг подати на тебе гарний рапорт групенляйтерові...

В Ганса потьмарилось в очах, його охопила глибока впевненість, що набігала ритмічними хвилями прибою: це Курт... це його режисура відчувається в кожній деталі... тільки Курт так докладно знає обстановку на Пернові...

— Але ж ця вівчарка... я з нею завжди грався,— тихо промовив Гансерле,— я ж знав її ще цуценям!

Він бачив навколо себе іронічні посмішки, обличчя біліли в примарному світлі місяця, що піднімався в небі.

— Тим легше зробиш це, чоловіче. Уяви собі зовсім чужого собаку: ти малюєш на хаті напис, а дог тим часом дере тобі штани разом із задницею!..— стиха промовив хтось, у відповідь почувся приглушений регіт.

— Не роби з цього події, отруїти собаку — це дитяча забавка,— голос Фатті зірвався на фістулу.— Щоб ти знав: хто записується, наприклад, в Есес, повинен в кінці навчання власними руками виколоти очі живому кошеняті!

— Ну, кінчайте балачки й за діло! — перебив розмову Гельмут.— Ти все знаєш, що робити. Also los!

Гансерле у відчаї озирнувся на хлопців, що сиділи купкою на землі кроків за сто п'ятдесят від садиби Пернів. Гельмут ховав у долоні запалену сигарету. Ноги не тримали Ганса, він почував, як на кожному кроці в нього смішно підгинаються коліна. «Я не повинен давати цим негідникам приводу знову принижувати мене,— подумав він, зціпивши зуби і стиснувши вогкі долоні. Крок за кроком Ганс наближався до садиби.— Але що робити, коли Гальма раптом прокинеться, загавкає і її нічим не вдасться заспокоїти? Або раптом вийде старий Перна або Павел і посвітить на мене ліхтариком,— боже, що я їм скажу? Що прийшов серед ночі в гості? — В якомусь іронічному самокатуванні Ганс раптом подумав: — Було б добре, якби зараз вийшов Павел і своїми залізними руками прибив усю цю зграю, розмолотив їхні чванливі пики — нічого іншого вони не заслуговують і разом з ними й він, Ганс Вернер...»

Місяць, трохи приплющений з одного боку, зовсім викотився з-за дерев і урочисто поплив над лукою й лісом; зірки по сусідству з ним погасли; самотня ялина слала довгу, гостру тінь на посріблену траву; в рясній росі лука здавалася обсипаною інеєм.

Ще кілька кроків, почулося сонне гарчання: з буди вилізла Гальма.

— Гальмо! — покликав Ганс пошепки.— Собака коротко гавкнув.— Гальмо, це я...— в голосі Ганса задзвеніло благання: змилуйся хоч ти наді мною, тварино, якщо людська жорстокість не має меж.

Собака понюхав повітря, підбіг до людини. У Ганса ніби камінь звалився із серця: Гальмо, Гальмочко, давній друже... Він укляк на траві, обома руками гладив

собаку, притискав його голову собі до грудей, пошепки вимовляв ласкаві слова. Гальма добувалася до кишені, звідки пахло чимось смачним. Гансерле на мить заплющив очі, витягуючи копчену ковбасу. Собака понюхав, відбіг на два кроки й почав їсти. Ганс присів на п'яти, широко розкритими очима стежачи, як зникає ковбаса. Цуценятко Гальма, волохатий м'ячик із міцними лапками, майбутня хоробра вівчарка. Її вже давно померла мати нікого з чужих не підпускала до своїх цуценят, тільки Гансерле. Скільки ж Гансові було тоді років — тринадцять, чотирнадцять? Павел, коли Гансерле кликав його погратись у віллі, іноді приводив на ремінці велику вівчарку, матір Гальми...

Нараз собака затрусився всім тілом, побіг, якось дивно петляючи, зупинився й почав дико гризти траву. Хоч би він не почав вити й скавчати! Гальмо, ми ж давні друзі, правда ж, ти не будеш скавчати?.. Ганс притиснув собаку до коліна, голову вкрив полою пальта, застромив руку в густу шерсть під горлянкою, так Гальма любила найбільше. Собака конвульсивно витягнувся, з горла в нього вилітали якісь дивні звуки, схожі на людське зітхання. Аж до цієї хвилини Ганса вражав власний спокій, що ніби холодним вітерцем обвівав спину; від того притамованого, делікатного, майже людського нарікання в нього раптом дико застугоніло серце. Гальмо!.. Біля морди вівчарки забіліла піна, задні лапи судорожно засмикались, кожна окремо, ніби собака зібрався кудись бігти, потім він довірливо поклав голову Гансові на коліна.

Місяць уже заливав холодний луг різким синюватим світлом, і в ньому видно було, як очі собаки заблищали останнім — страшним, жалібним, все ще вірним і не розуміючим поглядом...

— Гальмо! — приглушено скрикнув Гансерле і з жахом затулив собі рот рукою. Нарешті собака двічі сильно смикнувся й затих у нього в обіймах. Сидячи навпочіпки у траві, він не відчував, що механічно гладив уже непорушну голову собаки і сльози у нього котилися з обох очей...

Похитуючись, дійшов до краю лугу, де поряд із Гельмутом сидів гладкий Фріц. Той ліниво витягував з кишені шматочки булки й повільно жував їх.

— Ех ти, трясогузко,— прошепотів Гельмут.— Бачиш, усе йде, як по маслу. Може, з тебе щось і буде...

— А ти кращий, ніж ми думали, Гансе,— озвався сти-

ха Фатті з набитим ротом.— Отже, й виколеш кошеняті очі, ще й будеш насвистувати при цьому.

— Заткни пельку,— пробурмотів Гельмут.— Ти не забув, що повинен написати: «Біль-шо-вик»,— проказав він по складах.— А якщо постараєшся, можеш додати щось і від себе.

— Що від себе додавати? — спитав Ганс.— Мені нічого не спадає на думку.— Він не впізнав свого безбарвного голосу; із темряви на нього все ще дивились докірливі собачі очі.

— Ну, намалюй шибеницю із зашморгом, та й годі. І давай швидше, бо ми тут нежить схопимо...— Вони дивились, як віддаляється його худа, згорблена постать, далеко обминаючи нерухоме тіло собаки.

Гансерле підкрався до будинку, з волосся по скроні скотилася краплинка поту.

Глибока тиша, тільки десь далеко внизу жалібно гудів поїзд, мабуть, перед семафором. Крізь зачинене вікно чути було, як всередині хтось голосно дихає. Перші чотири літери. БІЛЬ... Що б він зробив, якби в цю мить?.. Людина, мабуть, може жити чи, краще сказати, животіти в тяжкій ганьбі, але є речі, через які не переступиш. «Якщо зараз старий Перна відчинить двері і впізнає мене, я таки повішуся завтра вранці».

Гансерле нахилився, проліз під вікном; якби хтось у будинку прокинувся, в місячному світлі було б ясно видно людський силует; а Гельмут розрахував правильно: між вікнами світлиці вмістилися наступні літери ШО... Механічно закінчив виводити напис і намалював криваву шибеницю із зашморгом. Як це сказав Гельмут: щось від себе?.. «Ой мамо, якби ж ти побачила мене в цю хвилину, свого улюбленого сина, що за нього віддала б життя...» З якимсь садистським задоволенням домалював під шибеницею повішену ляльку, ледве переміг дике бажання написати їй на грудях «Гапс»... Не пам'ятав, як опинився серед хлопців загону. Хтось поплескав його по плечу, мовляв, як для першого разу — непогано, крім того, треба ж врахувати, що це все-таки твої колишні чеські друзі...

Гансерле брів лісом разом з усіма, відчуваючи пронизливе бажання ковтнути хоч краплю рому — того немудрого трунку, якого вдома у них скільки завгодно ставлять до чаю в гранчастій карафі. Зараз він прагнув саме

рому, жлуктив би його просто з пляшки, аж поки побачив би денце...

Коли між деревами зайснів залитий синім місячним світлом довгий фасад «Ротти», він схаменувся, що й досі несе бляшанку та пензель. Вимазані фарбою руки здавались закривавленими. Чому він не повернув бляшанки цьому Фатті? Тепер Гельмут може сказати: «Якщо ти вже відзначився так, то намалюй іще своєму дорогому дядечкові на фасаді: «ЗРАДНИК». Лісовий замок щось пооблуплювався, такий гарний напис лише прикрасить його...

Але цього разу Гансерле тремтів даремно: справжній мужчина не ламає свого слова, та ще й новітній німець. Адже Гельмут говорив тільки про Пернов...

— Двоє добровольців. Хто хоче? — почувся голос Гельмута.

Вісім рук злетіло над головами; тільки двоє не підняли: Ганс і колишній командир загону Вальтер.

— Фасад довгий, тут треба зробити щонайменше два написи, по обидва боки від входу...

Собак тут можна не боятися. Та й сам Йоахім Ротта, оголошений зрадником німецького народу, ходить із ціпком; поки він чалапатиме сходами... Тому хлопці сміливо вимальовують напис при місячному світлі, стиха сиплють дотепами, мало не регочуть уголос. Гансові здається, що вони навіть були б раді, якби з'явився старий господар. Можливо, ці типи його тримали б, а Фатті спокійно написав би слово «зрадник» у нього на спині...

Повертались не прямо до Олтави, а звернули ще раз у Пернов. У Ганса серце знову підскочило до горла. На бога, що вони задумали ще, невже стражданням сьогоднішньої ночі не буде краю? Він з тривогою придивлявся, як Гельмут і половина загону набивали кишені камінням із купи на узліссі.

— Ну що, хочеш кинути? — Гельмут уважно подивився в освітлене місяцем змучене обличчя і здивовано помітив, що по ньому котиться блискуча сльоза.— Е-е, це ти, приятелю, обгидив власну роботу, і мені не лишається нічого іншого, як записати в рапорті, що ти рюмсав над дохлою собакою, наче стара шльондра. Але ти можеш трохи залагодити справу одним влучним попаданням, так щоб камінець через обидві рами влетів хазяйці аж під перину...

Гансерле мовчки покрутив головою.

Гельмут підкинув камінець на долоні.

— Тільки ж дивлюсь я на тебе й думаю, що ти не влучив би з десяти кроків навіть у ворота стодоли.— Він повернувся до відібраних перед тим стрільців.— Мій перший камінь — сигнал, verstanden? Ну, гайда!

Командир та п'ятеро молодиків крадькома підійшли ближче, задоволено роздивились ляльку на шибениці й напис, зроблений Гансом. У тьмяному світлі він здавався не дуже й кривим. Гельмут розмахнувся, камінь просвистів у повітрі, брязкіт скла в нічній тиші скидався на тріскучий вибух петарди; стіна лісу над лугом повернула цей брязкіт лункою луною. В ту ж мить змахнули п'ять інших рук: здавалося, завалився цілий скляний замок...

Гансерле затулив долонями вуха. Невже цей безкінечний брязкіт ніколи не припиниться? Почулося ще кілька глухих ударів каміння об стіну, один невлучно пошпурений камінь грюкнув навіть об зруб сіновалу.

— Тепер ушиватися!

Затупотіли чоботи, черевики, сандалі, хтось був навіть у промоклих теніcках. Фатті в темряві зачепився об задубіле тіло собаки й вилаявся. Вибігли аж на верхній край галявини і, як по команді, залягли на межі біля дороги. В напруженій тиші чулося тільки важке дихання.

Їм здавалось, що надто довго нічого не відбувається. Нарешті двері рипнули, почувся чоловічий голос, проте на такій відстані слів не можна було розібрати. Кілька разів блиснуло світло, хтось, видно, запалив ліхтар.

— Ой господи, твоя воля! Якубе...— лише це можна було зрозуміти, потім жіночий голос зірвався на плач. Гельмут, сидячи, потер долоні, голосно ляснув себе по стегнах.

— Ну, пістолети, сьогодні операція пройшла не так уже й погано. Якщо не брати до уваги, що Ганс трохи напустив у штани. Та нічого, може, цей недотепа з часом і виб'ється в люди, якщо йому вжарять кілька разів добрячий клістир — і в зад, і в слиняву душу... Гайда!

Решту ночі Гансерле перевертався в ліжку, лише під ранок заснув на годину важким, знемагаючим сном. Вранці, коли будильник хрипко й огидно задеренчав над вухом, Гансерле спершу не міг зрозуміти, де він і що з ним діється. Нарешті пробуркався від сну, спустив ноги з ліжка, кров відлила від голови, і він на кілька секунд перестав бачити, борючись із непритомністю. Спогад про

вчорашній день озвався страшним різким болем у скронях. Блиснула божевільна надія: а що, як усе це — тільки дивовижний гнітючий сон? Та в цю ж мить він побачив власну руку, забруднену червоною фарбою, і зрозумів, що дійсність гірша за найстрашніший сон.

У ванній він довго хлюпав на себе холодною водою, але так і не зумів змити вчорашнього бруду. Одягаючись, немов паралізований, мляво зупинив погляд на протилежній стіні, де висіло майстерно вирізьблене дерев'яне серце з дверцятками такої ж форми посередині. Щось схоже на підсвідомий сором провини примусило його відсунути маленьку засувку й відчинити дверцята, але звідти замість усміхненої Мей Вест в обличчя глянули холодні й бездушні очі Адольфа Гітлера.

Руки в Гансерле безсило впали вздовж тіла. Чи є якась межа безсоромним Куртовим провокаціям?.. Що це діється з його братом-лицарем, хто його зачарував? Адже раніше він ніколи не був схильний до таких вчинків!

Гансерле зачинив дверцята на маленький засув, не маючи навіть сили вирвати й викинути у сміття картинку, цинічно облямовану символом кохання. Та й хіба сміє він зробити таке? Власний брат, мабуть, не завагається донести на нього в секретаріат партії за зневагу до портрета фюрера...

Він вийшов у коридор, навпроти — двері в Куртову кімнату. Як він зможе глянути в лице цій людині і не плюнути в нього, як зможе сидіти з нею за родинним столом? Щось незрозуміле почало підступати йому до горла. Надихався вчора отрути, призначеної Гальмі, чи, може, вона залишилась у нього на пальцях? Гансерле ледве добіг до дверей у кінці коридора, впав на коліна й почав блювати, душачись від нудотних корчів.

26

Двері їдальні розчинились, і в них пролізла пошкрябана фіброва валіза; за нею з'явилась і сама Мілада Тоуфарова.

— Ну, то я прийшла, пане шеф.

— Вітаю вас і бажаю, щоб вам тут сподобалось і ми одне на одного не нарікали. Дійшли щасливо пішки чи, може, вас хтось підвіз? Головне — майте на увазі сигарети. Бо, як почнете точити пиво або нагнетесь по содову, грабар так і хапне пачку із стойки, ви й чхнути не

встигнете. Кімнату вам звільняє Ружена, а випручку будете записувати в книжку. Тільки нічого не давайте у борг, хоч би просив і сам генерал. Навіть коли прийде міністр національної оборони Махнік і схоче промочити горло пивцем, скажіть йому: пане міністр, ми солідна фірма, ось тут, будь ласка, висить наш диплом, хазяїн — член сокольської організації, сам колись тренував молодих соколів, але він не злодій! Так що бажаю, щоб усе вам тут, Міладочко, припало до душі і ми лишилися одне одним задоволені.

Він узяв Міладу під руку, відвів убік, очима виразно повів на двері за стойкою, що вели в кімнату Ружени Клічкової.

— І якщо дозволите дати вам пораду, будьте обережні з чоловіками. Тут сотня хлопців, а ви одна жінка,— це все одно, що стояти під перехресним вогнем. «Ядрами стріляли в веронську браму, здалася Верона на третій день рано»,— так співають у одній старій пісні. Не забувайте, ми тут на передовій лінії оборони, і скажу вам як колишній тренер, що міг би бути вашим татом: бетонярі, залізничники та молодші офіцери — це найбільші бабії з тих, що їх будь-коли носила чеська земля. І щоб ми не схопили облизня, як той бідолаха...— буфетник обірвав мову на півслові.

Ружена Клічкова вийшла із своєї кімнати, одягнена по-дорожньому. Розгледілася по їдальні, торкнулась долонею латунного крана на пивній бочці, і на очі їй навернулися сльози.

— Ану вище голову, Руженко,— прискорив процедуру прощання буфетник.— Тепер вам потрібний спокій, ніяких переживань, цього немовлятко не любить,— коли б тільки, як я на вас подивлюся, не було б тут двох м'ячів з одного удару, та це й добре, бо республіці потрібні солдати. Ми з вами розрахувались, бажаю вам багато успіхів, може, ще зустрінемося, коли хтось прикипів серцем до роботи в укріпрайоні, той уже її не покине аж до смерті. Тому що в укріпленнях — наша сила, а на хрестини, сподіваюсь, покличете нас у доброму здоров'ї. Бувайте здоровенькі!

Ружена Клічкова потиснула руку буфетникові, затинаючись, побажала успіху своїй наступниці. Валізку поставила перед їдальнею і, трошки повагавшись, перевальцем попрямувала до контори будівництва.

— Я зайшла попрощатись...

Надпоручик Малець кивнув головою, пропонуючи сісти. Перед його меланхолійним поглядом виникла картина пізнього вечора минулого літа: дівчина, мов лозинка, тягнеться до полиці, стоячи на стільці. «Яка скоромінуча жіноча краса,— подумав він з жалем.— Чоловік шукає в жінці естетичної втіхи після мізерії щоденних турбот, шукає піднесення, очищення від пороху повсякденності, і ось минає короткий час, а очам уже знову нема на чому спочити...— Він ухилився від її засмученого погляду; Ружена сиділа перед ним, трохи подавшись уперед таким знайомим рухом, на лобі і щоках у неї тьмяніли вохряні плями, здавалось, вона дихає через силу від своєї тяжкої ноші.— В поті чола нестимеш ти свій хрест, життя — нелегка штука і для нас, і для жіноцтва,— промайнуло в нього в голові.— Адже і я вистраждав своє. Десять тисяч — це сума, з такими грошиками дівчина може почати нове життя...»

— Не бачу жодної причини для плачу,— мовив він незадоволено й переклав казенну печатку на другий кінець столу.

— Та я не плачу. Тільки ж я... я тебе справді кохала...— вибухнула вона сльозами.

— Ми домовились, що на будівництві будемо говорити одне одному на «ви»! Та й недобре буде, коли люди побачать, як ви виходите із контори з червоними, мов у кроля, очима.

Краєм ока він зазирнув у «Вісник» Міністерства національної оборони; Ружена повинна була б зрозуміти, що керувати будівництвом укріплення — це не жарти, це вимагає від чоловіка й солдата напруження усіх сил і забирає весь час.

В заплаканих очах Ружени гладеньке обличчя колишнього милого розпливлося в білу пляму.

— Тато завжди сердитий, ще й глухий, мов пень. Якби ж у мене хоч хто-небудь був...

— Незабаром у вас буде немовлятко, це може наповнити високим змістом життя матері,— сказав він переконано.— І брат теж подбає про вас.

— А звідки б у мене взявся брат? — здивувалась Ружена.

— Як звідки? А на будівництві! Замість того, щоб їхати в Олтаву, може інколи заїхати й до вас додому. У вас з ним міцні родинні стосунки: хіба він тут мало клопотався за вас?

— Але ж він...— Ружена злякано поклала руку до вуст, плями на її щоках потемнішали. Малець, який незворушно спостерігав цей повний провини жест, раптом занепокоївся.

— Послухайте, Ружено... Хіба він не брат вам?

У новому вибуху плачу Ружена сховала лице в долонях.

— Нема в мене брата й ніколи не було...

Мальцю перехопило подих. У думці блискавкою промайнула вся історія з Клічкою — аж до тієї хвилини, коли він побачив, як той виходить з будинку Есдепе. Відчув, як червоніють його щоки. «Який я кретин, який несосвітенний дурень...»

— Це все змінює,— швиргонув Малець «Вісником» об стіл.— Отже, все це було шахрайство?..— Він вискочив з-за столу й забігав по конторі, мов щойно спійманий тигр у клітці.— І з дитиною ви мене теж дурили? Скажіть тільки, що це Кліччина дитина, і я вас застрелю на цьому ж місці!

Ружена почала дивно зсовуватися із стільця, ніби готуючись упасти навколішки.

— Присягаюся, що це твоя, Яроушеку... що це ваша дитина, хоч у неї й не буде тата, я вам присягаюся...

Малець знову впав у кріселко за столом. Почуваючи, що втрачає самовладання, ударив себе кулаком по лобі.

— Було б справедливо, якби мене розжалували в солдати за дурість, безприкладну в усій нашій армії! Хіба прізвище того чоловіка, тисяча чортів, не Клічка, а ви не Клічкова?..

— Так, але це тільки збіг...

Малець глухо застогнав і раптом, нічого не пояснюючи, вибіг з контори. Ага, Павел Перна працює за арматурним столом сам-один. Це добре.

— Де Клічка?

— Узяв на дві години відпустку, сказав, що потім відробить.

Малець ухопив його за рукав, потягнув трохи далі, до лісу,— там їх ніхто не почує.

— Ви знали, що Клічка — ніякий не брат Руженн Клічкової?

Павел глянув в його розлючене обличчя і, не скидаючи кепки, почухав потилицю.

— Тепер, якщо ви самі це кажете, не буду брехати в очі, що не знав.

— Ви... ви нікчема! Ваш батько порядна людина, а ви злигалися з негідником, шахрасм, коричневим агентом — проти мене. Проти офіцера чехословацької армії! Мені хочеться плюнути вам під ноги!

— Це вже пардон,— широко розставив ступні і немовби виріс перед ним на півголови Павел.— Коли ви мені пав'язали нового помічника, я не міг знати, що цей Кличка — стерво, а не людина. Поводився він по-приятельськи. І не забувайте, ви мене колись продали полковникові. І що я через вас сидів. Двічі по двадцять вісім діб на гауптвахті. Цього не забувайте!

— Хай вам чорт із вашою гауптвахтою! Я чув це вже сто разів. Заслужили, то й сиділи! А Кліччині поставки піску на будівництво — це теж ваша ідея?

— Якого піску?

— Ви точно про це не знаєте?

— Коли кажу ні, значить, ні. Ми як-не-як мужчини. З Руженою — то інша річ. Що робити бідній дівці, коли їй хтось зіпсував життя? І якщо вже сталася така халепа, хай винний і розплачується. Офіцер у ліжку не старший, сказати б, за лісника. Того, що розносить оленям сіль. Про пісок я від Клічки і слова не чув. Цього він мені ніколи не говорив.

— Він мене спіймав на гачок... Якщо вже справи зайшли так далеко, скажу відверто: я тоді не знав, що зі мною буде — п'ять тисяч зарплати пропало з портфеля, потім ця халепа з Руженою, кредитори не зачиняли в мене дверей...

— Я одного не розумію. Ви вже давненько знаєте, що це шпигун. Чого ж ви досі не взяли його за петельки?

— Не можу, чоловіче, поки не поверну того, що він переплатив мені на Ружені! Останні дві тисячі обіцяв сьогодні позичити капітан Томечек з «Кароліни».— Малець глянув на годинник.— Я не чекатиму до вечора, бо вже не маю сили. Побіжу з «Кароліни» просто на пошту, і тоді ми порахуємось! Я йому дам, паскудникові, список комуністів... Позичте мені велосипед, Перно, я ще сьогодні пошлю цього типа за грати...

Біда біду знайде, коли й сонце зайде. За хвилину після того, як ритмічне порипування старого Павелового велосипеда стихло на лісовій дорозі, що зв'язувала систему укріплень, до контори прибіг механік.

— Де шеф?

Сержант-аспірант закрив папку з відомостями на зарплату.

— Поїхав на велосипеді до «Кароліни».

— У нас посипалася зубчатка приводу в великій бетономішалці. Що будемо робити?

Молодий інженерик з трьома зірочками на погонах ковтнув слину від хвилювання. Параграф військового статуту говорить: *«Якщо в бою зв'язок із командиром втрачено або він убитий, командування переходить до його найближчого підлеглого, і той бере на себе відповідальність і право віддавати накази».*

Бетонних робіт не можна припиняти — це знає кожна дитина.

— Пан падпоручик казав, що, коли прибуде грузовик з цементом, хай їде на «Кароліну» й підбере його по дорозі.

— Грузовик не приходив, а коли б навіть прийшов і наздогнав пана Мальця, то це нам все одно не допомогло б, пане сержант. Бетономішалка накрилася!

В сержанта прокинулась жадоба діяльності.

— Я подзвоню на «Божену», може, вони позичать нам свою бетономішалку. Потім у майстерню в долині, чи нема там запасної шестерні і вільного грузовика, щоб привезти її та ремонтників. Тим часом будемо мішати бетон вручну. Пришліть мені швидше майстра бетонярів, я віддам йому розпорядження. Можете йти! — скомандував сержант і відразу ж злякався, чи не занадто різко говорив з досвідченим механіком.

Проте той пішов, нічого не сказавши, і в сержанта аж щоки зашарілись від задоволення: в вирішальну хвилину він перебрав на себе командування точно за параграфом військового статуту АІ — 1. «Від мене, і тільки від мене, залежить, ітимуть нормально бетонні роботи на запасному режимі чи, може, доведеться потім відбивати загуслий бетон від незакінчених стін! — Сержант-аспірант подзвонив в один далекий дот, потім у другий, третій — ще віддаленіші, щоб Мальця, якщо він проїжджатиме повз них, негайно завернули на «Блажену».— *Я сам упораюсь з аварією,* і надпоручику не залишиться нічого іншого, як подати рапорт з пропозицією відзначити мене в наказі по батальйону, а може, й подати на присвоєння чергового звання!»

Він пригадав, як одного разу почув ненароком мало втішні слова Мальця в розмові з якимось кадровим

офіцером: «Під три чорти цих новоспечених інженериків, тільки ніс пихато копилять, набили собі голову нікчемними відомостями з підручників, а цемент від пороху на дорозі відрізнити не можуть».

З майстром-бетонярем він говорив уже впевненіше і мало не пошкодував, що який-небудь невеликий ворожий загін не напав на «Блажену» і що йому як командирові не треба спершу організовувати оборону, потім — контрнаступ, після чого перебити всіх ворогів багнетами, не припиняючи бетонних робіт.

На лісовій стежці виринула знайома постать з нахиленою вперед головою. Клічка підійшов до арматурного стола, по-приятельському вишкірив зуби, вказівним пальцем торкнувся козирка кепки.

— Привіт! Ось я й повернувся. Після зміни своє відпрацюю...— Скоса глянув на напарника, але Павел зосереджено втупився в заяложену арматурну схему на червоній кальці, теслярським олівцем списуючи для себе розміри на шматок дошки.

Клічка відкинув ногою дріт для обв'язування арматури.

— Я оце думав по дорозі, яку свиню підкласти Мальцеві, коли тут не буде Ружени. Щоб цей паразит не влаштував собі спокійного життя.

Павел застромив собі за вухо плоский олівець, опустив руки. Раптом вся розважливість залишила його.

— Ах ти, падло!..

Клічка витріщив на нього очі.

— Я тобі по-чеськи кажу: вріжу раз у пику, й полетиш шкереберть в Олтавку або просто в Есдепе! Чи тобі сказати по-німецькому, як ти більше звик?..

Випнуті вилиці в Клічки побіліли, наче на морозі.

— Що... що це має означати? Ти здурів, чоловіче?..

«Я таки здурів,— подумав Павел.— Не треба було відкривати козирі, за це Малець не похвалить. Тільки ж хто б тут у біса втримався?»

— Ти за це відповіси, приятелю...— затинаючись, промовив Клічка.— Такі слова повз вуха не пускають, ти це розумієш чи ні? Тепер, коли нам, чеським людям, загрожує небезпека...— він урвав обурену промову, бо від майбутнього доту поспішав Мальців заступник.

— Хлопці, кидайте гнути залізо й біжіть допомагати на підвозі. В кого є руки й ноги — всі на бетон! — різко наказав він.

— Ми з тобою поговоримо, не думай, що я це так подарую,— буркнув Клічка по дорозі до бункера.

Майстер подивився на широченні, як у горили, Павелові груди.

— Ви, Перно, давайте вниз трамбувати, а двоє укладальників, які звільняться, підуть мішати бетон. А ви, Клічко, беріть тачку, будете разом з іншими підвозити заміс. Знаєте, як це робиться? З повною тачкою — вгору по рампі, риштування об'їжджаєте весь час зліва, де стирчить червоний прапорець — там перевертаєте тачку, сиплете бетон поміж опалубкою й жарите вниз по рампі по нову порцію. Все ясно?

Клічка кивнув, жовна в нього так і ходили, здавалося, він думає про щось інше. Довгим поглядом провів широку Павелову спину в синій полотняній куртці з плямами іржі й мастила. Перна по драбинці спускався у схожу на могилу темну щілину між дошками опалубки. Тут мала вирости головна зовнішня стодвадцятисантиметрова стіна майбутнього доту.

Робота закипіла. На квадратному, нашвидку збитому з дощок помості кілька бетонярів вручну розмішували бетон, інші лопатами накидали його в тачки. Грабарі з розгону виїжджали похилою рампою і зникали за стіною. Сержант-аспірант наглядав за замісом і щохвилини відбігав до телефону. Нарешті! В ремонтних майстернях, що розмістились у передгір'ї, у прикордонному лісі, вже вантажили запасну малу бетономішалку, обіцяли прислати також нову шестерню і двох ремонтників. Молоденький сержант схвильовано повісив трубку: будівництво «Блажени» — важливої вогневої точки для двох скорострільних гармат і кількох станкових кулеметів, бог дасть, не зупиниться! Аби тільки не повернувся передчасно Малець і не присвоїв собі сержантову заслугу!

Клічка возив заміс разом з іншими робітниками. В місцях, де з опалубки стирчала на рейці засмальцьована ганчірка, перекидав тачку, бетон з гуркотом падав між арматурою, прапорець зникав, і за хвилину з триметрової глибини чулися гучні удари залізної трамбовки.

Люди на будівництві сьогодні перемішались. Робочий ритм порушився, тачкарі виїздили на рампу з перебоями: інколи на жовтому тлі будови, під дерев'яним дашком, червоніли зразу три прапорці, інколи тачкарі не мали кому висипати бетон.

Клічка перечекав, поки останній тачкар з'їде по наступну порцію замісу. З розгону вибіг з тачкою на рампу, швидко об'їхав ріг доту. На тому місці, де, схилившись над трамбовкою, працював Павел, прапорця не було. Клічка озирнувся на всі боки й вивернув заміс точно туди. Йому здалося, що бетон гуркоче між залізним прутям арматури неприродно довго. Нарешті все стихло, стихли й ритмічні удари трамбовки. Клічка насмілився зазирнути в щілину: внизу лежало непорушне людське тіло, на ньому сіріла гірка бетону, поряд — світла пляма кепки. Клічка швиденько витягнув поставлену навскоси рейку з прапорцем, залишив її в положенні «потребую бетону» й подався далі. Рампою в ту хвилину якийсь робітник котив повну тачку, ритмічно погойдуючись від ваги вантажу.

— З такою тачкою скоро віддам душу богові, чоловіче,— крикнув він Клічці, що був на протилежному боці бункера.

— Це ми тут надсаджуємося для того, щоб пан сержант дістав подяку,— відповів Клічка. Він зупинився, закурив сигарету. Чудово: тачкар побачив прапорець, без вагань перекинув туди тачку. Гуркіт змішаного з цементом каміння стих, і Клічка з полегшенням збіг іншим кінцем рампи на залитий сонцем простір...

На повні груди вдихнув запашного повітря. Поглянув угору.

По синьому небу летіли весняні хмари, мов купи збитих вершків, під однією, що скидалась на палац, навіть не ворушачи крилами, урочисто ширяв хижий птах. Сонячний теплий день пробудив до життя й лісових бджіл, звідкілясь долинали пахощі фіалок — весна була в повному розквіті.

Робітник у військових штанях, забризканих розчином, по пояс голий, з красунею, витатуйованою на руці, збігав угору рампою. Тепер там стирчать іще два прапорці, але це нічого, Павел Перна і так дістане, що йому належить. «Мабуть, не так ти уявляв свій кінець, правда, голубе? Замурований, немов середньовічна черниця, тільки трохи сучасніше, бо тоді не знали залізобетону».

«Отже, вся операція Клобочніка з Мальцем на цьому й скінчиться,— подумав Клічка.— Шеф буде лютувати, це звісно, але хто міг уявити, що все закрутиться так швидко? Малець все одно виявився надто твердим горішком,

його не розкусив би й сам Клобочнік. Бабій і невдаха — це так, тільки ж ви, панове начальнички, не врахували, що він, крім того, ще й затятий патріот».

Міладка Тоуфарова за стойкою в їдальні вже довгий час відбивала атаки підпилого тесляра — худорлявого, жилавого й зовсім лисого зальотника, якого на будівництві всі називали Балабоном; його справжнє прізвище знав хіба що сержант-аспірант, який виписував відомості на зарплату. Тесляр стирчав у їдальні з кінця нічної зміни, риски на картонному кружалі під його кухлем уже заповнювали майже третину круга. Сержант годину тому прочистив і їдальню: всім, у кого є руки й ноги, на бетон, байдуже після нічної ти зміни чи ні — понадурочні все одно будуть нараховані з нічною надбавкою! Тільки Балабона він залишив схиленого на стойку: робоча сила в такому стані ні к бісу не годиться.

— Якщо не кинете, я поскаржусь у контору!

Тесляр уже зранку помітив затуманеними очима, що буфетник поїхав по продукти. А пивниця сьогодні порожня й за стойкою нове обличчя — молода перепілочка, кров з молоком, дівка — як малинка. Коли нахиляється, щоб помити кухлі, кров аж шумить у п'яній голові. Він обійшов стойку, спробував обійняти її за стан.

— Оцього вже мені не треба! — Мілада з усієї сили відштовхнула зальотника, перекинутий кухоль брязнув, дівчина вибігла з їдальні, схвильовано загрюкала у двері контори.

«Зараз мені ніколи, не заважайте»,— зробив їй сержант знак рукою, притискаючи до вуха трубку і щось схвильовано пояснюючи; його блуза, всупереч статуту, була розстебнута, мов у справжнього виконроба.

Мілада побігла до арматурного стола, потім на майданчик до бетономішалки.

— Тут нема Павела Перни?

— Сьогодні він трамбує бетон, загинати ж буде тільки завтра, Міладочко,— мовив котрийсь із бетонярів. Робітники навколо засміялись.

Мілада рішуче попрямувала до бункера під дашком, що здалеку трохи скидався на виставочний павільйон. Павел — її оборонець, досить йому своїми плечима заповнити двері в їдальню, і всі чужі зальоти згаснуть, мов свічка під вітром.

Робітники дивилися вслід дівчині, яка жваво побігла рампою, ось її квітчаста спідниця зникла в темному жерлі будівництва. Мовчки просівали пісок, перемішували його з цементом, з підвішеного бака шлангами підливали воду. Раптом із середини будівлі долинув жіночий зойк. Потім знову. Нарешті вони розібрали слова:

— На допомогу! Мерщій!

Хлопці покидали лопати, наввипередки метнулись по рампі вгору. Над урвищем передньої стінки бункера Мілада, стоячи на колінах, обома руками схопилась за голову; хтось із робітників уже швидко ліз по драбині між опалубкою. Робітники здивовано перехилились через пруття арматури. Завмерли: із свіжого бетону стирчала людська нога, видно було кінець холоші й закривавлену маківку голови, все інше засипала мокра бетонна маса. Вмить кілька чоловік опинилися внизу, але в вузьку щілину до Павела могли пролізти лише двоє.

— Та не лізь ти зі своєю лопатою, дурню!

Той, хто був ближче до голови Павела, схаменувся, почав відгрібати бетон руками, як і його товариш. За кілька хвилин Перну визволили, четверо рук витягли його нагору, поклали на дошки помосту. Мілада намагалась хусточкою обтерти йому лоб і щоки, її сльози капали на непорушне Павелове обличчя; хтось приніс аптечку, інженер-сержант побіг викликати по телефону санітарну машину.

— Не рюмсай, дихає! — мовив хтось із бетонярів.— Якщо дихає — буде живий...

— Що тут сталося? — почувся над ними захеканий, але рішучий тенорок надпоручика Мальця.

— Хтось висипав Перні на голову порцію бетону,— сказав майстер.— А що прапорець і далі стирчав, то й інші додали...

— Дайте йому понюхати нашатирного спирту,— наказав Малець.— Хто возив бетон? Зголоситись!

Нерішуче піднялися три руки, за ними — четверта. Непритомний на підлозі зморщив ніс над пляшечкою із спиртом. Заплакана Мілада клаптем вати витирала закривавлений лоб.

— Бетон возили шестеро, бодай вам грець,— нишпорив майстер по кишенях, шукаючи записник.— Ага! Іще Тонда і Клічка.

— Тільки ж я йому на голову бетону не сипав, я не пришелепуватий,— озвався Тонда.

Павел розплющив очі, покрутив головою. Одразу ж скривив обличчя від болю, руки самі потяглись до пораненої голови.

— Ну, здоров був серед живих, Павеле,— промовив хтось.— А ти, Міладко, не рюмсай, такому велетневі кілька тачок щебінки на головешку — то дрібниця!

— Отже, шостим був Клічка, кажете? — сказав Малець, і в очах у нього промайнула тривога.— Де він? Негайно знайти!

Кілька робітників побігли по будівництву; оглянути бункер з усіх боків було неважко, вони швидко повернулись.

— Того Клічки й сліду немає,— промовив задихано тачкар в обляпаній уніформі.

— Я так і думав,— сказав Малець скоріше сам собі.

27

Олтава вже здалеку гула, як величезний вулик. Луна далеких гучномовців накладалась на звуки, що линули із ближніх, і змісту передачі зовсім не можна було розібрати. Що там відбувається? Тривожна цікавість на мить заглушила в Лізі образу, яку вона несла з собою із Пернова. Невже власна сім'я вже зовсім її відцуралась? Тільки через людей вона дізнається, що Павел після нещасного випадку на роботі лежить у лікарні крайового міста! А коли вона туди додзвонилась, їй після довгих пошуків відповідають, що Павел утік звідти. Нарешті знаходить трохи часу, щоб перевідати слабого дома — але якщо кого й можна застати в Пернові, то це не Павела: хто його втримає в ліжку, мовляв, усе вже загоїлося! З перев'язаною головою подався на будівництво, хоч міг би ще три тижні вилежуватися в постелі й одержувати страховку!

Ліза йшла вниз по нерівно вимощеному тротуару Пардуски. Марші, різкі мелодії, чоловічий хор, нарешті вона вловила слова «Tausend marschieren und einer führt...» [1] А що, власне, роблять наші жандарми? Невже поглухли? Чи вирішили щільніше зачинити вікна свого участка, щоб нічого не чути?

---

[1] «Тисяча марширує, один веде...» *(нім.)* — слова з фашистської пісні.

Вона підійшла до центру міста. Музика з гучномовців лунала тут дужче, на площі все вирувало. Перед крамничкою вдови Моргенштерн, котру хвороба хребта з кожним роком все нижче пригинає до землі, стояв, широко розставивши ноги, молодик у чоботях і дивній, досі не баченій уніформі. Ліза зупинилась: оливково-зелена сорочка, кашкет з чорним лакованим козирком, на рукаві новенька пов'язка з літерами FS. Їй хотілось протерти очі, адже останнім часом вона інколи знімала людей у такій уніформі, проте одразу після фотографування її клієнти акуратно складали сорочку й кашкет до валізки, попереджали, що залишають за собою право викупити й негатив, і йшли, вдягнені у малопримітне цивільне вбрання.

Ліза проминула паперову крамничку чеського єврея Полачека; перед нею, розставивши ноги, теж завмер на посту патрульний. Деякі перехожі схвально позирали на молодика й віталися з ним, піднімаючи праву руку, інші здивовано обминали, сходячи аж на бруківку.

Високо в небі широкою дугою розвертався літак.

— Це наш, «юнкерс»! — почула Ліза німецьку мову.— По крилах видно, що «юнкерс»! — Худорлявий хлопець у капелюсі з крученим шнуром показував у небо, в його голосі звучали гордість і захват. Німкені з господарськими сумками затуляли рукою очі від сонця й зацікавлено дивились угору.

Німецький літак над чехословацькою територією і жодний чехословацький винищувач не намагається його відігнати?.. Ліза все менше розуміла, що відбувається навколо, в очі їй впала святково прибрана вітрина найбільшої олтавської крамниці готового одягу Гербарта Курфюрста: під уквітчаним портретом Генлейна красивими готичними літерами чорнів напис, скоріш за все цитата: *«FS повинна невтомно виступати як невсипуще сумління судетських німців у боротьбі за чистоту, бойовитість, дисципліну й непохитність національної групи!»* Нарешті їй зустрівся продавець із чеської бакалійної крамниці, куди вона інколи заходила щось купити.

— Що це робиться? — кивнула вона на гучномовці, які визивно і, наче це було цілком природно, гриміли імперською маршовою мелодією; слів пісні міська радіостанція все-таки не ризикнула передавати: «Сьогодні нам належить Німеччина, а завтра цілий світ...»

— Вранці наше радіо передало, що офіційно дозволяється Freiwilliger Schutzdienst з правом відкрито носити

уніформу. Мовляв, ідеться про охорону інтересів німецького населення...

Ліза підіймалась темними сходами до ательє незвично повільно. В політиці вона не розбирається, до останнього часу такі питання її взагалі не цікавили. І тільки віднедавна... Добре було б почути Вальтерову думку; його реалістичні міркування не залишають місця для ілюзій — хоч вони й не дуже веселі, зате правдиві. Тільки ж Вальтера сьогодні й завтра не буде в «Заліссі». Не питала, куди він поїде, бо все одно він не сказав би всієї правди: є теми, яких вони обоє уникають навіть у ліжку.

Вона ледве встигла зварити собі чашечку кави, як у передпокої задзеленчав дзвінок. Тепер можна чекати замовників. Кожен власник нової уніформи забажає увічнити свій образ, розширити домашній вівтарик, перед яким молиться в душі: прапорець із свастикою, портрет Адольфа великого й малого, можливо, «Майн кампф», а тепер ще й власне фото в новій уніформі...

До ательє зайшли одразу троє у формі, за ними — кілька юнаків у цивільному, останнім, на Лізин подив,— Гансерле! Вони ніби прийшли у свій клуб: безцеремонний тупіт, самовпевнені голоси, п'яний сміх. Хтось пустив по колу пляшку тминної горілки, товстун у цивільному, але в чоботях, з ногами, що нагадували літеру «х», розгорнув двометровий прапор із свастикою, голос у нього зірвався на фістулу, весь гурт зареготав.

— Готуй свою чорну скриньку, Лізо... І випий з нами,— подав їй пляшку один із новоспечених «FS». Ліза заперечливо похитала головою.

— Я такого не п'ю. І з якого це часу ми з вами на «ти»? І відколи я для вас Ліза? — очима вона шукала пояснення в Ганса, але зустрілася з його зляканим виглядом і відзначила сама для себе, що в нього якийсь дивний застиглий вираз обличчя. Такого Ліза не пам'ятає: Гансерле — і п'яний!

Почали готуватись для загального групового портрета навколо розгорнутого прапора. Гансерле сновигав по ательє осторонь гурту, і Лізі здалося, що він з радістю уникнув би цього фотографування.

— Де ти там, Гансе? Не затримуй! — хлопці потягли його в задній ряд, але замість того, щоб дивитися в об'єктив, Гансерле прикипів каламутними очима до Лізи, ніби бажаючи пояснити, що він не відповідає за цей наліт, що він тут лише в ролі пасивної жертви... Наступ-

ний знімок — троє у формі, з кашкетами на головах, міцно тримають один одного за ремені — нерозривна бойова трійка, на обличчях — печать троїстого символу нового німецького духу: слухняність, вірність, обов'язок.

Хтось перевернув пляшку шийкою вниз, кілька останніх крапель витекло на потертий килимок. Молодик, уже добре напідпитку, витяг з портфеля нову пляшку.

— Тминної не схотіла, вип'єш бехерівки. І на брудершафт!

— Ми вже на «ти» й без бехерівки.

Новоспечений «FS» із пляшкою в руці (він озивався, коли чув імення Генріх), знайшов десь чарку, вилив залишок горілки на підлогу, чарку тицьнув Лізі.

— Я вже сказала, що на роботі не п'ю. До мене зараз прийдуть інші клієнти.

— Кращих за нас клієнтів ти не матимеш! — Генріх спробував поцілувати Лізу, але вона рішуче відштовхнула його; парубчак смішно поточився і, втративши рівновагу, зачепився за штатив апарата.

— Еге, дівчинко, тут ти припустилась помилки,— він знову підступив до Лізи, всі присутні змовкли, атмосфера якось одразу змінилась.— І мені здається, що ти взагалі нічого не розумієш. Так от, для ясності: ми знаємо про тебе цілком досить, щоб ти була тихше води й нижче трави. І без зайвих розмов жерла з руки почесних гостей, мов слухняна й розумна сучка...

Ліза зблідла і вже хотіла відповісти почесному гостеві ляпасом, як раптом почувся тупіт на сходах і дзеленчання дзвінка. Хтось із гурту підскочив до дверей. На порозі з'явилася ще одна уніформа, її привітало хорове ревіння.

— Хай живе Гельмут! Хайль нашому шарфюреру!

Командирові піднесли пляшку, по ньому знати було, що це далеко не перший для нього ковток алкоголю цього славного дня.

— Готуй ящик! — крикнули Лізі.— Ще один знімок з командиром! — Гельмут потяг Генріха в передпокій, щось йому там довго шепотів. Потім обидва повернулися в ательє. Гельмут причепурився перед дзеркалом, нігтем спробував зішкребти пляму від горілки з нової уніформи. Примруженими очима глянув на Лізу, підморгнув іншим.

— Сьогодні вранці наші спіймали й ліквідували більшовицького агента з рейху,— кинув він ніби мимохідь і, плюнувши собі па пальці, почав пригладжувати коротке волосся.— У лісі біля Гайди.

— Хто то був? — запитав Генріх.

— Якийсь... чорт, невже не згадаю?..— Гельмут клацнув пальцями.— Ага, якийсь Вальтер Форст.

Ліза скрикнула і злякано повернулась до нього. Вона стояла біла, мов крейда, знесилено прихилившись спиною до стіни, руки в неї звисали вздовж тіла.

— Цього не може бути...— голос її зірвався, вона навіть не намагалась приховати свого розпачу.

Гельмут потягнувся за пляшкою, задоволено ковтнув, передав сусідові. Обличчя його розтяглося у мокрій посмішці, він п'яно розвалився в кріслі.

— Ти себе виказала! Ми тільки хотіли тебе перевірити,— з тріумфом озвався Генріх.— Сьогодні це ще неправда. Але чорне плаття ти все одно готуй, якщо тільки встигнеш до...

— Заткни пельку,— перебив його Гельмут. Гурт чекав, що командир розгнівається, але він тільки п'яно засміявся.— Ми й справді хотіли взнати, чи він для тебе важить що-небудь, лялечко...

Генріх підійшов до неї ще ближче, втупив погляд в її груди.

— Негаразд, дівчинко. Гуляєш із ким попало, валяєшся у ліжку із зрадником...

Шок від страшної звістки минув, але натомість Ліза відчула себе наче паралізованою; вона сприймала тільки музику з репродуктора на площі. Мелодія фашистської пісні «Heute gehört uns Deutschland, morgen die ganze Welt» долинала в кімнату крізь зачинене вікно. Та ось дівчина отямилась і раптом побачила кілька пар хтивих очей. Кинулась до дверей хазяйчиної квартири, але той, від кого вона найменше сподівалась такої спритності — товстун з обличчям без вій — блискавично заступив їй дорогу.

— Ану не виламуйся, з іншими ж ти не така делікатна,— процідив хтось; товстун штовхнув її до двох найближчих.

— Сприймай це, як невеличке тренування, на тебе чекає, мабуть, тяжча робота...— Генріх грубо пірнув рукою у виріз її блузки, Ліза випручалась, ударила його ногою по голінці, але в цю ж мить двоє інших підскочили до неї.

— Гансерле! — вигукнула Ліза.— Швидше біжи по допомогу!

Гансерле не рушив з місця, він ніби скам'янів, дивлячись, як дівчина намагається вирватися від двох бовдурів, що тягли її до дивана за завіскою. «Хто тільки не мав її,— думки важко ворушилися в його затуманеній горілкою голові,— і Курт, коли тільки бажав цього, і Петер Форманн з нею спав, тільки мені нікóли...»

— Гансерле-е-е! — зойкнула вона.

— Не бійся,— мовив він, затинаючись від хвилювання,— нічого з тобою не буде, хлопці тільки подивляться, яка ти гарна, Лізо, Лізонько...

Генріх рвонув на дівчині блузку, звук роздертої тканини став немовби сигналом: гурт збуджено загув, кожний намагався підступитись ближче: о, такого вони ще не знали, це можливо тільки тепер, коли починається ця славна й велична доба... Хтось заревів, коли Ліза вкусила його за руку. Чулося схвильоване сопіння, напівгола дівчина дряпалась, як дика кішка, вдарила когось ногою в живіт, той зломився в поясі, коліна в нього підігнулися.

— Ах ти бестіє, ми тебе навчимо... чеська свиня!..

— А це що таке? — пролунав раптом рішучий жіночий баритон, у запалі бійки хлопці навіть не почули кроків. Чиясь рука енергійно відкинула портьєру, і перед гуртом постала пані Польцер.— Ану геть звідси, тварюки! Оце так поводиться німецька молодь? Я зараз же піду до ортслейтера, він вам покаже, бісові кнури. Геть, я сказала! — вона вхопила найближчого до неї хлопця за комір нової уніформи.— Хто у вас старший? Ну, я в кого питаю?

Фатті, деморалізований несподіваною атакою, мовчки показав рукою.

— Ага, Гельмут Ган! — вперлась пані Польцер руками в боки.— Ось я розповім твоїй матері! Вона тобі так наб'є пику, що забудеш, як тебе й хрестили, хуліган!

Розгублений гурт відступив на сходи, кілька молодиків з безпечної відстані, де вже їх не могла б дістати гренадерського зросту господиня, вигукували погрози, щоб підбадьорити себе після тимчасової поразки.

Ліза знайшла в шафці пляшку вишневого лікеру, тремтячими руками налила собі повну чарку й вихилила одним духом. Пані Польцер рішуче натягала на голову капелюшок.

— Я їм, лайдакам, цього не подарую! Щоб ти нікому не відчиняла, поки я не повернусь. Ці паскудники можуть

прийти знову. Коли що — кричи з вікна на весь майдан, хай знеславляться на все місто! Невже у Празі не розуміють, це ж і дурневі ясно, куди воно заведе, коли дозволити судетським півням уніформу?..

Лізина свідомість, затуманена лікером, уже трохи прояснилася після недавнього шоку; раптом вона згадала одну фразу, що вразила її, немов кинутий із засідки ніж: «...чорне плаття ти все одно готуй, якщо тільки встигнеш до...» Боже мій, до чого? Ідіотський жарт, але одне можна сказати напевне: вони натрапили на слід Вальтера! І знають усе... Адже було названо Гайду, їм відомо, мабуть, і те, що Вальтер повернеться в «Залісся» тільки завтра ввечері... Але звідки?..

Тільки тепер вона побачила в дзеркалі подерту блузку на собі, відірваний рукав висів на одній нитці. Нашвидку перевдяглася. Що тепер? Лист із попередженням, звісно, не встигне вчасно: із «Залісся» самі ходять у Гайду по пошту, в кращому випадку гайдівський поштар передає листи через людей, яким по дорозі в той бік. Виїхати самій першим же поїздом?.. А що це дасть, коли Вальтера там немає? Поїхати йому назустріч — але куди? Чи, може, залишити на його ім'я листа в готелі? Але ж вони хочуть напасти по дорозі від станції! Вони не дурні, щоб чинити це страшне діло в самому «Заліссі», де є персонал, куди приходять лісоруби, коли навколо глухий ліс без жодного свідка... Побігти до жандармів і розповісти все, що вона знає? Ні, ні, Вальтер ховається від них так само, як і від фашистів, ще опиниться в рейху з Лізиної вини!

О, це страшне відчуття безпорадності! Те, що сьогодні прозвучало дурним жартом, завтра може виявитись трагічною реальністю. Вальтерові загрожує смерть, а вона не знає, що робити... Вже втретє його життя в небезпеці, і цього разу... Ліза раптом фізично відчула у скронях, як фатально звучать слова *«в третій раз...»* А що, як просто поїхати в Гайду й чекати Вальтера біля кожного поїзда? Тільки ж він може зійти на зупинку раніше, минулого разу натякнув, що німець-черговий у Гайді якось підозріливо позирає на нього... Або Вальтера хто-небудь підкине машиною, поки вона чекатиме на станції...

Ліза нервово накинула на себе плащ. Одна з трьох олтавських телефонних будок стоїть на головному майдані, неподалік від каплички діви Марії.

Набрала номер.

— Ні, Гансерле досі не повернувся, але ми щохвилини чекаємо його на вечерю.

Ліза побігла до річки. Хоч маленька удача тепер, коли на неї ось-ось звалиться увесь світ: та ось же він — обвислі плечі й тонка шия, трохи невпевнена хода, навіть ззаду було видно, що ця постать ніби втілювала всі тридцять три нещастя. Захекуючись, вона наздогнала його.

— Гансерле!

Він жахнувся, безтямно, як на привид, глянув у Лізине спітніле й розпашіле обличчя.

— Я повинна з тобою поговорити...— Ні вона, ані він навіть не помітили, що перейшли на «ти», мовби продовжували недавню розмову в ательє.

Він злякано озирнувся в бік міста.

— Тільки не тут, якщо вони побачать нас...

Вона за рукав потягла його вбік; від шосе вела до лісу доріжка, за сто кроків їх оточили дерева.

— Ради бога, скажи мені, Гансе, що готують твої, твої...— вона марно шукала слова.— Ти завжди був пристойною людиною, то не мовчи ж: це правда, що Вальтерові Форсту загрожує смертельна небезпека? — Дивна річ, коли люди, які не звикли пити, раптом набираються, від них тхне спиртним набагато різкіше, ніж од тих, які щодня зазирають у чарку.

— Що мені до них?.. Хіба мене що зв'язує з усім цим?

— Зв'язує те, що ти знаєш! Якщо Вальтер потрапить їм до рук, для нього буде кінець! Не відводь очей, Гансе: знати, що готується вбивство, і не стати йому на заваді — все одно, що вбити самому!

— Вони нічого мені не кажуть! — вигукнув Гансерле.— Знають лише Гельмут і Курт, це його операція. Якби Гельмут і Генріх не були п'яні, вони б і словом не прохопилися. Це Курт зробив так, що я опинився серед них, я не хотів і в партію їхню не хотів, Курт примусив мене, це страшне діло, Лізо...

— Скажи, коли і де готують вони цей злочин! Зрозумій, що ти можеш врятувати людину! Я присягаюсь тобі, нічого не викажу, я зроблю все, що ти схочеш, навіть в ліжко піду з тобою...

Гансерле злякано подивився їй в очі; він увесь знітився, рука механічно піднялась, заперечуючи.

— Я не міг цьому перешкодити сьогодні в ательє, прости, Лізо...— хрипко видушив він.

— Ми зараз не про це, Гансе. Ти кажеш, що не з ними, але ж доведи це, адже ти знаєш, що́ вони готують. *Ти не візьмеш на свою совість смерть людини!*

— Я не знаю, нічого не знаю, мабуть, уночі, такі справи чиняться в темряві, вони все роблять у темряві, як шакали й гієни, весь їхній рух — це рух темряви; на людство впала ніч, колись нас уже ненавидів цілий світ, а тепер буде ще гірше, я німець, але гидую німцями, найкраще буде, якщо я пристукну сам себе й матиму спокій від усього...

— Я прийшла не для того, щоб ти мені сповідався. Ти не такий уже й п'яний, підтягнися! Ти можеш врятувати Вальтерові життя і цим змієш із себе бруд! — Ліза вхопила його за плечі й міцно струснула.— Хіба ти, чорт забирай, не розумієш, що тут вирішується і все твоє дальше життя?..

— Життя в Гельмутовому загоні, життя під Куртову дудку? На таке життя я плюю, я на нього кладу! — крикнув він щосили, і Ліза затулила йому рот долонею: хоча тут ніхто не почує з шосе, але тепер усе має вуха — дерева, рілля, навіть придорожній камінь. Гансерле захитався, неначе тминна горілка й бехерівка зовсім позбавили його рівноваги. Ліза підтримала його.— Я нічого не знаю, не питай мене, нічне тренування мало бути в суботу, воно завжди буває в суботу, але цього разу буде в п'ятницю, більше тобі не можу нічого сказати: я не знаю, хоч би ти мене вбила, рядовим членам нічого не кажуть. І моє життя теж під загрозою, ти це можеш зрозуміти? — вигукнув він.

Від його слів у Лізи пробіг мороз по спині. Гансерле повернувся, щоб іти в бік вілли, але зачепився об корінь. Ліза схопила його за зап'ястя так міцно, що юнак скривився.

— Якщо ти все-таки підеш з ними на те нічне тренування, попередь пана Форста!

— Мене там не буде, я лежатиму вдома хворий...

— Не буде при чому? При *вбивстві*? — тепер нестямно вигукнула сама Ліза.

— Хіба я знаю, що́ вони надумали? Можу тільки здогадатися, як і ти. Я з ними не піду, ніхто мене не присилує... І залиш мене в спокої, відчепіться всі від мене, завтра я буду хворий, мені вже всього досить по горло...—

Він вирвався від неї і, приклавши долоні до скронь, пішов геть.

Ліза мовчки дивилась, як Ганс, спотикаючись, бреде вниз до шосе; вона стояла, звісивши руки, безпорадна й безсила... Вальтер. Мужчина, в якого вона, несподівано для себе, закохалася. Тільки ж такого не може бути, світ не міг поринути в таку безодню, щоб оце тут, поряд із нею готувалося вбивство неповинної людини — не в гарячці чи спалаху раптової лютої ненависті, а холоднокровно, цинічно, із звірячою жорстокістю,— так люди домовляються, що завтра вночі нишком застрелять сарну або приб'ють собаку...

Від усіх хвилювань Ліза розплакалася — спершу тихо, схлипуючи, потім плечі її затрусились від нестримних ридань, ноги підкосилися, дівчина впала на траву, в безсилому відчаї вдарила кулаками по глухій і безжалісній землі, відчула на зубах гіркувато-кислий смак трави. Через якийсь час Ліза знесилено підвелася. Отак, склавши руки, рюмсати на галявині — цим життя Вальтерові не врятуєш. Тильним боком долоні вона витерла очі, збігла на шосе, за п'ять хвилин звернула на дерев'яний місток через Олтавку. Далі подалася навпростець угору лісовим схилом, поки не вибралась на широку дорогу, якою їздять з долини в «Ротту».

Йшла швидко, але рівнина понад лісом нібито не мала кінця. На мить Ліза спинилася біля товстої сосни над дорогою. Обдерта кора, патьоки затверділої живиці: це те саме місце, звідки минулого року Вальтер переніс непритомного Ротту в лісовий замок. Вальтер Форст чи Петер Форманн? Чи, може, звати його якось інакше? Дивовижний, заплутаний і нестерпний світ: любиш людину, милуєшся з нею в ліжку і не знаєш її справжнього імені! Коли вона запитала, він з усміхом відповів: «Авжеж Вальтер!» Вона добре відчувала, що то неправда, тільки ж не він і не вона придумали такий світ, де іноді з усміхом брешуть у вічі найдорожчій людині.

На рожевій облупленій фасадній стіні лісового замку під вікнами першого поверху просвічував замазаний Павелом темно-червоний напис: VERRÄTER [1].

— Яка приємна несподіванка — бачити вас знову! — привітав її Йоахім Ротта.

Вигляд старого папа трохи збентежив Лізу. За кілька

[1] Зрадник *(нім.)*.

місяців, що вона його не бачила, Ротта дуже постарів, щоки відвисли ще більше, шкіра на вилицях почервоніла й натяглася, фіолетова сітка дрібненьких судин погустішала, як це буває в людей, котрі регулярно вживають алкоголь. Тільки очі залишалися живими й співчутливими, вони ніби з цікавістю придивлялись до життя і в той же час підводились вище мороку сучасної доби.

Ротта уважно глянув на підпухлі Лізині очі: плакала чи погано спала?

— Якщо не помиляюсь, вас привело сюди не бажання поговорити із старим самотнім зрадником, як ви вже, мабуть, прочитали біля входу, а щось інше. Проте автори такої національної дефініції більше викривають нею себе, ніж тих, на кого вони націлились. Це тавро на будинку дає безперечну користь: якщо хто-небудь наважується сюди зайти, він зміцнює в господареві впевненість, що після ночі обов'язково настане ранок, навіть якщо це має бути довга полярна ніч. Дивно, але перевазі порядних людей врешті-решт ніщо не може загрожувати, хоч у них завжди голі руки проти ножів, автоматів чи гармат. Кілька останніх тисячоліть, на щастя, вчать нас, що справді велике зло ще ніколи не панувало у світі довго, а тим більше — вічно.

— Я прийшла до вас по допомогу,— Ліза сіла в запропоноване крісло.— Вальтерові Форсту загрожує небезпека.

— Хто такий Вальтер Форст?

— Це Петер Форманн.

Фон Ротта звів волохаті сиві брови.

— Його життя знову у небезпеці? Мабуть, він наплював на мої рекомендації отаборитись десь в антиподів, у даному випадку принаймні в протилежному кінці Чехії.

— Якщо ми нічого не зробимо, пане Ротта, завтра ввечері Вальтера вб'ють. Або живого перетягнуть у рейх, а це ще гірше.

— А ви не перебільшуєте? — Ротта глянув на її руки, що лежали на колінах і злегка тремтіли, відкусив кінчик сигари.— Я бачу, ви... закохані в нього,— промовив він між кількома затяжками: віргінська сигара не хотіла горіти.

Ліза кивнула, очі її налилися сльозами.

— Тоді розповідайте.

Ліза коротко розповіла все, що сталося відтоді, як вона вперше зустріла Вальтера у «Заліссі».

— Оце так досвідчений підпільник! Якщо вже він узявся за ці справи, то нема чого зв'язуватися з дівчиною! — Він опустив окуляри на кінчик носа, поверх них оглянув Лізу з голови до ніг.— Але, правду кажучи, я не дуже йому дивуюся. Тільки чого ж ви тепер чекаєте від мене, старого чоловіка з ціпком?

— Хоча б поради! Ви завжди були авторитетом в Олтаві й усьому краї, вас усі шанували. Заради всього святого, пане Ротта, зробіть що-небудь!..

Він підвівся, пройшов без ціпка по кімнаті, припадаючи на одну ногу. Підступив до вікна, одною рукою взявся за шпінгалет, другою затарабанив по шибці.

— Мій авторитет в Олтаві не вартий сьогодні й понюшки тютюну для оцих з ножами й револьверами. Єдине, що я зможу зробити, це поселитися в «Заліссі», поки ваш клятий Вальтер не зникне звідти. Їй-богу, я дам йому грошей, хай їде під три чорти і негайно. Будемо сподіватись, що я принаймні заважатиму: двох чоловіків убити важче, ніж одного, особливо коли другий не запланований, та ще й родич одного із тих мисливців.

Ліза засяяла, схопилась на ноги, обняла старого за шию.

— Як ви туди доберетесь? Гансерле відвезти вас не зможе, він сам уплутаний в цю справу.

— Пришліть у «Ротту» таксі, щоб я встиг на ранішній поїзд. У Гайді в мене є приятель, якось уже дістанусь до «Залісся».

Ліза знову обняла його й поцілувала. Ротта на мить завмер, потім струснув головою:

— Шкода, що я народився на тридцять років раніше. Хтозна, може, й позмагався б за вас із тим клятим Петером, Вальтером, Францем, чи як його там звуть насправді. Але ж мені тільки на схилі життя довелось побачити цю добу, яка коли-небудь увійде в історію як доба людської підлості; якби у цей підлий час мені випало жити тридцятирічним, я б, мабуть, теж мешкав у «Заліссі» під чужим іменем. Або помандрував би за океан.

28

Знайома дорога, що вела від станції, здавалось, не мала кінця. Ось роздоріжжя з величезним мурашником, звідси до «Залісся» вже недалеко. Ліза глянула на

годинник: ще ніколи вона не проходила цих п'ять кілометрів так швидко.

Поміж деревами блиснув червоний дах готелю, і Ліза уповільнила кроки. Озирнулася на всі боки, прислухалась, але в першу мить почула тільки калатання власного серця. Глибока тиша і спокій підкреслювалися щебетанням пташок, невидимим, але інтенсивним лісовим життям, коли пташки в'ють гнізда. Неможливо було повірити, що саме в цей, напоєний весняними пахощами, вечір, саме в цих місцях готується лиха й жорстока справа...

Якби ж це Вальтер... П'ять років життя віддала б вона, щоб застати його зараз у кімнаті. Знервовано відкрила сумочку — ось він, лист із попередженням, що тутешнє його перебування викрито, хай Вальтер рятується, хай негайно тікає, але перед тим знайде Йоахіма Ротту, який пообіцяв поселитися поряд, щоб допомогти, чим зможе...

Чи ж матиме Вальтер взагалі нагоду прочитати її лист?

Будинок стояв тихий, ніби покинутий людьми, але з комина підбадьорливо здіймався стовпчик диму, а з прочиненого вікна кухні чувся брязкіт ножів. Останнє вікно на другому поверсі зачинене. Вальтер любить свіже повітря, він обов'язково відчинив би вікно, якби був удома.

Ліза зайшла в будинок, прослизнула сходами нагору. Швидше залишити листа, після цього можна буде зустрітись із покоївкою або ким-небудь з готельних служників, її вже бачили тут багато разів і мовчки відзначили, що до пана Форста ходить у гості дама. Вона пройшла коридором, постукала в останні двері, смикнула за ручку. Замкнено. За дверима глуха тиша. Ну що ж: щілина внизу досить широка, можна проштовхнути конверт у кімнату.

Вона тихенько спустилась на перший поверх і зайшла до їдальні. З'явився пан Дорніх, привітався, як із давньою знайомою.

— О, а пана Форста немає...

— Куди він поїхав?

— На жаль, не знаю, він не сказав.

— А коли повернеться?

— Аж надвечір. Попередив, що сьогодні не обідатиме, але щоб вечерю йому приготували.

Ліза побачила, що хазяїн ставить прибор і чашку на стіл у кутку, де звичайно сидить Вальтер.

— Кому це ви накриваєте?

— Панові Піффлу. Це наш другий пожилець.

Ліза стрепенулась, Піффл — хто він такий?

— Цей пан із Олтави? — про всяк випадок запитала вона.

— Ні-ні, він приїхав із Веймара. Ботанік, збирає тут якісь... хіба ж ти травичку запам'ятаєш?..— Дорніх завагався й замовк. Не буде ж він з якоюсь дівчиною ділитися своєю підозрою, що рослина, яку пан Піффл, можливо, розшукує в цих місцях, зветься еміграцією.

Ліза випила каву, попрощалась, попросила пана Дорніха передати щирий привіт панові Форсту...

Виходячи з їдальні, почула через відчинені двері, як хтось витирає надворі черевики. Щось насторожило її, і Ліза відступила під сходи, де був невеликий рукомийник; якщо навіть хтось застане її там — це не викличе підозри. Але чоловік, який зайшов, попрямував просто до залу. Ліза побачила його профіль і затамувала подих: Клобочнік, майстер з паперової фабрики Вернерів! Вона ще не встигла щось подумати, як в їдальні почулось вітання німецькою мовою:

— Доброго ранку, пане Піффл!

Холодні мурашки поповзли їй по литках, ноги підгиналися, Ліза інстинктивно прослизнула під вікнами їдальні, щоб її не помітили. Клобочнік її, звичайно, знає й не повинен побачити тут. Незрозумілий страх підганяв її по дорозі до станції. Тільки відчувши, що їй бракує повітря й пече в грудях, Ліза пішла повільніше.

Клобочнік, один із найзапекліших фашистів в Олтаві, пострах більш поміркованих фабричних працівників! Батько Перна певний, що то він, а не Курт зломив нарешті опір шефа. Старий Вернер ніколи не звільнив би Перну так брутально після «медогляду», проведеного підкупленим німецьким лікарем. А тепер Клобочнік у «Залісці», та ще й під чужим прізвищем! Якщо в цій брудній справі замішаний саме він, можна не сумніватись, що Вальтера хочуть передати в гестапо... Дорніх накрив йому за Вальтеровим столом, авжеж — усього двоє пожильців у порожньому готелі, та ще й обидва німці, мабуть, Клобочнік уже знайшов спосіб зблизитися з Вальтером, адже він, подейкують, досвідчений колишній жандарм, а Вальтер, незважаючи на свою діяльність, страшенно легковажний...

Ліза змушена була на хвилину присісти на повалений стовбур біля дороги, страх стискав їй серце. Аж тепер,

побачивши в «Заліссі» цього небезпечного чоловіка з єзуїтським обличчям і вусиками а-ля фюрер, вона зрозуміла, що становище Вальтера значно гірше, ніж їй уявлялось іще вчора.

Здалеку, десь із-за лісу, долинув гудок, це міг бути поїзд на Олтаву. Ліза знову побігла, вона повинна будь-що встигнути на цей поїзд. Легені, здавалось, перетворились на вогняний мішок, і серце от-от готове розірватись на тисячу шматків; про те, щоб перебігти колії на переїзді й сісти в вагон, як пристойний пасажир, годі було й мріяти. Дівчина перескочила дроти шлагбаумів, підбігла до останнього вагона, що вже рухався, з останніх сил видерлась на підніжку. І в ту саму мить, коли загнана, мов хорт на гопах, Ліза впала на сидіння, в її запамороченій голові промайнула запізніла думка: «Чого ж я, дурна корова, не написала хоч би два слова на клапті газети: *«Піффл — це Клобочнік, провокатор, найбільший наці з Олтави!»* Чого не підсунула Вальтеру під двері разом із листом? Чи ж знає його Ротта, чи зможе попередити Вальтера? Мала надія, барон відгородився від усіх у своєму гнізді, як борсук у норі, до Верперів спускається хіба що чотири рази на рік і на фабрику давно вже не заглядає. Та й взагалі невідомо, чи дотримає пан Йоахім обіцянки і чи наважиться на подорож у «Заліся» — і клопітну, і повну небезпечних пригод. Зараз Ротта вже мав би бути в дорозі, може, він сидить у поїзді, з яким я допіру розминулась на попередній станції?..»

Вийшла з поїзда на півдорозі до Олтави, постояла перед туристською орієнтаційною схемою на стовпі й рушила курною шосейкою в напрямку кордону. За спиною загуркотів мотоцикл із коляскою. Ліза, розкинувши руки, стала посеред дороги. Мотоцикліст у плискатій кепці засигналив, вона ледве встигла відскочити. Ах ти ж гад! Не зупинився, не хочеш врятувати людське життя тільки через те, що везеш у колясці ящик із пивом! Нагнулась, шпурнула навздогін жменю гравію.

Потім пішла далі. Все частіше з жахом позирала на годинник: скоро полудень, час безжально наступає на п'яти.

Наздогнала деренчливий віз — ні, цього діда з погаслою люлькою в зубах і ясною дитячою усмішкою вона не примусить гнати швидше худих коненят... Аж ось знову гуркіт за спиною; цього разу мотоцикліст зупинився.

— Але ж у мене немає ззаду сідла...

— Нічого, якось витримаю. Тільки, прошу вас, їдьмо скоріше, я страшенно поспішаю!

Перші кількасот метрів вона якось терпіла; потім їзда на багажнику по вибоїстій дорозі поступово перетворилась на тортури. Ліза зціпила зуби: «Якщо я хочу когось умовити, то повинна мати цілий язик, а не залишки його. Мабуть, у мене вже немає шкіри, а саме живе м'ясо там, де сиджу». Підніжок не було; Ліза спиралась ногою на вихлопну трубу, яка припікала їй у підошви.

Після двох кілометрів червонощокий водій зупинився сам.

— Так ви зовсім розтрусите собі матку, панночко,— мовив він із грубою відвертістю молодого селюка. Він стягнув із себе куртку й почав рвати траву в кюветі. Ліза зрозуміла й заходилась йому допомагати. Дві товсті ковбаси туго напханих травою рукавів якось замінили сідло.

— Але ви через мене замерзнете.

Він зазирнув їй у виріз.

— А ви до мене щільненько притуліться. Моя мати каже: щоб хлопцеві зігрітися — краще дівки нічого в світі немає.

Проїхали село, де жив Лізин доброчинець. Вона умовила його довезти її хоч до початку забороненої зони.

— Це ви хочете втекти до рейху?

— Хіба я схожа на таку? — Ліза простягла руку із сумочкою.— Будьте спокійні, в мене на будівництві є хлопець, мені треба з ним поговорити в дуже важливій справі. Спасибі, що допомогли. Коли приїдете до Олтави, спиніться біля ательє на площі, сфотографую вас безплатно і анфас, і в профіль, як завгодно. Якщо схочете, підмалюю вам щоки червоним, а піджак зеленим, щоб мали подарунок матері на свято!

Парубок розвернув мотоцикл, уже їдучи, оглянувся на неї, Ліза помахала йому рукою.

Попереду темніла смуга похмурих прикордонних лісів. Болючі сумніви знову охопили їй серце. Лишилася остання надія, чи ж знайде вона допомогу хоч тут?

Ліза рішуче рушила вгору лісовою дорогою, дошка з написом: *«Увага! Військова територія. Прохід тільки за перепустками»*,— лишилась за спиною. Ішла швидко. Десь збоку, на іншій дорозі, гурчала вантажна машина. Можна було б піти й тією дорогою — але це значить зробити гак, та й де гарантія, що грузовик не їде вниз?

Адже відомо, що доля буває найменш милостивою саме тоді, коли людина найбільше потребує її прихильності.

— Стій!

— Ху, ви мене налякали!

З просіки, що перетинала дорогу, підходив солдат з гвинтівкою напереваги.

— Ваша перепустка?

— В мене немає ніякої перепустки.

Солдат зробив недвозначний жест гвинтівкою з насадженим багнетом.

— Назад!

— Мені негайно треба до надпоручика Мальця. Дот «Боженка».

— Ваша перепустка!

— Кажу ж вам, що немає! — У хлопчини в засмальцьованій пілотці, яку він насунув на самі очі, не було й сліду хвацькості бувалого солдата, що першого жовтня має розпрощатися з військом. Із цим буде важко домовитись.— Мій брат Павел Перна працює на «Боженці», на будівництві доту, якщо вам не зрозуміло. Я знаю й надпоручика Мальця. Зрозумійте, що я там своя людина!

— Де перепустка?

— Господи! Я через вас здурію! Та відведіть же мене до Мальця! Як затриману в забороненій зоні. Під конвоєм! — підвищила Ліза голос.— В очах солдата важко було прочитати, чи він зрозумів щось із того, що вимагає ця пройда-шпигунка.

— Назад! — твердіше став він проти неї і повів дулом гвинтівки.

— Життя людини в небезпеці! Тільки надпоручик Малець може його врятувати. Ви це можете зрозуміти? — Дівчина подивилась на годинник. Час летить, дорога кожна хвилина.— Ну що мені зробити, щоб ви відвели мене до нього? Може, напасти на вас? Знаєте що, я вас ударю! Відведете мене до Мальця за те, що я вчиню над вами насильство? — Ліза ступила вперед, але вартовий швидко підняв гвинтівку, і дівчина мало не напоролась на багнет.

— Буду стріляти! — вигукнув він.

Ліза безсило розвела руками, в розпачі, ледве стримуючи сльози, опустилась на мох поряд із солдатом. Згори почулось пахкання вихлопної труби, хтось їхав униз із вимкнутим зчепленням. Ліза схопилась на ноги: може,

цей чоловік підвезе її вниз, і вона дістанеться до кордону іншою дорогою, де їздять ваговози із щебінкою?

Вона розкинула руки, гальма зеленого військового мотоцикла завищали, сержант у замащеній блузі,— мабуть, механік-ремонтник,— залишився сидіти в сідлі. Ліза виклала йому своє прохання, пояснила, чому повинна бути в Мальця не пізніше, як за півгодини. Сержант розвернув мотоцикл.

— Беру її на свою відповідальність, запиши моє прізвище — Крістек,— гукнув він до солдата. Вартовий козирнув і перекинув гвинтівку за плече.

Мотоцикл стрибав через каміння, на крутих ділянках дороги мотор ревів, аж у вухах закладало. Нарешті підйом став більш пологий, на тлі дерев заясніла жовта дощата покрівля над дотом, замаскована згори гілками.

— Зупиніть! — вигукнула Ліза, побачивши біля арматурного столу Павела з забинтованою головою. Подала сержантові руку і одразу відчула в долоні сліди мастила. Квапливо попрямувала до здивованого Павела. Сержант під'їхав до контори, відрапортував надпоручику, навіщо привіз цю дивну симпатичну пасажирку.

Коли Малець вийшов надвір, мотоцикліст уже зник на дорозі, що вела в долину. Ліза Пернова! Побачимо, які троянди приносить нам терплячість! Увесь час він тримав цю пташку в резерві, так би мовити, в запасі першого розряду. Бач, все-таки прийшла коза до воза, добилась без перепустки аж на будівництво, в заборонену зону, це вже щось... Він пригладив наслиненими пальцями чуба, застебнув верхні гудзики блузи й рушив до столу арматурників.

Павел відвів Лізу трохи далі; після випадку з Клічкою краще не дуже розбалакуватись і з новим помічником, поки не взнаєш добре, що воно за людина. У цей проклятий час і щирий чех може виявитись негідником, навіть після всіх перевірок робітничих кадрів, що працюють на укріпленнях.

Ліза кількома словами розповіла, чому вона тут.

— От клятий хлопець! — Малець знову розстебнув два верхні гудзики, запропонував Лізі сигарету, припалив їй і собі. Зблизька із задоволенням оглянув у профіль Лізину постать з ніг до голови, обличчя — це не так важливо. «Все одно не втечеш, куріпочко,— подумав він, машинально облизавши пересохлі губи.— Але ж я одного разу вже відпустив цього чолов'ягу на свободу».

— Ми повинні щось зробити. Пане надпоручику! Не кинемо ж ми Петера в біді!

— Вальтера,— поправила Ліза.

— Нехай так. Для мене він завжди Петер Форманн — і край! — з запалом мовив Павел.— Я підніму хлопців, які о другій кінчають роботу.

— Але ж як ми туди дістанемось? — спитала Ліза.— Адже до «Залісся» не менше тридцяти кілометрів.

— Вистачить одного грузовика, що возить щебінку. Ви ж їдете з нами! Як командир, пане надпоручику.

Малець розстебнув іще два гудзики, розгублено копнув ногою купку землі над кротовою норою.

— У формі мені не можна. Треба буде переодягтись. І ви, Перно, глядіть, не завербуйте когось у мундирі, це був би нам зашморг на шию! Щоб не було нікого з дійсної військової служби, може, хто із запасників, і тільки в цивільному. Цей хлопчина весь час ускладнює нам життя. Навчав би краще дітей математики...

«Авжеж, якби він викладав математику в своєму Веймарі, Ліза вже давно була б у мене в ліжку,— меланхолійно подумав Малець.— Але, з другого боку, за цей час вона давно могла б утекти з мого ліжка. Так що я нічого не програв. І взагалі мрія про жінку — це spiritus agens[1] ерудованого чоловіка; мрія підносить чоловіче серце, веде у сфери етичного благородства, саме вона відрізняє чуття вихованої людини від хтивих інстинктів примітивних лісорубів. Ах, мріє,— без тебе я не можу жити». Він помовчав.

— Гаразд, машину я організую й піду з вами на це діло.

Ліза захоплено стиснула йому руку.

— Коли ми їдемо?

Він відповів їй потиском і за мить, перед тим як випустити руку, ще раз потиснув її слабенько, але значущо.

— Пардон, *ми* самі поїдемо. Такі пригоди не для дівчат: дівчатам годиться ввечері йти до ліжечка. Із цього діла й так можуть вийти в штабі серйозні неприємності. Що поробиш, якщо вже мені щастить на неприємності, тільки ж навіщо вплутувати сюди ще й жіноцтво?

— Але я не можу чекати десь за кущиком, поки все скінчиться! Якщо не візьмете мене з собою, я дістанусь туди сама, на власну відповідальність, будьте певні!

---

[1] Дух неспокою *(лат.)*.

— Ти дурна,— лаконічно відповів Павел.

Малець уперто намагався пригладити неслухняне пасмо волосся.

— Я вже сказав: зробимо все можливе, але без вас. Це справа чоловіча, майте ж розум. Ми б залишили вас у Гайді біля поїзда, якби ці паразити виявились настільки нахабними й підстерігали Форманна на станції. Однак тоді доведеться дати вам для охорони щонайменше двох хлопців, а їх нам бракуватиме в іншому місці. А крім усього, ті гицелі-турнери вас знають, ви надто примітні. І ви теж, Перно. Оцей парад ви або зніміть з голови, або натягніть шапку на вуха. Білий бинт уночі в лісі впаде в очі й кажанові.

29

Вальтер Форст наближався до «Залісся», зробивши великий гак старим лісом, де було повно вивернутих, уже струхлявілих дерев. Втомлені ноги його відмахали чимало кілометрів. Уже давно він так не мріяв про теплу вечерю, як оце тепер,— праву руку під подушку і спати. Завтра — жодних справ, можна валятися в ліжку хоч і до обіду.

Десь високо у вітті дерев розлігся зляканий пташиний щебет, над верхівками ялин промайнула тінь яструба. Щось падало згори, б'ючись об гілля,— під ноги Вальтерові звалилось пташеня сойки. Він нахилився, пташеня спробувало втекти, але тільки безсило лопотіло перебитим крильцем. Вальтер узяв його в долоню, ніжка теж здавалася зламаною, в куточку дзьоба, ще й досі покритого ніжним пір'ячком, виступила червона крапля крові. Природа — це безжалісний бій, в якому слабші гинуть. Тобі кінець, бідолахо.

Пан Дорніх зустрів його з усмішкою, як свою людину.

— Бажаєте підкріпитися з дороги?

— Поки що тільки пива.

— Вже наливаю, пане Форст. На коли вам приготувати вечерю?

— Можна й зараз. Тільки трохи помиюся з дороги.

За дверима його кімнати на підлозі біла пляма: «Папу Вальтерові Форсту».

Від Піффла? Але чому він не залишив листа Дорніху?

Рука — жіноча, Форст найперше глянув на підпис — Ліза! Оце так номер, адже домовилися, що...

«Вальтере, негайно тікай з готелю, за тобою йдуть наці, веде їх Курт! Дай про себе знати, коли будеш у безпечному місці, десь подалі звідси! Й. Ротта поїхав у «Залісся», щоб захистити тебе хоча б своєю присутністю. Домовся з ним, але будь обережний, заклинаю тебе, не барися ні хвилини, вони хочуть убити тебе! Я люблю тебе, твоя Ліза».

По спині в нього пробіг мороз. Після всього, що було раніше, це вже не жарти. Він похапцем скидав свої речі у валізку, хвилинку подумав, вийшов у коридор. Постукав у двері в протилежному кінці. Нікого. Натиснув на ручку — замкнено. Внизу грюкнули двері, почулися кроки па сходах. Вальтер мимоволі потягнувся за пістолетом, відступив трохи вбік. Зітхнув з полегшенням: пан Піффл. Швидко сховав зброю в кишеню.

— Ви не уявляєте, який я радий... Боявся, що вас не побачу,— задихано промовив Піффл. Він поглянув униз, хвилину прислухався, піднявши палець, потім потяг Вальтера до своєї кімнати. Не запропонувавши стільця, прочинив вікно, непомітно роззирнувся в обидва боки.

— Я повинен іти звідси,— неголосно сказав він, на лобі в нього виступили дрібненькі краплини поту.

— Як це? Не розумію...

Піффл зчепив долоні.

— За вашою порадою, я поїхав до Праги, але по дорозі зупинився в Ліберцях. Там зустрівся з одним емігрантом,— говорив він, наголошуючи на кожному слові. Підійшов до дверей у коридор, прислухався, тихенько прочинив їх. Потім знову повернувся до Вальтера.— Він направив мене до однієї людини в Олтаві, і там я з жахом дізнався, що наш притулок викритий...

— Наш? Але ж я...

— Пане Форст, дуже вас прошу, адже ми обидва в страшній небезпеці, я не маю часу пояснювати вам усіх подробиць. За нами вже полюють, зараз проходить така операція: агенти гестапо виловлюють німецьких емігрантів і силоміць везуть до рейху як зрадників... Решту можете собі додумати: вкінці — певна смерть...

— Але що я маю спільного з усім цим?

— Та я ж давно знаю, що ви такий самий емігрант, як і я! Ради бога, майте до мене хоч крапельку довіри, ми пливемо в одному човні, і цей човен потопає разом

з нами! Ви знаєте такого... як його?..— Піффл нервово клацнув пальцями,— я так хвилююсь, що не можу пригадати прізвища... Він з Олтави, кажуть, що це командир молодих нацистів — Курт...

— Курт Вернер?

— Так, Вернер, це він! Мені сказали, що він має взяти нас живими, мовляв, гестапо мерці не потрібні...

Вальтер розгублено дивився у схвильоване обличчя Піффла: Лізин лист, а тепер іще це...

— Боюсь, що ви маєте рацію. Мене теж попереджено... Ви, мабуть, звернули увагу на дівчину, що іноді приходила до мене?..

«Ти бач, це та сучка Ліза»,— промайнуло в голові у Піффла. Вже десь учетверте глянув він на годинник.

— На бога, не гаймо часу! Вже смеркає, ні за що в світі я не залишусь тут ще на одну ніч, це було б самогубство.— Піффл майже зашепотів.— Я домовився, де можна перебути одну ніч,— це самотній будиночок лише за кілька кілометрів звідси, господарі пустять на сінник і вас... Вони порядні люди, вже мали чималий клопіт, що не вступили до Есдепе. А завтра ми переберемось у внутрішні райони, кудись поміж чехів. Треба було послухатися вас і зробити це раніш, але я вмію по-чеськи тільки «топри день» і «дякую», боявся, що надто виділятимусь, адже кажуть, що агенти з рейху підкупили вже й деяких чехів...— розмовляючи, Піффл квапливо збирав свої речі.— Але завтра ми поїдемо, тільки ж ні в якому разі не з Гайди, я вже почав боятись її, щось наче підказує мені, що вони стежать за цією станцією серед лісу! Думаєте, вони не здогадались, що ми можемо виїхати поїздом?

— Я, їй-богу, не знаю, пане Піффл.

Співбесідник підійшов до нього, голос його похолодпішав.

— Робіть, що вам видніше, але мені хочеться пожити, пане Форст... Послухайте,— вхопив він його за передпліччя і знову заговорив, як і раніше, наполегливим тоном,— я міг би махнути на вас рукою, послати під три чорти,— але невже вас дивує, що коли люди живуть під спільним дахом, вони можуть припасти один одному до серця?.. За кілька хвилин надворі буде темно, як у мішку, мене тут ніщо не затримає, і якщо ви не божевільний...

Біля перших будиночків підгірного села Гайди хлопці грали в кульки. Вони галасували, часом завзято сперечались. Босоногої дівчинки з ріденькою льняною кіскою, схожою на хортячий хвіст, їхні запальні суперечки не зачіпали: вона вправно намотувала мотузочку на велику плескату котушку, ще й намагаючись при цьому лівою рукою підкидати м'ячик. Весела штовханина над ямкою в глині раптом припинилась, хлопці здивовано задивились на старого пана з ціпком; він підходив по шосе від станції; схожий був на чужинця.

— А де тут живе пан Кропдл?

— Мій дядько? — перепитала дівчинка, впустивши на землю котушку.

— Який Кропдл? Їх тут троє,— перехопив ініціативу трохи старший хлопець.

Йоахім Ротта, як виявилось, і справді шукав дядька цієї дівчинки, і вона повела його до будинку старости — біля маленького костьолика посеред сільського майдану. Старий пан дорогою спробував оволодіти мистецтвом накручування мотузочки на котушку, але це йому не вдавалося.

Він відрекомендувався господині, пояснивши, що багато років не був у Гайді й заїхав, щоб зустрітися з приятелем, якого не бачив із часів юності.

— Чоловік у полі, але я про вас знаю, бо хто ж не знає пана фон Ротту з олтавського лісового замку! Та й мій про вас часом розповідає.

Ротта виклав, про що йдеться. Йому треба дістатись у «Залїсся». Від станції до Гайди він дійшов, проте шість кілометрів до готелю буде для його хворої ноги забагато. Таксі тут ніде не дістанеш, але приятель Йоганн мав колись коляску.

— Так вона ж і досі в нас є! — аж заспівала господиня, розвівши руки.— Хай тільки повернуться Йоганн і Тонік — це наш наймит, він теж у полі. Поїдете на «Залісся» повним парадом, у колясці, мов князь, ой, що це я ляпаю язиком, адже ви й справді князь, хіба не так я кажу?

— Ні, не так,— відповів Ротта, простягаючи крону на цукерки веснянкуватій дівчинці, що привела його, а тепер розглядала, широко розкривши очі. Господиня вже захоплено запрошувала Ротту у двір до сарая. В глибині за крупорушкою й зіпсованим катком для білизни стояла

жовта запорошена коляска з дишлем, піднятим угору, наче корабельна щогла.

— Киш-ш-ш, кляті,— крикнула панї Кондлова, і з короба коляски, сполохано квокчучи, вилетіли одна по одній три курки.— Ви гляньте тільки на цю погань, а я все думаю, чого це вони так погано несуться! — Із порваної оббивки визирала трава, в насидженому кублі біліла з дюжипа яєць.— Зараз я заберу яйця, щоб ви не сиділи на них,— вигукнула хазяйка, ганчіркою намагаючись вичистити після курей дно коляски. Складаний дашок з роками затвердів, наче ріг, і загрожував бідою всякому, хто наважився б підняти його на випадок негоди.

— Коли ж чоловік ваш повернеться з поля? — Ротта первово позирав на годинник.

— До вечора він обов'язково буде тут, проходьте далі, пане граф, зараз я вам зварю трошки кави...

Ротта похмуро глянув у середину коляски: старий лак на оббивці з сірого провоскованого полотна облупився, коляска тхнула мишами.

— Мені треба швидше потрапити в «Залісся». Чи не має хто-небудь у селі брички чи бідарки?

— Оце вже вибачайте, пане барон, у нас же тут звичайнісіньке село, ви ж знаєте Гайду — сіно, та картопля, та трохи вівса,— лише сорок дворів. Проходьте, прошу вас! Зате копячок маємо, либонь, як із князівської стайні. Тонік щоранку чистить їх шкребачкою, а тоді ще й віхтем, це він у війську навчився, так вони блищать, наче дзеркало, глянеш їм на круп — себе можеш побачити. Проходьте ж, будь ласочка, далі, кава буде за мить, а якщо маєте охоту, відкраю вам шмат вудженини чи, може, краще яєчні засмажити? Кури в нас, хвалити господа, несуться, ви ж самі бачили...

Військовий ваговоз з написом «Перевезення піску» наближався до села. *«Бржезнік — Birkenfeld»* — повідомляла овальна бляшана таблиця на крайній хаті. Арматурник Санька перехилився з кузова до віконця кабіни:

— Біля дзвінички праворуч, а там третя хата зліва.

Спинилися, Санька скочив на курну дорогу, всіяну слідами гусячих лапок, загрюкав у двері. На порозі з'явилася стара мати, сплеснула вузлуватими руками в радісному подиві: синок завітав додому глянути на батьків! Ще й приїхав, мов пан, такою великою машиною... Санька, вітаючись, обійняв матір за плечі, потім вони зникли в

сінях. За хвилину з двору розчинились ворота, машина проїхала повз здивованого господаря.

Всі повистрибували, з кузова зняли два велосипеди, матн, якій Санька вже встиг, мабуть, шепнути кілька слів, мовчки й трохи злякано поглядала, як худенький білявчик із чубком, зачесаним на взірцевий проділ, щось наказував шоферові; той перекинув на вікно кабіни піджак, затуливши червоно-синьо-білу армійську емблему.

— Від машини не відходити ні на крок і не здумайте бігти до корчми по пиво, ясно?

Шофер, єдиний з усіх у формі, клацнув підборами; старий Санька здивовано почухав сиву чуприну. Дивина — хлопчак у цивільному і з голосом, як у дівчини, наказує солдатові, а той перед ним іще й виструнчується...

— Ми у вас позичимо дві пилки й сокиру, тату.

— Оце надвечір? Таж незабаром у лісі поночі буде...

Санька широко усміхнувся:

— То байдуже. Тільки ворота нікому не відчиняйте, поки ми не повернемось. Ну, бувайте...— поплескав він підбадьорливо батька по плечу, і всі вийшли через хвіртку на вулицю.

Малець і восьмеро хлопців з будівництва обійшли село городами, несучи на плечах пилки й сокиру, мов справжня артіль лісорубів: двоє з них вели велосипеди. Біля каплички, звідкіля вже не видно було крайніх хат, Малець витяг топографічну карту. Стислою військовою мовою пояснив людям, що вони повинні й чого не сміють робити; хлопці з «Блажени» — всі, як один, колишні солдати — знали це й так. Розділив їх на дві групи; Санька тут усе знає, карта йому не потрібна, він поведе більшу групу з п'яти чоловік. Малець подав йому запасний пістолет і свисток.

— Стріляти ми собі не можемо дозволити, розумієте? Тільки в крайньому випадку, якщо чиєсь життя буде в небезпеці. Куди ми підемо, ви знаєте. Коли що трапиться, пошлете до нас зв'язківця на велосипеді або навпаки, ми до вас. Про сигнали свистком домовились. Збір одразу ж після операції або найпізніше — на світанку, о четвертій годині тут, біля каплиці. Все. Можете йти.

Над краєм лежала непорушна сутінь. Саньчина група з п'яти чоловік зникла в ній. Малець, Павел і його новий біля арматурного столу помічник, який домігся участі в поході, та один з молодих теслярів, рушили стежиною через луг до лісу. Уперто виспівували цвіркуни, луг і

досі дихав усіма пахощами весняного дня, ніби не бажаючи піддаватись вологому холоду ночі. З узлісся долинало ухкання сови.

Павел ішов слідом за Мальцем, згори позираючи на його симпатичну голову. Вперше в житті бачив він свого колишнього ворога в цивільному одязі. Правду кажуть: як уберешся, так і поведешся. Колп справжній офіцер, офіцер за покликанням, скидає форму, він наче одразу втрачає своє звання. Хіба ж цей непоказний красунчик з вузькими плечима — той самий причепа, якого боїться весь третій саперний батальйон при двадцять першому піхотному полку?!

Та що б там не було, старе вже минулося. Може, змінився надпоручик, а може, трохи і він сам. Все ж таки одного в нього не відбереш. Хоч Малець і бабій по натурі, але, як тільки приймає командування,— з нього хороший офіцер. І ти поряд з ним відчуваєш упевненість. Трохи іншу впевненість, ніж та, якої надають власні кулаки. Коли по обіді виїжджали з «Боженки» й Мілада пустила сльозу, передчуваючи лихе, Павел сказав їй, і не знати як це в нього вирвалось: «Не рюмсай! Чого боятись, адже командує Малець!»

Ввійшли в ліс, їх поглинула тепла й тиха темрява. За півгодини попереду посвітлішало: дорога вийшла па широку лісову галявину на схилі. На її верхньому краї непорушно світились два перехрещені рамами вікна. Група зупинилась. Трохи далі від будинку тьмяно білів ступінчастий димар скляної майстерні.

— Це Біндерів хутір,— прошепотів тесляр.

— Ви ці місця знаєте? — спитав Малець.

— Трохи. Мій брат працює по склу, ще недавно дмухав у трубку на заводі Грабнера в Ерцбаху, поки його старий Грабнер не вигнав — мовляв, німці з ним біля однієї печі не хочуть робити. А Біндер, кажуть, був поміж тими сучими фашистами в Грабнера чи не найзапеклішим...

— Тсс! — Малець приклав палець до губ: удалині, затуливши на мить освітлені вікна будинку, промайнула тінь. Потім друга. За якусь секунду поряд засвітилась вертикальна лінія, розширилась у прямокутник відчинених дверей. Двоє людей зайшло, світло в сінях згасло.

Павелів помічник витяг зім'яту сигарету й почав шукати сірники.

— Облиште! Ви що, здуріли? — Малець постукав себе пальцем по лобі, і арматурник присоромлено сунув сигарету назад у кишеню.

Знову рушили по дорозі. Малець не спускав очей з будиночка на верхньому кінці галявини. Хвилин через три він спинився: ще одна тінь на мить затулила жовтувату пляму вікна, тоді — другого і теж зникла всередині. Перетинаючи галявину, вони нікого не помітили, отже, ці троє вийшли, мабуть, із лісу, що починався одразу ж за будинком. Павел скоріше відчув, ніж побачив, упертий Мальців погляд, обличчя його ховалось у темряві.

— Це мені не подобається. Чи тут часом не збірний пункт цих головорізів? — кивнув надпоручик у бік хуто-

ра.— Як далеко звідси «Залісся»? — звернувся він до тесляра.— Не хочеться світити на карту.

— Кілометрів зо три.

— Спершу треба туди встигнути. Більше не можна гаятись, ходімо!

Вони пришвидшили ходу й незабаром дістались до лісової дороги. Малець інколи зупинявся, жестом вимагав тиші, всі прислухались. Навколо — глибокий нічний спокій, чутно тільки шелест пічних звірят та часом пташка стріпне крилами уві сні. Жодної ознаки, що десь у лісі причаїлись вороги; невже вони передчувають щось?..

Павел ішов тепер поряд із Мальцем, за спиною в них інколи побрязкувало крило велосипеда.

— А що буде, коли прийдемо на місце? Ну, до «Залісся»? — почав він.

— Варіантів може бути багато,— промовив Малець стиха.— Найкращий — це коли Форст, чи Формапн, чи як іще звуть того хлопчину, буде ще в готелі, а нацистів, навпаки, не буде. Тоді ви просто забираєте його, знімаєте наших людей, які вартують по дорозі на станцію, і в Гайді садовите його в поїзд. Для певності ви й Санька проїдете з ним аж до Ліберце. А потім, ради бога, хай собі забирається кудись на Шумаву, а якщо можна, то й аж до Лісабона.

— А що з Клобочніком? Він стереже його в готелі. Не буде ж він дивитись, як ми в пього з-під носа забираємо Петера? Може, виправити йому щелепи? Якщо вибіжить і спробує заважати. Хай бачить, що ми його впізнали.

— Ви дурень! Гвалтом забирати серед ночі людину з готелю, та ще й німця? Не смійте й думати так, про Клобочніка я сам подбаю.

— Але це небезпечний тип. У нього точно є пугач.

— Нічого, перед будинком будуть наші, та й сам я теж не з полохливих. Я затримаю Клобочніка й передам жандармам. Усім відомий фашист у готелі поблизу укріпленого району, та ще й під чужим прізвищем — цього небагато, але досить, щоб заарештувати його. Думаю, що із розслідуванням поспішати не стануть, бо на свого колишнього службовця, на смердючого зрадника, і жандарми матимуть добрячий зуб... А Форст тим часом опиниться далеко звідси...

— Мені якось не віриться,— мовив Павел,— що ті хлопці прийдуть по Петера просто до готелю.

— Я теж не думаю, що вони ввірвуться туди й викра-

дуть його, мов сабінянку. Найімовірніше, Клобочнік виманить його з будинку — будемо сподіватись, на дорогу, яка веде до станції. Там ми й візьмемо їх обох.

— То це ви хочете передати стражникам і Петера Форманна?..

— Ти зовсім здурів,— Малець, хвилюючись, перейшов на «ти».— Ти все одно проведеш його до Ліберце й при такому варіанті.

— Краще тикайте на мене й далі, пане надпоручику. Щоб не плутатись.

Якусь хвилину йшли мовчки. Потім знову спинились, прислухались. Навколо було тихо.

— А що, коли все це фальшива тривога? — засумнівався Павел.— І оті люди в Біндера зовсім не з Олтави, і в «Залісся» за цілу ніч ніхто не прийде?

— Це буде свинство з їхнього боку. Нам треба, щоб ці гади самі напали на нас. І ні в якому разі не навпаки, бо тоді Клобочнік почав би кричати скрізь, мовляв, чехи серед ночі викрадають німців з готелю... Але такого не буде, Павеле. Цей чолов'яга не стане гайнувати кілька днів відпустки, щоб просто так сторожити на курорті якогось емігранта, та й один він його живцем через кордон не переправить...

Десь у глибині лісу почувся собачий гавкіт, група завмерла.

— Не дай боже,— прошепотів Малець.— Невже ці негідники взяли собаку?

— Це лисиця,— озвався Павелів помічник.— Лисицю я хоч де впізнаю: я з нашим дідом-лісником ставив на них пастки. У графа Герберштейна.

Пройшли далі, вершечки мовчазних ялин хтось ніби позолотив зі сходу: на небо виплив місяць. Малець зупинився так несподівано, що робітник ззаду налетів на нього велосипедом.

— А що, коли Біндерів хутір — це не просто затишна місцинка, де коричневі потайки збираються під портретом свого фюрера, а пастка на Форманна? Кращого місця для цього й не вигадаєш!

Ніхто не заперечив. Така можливість усім здалася вірогідною.

— То чого ж ми стоїмо? Вперед бігом! — скомандував надпоручик і рвонувся першим. Бігли, як на змаганні, Павел аж до пояса розстебнув свою пропітнілу сорочку. Нарешті ліс розступився, поміж останніми ялинами

забіліла стіна готелю, освітленого навскісними променями місяця.

Скрізь панувала глибока тиша, не світилося жодне вікно. Обережно підійшли; на дорозі від Гайди задеренчало крило велосипеда. Павел упізнав Саньку та одного з бетонярів.

— Нарешті дісталися,— прошепотів Сапька захекано.— Трьох людей ми залишили на дорозі до станції.

— Тепер усе, хлопці,— сказав Малець.— Глядіть, не зірвіться й не хапайтесь за пугача,— повернувся він до Саньки.— В жодному разі не стріляйте або принаймні — не першими. Якщо мене спіткає ще одна невдача, та ще й такого калібру,— тоді можу проситись підручним до громадського холощія десь під Новим Биджовом. Усім в ліс, щоб вас не видно було з будинку.

Він підійшов і взявся за ручку. Замкнено. Постукав у двері. Ще раз, сильніше.

На першому поверсі на диво швидко засвітилося вікно. В замку заскреготів ключ, на дверях стояв орендар готелю в піжамній куртці, але темних штанях.

— Ви щось хотіли?

— Я прийшов до пана Форста з терміновим повідомленням,— сказав Малець поганою німецькою мовою.

— Пана Форста тут уже немає.

— А де він?

— Виїхав.

— Коли?

— Вони допіру вийшли. Ну, може, чверть години тому чи хвилин двадцять.

— Як це вийшли?

— Ясно ж як — із паном Піффлом. Разом розрахувались і вийшли.

— Куди ж вони могли піти серед ночі?

— На залізницю, куди ж іще?

— Я йду із станції в Гайді і мав би зустріти їх!

— Тоді не знаю. Хіба що пішли в Біркенфельд, але не розумію, чого,— це на добрих три кілометри далі.

— А на іншу станцію вони не могли піти? Ну хоча б у бік Олтави?

— Який дурень ішов би аж до Грюнау, адже туди з валізою години зо три ходу. Вночі, та ще й лісом!

Малець раптом відштовхнув його й вибіг сходами на другий поверх. Вражений Дорніх щось кричав услід, та

надпоручик не зважав на нього. В коридорі, як у себе вдома, засвітив електрику. Ліза казала — останні двері праворуч. Натиснув на ручку — відчинено. Повернув вимикач — нікого немає. Жодної покинутої речі, кімнату залишено.

«Сміливий хлопець,— думав Павел, стоячи перед готелем у тіні найближчих дерев.— Якби нагорі засіли фашисти, вони могли б його запросто кокнути, а ми внизу не встигли б і чхнути».

Малець збіг сходами вниз, не слухаючи протестів розгніваного орендатора.

— Спасибі, на добраніч!

У дверях, що грюкнули в нього за спиною, сердито заскреготів ключ.

— А тепер — темп, хлопці, а то пізно буде...

П'ятеро чоловіків рушили широкою лісовою дорогою до Бржезніка, Санька натиснув на педалі й поспішив у напрямі Гайди: забрати трьох, що залягли біля дороги, і навпростець провести їх до всієї групи. Тесляр запропонував велосипед надпоручикові; коли Малець відмовився, сам сів на сідло. Біндерів хутір лежав недалеко від вузенької шосейки, що вела до Бржезніка; якби замість того, щоб іти прямою лісовою дорогою, вони зробили невеликий гак до тієї шосейки, а потім нею пішли у «Заліся», тих двох вони б уже могли нагнати. «Ти бач, і справді Малець має рацію,— думав Павел.— Що скажеш — офіцер, командир... У військовому статуті, пригадується ще з дійсної служби, часто мелькали слова «вища воля, відповідальна воля». Видно, де вища воля, там і розум ліпший».

Піффлу і Вальтерові Форсту залишалось не більше кілометра до Біндерового хутора.

— ...А що, як махнути рукою на нічліг, про який ви домовились, і піти просто на станцію у Бржезнік? Перший поїзд на Ліберце йде о четвертій ранку,— мовив Вальтер, перекинувши валізку в другу руку.

Піффл, затамувавши подих, гарячково продумував відповідь.

— Авжеж, можна й так зробити... Але треба принаймні на хвилинку зупинитись там. Ці люди охоче пішли нам назустріч, вони подумають, що з нами щось сталось. По-

дякуємо їм і підемо далі, якщо ви інакше не хочете. Хоча, по-моєму, краще перебути ніч у безпечному місці, аніж блукати темним лісом, де за кожним деревом може хтось причаїтися. Варто мені уявити, що в цей час штурмовики, полюючи на нас, залягли десь, мабуть, над дорогою в Гайду, як мороз пробігає по спині...

Вальтера огорнула несподівана втома. Знову нічна втеча... Вкотре це вже від того фатального дня, коли позаду в нього, можливо, назавжди лишилась за прикордонним каменем рідна земля? Ні, ні, ради бога, такого не можна припустити навіть у думці, бо чого після цього міг би він чекати від життя? Без батьківщини можна дихати, їсти і спати — біологічно животіти; навіть лев доживає до смерті в зоопарку; можна тішити себе й задоволенням, і щастям, знайденим у порятунку від зла, у праці або в коханні, та це ніколи не буде справжнім, повнокровним життям. Настають хвилини,— чим довше триває вигнання, тим частіше,— коли серце перемагає розум і людина з тугою усвідомлює, що, хоч вона й знайшла омріяну безпеку, однак насправді лише животіє...

Знову перед Вальтером починається нова сторінка невідомої долі, одну гарну сторінку вже перегорнуто. Чи ж побачить він іще коли-небудь любов свою — Лізу та кількох добрих олтавських друзів і вірних товаришів — чехів і німців?..

Вони звернули з вузенького шосе на лісову дорогу. Піффл пояснив, що добре запам'ятав її вчора: нею вони дістануться до Біндерів. За спиною почулись підозрілі звуки, обидва зупинилися. Десь далеко за лісом нетерпляче гудів паровоз, мабуть, чекав перед семафором. Піффл почав первувати. Адже вони домовились... Нарешті паровоз отямився, замовк, запала тиша: сумнівів немає — кроки чулися тепер уже набагато ближче.

— Що будемо робити? — прошепотів Піффл.— Треба швидше бігти до Біндерів...

— Це безглуздо,— так само тихо відповів Вальтер.— Вони почують нас і доженуть.— Залягти негайно! — Він схопив Піффла за рукав й відтяг метрів на три вбік, ні на що краще вже немає часу, боже мій, це ж незграбний слон, гілка під ногами в нього затріщала, наче постріл з пневматичної рушниці.

Вони лежали поруч, припавши обличчям до землі; Вальтерові здавалося, що його схвильований віддих чутно за сто кроків. Він запурив лице у мох, відчув його кислува-

ту вологість. Від землі неначе линула якась сила, але ні, це тільки здається; зате інше звучить напрочуд реально — тупотіння кількох людей.

«Обходять ззаду,— майнуло в Піффла в голові.— Клятий Курт, завжди щось придумає на свій розсуд! Ну, це востаннє нахабний фабрикантик самовільно змінює точно домовлений план...» Кроки наблизились на п'ятдесят метрів, двадцять, десять — Піффл судорожно стиснув Вальтерів рукав, міцно перехопив йому зап'ястя і раптом зовсім несподівано вигукнув на весь голос:

— Сюди, до мене!

Три секунди шоку — Вальтер нездатний ні поворухнутись, ні про щось подумати. Нарешті із хаосу страху й паніки блискавично народилося й виросло до страшенного розміру єдине слово: ЗРАДА!.. Він схопився на коліна, сусід міцно стискав йому зап'ястя, намагаючись заламати руку за спину, але Вальтер з несамовитою силою вирвався від нього й кинувся геть — геть від дороги, в глибину темного лісу.

Піффл вискочив на дорогу.

— За ним! Швидше!

— Руки вгору! — крикнув хтось йому чеською мовою. Під Піффлом підігнулись коліна. «Боже мій, *це не наші*!..» Інстинктивним рухом він вихопив пістолет, але невисокий чоловік перед ним стрибнув уперед і правицею вибив у нього зброю з руки. В ту ж саму частку секунди з пістолета вирвався огонь, обох оглушив грім пострілу. В панічному ляці Піффл кинувся в бік хутора, де мали бути його люди. За спиною затупотіли важкі кроки. Піффл запетляв по дорозі, мов заєць у смертельній небезпеці, та хтось ззаду підбив йому ногу. Він упав обличчям на дорогу, встигши подумати: «Це кінець!» Міцна рука підняла його за комір, повернула обличчям до себе: добити лежачого — так роблять тільки штурмовики. При світлі місяця впізнав чоловіка, чийого батька він наказав викинути з фабрики. Не встиг навіть зрозуміти слів, процідженних крізь зуби Павелом Перною, вловив тільки «Herr Klobotchnik...» Золоте світло, схоже на постріл, що пролунав кількома секундами раніше, блискавичний гострий біль від нижньої щелепи аж до мозку і новий удар, наче вві сні, коли падав навзнак тіменем на дорогу. Наступної миті все поглинула темрява.

Вальтер Форст дико біг, петляючи поміж деревами. Хмара закрила місяць, і Вальтер завив від болю, налетівши

щокою на зламану гілку. Він зсунувся на землю, намацав у темряві хусточку, у вухах і досі лящав звук пострілу. Адже ця куля призначалась йому, навіть якщо стріляли навмання. Він відчув, як хусточка поважчала від крові, але це нічого, хоч би тільки опинитись подалі від того хутора... Хвилювання, гострий біль у щоці, нервовий струс від несподіваної зради — все це запаморочило йому голову, він втратив орієнтацію й продирався далі лісом, сам не знаючи куди, забувши, з якого боку чигає на пього, мов роззявлена паща, Біндерів будинок...

Курт зі своїми бойовиками, що чекали в великій кімнаті Біндерового будинку, почули постріл і на мить завмерли: що це може бути? Навряд, щоб лісник або браконьєр,— у такій темряві на сарн не полюють. Може, вистрелив Клобо? Або Форманн в останню мить помітив пастку і стрельнув у Клобочніка? Вибігли з будинку, ще встигли почути луну, яка відбилась від сусідньої майстерні та трохи віддаленої стіни лісу. Але з якого боку стріляли? Гельмут запевняє, що від нижнього краю лугу. Гансерле, затинаючись, доводить, що від села. Курт швидко обірвав обох: Клобо веде Форста від «Залісся»! Прокляття, адже крикнути Клобочніку вони не можуть, бо, якщо Форманн раптом вирвався від нього, це одразу покаже йому, куди не треба бігти. Але чому не озивається Клобо?..

— Ви троє — вниз по лугу, стежити за узліссям! Кличка й ви четверо — по дорозі на «Залісся»! Гельмут і Ганс — на Біркенфельд! А ви...— Курт не докінчив фрази: від лісу долинув незрозумілий тупіт і дзвін підків...

— Ви, двоє, за мною!

Молодики розбіглись в різні боки — пістолети в руках, кастети натягнуті на пальці. Курт пробіг смужку лісу, сумнівів уже не було; але звідкіля тут, тисяча чортів, узявся в цю пору фаетон? Він сховав пістолет, витягнув з кишені ліхтарика, промінь світла ковзнув по конях, незнайомому чоловікові на передку, а на задньому сидінні...

— Дядьку, на бога, як тут *ви* опинились?..

— Шлагбауми біля Гайди на ніч опускають, от і довелося їхати аж на Біркенфельд. Але мені хотілося б знати, що *ти* тут робиш?

— До «Залісся», швидко! — скомандував Курт своїм двом оторопілим супутникам. Ті відбігли, тупіт чобіт швидко затих у темряві.— Бойове нічне тренування, дядьку! Вам що, життя не шкода? — Не чекаючи на відповідь, спіймав коня за вуздечку й повернув запряжку в

протилежний бік. Потім скочив на передок, вихопив у приголомшеного наймита з рук віжки разом з батогом і стьобнув по кінських крупах.

— Що це за манери? За яким правом?..

Коляска заторохтіла по шосе, за хвилину Курт пригальмував, повернув віжки наймитові. Зіскочив з передка, знову став на підніжку:

— Не повертайтесь ні в якому разі, я вас заклинаю, дядьку! Все одно наш патруль вас заверне, завтра я вам усе поясню. Нині такий час, що всяке буває, але ж ми — одна сім'я, ми — Вернери! Зрозумійте, що ви для мене не байдужі, що б ви не думали.

Він зіскочив на дорогу і зник у темряві. Квапливо пішов назад, йому здалося, що праворуч від краю галявини, за смугою лісу, лунають голоси. Спинився. Якесь віддалене сопіння, приглушені вигуки, тупотіння, знову голоси.

— ...Паразити паршиві!.. Ми вас провчимо, гади, фашисти прокляті!..

Боже мій — *чеська* мова!.. Курт стрімголов кинувся туди, де лунав гомін бійки, холошами чіпляючись за кущі, дорогою мало не впав, добре, що сьогодні не взув чоботи, щось йому підказувало, що доведеться зіткнутись уночі з Форманном, краще, коли цей тип у першу мить не впізнає, хто перед ним... Голоси лунають у темряві десь попереду, якби хоч цей проклятий місяць... Що це взагалі сталося, звідкіля тут ці чортові чехи?.. Якщо Форманн втече й сьогодні, це буде занадто; стількох неприємностей людина не може витримати...

Стискаючи в руці пістолет із спущеним запобіжником і тремтячи, мов у лихоманці, Гансерле лежав біля лісового роздоріжжя. В темряві він загубив Гельмута. Хоч би перечекати отут це страшне полювання, якщо вже Курт безжалісно примусив його взяти участь у ньому. Після того, коли все скінчиться, він прийде до Біндерів і скаже, що весь цей час шукав Форманна...

— Hans, wo bist du?..[1] — почув він приглушений і досить віддалений шепіт Гельмута.

Не відповів, тільки міцніше притиснув обличчя до моху. З протилежного боку почувся тупіт, хтось вибіг з лісу й зупинився на хвилинку на роздоріжжі, ніби вагаючись, куди рушити далі. В цю мить знову виринув місяць, освітив чоловіка в довгих штанях і Ганса, що лежав у траві.

[1] Ганс, де ти? *(Нім.)*

— Так стріляй же, Donnerwetter! [1] — крикнув, надбігаючи, Гельмут.— По ногах, чого чекаєш?!

Гансерле підняв голову, гаряча сльоза залила йому око, але ж це не Форманн, це... Пістолет у руці в нього несамовито затремтів. Минуло не більше секунди, Курт почув Гельмутів голос, рвучко повернувся в той бік:

— Nicht schie...[2]

Тієї ж миті гримнув постріл. Курт завмер у місячному світлі, якусь мить стояв, ніби не розуміючи, що сталося, занімілий і непорушний, мов статуя,— потім раптом упав долілиць.

Гансерле незграбно підвівся на руки й коліна, Гельмут пробіг повз нього.

— Ну, ти й дав!.. А в мене патрон перекосився чи ще який чорт.— Він перевернув тіло на землі обличчям догори й упав на коліна поряд.— Um Gotteswillen...— Гансерле теж дошкандибав, ноги в нього на кожному кроці підгиналися, як у невправно веденої ляльки в лялькового театрі. Гельмут обома руками розірвав Куртові сорочку, з лівого боку грудей звивалася темна цівка, схожа на суху гілку, вона щомиті ширшала і здавалася у голубому місячному світлі зовсім чорною.

— Гансе...— Гельмутів голос затинався. Тільки за хвилину він спромігся закінчити: — Ти... ти застрелив свого брата!..

30

Чоловік на лаві попрохав пити; жандарм простяг йому порожню склянку, кивнув на рукомийник. Конвойований наточив води; коли пив, чуприна впала йому на лоб, відкривши пасмо сивого волосся. Подякував і знову сів так само, як хвилину тому: люди, потрапивши у скрутне становище, коли сидять, не спираються на спинку. В приміщенні знову запанувала байдужа офіційна тиша, її розбивали тільки краплі води, що з правильними інтервалами падали з погано закрученого крана.

З радіорепродуктора пролунав сигнал часу, і вахмістр перевів стрілки свого годинника. В кімнаті стояла задуха,

---

[1] Чорт забирай! *(Нім.)*

[2] Не стрі... *(Нім.)*

треба було б відчинити вікно. Він позирнув на правопорушника на протилежному кінці облупленої лави: той сидів недалеко від вікна, водячи по кімнаті неспокійними очима. «Біс його знає, що це за суб'єкт, раптом йому спаде на думку... Далеко він, правда, не втече, але чи варто ризикувати? Чекай потім нагінки від поручика...»

Вахмістр розстебнув мундир і обтер спітнілу шию, скоса позираючи на свого підопічного. Симпатичний зовні чоловік: такому б краще дівчатам клинці підбивати, аніж порушувати закон. Вигляд у нього знайомий... Коли люди починають дивитись на небо крізь грати, в них на обличчі з'являється дивний відбиток. Досвідчене жандармське око відразу помічає це. Якби перед ним хтось вишикував щойно засуджених злочинців упереміж із бездоганно чесними людьми і вдягнув їх усіх однаково, воно, око, одразу ж розрізнило б, кому йти за грати, а кому — на свободу.

Крізь зачинені двері кабінету начальника долинали звуки розмови, але окремих слів не можна було розібрати. Потім за стіною пронизливо задеренчав телефон, чоловік на лаві сіпнувся. За хвилину ввійшов поручик з папером у руці, за ним чоловік у цивільному.

— Є деякі зміни, щойно дзвонили з Праги, передасте його в Касаві.

Вахмістр невдоволено зсунув з лоба каску. Отакої, маршрувати з ним ще шість кілометрів до сусіднього прикордонного пункту! Під полуденним сонцем!

— Як ваше прізвище? — запитав поручик по-німецьки, хоч і тримав у руці папери.

— Карл-Гайнц Губер,— підвівся правопорушник з лави.

— Але в готелі «Залісся» два місяці тому ви записалися під прізвищем Вальтер Форст. Чому?

Губер завмер, ніби здивований таким запитанням.

— Це випливало з характеру моєї діяльності.

Жандармський поручик якусь хвилину скептично дивився на нього. Хотів щось зауважити, але промовчав, вираз його обличчя говорив: зрештою, ця справа вирішена, навіщо її знову ворушити?..

Поліцейський чиновник у цивільному, який привіз Губера поїздом з Праги, попрощався. Здавалось, він хотів був потиснути руку й Губеру, але спинився і тільки невпевнено торкнувсь його передпліччя. На обличчі в нього

промайнув вираз розуміння — суміш вибачення й співчуття.

— Ходімо,— вахмістр перекинув через плече гвинтівку з насадженим багнетом, очима показав на двері.

Сонце стояло вже високо. Коли вони вийшли з будинку, задушлива спека безжально взяла їх у свої обійми. Засліплені сонцем, вони видряпувались все вище й вище по косогору. Це ж подумати тільки: через поле й ліс аж до Касави! Панове німці в Берліні тільки свиснуть, а наші власті вже клацають каблуками!

— Щоб мені ніяких дурниць, це вам дорого обійдеться! — попередив жандарм німецькою мовою й багатозначно поплескав по кобурі пістолета. Він пишався, що вміє говорити по-німецькому. Для інших жандармів, яких переводять сюди із внутрішніх районів, гірше немає, коли доводиться вести розмову з місцевими готтентотами; він і сам часом ледве розбирає їхню жахливу говірку.

Підйом, нарешті, скінчився, відкрилося рівне поле. Губер раптом поставив на землю валізку, вахмістр зірвав гвинтівку з плеча, відскочив на крок. Але чоловік перед ним тільки скинув піджак і витер спітнілий лоб долонею. Оглянувся, по його втомленому обличчю промайнула вибачлива усмішка.

— Не бійтесь, я не завдавати вам клопотів,— знесилено промовив він невправною чеською мовою. В яскравому світлі очі його, здавалось, запали в глиб черепа.

Перед ними простяглася суцільна стіна дерев; у лісі був порятунок від сонця, але йти до нього було ще далеко. Поле змінилося пасовиськом. Дорога вела через луг, трохи далі праворуч проблискувало болото. Ланцюжок дотів і легких вогневих точок, на кілька кілометрів віддалених у цих місцях від кордону, лишився далеко позаду; над землею в гарячому мареві тремтіла дивна туга,— вона проникала поміж кущі бузини на межах, низько звисала над непорушною осокою. Клапоть чеської землі і водночас ніби землі й нічийної, простір, яким пожертвують на випадок ворожого нападу...

Низько над землею шугала чайка, ось вона облетіла їх крутою дугою, її голосне й жалібне квиління впало нижче, потім зовсім стихло. Другий, третій птах. Вони робили навколо двох подорожніх дивні віражі, їхні повні тривоги голоси ніби про щось попереджали... Безлюдність краю і схоже на дитячий плач застережливе квиління птахів дивно контрастували з мирним сонцем. Серед усієї цієї

нестерпної спеки Губер раптом відчув, як по тілу в нього пробіг мороз: боже мій, та чи ж не чорні це круки, які шугають над ешафотом?..

— Клята спека! — мовив вахмістр. За інструкцією жодних розмов з конвойованим вести не можна, але цей пункт здавна був нелегким для вахмістрового компанійського характеру.

Німець нахилився, зірвав велику темно-синю волошку, застромив її в петельку сорочки; жандарм здивовано глянув на нього.

Знову рушили вперед. Вахмістр ішов тепер по порослій травою межі у півкроку ззаду і трохи збоку від Губера.

— Скажіть: і треба було вам усе це?..— Він скинув розпечену каску, почухав мокре волосся, повісив каску на ремінець. У Губера під очима залягли синюваті тіні, він вражено подивився на жандарма.

— Ми всі тепер у складному становищі...— Він нервово озирнувся, але чайки вже не переслідували їх.— Звідки ви знаєте по-німецькому? — спитав, ніби бажаючи змінити тему розмови.

Жандарм задоволено гойднув каскою.

— А в мене дружина німкеня. Але не місцева: вона родом з-під Іглави.— Він розстебнув мундир аж до низу, щоб повітря освіжило спітнілу сорочку.— Всі кажуть, що знати іноземну мову вигідно. А я хотів би спитати: яка мені з того користь? До самої смерті, мабуть, не виберуся звідси — кудись у внутрішні райони, ближче до Праги, щоб пожити більш цивілізовано. Мене ніколи не відпустять: характеристика — кращої не побажаєш, досвід чималий, та ще й добре знаю по-німецькому...— Жандарм винувато нахмурив брови. Але ж хіба промовчиш із кимось цілих шість кілометрів, та ще коли можеш розмовляти з ним його мовою?

Вахмістр скоса спостерігав за правопорушником. Валізка його, видно, знала кращі часи. Демісезонне пальтечко на руці звісилось, він навіть не помічав, що мете полою пилюку по дорозі. Холоші темних штанів знизу посіріли — дивна річ, у людей без перспектив на майбутнє речі нерідко волочаться по землі, і самі вони мають пригнічений вигляд, ніби й душі їхні тягнуться по курній дорозі.

Вони дійшли до лісу й заглибилися в тінь старих ялин, як у прохолодну ванну. Одразу ж за узліссям побачили білку — вона перебігла дорогу й якусь хвилину постояла

там на задніх лапках. Губер спинився, зворушено подивився на неї. Жандарм глянув на годинник: пора було йти далі.

— Невже вам так кепсько велося, що ви пішли на розтрату чужих грошей? — промовив він за мить, дивлячись прямо перед собою.

Губер знову спинився, усміхнувся майже весело.

— І ви в це вірите? Я в житті не вкрав жодної марки!

— А в протоколі... Ваше посольство представило докази, що...

— Фальшиві докази! — вигукнув Губер.— Вимагати видачі шахрая — це звучить краще, ніж депортувати емігранта. Та й вашому *демократичному* урядові так легше. Адже зручніше видати звичайнісінького злодія, ніж антифашиста; хіба ваша країна не пишається тим, що великодушно надає притулок політичним втікачам?

— Ви республіку не ганьте! — голосно мовив жандарм.— Самі добре знаєте, скільки ваших знайшли тут собі батьківщину. Починаючи з тридцять третього року ви ніби з міха посипалися! Чехословаччина не така багата країна...

Йшли мовчки. Поросла травою дорога, по якій, видно, мало ходили, глушила кроки.

— А як це... що з вами вийшло?.. Ви довго в нас живете?

— Третій рік...

— От бачите, три роки держава була гостинною до вас.

— Держава? Багато добрих людей робили для мене, що могли, хоч можливості в них часто були обмежені. Тільки ж окремі люди і весь режим — це зовсім різні речі.

Вони дійшли до галявини, де лежали недавно повалені стовбури ялин.

— Чи не відпочили б ми трохи? — спитав Губер.— Може, десь тут є струмочок,— поглянув він навкруги.— У мене страшенна спрага, просто не пригадую, щоб колинебудь хотілось так пити... Хіба що тоді, коли тікав через кордон до вас. Навколо було повно снігу, а в горлі пашіло, наче в печі. Ніколи потім не мав я такої спраги, аж оце зараз...

Жандарм трохи невдоволено чекав наступної фрази: «От і сьогодні ми теж наближаємось до кордону...» Але чоловік із вогненними запалими очима не сказав нічого.

Вахмістр сів на колоду метрів за три від німця, маючи його перед очима. Запалив сигарету, підвівся, нахмуривши брови, запропонував Губерові. Хвилину курили мовчки. В чоловіка, що сидів навпроти жандарма, сигарета легенько тремтіла в пальцях.

— А де ви жили весь цей час? — стиха озвався він.

— Всюди,— німець збив попіл.— Спершу в Празі. *«Солідарність»* [1] підтримувала нас одежею, але роботу можна було знайти лише випадково. Люди нас передавали одне одному, майже кожного дня мене годував хтось інший. Одного разу я за два дні змінив аж трьох господарів: у одного обідав, у другого вечеряв, третя родина покликала переночувати... Це трохи принизливо і часом втомливо — і для мене, і для них... А деякі ваші газети в цей час дедалі більше й більше підбурювали проти нас громадську думку.

— А деякі наші підприємства в цей час брали вас під свою опіку. Республіка робила, що могла,— мовив жандарм з ноткою образи.

— Я вам ось що розповім,— втупив у нього німець непорушний погляд з глибини черепа.— Одного разу цілу групу наших емігрантів заарештували, і тільки на слідстві ми почули приголомшливу новину: мовляв, ведемо ворожу діяльність проти Чехословаччини! — Губер говорив чимдалі рішучіше, язик прилипав йому до гортані, попіл від сигарети струшувався на обтріпані штани.— У в'язниці ми оголосили голодовку, протестуючи проти того, що з нами поводяться, як із злочинцями. А інші емігранти могли одержати роботу навіть у державних установах, білогвардійці й націоналісти знаходили тут опіку...

— Слухайте, а яке вам, власне, діло до всього цього? — уперся жандарм рукою в бік, поклавши гвинтівку через коліно...— Чого це вас турбують саме такі речі?

— Мене це не обходить,— притишив голос Губер.— Але вам треба було б знати: коли чехословацький уряд уклав угоду з Радянським Союзом, білоемігранти й націоналісти кричали й протестували. А ми прийшли допомагати вам проти Гітлера...

Вахмістр каблуком роздушив у траві недокурок сигарети.

---

[1] Чехословацька організація для допомоги політичним емігрантам з нацистської Німеччини в 30-і роки.

— Коли вам заборонили жити у великій Празі, чому ви не поїхали в ті райони, які були вам виділені у Височині? — спитав він раптом холодним тоном і надів каску.

— А що б я робив там? Я приїхав у Чехословаччину не для того, щоб ховатись. У мене ще й тепер лишилось багато незакінчених справ...

— А як це, власне, сталося, що вас?..

— Агенти гестапо є і в Чехії. Один із них... Словом, тікаючи, я серед ночі влетів просто в обійми жандармському патрулю... А з німецьким послом чехословацькі власті ведуть розмови переважно в білих рукавичках, чемно й уклінно...

Жандарм зняв з гвинтівки багнет, потім знову машинально насадив його.

— А може, все це тільки вигадки? — махнув він рукою.— Може, ви справді розтринькали в Німеччині купу грошей та й утекли з ними до нашої республіки?..

Чоловік, що сидів навпроти нього, зблід, випростався, роздушив об пень недокурок.

— Послухайте, є деякі речі, в які ви просто *повинні* вірити... Коли між людьми недовіра, коли інституції виявляють таку зручну для них байдужість,— навіщо тоді прагнути розібратись? Тільки якщо ця недовіра має підстави, то від неї пряма дорога на шибеницю...

— Яка нісенітниця!

— Ви ж знаєте так само добре, як і я, що ведете мене на смерть! — хрипко вигукнув його співрозмовник, біля губ у нього лягла різка, пристрасна зморшка.— Мене не судитимуть за розтрату, бо ніякої розтрати я не робив. Хіба ви не знаєте, що таке передати людину німецьким властям? Це — гестапо й тортури! А тому, що своїх людей я не викажу, мене повісять. Адже ворогів імперії не розстрілюють, куля для зрадників батьківщини — надто почесна смерть...

Вахмістр проковтнув слину, потім знову припалив нову сигарету, навколо в траві були розкидані зламані сірники.

— Нам треба йти, ви вже відпочили,— кинув він погляд на годинник. Не можна ж сидіти тут вічно. Його міцний карк почав наливатися кров'ю.

— Мені страшенно хочеться пити,— мовив чоловік навпроти, несподівано затнувшись; плечі в нього опустилися, в зацькованих очах промайнув страх. Він немов застиг на ялиновій колоді, тільки руки в нього ледь помітно тремтіли. Він сидів за п'ять кроків від іншого чоловіка,

але здавався страшенно самотнім... Чоловік побачив щось під зрубаним деревом, яке перегороджувало галявину, нахилився: це був зрослий без світла боровик з білою голівкою неправильної форми. Нерішуче подав його жандармові.

— Може, віддасте дружині?.. Адже ви казали, що ваша дружина німкеня...

Жандарм розгублено взяв гриб, його щелепи ритмічно ходили під почервонілою шкірою щік.

— Навіщо ви взагалі прийшли сюди, чому не лишилися в рейху?! — видушив він із себе чужим голосом.— Ви, втікачі, тільки ускладнюєте нам життя, хто вас сюди кликав? — жандарм говорив усе голосніше.— Вже тисячу років ви, німці, весь час втручаєтеся в наші справи! — кричав він, почервонівши з хвилювання, каліченою німецькою мовою.— Неначе в нас не досить своїх турбот, не досить власних безробітних!.. Хто вони, в кого ви тут сидите на шиї? Звідки вони можуть вам щось дати, може, вони відривають від рота у своїх діток, комуністи — це фанатики, це секта, чуєте — секта фанатиків...— аж ревів вахмістр.

Він рвучко звівся, підхопив гвинтівку, що падала, спер її на стовбур, аж брязнув багнет.

— Я не повинен був заводити з вами балачку,— обурено наставив він палець у груди Губерові.— Я взагалі не повинен був розмовляти з вами, адже це суперечить інструкції, тисячу чортів! — швиргонув він подарованим боровиком об найближче дерево, гриб розлетівся на шматочки. Посмикуючи плечима, вахмістр з кінця в кінець знервовано міряв галявину. Шия його почервоніла. Гвинтівка стояла, притулена до дерева, якби Губер хотів, він міг би кинутись до неї, вхопити, націлитись... Але Губер не хотів; він сидів, зігнувши спину й опустивши руки між колін, навіть не дивуючись дуже з того, як раптом повернулася справа.

— Зрозумійте, що це стосується і вас, чехів,— промовив він стиха після довгої паузи.— Якщо Європа вчасно не схаменеться і не буде тягти спільно за один кінець каната, ця країна незабаром відійде до імперії, і бог зна, що буде далі...

Вахмістр, нарешті, заспокоївся і взяв гвинтівку на ремінь, намагаючись не дивитись Губеру в очі.

— Ходімо! — скомандував він.— Скільки часу ми згубили через цю балаканину!

Вони пішли далі. Нарешті натрапили на струмочок, пропущений через трубу під дорогою. Губер став на коліна й довго пив. Потім умив прозорою водою обличчя, змочив потилицю.

— Заждіть! — сказав вахмістр, коли пройшли ще трохи. Він видобув пачку, спершу без слів запропонував сигарету Губеру, потім черкнув сірником, але сам забув припалити. Пішли знову, мовчанка, здавалось, важчала й густішала — мовчанка, заряджена словами, відмірювана кроками двох людей. І з кожним кроком кордон ставав усе ближчим і ближчим.

Ліс порідшав. Жандарм ішов усе повільніше, врешті спинився, наче боячись вийти з лісу. Губер теж зупинився й непорушно дивився на митницю: отой другий будиночок, за півкілометра далі, належав уже Grenzpolizei [1]. Чоло в нього посіріло і здавалося прозорим, ніби з пергаменту; на ньому виступили крапельки поту.

— А діти у вас є? — пригнічено запитав жандарм.

— Немає,— відповів німець.— Але, може, у вас є діти...— Росинки поту непомітно зливались у великі краплі, ось дві майже одночасно скотилися йому на щоку.

Вони стояли один навпроти одного на лісовій дорозі, жандарм, сам не помічаючи, жував незапалену сигарету.

— Якщо ви від мене втечете, я матиму дисциплінарне стягнення, спиниться моє просування по службі,— мовив хрипко вахмістр.

Губер завмер. У роті в нього пересохло, у скронях ніби почали кувати срібні молоточки.

Жандарм чомусь акуратно застебнув мундир, він ходив туди й сюди лісовою дорогою, втупивши погляд у землю.

— Горе ви моє,— спинився, нарешті, він.— Щойно я побачив вас сьогодні на станції, мені наче підказало щось: чекай біду. В мене й справді двоє дітей, дівчинці дев'ять і хлопцеві сім років, а платня невелика...

Губер непорушно стояв на лісовій дорозі, з лоба в нього скотилась на щоку одна крапля поту, потім друга, вони скидалися на сльози.

— Мені не повірять, що ви на мене напали, цьому ніхто не повірить,— жандарм говорив хрипко, так, що його майже неможливо було зрозуміти; він змушений був прокашлятися.— Ну, чого ви, німці, весь час ускладнюєте нам життя?..

---

[1] Прикордонна поліція *(нім.)*.

Він підступив до Губера, схопив його за виріз розстебнутої сорочки.

— Ви мусите щось зробити, вони не дурні... Заціджіть мені кулаком, хай хоч синець буде під оком... Тікайте, я стрельну вам услід, не бійтесь — не вцілю... Повинен буду вистрелити, бо не можу ж я стояти, мов баран, і дивитись, як ви втікаєте! — підвищив жандарм голос; він був іще блідіший за чоловіка, який стояв навпроти нього.— Може статися, що вони пустять собаку по сліду, то, як надибаєте на струмок, біжіть водою якомога далі, розумієте? — він трусонув його за сорочку.— І подалі з цього краю, найкраще взагалі тікайте з Чехословаччини. У вас є в кого сховатись на перший час?

— Є, ніколи раніше в мене не було надійної адреси, а цього разу є...

Вахмістр дихав швидко і схвильовано, він відступив на крок, очі в нього ошаліли.

— То чого ж ви чекаєте? — вигукнув він.

Губер тільки тепер отямився від подиву. Він обійняв чоловіка, що стояв перед ним, на мить відчув на спітнілій щоці його тверду щетину. Відступив на крок, рука в нього знову повисла.

— Я не можу,— мовив непевно.

— Треба ж, сто чортів! Інакше буде гірше. Мені і так доведеться розплачуватись за це. Ну, давайте!

Губер на кілька секунд міцно стулив повіки. Потім раптом широко розплющив очі, скривився і, замахнувшись, щосили вдарив. Жандарм похитнувся, з розбитої губи в нього побігла цівка крові, німець із жахом приклав долоню до своєї мокрої шиї й почав оглядатися, ніби шукаючи, чим допомогти.

— Та тікайте ж, хай вам біс! — просичав жандарм.

Губер побіг. Звернув з дороги, почав петляти між деревами, за спиною в нього прогримів постріл, потім другий. Губер озирнувся на бігу, у променях між ялинами блиснув ствол гвинтівки. Дуло було наведене на рівень людських грудей, але дивилося в інший бік.

УСПІХ

Роман

Переклала з чеської
ВОЛІНА ПАСІЧНА

ЧАСТИНА ПЕРША

1

Замість того, щоб повернути до своїх дверей, Марія мимохіть попростувала в кінець коридора.

Корейсів кабінет осиротів. Нині тут панувала тиша, глуха, непорушна, така глибока, яка лишається тільки після померлих. Фотографії в траурному крепі, цикламен, власноручна Корейсова копія «Таїтянок» Гогена без рамки.

«Я завжди був переконаний, що наука має багато спільного з мистецтвом, а з роками мені все більше здається, що вона, зрештою,— одне з найпрекрасніших мистецтв. Проте й наука, й мистецтво, безперечно, не варті були б і шеляга, якби вони не вели до щастя людей»,— вчувався Марії Корейсів голос.

Корейс — старий гуманіст.

На столі й досі цокає годинник на агатовій підставці, трохи старомодний, як і його хазяїн. «Він з восьмиденним заводом,— сказав Корейс тиждень тому, накручуючи в її присутності годинника.— Дуже зручно: накручую його кожного понеділка й завжди маю ще день про запас, але поки що я ні разу не скористався з цього...»

Чітко окреслене підборіддя, бистрі очі, що дивляться на неї з фотографії, оповитої чорним крепом. І задушлива, нестерпна, німа тиша, котру ще дужче підкреслює цокання годинника.

Сьогодні вівторок.

На свій подив, Марія раптом розплакалась, тихо і якось винувато. Годину тому не зронила ані сльозинки: щось ніби стримувало її; вона взагалі не зносить солодкуватої атмосфери похорону, набряклих од сліз жіночих облич під вуаллю, байдужого співу анонімних хорових капел і засмученого, з обов'язку, виразу обличчя розпорядника похорону — отієї обкатаної машини, котру запускають рівно на тридцять хвилин.

Розмова в сусідній кімнаті, де сидить секретарка, раптом набуває реального змісту; отой другий голос — то говорить Горт, і Марія мимоволі йде йому назустріч, ніби не хоче, щоб він застав її, зажурену, тут, над шефовим столом; у чорному костюмі Горт видається ще худішим і вищим. Помітивши блискучі смужки в неї на щоках, він легенько похитав головою, його обличчя набрало схвильованого, співчутливого виразу, неначе вони обоє — осиротілі брат і сестра.

— Завтра вже буде трохи легше...— Він замовк, утупившись очима у верхній гудзик її пальта.

— Просто не можу собі уявити, що його вже немає...

Горт глянув їй у вічі, наче хотів прочитати, що вона це сказала так, між іншим, що вона невміло розігрує перед ним комедію, бо не тільки він один із співробітників їхнього інституту ще й досі думає: «Корейсова протеже, шефова улюбленица». Марії хочеться захистити себе, але не було проти чого: Горт мовчить і тільки дивиться на верхній гудзик її пальта.

— Сама потягнете тепер?

— Це звучить банально, але продовження роботи над його проблемою буде для мене виявом справжньої поваги до нього,— насилу вимовила вона; їй здалося це надто вже пишномовним.

— Безперечно. Всі ми багато чим завдячуємо йому...

Із свого кабінету вона подзвонила додому. В телефонній трубці чуються гудки, і Марія раптом злякалася, що зараз озветься лиховісно-лагідний голос свекрухи; її колючі, проникливі очі наче знову втупилися в неї з порожнього місця за столом (які вони бували холодні й застиглі, коли зупинялися на ній!). Що б я не зробила, загодя було відомо, що не так, як треба. Навіть самі мої наміри помилкові. Так воно, зрештою, й повинно бути в жінки, котра не має доброго виховання. Незугарної, марнотратної, ледачої *чужої* жінки, що обкрутила її Павела! Мабуть, і свекруху також можна зрозуміти, її несповнені сподівання: колись вона була дружиною багатого лікаря, а тепер — лише мати наукового працівника, який до того ж так певдало оженився.

Нарешті в трубці озвався Павелів голос, ну, звичайно, він забув купити щось на вечерю, як вони домовились. Добре, що хоч їй спало на думку подзвонити.

Павелові, видно, страшенно важко було подолати культ, котрий із нього робили в родині: одинак, об'єкт сліпої материнської любові. Як на свій рівень, він не дуже критичний щодо матері. Її він завжди виправдує, а мене — вгамовує.

Павел свою жертву вже приніс. А який же буде мій внесок у наше нове життя? Я мушу дякувати йому, звісно, він кращий і на кілька голів вищий за мене. Мені хоча б третину його самовпевненості, наукового авторитету, мужності в обстоюванні своєї теорії! Та хіба я спроможуся коли-небудь на якусь власну теорію!

На столі в Марії, як і завжди, купа різних паперів і протоколів, треба спробувати принаймні на столі навести лад. Зверху лежить останній лист, якого їй передав Корейс, збоку видно кілька зауважень, зроблених його рукою. Але не про зміст цього листа, а про «Таїтянок», що висять у його кабінеті, подумала вона.

«Кожен має якесь хобі,— він зашарівся, як хлопчисько, коли я вперше запитала його про цю картину.— Навіщо я повісив цю штуку саме сюди? Адже це мій найкращий твір! У вас, либонь, аж язик свербить сказати: «Кепські твої, бідолахо, справи». Моя люба, я ще тільки вчуся й назавжди лишуся школярем і учнем, як у своїх пристрастях, так і в науці...»

Завтра Корейсову урну поставлять десь у верхньому ряду колумбарія, вона стоятиме там, ніби якийсь товар на полиці, котрий знизу навіть розгледіти як слід не можна.

Чому закон про збереження енергії не поширюється на сферу духу? Знаменитий вчений у своїй галузі науки, надзвичайно життєдіяльний, для мене — невичерпне джерело мудрості, а минає якийсь час, і від нього лишається тільки жменька попелу. І саме́ тільки прізвище на титульній сторінці підручника з мікробіології.

Марія висушила листа носовичком, але слова, написані Корейсовою рукою, порозпливалися, і вона раптом відчула, що лишилася тут *сама*. Це зрада, пане професоре!

Напад якогось тваринного болю — такою безпорадною буває, мабуть, дитина, ще не здатна до самостійного життя, над убитою матір'ю. Куди поділась упевненість, яку вона відчувала біля Корейса, свідомість того, що ти успішно підіймаєшся вгору; кінчаючи увечері роботу, вона наперед тішилась думкою про завтрашній день, прислухалась до Корейсових кроків у коридорі, знала: зараз він натисне на ручку дверей, підійде до неї в своєму білому, якогось старомодного крою халаті, застебнутому на всі гудзики, і його «р» загримотить, ніби розсипані на сходах горіхи: «Пр-р-ривіт, дівчинко. Як ся маєте, Мар-р-ріє?..»

Якесь ніби мимохідь кинуте ним зауваження, ба навіть жест часом несподівано давали ключ до подальшого руху вперед.

Раптовий напад звірі був такий глибокий і чорний, як безодня: Корейс покинув поле бою і мене. Темрява, що поглинула його, трохи наче заслала зір і мені.

Та годі вже; кого я, власне, оплакую — Корейса чи саму себе? Сім років я пропрацювала в лабораторіях і щосьтаки вже й сама зробила в галузі вірусології, навіть коли то була буденна мурашина праця, про існування якої більшість людей і не здогадується. Зрештою, тепер я маю нагоду довести собі самій і всім іншим, варта я чогось чи ні.

Вона полила «павучок» на столику для квітів під вікном, тоді зняла халат і вийшла.

2

Павел ніяк не може заглибитися в роботу, думкою він раз у раз повертається до Марії. Кожен його успіх завжди викликав тиху, благородну втечу до особистого життя; зрештою, коли б іще він мав право побайдикувати кілька хвилин, як не сьогодні?

Очі його мимоволі косяться вбік: там лежить збільшена фотографія, в променях низького осіннього сонця вилискує її блискуча поверхня. Павел мимохіть вирівняв її з краєм столу: він любить, коли серед речей, котрі оточують його, панує лад і порядок.

З сусідньої кімнати долинув Ольжин сміх і роздратований голос старого Недоми (все життя консервувати бивні та хребці мамонтів — можна й самому непомітно скостеніти), де йому змагатись із зухвалим Ольжиним язичком! Павел марно чинить опір, намагається внутрішньо мобілізувати себе: вони теревенять про всілякі дурниці, мільйони людей на світі займаються в цю хвилину дрібницями, з незначних фактів будують проблеми, тоді як на цій фотографії...

Він піддався своєму захопленню, фотографія шпильки трохи прогнулася, треба було її краще висушити, але хіба можна дивуватися їхній квапливості?

Моя теорія. І цей знімок.

Відчуття приналежності до отієї могутньої супряги,— людської праці, таланту, напруженого мислення й абсолютних випадковостей,— наслідок дії якої називається прогресом.

Автори пробивних теорій поряд із рядовими науковими працівниками — це аристократи поряд із плебеями, творці монументальних скульптур поряд із мулярами. Хоча й мулярі із тисяч цеглин, покладених одна на одну, з тисяч мурашиних, позбавлених будь-якої фантазії спроб часом роблять якесь відкриття...

Трохи більше скромності й покори, друже! Я вже досить стріляний горобець, тож успіх успіхом, а резерв зберегти треба. Тільки ж...

Звісно, висунути якусь теорію нескладно, протиставити їй іншу — теж неважко, але діждатись отакого фантастичного підтвердження власних висновків, як у мене?! Кому ж за це дякувати — закономірностям логіки, випадкові, що йому сприяла чесна праця, вищій справедливості, небесам?

Не тільки злигодні, але й радість важко переносити наодинці.

Ольга в сусідній кімнаті тонким різцем ліквідує останні дрібні вади на матриці для гіпсового литва оздобної шпильки. *Срібної шпильки четвертого століття, яку він знайшов в одному з поховань лоучанського могильника!*

Шматок почорнілого срібла з багатовіковою патиною, шпилька із спіраллю, що давно втратила пружність. Оздобна дрібничка, що визначає наукову цінність мого життя, котру за її значенням можна порівняти хіба що із чеськими коронаційними клейнодами, з оригіналом Мони Лізи, а коли хочете, то й з Гомеровою «Іліадою»!

Очевидно, тут є якась закономірність, мабуть, ця шпилька повинна була там бути, так як повинні були, зрештою, в системі елементів знайти германій, що мав саме ті властивості, які теоретично передбачив Менделєєв.

Лоучани, безперечно, переховують ще й інші скарби; Павелова уява малювала сміливі перспективи, поки що нечіткі, але грандіозні за обсягом: докторська дисертація, становище одного з найвизначніших археологів країни, а може, й...

Та годі вже, в глибині душі Павел і досі забобонний, це він успадкував від бабусі. Звісно, я не вірю, глузую сам із себе — ех ти, марксист! — і все ж хапаюсь за гудзика, тільки-но побачу священика, віз сіна — на щастя, а черниця — чекай невдачі... Я боюсь ці перспективи сполохати навіть думкою...

Наукова практика змушує бути обережним, обов'язок археолога — надто не захоплюватись, щоб не поглузувала з нього доля: він знає не один випадок сенсаційних знахідок, а через кілька років знаходили аналогічні докази матеріальної культури у зовсім інших взаємозв'язках...

Але цю шпильку він не віддасть нікому, бо це справа і його серця; звичайно, наука не повинна прислухатися до голосу серця, але ж і його розум, тверезий розум спеціаліста, наукове чуття та інтуїція підказують, що цей доказ не може бути фальшивим, хибним, зловмисним збігом обставин...

Прийшов Бразділ, опонент, якого Павелові призначили на Лоучани, вмить збагнув суть сварки між Ольгою й старим Недомою; він не знав, що їй передувало, але не вагаючись став на бік сильнішого; потім квапливо розповів Павелові найновіший, як він гадав, анекдот, що його Павел знав і вже встиг забути.

І ось Павел знову сидить за своїм столом.

Маю гарних співробітників. Двері з мого кабінету до їхньої кімнати відчинені за будь-яких обставин; чи зрозуміли ці люди, що це символічно?

Він ніколи б їм у цьому не звірився, та під час роботи йому просто необхідний бодай акустичний контакт із

працівниками, звуковий фон їхніх реплік під час дослідів, жартів, суперечок, сміху. Відчуття їхньої підтримки, свідомість їхньої відданості й віри в його талант — усе це необхідні складові частини стану, який часом можна назвати щастям у роботі.

Давно минули ті часи, коли він ще тільки вчився, вбирав у себе — нині він уже може й роздавати.

Гідна подиву благородна властивість духовного надбання — роздаєш його, а воно не зменшується, навпаки, дедалі зростає.

А взагалі найбільше щастя для чоловіка — бути особистістю.

На столі портрет Марії у срібній рамці. Може, подзвонити їй? Тільки ж що я скажу? Що саме в цю мить відчуваю потребу почути її голос, і більш нічого?

За кілька тижнів вийде його книжка. Він уявляє собі, як Марія сидить дома в кріслі, струшує в попільничку на бильці попіл і читає його книжку... Власне, вона хвилює мене й тоді, коли не читає моєї книжки. Хвилює знову і якось по-новому з тої недавньої пори...

Короткий болючий докір. Матусю, пробач мені, я розумію, що твій від'їзд — це остаточний розрив, але ж у нас так не клеїлося. Попри все, що трапилось, попри всі родинні скандали можна тільки дивуватись Маріїному благородству, бо коли б то була її мати, він би давно не стерпів. Тепер вони з Марією ніби починали все спочатку, через десять років — аж дивно...

Остаточно заспокоївшись, він усвідомив, що для двох людей, коли їм не бракує доброї волі й коли вони живуть не тільки своїми особистими інтересами, ніколи не буває ні надто пізно, ні надто важко почати все спочатку. Павел простяг руку до телефонної трубки, проте ту ж мить пролунав дзвінок. Клевар просить, щоб він зайшов до нього.

Павел піднімається на другий поверх. На одному із східців починає рахувати: якщо вийде парне число — на нього чекає приємна новина. Хлопчаком, бувало, він не раз загадував: чи викличуть його з математики, чи подарують йому на день народження велосипед; навіть піднімаючись сходами до церемоніального залу, він мимоволі рахував східці — чи будуть вони з Марією щасливі. Цього разу Павел нарахував чотирнадцять східців.

— З тебе могорич,— виблискуючи золотим зубом, сказав Клевар,— мені пощастило вибити в президії понадпланову дотацію на оті твої Лоучани. Тепер працюй на

повний хід, набирай людей. Тільки гляди, не розкопай піврайону.

Ні, дивитися на Клевара шанобливим поглядом нема чого, директори не мають якоїсь особливої професійної переваги над підлеглими, а часто навіть і непрофесійної. Проте цього разу Павел вдячно подумав про Клеварів авторитет, у нього аж мурашки пробігли по тілу від приємного почуття: ось він — шанс твого життя! Та випробуваний регулятор почуттів ту ж мить зупиняє його: не можна дивитись на працю, як на можливість поставити собі пам'ятник за життя, моя праця має служити науці, а не навпаки — наука моїй славі, та, зрештою, якщо здійсняться надії, які я покладаю на лоучапський могильник, про моє наукове майбутнє можна не турбуватись (мабуть, у цьому немає ані самозакоханості, ані марнославства). Понадпланова дотація — хіба це не говорить само за себе?

— Аби ти не сказав, що я скнара, ставлю п'ять літрів. Лоучани виправдають будь-які витрати; ці кошти дадуть такі прибутки, які нам навіть не снилися.

Клевар, розвалившись у кріслі, пробує поставити сторчма олівець.

— І все ж будь обачним. Я ніколи не забуду, як Седлмайєр в одній із своїх доповідей заявив, нібито він особисто знайшов у гальштатському похованні люльку.

— Я не сьогодні на світ народився. І я не той сільський учитель, ентузіаст-аматор, що описав рештки птеродактиля, а насправді то була щелепа кози.

Клевар закліпав очима, не підводячи голови, зиркнув на нього і сказав:

— А хіба Крапка не знайшов у Малешицькому городищі п'ятикронну монету часів Першої республіки аж на вершині скелі, на три чверті метра під землею?

— Я знайшов не п'ять крон часів Першої республіки, а срібну шпильку четвертого століття.

— Та я зовсім не маю наміру зіпсувати тобі радісний настрій. Вже хоча б тому, що відблиск твоєї слави впаде на весь наш інститут.

Павел пильно дивився на Клевара. Коли він поволі пірнає в крісло, комір його піджака лізе вгору. Клевар спокійно кліпає очима, й зовсім не схоже, щоб він глузував з Павела.

— Зараз ти на коні, можна собі уявити...

— Авжеж. Шпилька поряд з урною із *слов'янським* хвилястим орнаментом...

— Аби ж то все було слов'янське...

— А я переконаний, що *луги* були слов'янами. Ти б зробив мені велику приємність, якби прочитав мою книжку ще в коректурі.

— Хотілося б мати трохи більше доказів...

— Не бійся, будуть. Тепер уже будуть. Я абсолютно певен, що шпилька — це тільки початок.

— Дай боже.

— Бог тут ні до чого. Мені скоріше потрібен рік часу. І щоб зима була коротка, аби якнайшвидше почати розкопки.

— Хай тобі щастить. А коректуру звичайно принесп.

Зачиняються двері, Павел мимохіть глянув на табличку з написом: ДИРЕКТОР. Рука на якусь мить ще затрималась на ручці. Не люблю думок, котрі находять на мене проти моєї волі. Часом мені бракує сили загодя прогнати цих незваних гостей, і, крім того, завжди є небезпека, що вони з'являться знову й дедалі частіше обсідатимуть голову.

Доцент. Доктор [1] Каміл Клевар. Директор з ласки божої. Бути директором — пе таке вже й велике щастя, бо радісних хвилин у нього буває куди менше, аніж різних неприємностей. Звісно, я не зичу йому лиха, хоч він причепа й надто вже обережний. Може, йому це й байдуже, тільки я не люблю вчених, котрі занадто часто цитують інших.

Зрештою, заздрість — почуття людське. Таке відкриття щастить зробити одному з сотні, раз на п'ятдесят років. Моя теорія... Клевар і собі щось пописує — чи то про кроманьйонців, чи про мадленську культуру; проте кому спаде на думку порівнювати значення цих двох робіт для суспільства, та й пише він підозріло довго, а моя тема...

Адже Лоучани й справді можуть мати світове значення — чеські Помпеї!

Довгі роки я підсвідомо чекав цього шансу. І коли знайшов черепки першої поховальної урни,— нічим не оздобленої, явно празького типу,— на поверхню свідомості несподівано виринула ота дивна впевненість: тут, і саме тепер. І хай це звучить парадоксально, але я підготував

---

[1] Звання доктора в Чехословаччині надається випускникам університетів, котрі склали спеціальні екзамени. Наприклад: доктор філософії, доктор прав і т. п.

це відкриття. Воно було у мене в програмі, майже заплановане.

Довгий коридор, десь у кінці дзеленчить телефон. Отже, робочий день закінчився, раз ніхто не підходить до телефону. Павел іде туди, де дзвонить телефон. А може, це у нього в кабінеті? Яке варварство — дзеленчати отак серед тиші цієї старовинної будівлі, чому б у вік бурхливого розвитку техніки не вигадати, задля збереження наших нервів, якогось делікатнішого сигналу?

Раптом він згадав те, що трапилось кілька днів тому, і занепокоївся; але ж то було вранці, тільки-но він зайшов до кабінету. Приглушений голос у телефонній трубці належав Марії і все ж таки був наче не її. Павел згадав оту неприємну новину, і в нього з'явилось таке відчуття, ніби він падає з високого мосту.

Ні, цього разу голос Марії скоріше розгублений.

— Павеле, якщо я затримаюсь в інституті, залиш мій квиток на столі, і я прийду в кіно пізніше. Ніяк сьогодні не можу дати собі ради, без Корейса все пішло шкереберть...

Він бере це до відома; пауза — підшукує слова, не знаючи, з чого почати; хто б міг подумати, що сказати про власний успіх так важко...

Але в телефонній трубці вже знову лунають байдужі короткі гудки.

Ледь відчутне розчарування.

«Без Корейса...»

Його чітко окреслене підборіддя надавало обличчю трохи лукавого виразу. Скільки це вже минуло відтоді, як Павел читав у газеті Корейсову статтю з нагоди сімдесятиріччя якогось академіка?

Павелові чомусь здається, що насправді смерть Корейса завдала Марії більшого удару, аніж, можливо, вона сама це усвідомлює.

Фотографія шпильки, що лежить на столі, тим часом скрутилася в трубку; бідолашний професор Корейс — яка все-таки людина егоїстична й бездушна: добру людину спіткало нещастя, а в мене стільки роботи, цілі гори роботи, тож хіба може бути зараз для мене щось важливіше? Не хочу про це думати, але й так ясно, що кінець цієї роботи принесе перемогу, а хіба може хтось лишитися байдужим, коли комусь пощастить посунути початок історії слов'ян на кілька століть у глиб віків?

3

Мілан пріє над домашнім завданням, третій приклад ніяк не виходить, тож не лишається нічого іншого, як капітулювати і, як завжди, звернутись по допомогу до останньої інстанції. Марія на кухні склала помиті тарілки, проте спершу їй із прикладом також не щастить.

— Що воно за голова вигадала цей новий спосіб множення?..

Клацнув замок, Павел голосно привітався, йому вдалося повісити капелюх на вішалку, кинувши його від самих дверей. Мілан ожив: наш татусь штукар!

Євчина радість з татусевого приходу, як завжди, вилилася в лаконічне:

— Гойди.

Мілан спохмурнів: авжеж, зараз розчулений татусь сяде в крісло, простягне ноги, вхопить Євку за руки, і вона видереться йому аж на плечі. Потім почне верещати, як дурна. Коли боїшся, то чого лізеш так високо, дурепо? Завжди, коли Євка вдома, всі мають з нею мороку. «З нею всі *панькаються*»,— любила казати бабуся, коли жила в нас. Зі мною ніхто ніколи не панькався.

Євчин вереск заважає йому працювати, він сяк-так нашкрябав решту завдань і з великою охотою пішов по грудку глини, бо на завтра треба виліпити й принести до школи гусита. Проте Мілан крадькома стежить за татусем — уже, мабуть, досить було б цяцькатися з нею; так воно вже заведено на цьому світі, що людина дорослішає і стає нікому не потрібна, татові й мамі цілком вистачило б однієї Євки, і хоч вона все ще пудить під себе, їм хоч би що. Євка могла б навіть люстру з-під стелі зірвати; просто їй усе дозволяється.

Нарешті! Татусь покинув Євку й почав грати на фортепіано.

Гусит народжується в поту і муках, а татусь грає. Авжеж, наш татко дуже гарно грає, і бабуся часто казала: «Не розумію, Павеле, чому ти не виступаєш у концертах!» Але татко, бувало, тільки рукою махне: мовляв, він годен хіба що ноти перегортати справжньому піаністові. «Наш татко — порядний, але занадто скромний»,— написав недавно Мілан у шкільному творі на тему: «Мої батьки».

Татусь усе грає, гусит виростає із шматка глини сам по собі; якби поблизу опинився рицар, то з переляку ніщо б не втік від нього, і Мілан іде на кухню показати гусита мамі.

— Гарний, тільки поки що скидається більше на церковного сторожа, аніж на гусита. Спробуй зробити ще списа з дроту.

Завжди мама до чогось причепиться, Мілана це страшенно розсердило: «На зло зроблю йому патерицю!» Відщипнув трохи глини, але від творчого натхнення не лишилося й сліду. Татусь також вже не грав на фортепіано.

Грудка глини велика — мов гора.

В кімнаті загримотів старий стоячий годинник, і Мілан склав руки на колінах: їхній годинник б'є дуже гарно, голос у нього наче скляний, він любить слухати цей тремтливий дзвін, що лине кудись у безмежну далину, в темряву, й губиться в ній, там, де немає вже ніякої землі, а тільки холод і безвість.

Людина мусить слухати, як б'є годинник, навіть очима не кліпаючи,— і Мілан не кліпає, аж поки не починають пекти очі; і раптом на глиняній горі виріс замок із скла. Збудую до нього дорогу, а на горі — троє сходів; у башті сидить зачарована принцеса, вона чекає, поки розвіються чари і її визволить той, хто виїде тією дорогою аж нагору, а тоді ще подолає й оті сходи. Але на тих сходах кожен носом заоре. Настала Міланова черга, він надягає шолом, др-р-р, др-р-р, в нього мотоцикл-п'ятисотка, а в тих партачів — лише на триста п'ятдесят; крім того, я маю повітряний всюдихід, тільки пурх нагору... я летів, щоб ви знали, понад тими сходами метрів п'ятдесят у повітрі й загальмував лише перед скляним розвідним мостом.

Марія, накриваючи на стіл, здивовано питає:

— Де взялася ця пляшка?

— Ніде. Стоїть сама по собі. Стоїть же тут Бетховен, то чом не може стояти пляшка? — Павел розгорнув газету, але видно було, що він її не читатиме.

На дверях до передпокою Марія помітила глину й насварилась на Мілана.

— Я збожеволію,— вона побачила глину й на портьєрі. Очі її почали нишпорити по всій кімнаті.— Що ж тепер робити? — Вона намагається вичесати глину з Міланової голови й мало не плаче.

Павел з удаваною невимушеністю згортає газету.

— Мистецтво вимагає простору, мамусю.

— Авжеж, ти портьєри не пратимеш.

Марія ставить на стіл вечерю. На журнальному столику вона помітила якусь новинку, взяла книжку в руки, і враз обличчя її засяяло:

— Чудово! Я відчувала, що вже гріюсь потроху в промінні слави свого знаменитого чоловіка, але щоб так швидко... Ну, то відкорковуй свою пляшку!

— На жаль, книжка вийшла аж надто швидко. Якби були затримались на чверть року з набором... Або коли б оту шпильку я знайшов на кілька місяців раніше... Ти уявляєш собі, що б це було — підкріпити теорію *таким* доказом?

— Напишеш про неї окремо!

— Авжеж. Хай-но тільки трохи заспокоюсь, все як слід обмізкую...

Вечеря, врочиста атмосфера, Марія простягла руку по книжку, погортала сторінки, шанобливо погладила обкладинку.

Корок стрельнув, наче гармата, з горла пляшки зашумувала піна. Мілан кинувся ловити корок, що, відбившись від стелі, покотився по підлозі, бо то цінна річ для колекції найрізноманітніших трофеїв. Йому також налили півкелиха, щоб він випив за татусів успіх. Мілан застромив поса в чарку, бульбашки підскакують аж до самого кінчика носа й лоскочуть його, але пити це не годиться; дідько його знає, чого дорослим подобається оте вино. А гроші ж які: сорок порцій морозива можна було б купити за одну пляшку!

Павел повільно п'є вино, вголос розмірковуючи про те, що мелнік [1] він нізащо не проміняв би на еперне [2], бо мелнік — то наша класика, а людина повинна шанувати вітчизняні вироби. Він не хоче озиратись, але книжка лежить на столику — гарна, новенька, *зримо* пахне свіжою друкарською фарбою, йому доводиться докласти чималих зусиль, щоб угамувати своє захоплення: адже читати власне прізвище на титулі щойно виданої книжки — це хвилююче й водночас одне з найбільш приємних занять!

Повечеряли, Мілан з захватом дивиться на татуся, той сяє, раз по раз, не повертаючи голови, кидає погляд на маму, тоді складає серветку гармошкою. Сигарета в татуся згасла, і Мілан відчуває, що зараз щось станеться.

— Чи не могла б ти роздобути через інститут кілька кольорових фотоплівок? Дістати їх зараз просто-таки неможливо.

— Навіщо вони тобі?

Над столом здіймається кілечко диму з маминої сигарети, Мілан хутко виліз на стілець, хоче застромити в нього палець, та кілечко враз розірвалось.

Тато переплів пальці рук, а тоді хруснув ними.

— Я їду на конгрес археологів до Гренобля.

Ложечка випала у мами з руки й дзенькнула, вдарившись об блюдце.

— Оце так новина! Може, збігати ще по одну пляшку?

Павел раптом помітив Мілана.

---

[1] Червоне чехословацьке вино.

[2] Відомий сорт французького шампанського.

— Апу мерщій вмиватись і спати, скільки я ще буду про це нагадувати?

Ще б пак, цього слід було чекати. Прокляття! Отак завжди, тільки-но починається щось цікаве, мене женуть спати. Або ж ота дурепа з телебачення скаже: «А ще хочемо вас застерегти, що цю програму дітям дивитись не рекомендуємо». Так би й дав їй носаком! От коли б щовечора, коли вона не базікає по телевізору, о восьмій її гнали до ліжка. Щовечора, аж до смерті. Коза гидка!

Вже в піжамі Мілан зазирнув у двері.

— А може, мені для гусита зліпити ще й броньований віз?

За інших обставин могла б здійнятись буря, але сьогодні вони сваритись не будуть, татко поїде до Швейцарії і всім нам привезе годинники із щирого золота. Чи, може, те місто не в Швейцарії?

— Якщо ти не будеш у ліжку, поки я полічу до п'яти, не ображайся на мене. Раз, два, три...

Глибока ніч, за вікном світить срібний місяць, не треба перед сном витріщатись на нього, бо ще блукатиму серед ночі, як сновида.

Ніяк не можна заснути через отой місяць, мимоволі зиркаєш на нього раз по разу.

Від протилежної стіни долинає шепіт.

— Євку вже не хочуть тримати в яслах...

— Ну, то піде в садок. А Мілан після уроків лишатиметься в дружині [1].

О боже, дружина! Нам завжди трохи жаль було дітей, котрі після уроків лишалися ще в дружині; ми з хлопцями йдемо грати у футбол, а для них заняття продовжувались і після обіду. Це ідіотизм, що бабуся більш не живе з нами.

Місяць сховався за фрамугу вікна, та невдовзі виринув з другого боку.

Мілан утупився в темно-синій прямокутник вікна, сон не приходить — то не небо, то море, глибина десять тисяч метрів, над самим дном поволі пливе велика золота риба й роззявляє пащу, затонулий корабель похилився трохи набік, він геть увесь заріс ліанами, риба сховалась за щоглу, а тоді знову випливла з-за неї, її сяйво приваблює прозорих рибок, їх цілий табунець, а на палубі стоїть скриня

[1] Так у Чехословаччині називаються групи продовженого дня.

із золотом, і коли ота велика золота риба наблизилась до скарбу, він засяяв, наче тисяча ліхтариків...

— Чуєш, Павеле, Горт вважає, що без Корейса я не впораюся...

— Ти спати не хочеш? Я не люблю пораженських розмов опівночі.

— Цсс, тихенько, бо розбудиш Мілана. Я їхні думки по очах читаю, мовляв, кандидатську дисертацію зробив їй майже сам, дав їй *самостійну* тему, з якою не так легко впоратися. Втім, чого б їй і не впоратися, коли шеф вів її за руку?!

— Навіщо ж було стільки років учитись, як тепер дезертирувати? Освіта й талант накладають на людину певну відповідальність! Перед самим собою і, зрештою, перед суспільством також.

— О боже, відколи ти став говорити, ніби секретар райкому? Скажи ще й про високе покликання вченого.

Хто це з них позіхнув?

— Ти сама змушуєш мене давати тобі вказівки. Я — тобі, товаришко. І, крім того, я страшенно спати хочу.

Отой звук — то зарипіли під татусем пружини. Цмок. Ага, татусь поцілував маму на добраніч.

Якщо широко розплющити очі й не спати, то, можливо, я почую ще дещо. Можливо, почую: «...Тихенько... любий...»

Тиша, тільки чути, як унизу гальмує трамвай, вночі звук підсилюється, здається, неначе під час параду по Летні мчать п'ятдесят танків.

— А привезеш мені... з Франції плащ... такий, знаєш... тоненький-тоненький, що вміститься в жіночій сумочці?..

Слова лунають невиразно, а від місяця за вікном лишився вже тільки невеликий золотий окрасць, поставлений сторч. Чи це справді сказала мама, чи... може, мені тільки причудилося?..

4

«Євка піде в дитсадок, а Мілан після уроків лишатиметься в дружині». Павелові легко говорити. Але спробував би сам усе це влаштувати.

Марія показала Міланові, де стоятиме обід, коли він повернеться зі школи, а на шию йому повісила ключа на

мотузочку. Мілан страшенно опинався, заперечував, мовляв, він не маленький, *не може такого бути,* щоб він загубив ключа. Марія насилу довела йому, що відтоді, як він отак гарно навчився робити стойку, виникла серйозна небезпека, що ключ випаде з кишені. Тиждень якось потерпить; потім для нього знайдеться місце в дружині.

З другою паростю було куди гірше. «Євку до нас у садок?» Поблажливий погляд, у якому можна прочитати навіть зверхність. «Ще семеро дітей *працюючих* мам перед вами, пані докторко».

Пані докторко! Пані передусім, та ще й докторко. Коли стає холодно, я надягаю шубу. Займаюсь наукою; а прагнути до важкозрозумілих, не для жіночого розуму висот — це, зрештою, гріх навіть в очах нашої зеленярки; бо чого б тоді вона давала мені найтонші морквинки, а коли я одвернуся — пом'яті грона винограду зі споду ящика? А Павел бачив усе в рожевому світлі. Нарешті Євці дала притулок родина Шнайдерових — сусіди з горішнього поверху. За плату й на невизначений час.

Усе це забрало в Марії страшенно багато часу; в інститут вона встигла лише на закінчення наради наукових працівників, але саме йшло обговорення найважливішого питання: хто тимчасово очолить інститут? З трьох докторів наук орієнтуватися можна було тільки на двох; проте Пажоут не має й половини тієї честолюбності, що Горт. Абсолютною більшістю голосів при двох, що утримались, обрали доцента Вінценца Горта. Він почервонів од задоволення, але ж мусив усе-таки кілька секунд зачекати; надто швидко подякувати за довір'я — могла б виникнути підозра, що цього він і сподівався. Інститутом він керуватиме, не шкодуючи сил,— а як же інакше? — звісно, доти, поки Академія наук не призначить постійного директора.

«Таїтянки» на стіні привернули до себе сумний Маріїн погляд: король мертвий, хай живе король! Тепер для тебе, шановний, настануть важкі часи: ти маєш так проявити себе на посаді виконуючого обов'язки директора, щоб і директором згодом став доктор Горт.

Марія, сидячи біля вікна, непомітно шукає, як прогнати нудьгу: по асфальту пробіг сонячний зайчик, видно, за кимось зачинилися вхідні скляні двері; дві лаборантки на ходу застібають пальта і мчать до трамвая, що їде в місто, наче тікають від пожежі. І це зараз, у робочий час?

Звичайно, раз Горт керуватиме інститутом, він більше не зможе очолювати наукову групу, шефом якої був до сьогодні, це всім зрозуміло.

Гортова секретарка наближається до Марії: «Вас просять на хвилинку...»

В коридорі до Марії підбігла її лаборантка Їтка, бліда й змучена.

— Не гнівайтесь, пані докторко, але я більше не можу терпіти, голова тріщить від болю, хочу поїхати в поліклініку.

— Ви поклали в інкубатор яйця? Повну закладку?

Їтка кивнула головою й пішла.

За димовою заслоною в залі засідань на почесному місці за столом випростався довготелесий Горт:

— ...і професор Корейс дуже хотів, щоб товаришці Угровій як талановитому науковцеві було надано можливість...

Марія проковтнула слину. Може, їй це причулось? Ні, запала напружена тиша; Марія відчуває, як кров прилила їй до голови, одинадцять чоловіків мовчки дивляться один на одного, а Фіндейс явно зблід. У погляді, що ним він пронизує Горта, можна прочитати і подив, і розчарування, і біль — усе разом. А Марія, сама того не помічаючи, крутить гудзика на робочому халаті, гудзик висить уже на одній ниточці, проте не відривається. Їй забракло сили сказати: «Не чиніть насильства, я — протеже Корейса, а тут є набагато здібніші кандидати наук, скажімо, колега Фіндейс...»

Раптом звелась здоровенна Пажоутова лапа. Дякувати богові, хоч один знайшовся: хай скаже, що завгодно, аби лишень порушив оцю важку тишу.

— Зрештою, чому б і ні, адже навіть Лібуші [1] не пощастило колись нашкодити загальному розвиткові чеської нації настільки, щоб ми не винайшли пльзенського пива й не мали сорока зимових стадіонів. Не кажучи вже про полярографію.

А вона сидить, мов зачарована казкова Руженка, нездатна й слова мовити; наче крізь сон чує, що Горт ставить питання на голосування, руки підводяться вгору, хоч повільно й несміло, та все ж більше як половина, ніхто не голосує проти і, всупереч математиці, жоден не утримався.

[1] Лібуша — за легендою, чеська князівна, що, одруживши із Пршемислом Орачем, дала початок династії Пршемисловців.

Все, нарада скінчилася, гуркочуть відсовувані стільці. Гудзик від халата врешті таки відлетів, а Марія стала завідувачем відділу.

Пажоут товстим пальцем швидко порахував присутніх:

— Одинадцять літрів, Курча; бажано бікавер.

Марія отямилась лише тоді, коли відкривала термостат у своїй лабораторії — як, власне, вона сюди потрапила? В термостаті скромно лежало всього п'ятеро яєць. Бо ж у Їтки страшенно розболілась голова.

Треба б самій покласти іще п'ятеро. Проконтролювати розвиток курячих ембріонів у давніших серіях. Взагалі їй треба б щось робити.

Натомість вона сіла за стіл і склала руки. Я — завідувачка відділу.

Запалила сигарету — зовсім забула, що в лабораторіях курити заборонено. Може, подзвонити Павелові в інститут? Чи піти порадитися з Пажоутом? Це було б добре — порадитись. Але про що?

Стерилізувати наступні закладки яєць, шприци, вірусну суспензію, одержану з мозку білих мишей, заражених енцефалітом. Усе це входить в обов'язки Їтки. Але нічого не вдієш, коли вона тільки грається в лаборантку.

Потім Марія уважно заражає десять курячих зародків, попадає шприцом точно в середину жовткового мішечка.

Пане професоре, що ви наробили своєю передчасною смертю?!

Завідувачка відділу. Віддавати ще більше часу інституту, а ще менше — родині. Й тому, що називають домівкою. Павел. Чи радітиме він моєму підвищенню? Безперечно, в нього надзвичайно розвинене чуття важливості громадської діяльності. А я? Як розібратися в тому, що в мені насправді бере гору: ентузіазм чи марновірний страх?

Відповідальна функція. Мабуть, для звичайних жінок не так уже й важливо виконувати обов'язки, які щось важать для суспільства. У справді обдарованих жінок це, можливо, й по-іншому буває...

Якщо добре поміркувати, то я — щось середнє, скоріше навіть нижче середнього рівня.

Павела це цілком задовольняє. Він ніколи б не признався в цьому, але йому просто необхідно відчувати мою залежність, керувати мною. Він завжди мав рацію. Очевидно, це одна з характерних рис честолюбного чоловіка, котрий не може прислухатись до чужих думок, бо перед-

усім мусить нав'язувати свої. А втім, хіба він не має на це права, коли годен робити внески у величезну скарбницю пізнання?

Власне, я мала б дякувати йому. Вміти влаштувати життя так, щоб воно було схоже на хвилюючу екскурсію, під час якої ми вдвох відкривали б світ.

Обрій, а за ним ще і ще один, спокопвічне юнацьке прагнення іти весь час до нової мети...

Марія обідає в інститутській їдальні; за хвилину до зали вбігли дві лаборантки, сіли неподалік від неї, одна з них ледве переводить подих. Невдовзі вона сама виказала свою таємницю. Пакунок з Будинку мод, а в ньому спортивний пуловер з білою смужкою під шиєю.

— Штовханина була, коли б ти тільки бачила! За півгодини все розхапали.

На другу годину Марія призначила засідання свого нового відділу. Для хоробрості випила найміцнішої чорної кави; а що кава їй не допомогла, мусила вдатись до Пажоута за допомогою — його лабораторія найкраще забезпечена алкоголем. Але й це було марно, алкоголь перестав діяти, перш ніж вона звернулась до своїх майбутніх підлеглих. Руки в неї тремтіли, і вона сховала їх за спину; от коли б можна було приховати й почуття вчительки, що прийшла на свій перший урок!

Знайомі обличчя, які, на перший погляд, зібрались тут випадково,— це і є її відділ. Така вже доля у всіх новоявлених керівників, що їм віддають не дуже надійних працівників і тих, кого інші хочуть позбутися: мовляв, дістала підвищення, а крім того, ти жінка, тож поки що поварись у власному соку!

Хоча в лабораторії ще є вільні стільці, декотрі з нових співробітників ніби хочуть показати, що своє переведення у Маріїн відділ не сприймають серйозно — посідали навіть на столах, аспірант Штис вмостився на металеву посудину для сміття, розгорнув якусь книгу і, поклавши її на коліна, спокійно щось виписує з неї.

У Марії полохливо б'ється серце — може, від мене тхне горілкою, о боже, я збиваюсь, наче аматор па сцені, котрий має запинатись згідно з роллю...

Увійшла Їтка — що воно за збори? Хотіла була відразу ж сховатись за дверима, та пізно. Під шиєю в неї біліє смужка — вона в новенькому спортивному пуловері.

Маріїну боязкість раптом наче рукою зняло, аж самій стало дивно. Драматична пауза.

— Добрий день, Їтко. І що ж вам приписав лікар — новий светр?

Їтка спаленіла — чого приперлась, дурна?

Для Марії Їтка була все одно, що ангел з неба, вона знизила голос і сказала холодним, як лід, тоном.

— Покійний Корейс часто говорив: «Невід'ємна частина науки — правда». Я не хочу з першого ж дня читати мораль, але була б рада, якби ви усвідомили: наслідки роботи всього нашого відділу залежатимуть від ставлення кожного з нас до своїх обов'язків.

Їтка шукає місце, натикається на стільці, а Марія чує власні, вже спокійні слова про те, що вона завжди шануватиме пам'ять професора Корейса, ніколи не забуде того, що інститут взагалі існує завдяки йому. Проте останнім часом дехто нехтував інтересами інституту, частина співробітників гралися тут у своєму власному науковому пісочку.

Несподівано поміж двома фразами виринула стороння думка: «Як там поводиться Євка в сусідів? Хоча б не набурила в штанці, забула попередити».

Треба зосередитись, зараз я маю думати тільки про вступне слово, й більш ні про що!

Вона говорить далі, але відчуває, що справа кепська, таке траплялося з нею й раніше — невгамовне внутрішнє бажання думати про щось інше,— і завжди це починалося за отаких, найневідповідніших до цього, ситуацій: на державних екзаменах, під час захисту дисертації, ба навіть під час весільного обряду. Але останнім часом ці банальні думки зосереджуються навколо родини, і що наполегливіше вона прагне позбутися їх, то дужче вони обсідають їй голову.

Ясна річ, успішна робота інституту залежить передусім від монотематичності проблем,— а в голові знову невблаганно снується думка: «Що, коли Євка почне пхикати за Тазічкою й не скаже, чого вона хоче? У Тазічки частенько відпадає нога, проте її ніщо не замінить, навіть ведмедик Матисек... Треба було залишити сусідам ключа від квартири...»

Годі, Марія щосили вп'ялася пальцями в стіл.

Штис і далі робить виписки із книжки, Їтка за його спиною намагається непомітно підпилювати нігті.

— Мені також здається, друзі, що окремі групп, ізолювавшись, усю свою увагу концентрують на власних проблемах, і ніхто не має аніякісінького уявлення, над

чим працюють сусіди. Гадаю, що слід було б систематично влаштовувати семінари всіх співробітників інституту, на яких завідувач кожного відділу коротко інформував би решту співробітників про проблеми своєї групи. Яка ваша думка?

Німа тиша триває.

— Нам потрібні були б іще одні аналітичні терези,— озвався нарешті один із аспірантів.

— І колб немає. Скоро не буде в чому робити титрування.— Його сусіда глумливо всміхається...

Марія розгублено повернулась до лаборанток, ніби шукаючи в них підтримки. Але на їхніх байдужих обличчях, здається, написано: «Нас це не обходить, про такі речі нехай дбають ті, хто більше заробляє». А з промовистого їтчпого виразу обличчя, окрім того, можна ще й прочитати: «Того, що ти мене, свою єдину до сьогодні співробітницю, ставши несподівано начальницею, так осоромила перед оцими новачками, я тобі, бридка бабо, не забуду...»

— Другі аналітичні терези, певно, можна було б позичити в сусідів,— насилу витиснула з себе Марія.— А щодо колб — треба шукати шляхів, як обійтися без того, чого в даний момент у нас немає.

В роті вона відчула металевий присмак розчарування. О боже, керувати відділом, створити справжній колектив! Чи пощастить мені все-таки викресати коли-небудь із цих людей бодай іскру ентузіазму, без якого навіть у повсякденному житті, не кажучи вже про науку, неможливо зробити нічого путнього? Бо ж наука повинна бути не професією, а внутрішньою необхідністю!

Штис сидить на урні для сміття, схилившись над книжкою. В Марії урвався терпець:

— Якщо моя пуста балаканина заважає вам працювати, товаришу Штис, то в моєму кабінеті є вільний стіл!

Її слова пролунали, наче вибух петарди в напівзаснулій нічліжці. Всі обернулись до Штиса. А той із щирим подивом глянув на неї й спокійно закрив книжку.

Марія зрозуміла, що настала слушна хвилина для закінчення вступної промови.

— Виходячи з усіх оцих міркувань, про які я говорила спочатку, мені хотілося б зосередити роботу відділу на головній проблемі...— Вона затнулася: не треба вимовляти заборонене слово, я в дечому забобонна. Але слово не горобець, отож вона принаймні змінила формулювання: —

...щоб якнайдалі піти вперед у пошуках вакцини проти енцефаліту.

Пауза після такого врочистого вступу вимагає певної реакції, і Марія нічого б не пошкодувала бодай за кілька формальних слів на зразок: «...ми теж вважаємо це справою честі всього відділу...» Проте у відповідь почулося лише човгання підошов, співробітники виходили з кімнати, дехто відводив очі, лаборантки думали, мабуть, про светри ручної в'язки, а в мовчанці молодиків відчувалось пасивне очікування прояву ініціативи нової начальниці. Окрім того, кожен з них, очевидно, думав: «Ганьба чоловікам, якими править жінка». А це ще гірше.

І знову вона в своєму кабінеті, наодинці з сигаретою. Шість кроків до дверей, шість назад; і десь у глибині душі причаїлось розчарування. Геть усе зіпсувала, початок нікудишній. У чому ж моя помилка? Не вмію працювати з людьми? Може, мій виступ був зарозумілий? А нападати на Штиса — це було справді нетактовно. Чи, може, їм видалась наївною моя критика інститутських порядків, те, що я намагаюсь, ніби новообраний прем'єр, проголошувати якісь реформи?

Коли одного разу вона не дотримала свого слова, Корейс дорікнув їй: «Наступного разу, як матимете намір зробити щось корисне, не обіцяйте, а мовчки робіть те, що надумали». Очевидно, він мав рацію: коли людина щось прокламує, вона тим самим заздалегідь послаблює свій добрий намір. Лише діти більше вихваляються своїми планами, аніж вчинками.

Корейс. Ще б пак, Корейс був мудрий, літній чоловік, мав великий досвід і знання, а мене лише сьогодні поставили на власні ноги. Хотіла б і я знати стільки, як він, хоча сам Корейс не визнавав учености, як самоцілі; він, бувало, казав: «Коли людина багато вчиться, то передусім приходить до одного правильного висновку: як нікчемно мало вона знає. Не кажучи вже про те, що найстаранніше навчання ще не гарантія того, що ми чогось навчились. І просто собі науковий працівник, чиїх конкретних дій ми не бачимо, не може бути названий вченим, так само, як, скажімо, покажчик — доброю книжкою.

Корейс, Корейс. Чи зможу я взагалі коли-небудь не спиратись на його заповіти, не думати за всякої ситуації: «Що сказав би він з цього приводу, що зробив би і як брався б за справу?»

Смеркає, Марія йде до інститутської бібліотеки. Із задньої кімнати долинає гомін, жіночий голос — це Їтка, а хто з нею?

— ...заледве Корейс врізав дуба, як вона почала наводити на нього критику! А коли робив їй кандидатську дисертацію, то був хороший!

— Ти часом не ревнуєш, голубко?

— Було б до кого. Хоча дехто гав не ловить: ліфчик із Тузекса [1], покрутиться туди-сюди — і шеф біля її ніг, чи то Корейс, чи Горт!

Марія забула, чого вона прийшла до бібліотеки, їй перехопило подих, порядна людина не слухатиме, що про неї говорять поза очі, тільки ж це важко зробити, коли йдеться про тебе самого!

— Ліфчик у неї справді гарний...

— Ти навмисне дратуєш мене. Бач, уже став її адвокатом, а ще в полудень мало не на коліна ставав перед Гортом, щоб він не переводив тебе до неї у відділ...

— Не хвилюйся, я тут довго не затримаюсь...

Марія повільно спускається сходами; чого вона, власне, йде туди, майнуло в голові, адже робити їй там нічого. Рипить під її хиткими лодочками жорства, що нею посипане подвір'я за головним корпусом. Клітки й кліточки у два ряди, знайомий теплий запах мишей і кроликів, писочки морських свинок. На столі лежить шматок моркви, Марія кинула його пістрявому кроликові, дивиться, як той швидко, зосереджено хрумає.

Господар звіринця старий Пейхал виліз зі свого гнізда. Як звикле,— сигара в роті, старий бавовняний светр і галіфе на підтяжках, на ногах — стоптані теплі черевики.

— Пацюк після отого чудового гормону до ранку й лапки задер, пані докторко. Вони вам про це не сказали? Я переказував паном Штисом, але в нинішніх хлопців у голові казна-що, я це бачу по нашому Лойзі...

Кролик притримує моркву передніми лапками, як білка горішок. Отой знайомий холодок і пощипування в носі, наче від ментолу. Ні, хоча б не розплакатися перед Пейхалом. Корейса, звичайно, вже немає, а про долю сиріток не раз писали в старих зворушливих оповіданнях....

---

[1] Тузекс — установа, що проводить обмін іноземної валюти та продає в спеціальних крамницях за валюту речі широкого вжитку.

— ...я в дитинстві часом витягував дротиком дрібняки з-під граток у капличках. А Лойза оце якось розтринькав за один вечір п'ятдесят крон. П'ятдесят крон!

Видно, вона щось прослухала, бо ніяк не второпає, який тут зв'язок із попереднім.

Але ж взаємозв'язку немає і з тим, що раптом постало в неї перед очима: вузька, глибока долина під Лисою,— урочище неподалік від Остравиці,— з Малою і Великою Смерекою на задньому плані. Через збіг якихось незбагненних обставин ось уже кілька років ніяк не здійсниться її палка мрія: піти облюбованою татусем «таємною» стежкою по схилу Лисої в долину, може, пощастить побачити тетерука,— колись удвох вони його бачили,— стріти сарну з п'ятьма сарненятами... Хіба так важко поїхати з Праги в Бескиди?! І все ж таки це марні ілюзії. Назад вороття немає: їй бракувало б татуся, бракувало б фантазії й нерозважливих мрій ранньої молодості. Ніщо не повторюється, гарні спогади завжди ідеалізуються, тож годі розводити сентименти.

— Сьогодні все інакше, хіба нині хлопцям доводиться під час канікул підробляти, як колись мені на цвинтарі? Бувало, вечір потанцюєш з дівчиною, а другого дня вона стріне тебе в капелюсі гробаря — і всьому кінець...

Звісно, Їтка зовсім не красуня. Хоча той новий светр їй і личить... А я проти неї...

Їтка. Не може ж якесь там двадцятирічне дівча вивести мене з рівноваги! Проте... хіба йдеться, власне, про Їтку?..

— Розкажіть іще що-небудь, пане Пейхал.

Старий довірливо нахилився до Марії, обачно тримаючи сигару подалі від неї.

— Я ніколи не пускаю пліток, але в пана Стокласека вчора, мабуть, не все гаразд було з проявником. О третій як зайшов із Врановою до лабораторії, то й до шостої не вийшов...

5

Одверто кажучи, в дружині все вищий клас. Суп значно смачніший за домашній і шпинат також, від якого вдома аж у носі крутить. Інші хлопці їдять багато, тож і я не відстаю, наминаю аж донесхочу. Коли поробимо уроки, гуляємо в квача. Здорово!

«Інколи нашій вихователькі допомагає товариш Стейскал, тато одного хлопця. У нього є собака Рек, і він багато разів возив нас трамваєм на природу. Пан Стейскал навчив нас розкладати Вогонь білого чоловіка й Вогонь лінивого чоловіка, це коли поліщя кладуть колом, а тоді потроху підсовують їх до вогню. Він навчив нас також в'язати аж дванадцять різних вузлів, найбільш мені сподобався морський вузол, яким припинають пароплави до причалу. Коли виросту, буду моряком».

Мабуть, досить. Вчителька загадала нам написати твір на тему: «Що мені подобається в шкільній дружині?»

Сьогодні поспішати додому нема чого, тато на розкопках, а мама прийде пізно, як завжди. Як це чудово, що мені більш не треба глядіти Євку, бо Євку доглядають тепер за гроші Шнайдери.

За два квартали від дому зробили ворота. Мілан для цієї мети використав портфель і «Арифметику». На першому поверсі відчинилось вікно.

— Може, ви б не горланили так? Не заважайте людям працювати, геть звідсіля! Ощасливте якусь іншу вулицю!

Міланова команда веде рахунок з перевагою на один гол; раптом на найближчому перехресті з'явилися свазармовці [1] на конях. В одного коня з-під копита бризнули іскри — Мілан змотав ласо, скочив на ходу в сідло, навіть не торкнувшись стремен, і почав переслідувати вершника, котрий їхав попереду; цей лиходій стріляє назад з обох кольтів, зброя вилискує на сонці, наче срібна, але бандит майже злився з сідлом, і в нього важко поцілити...

— Гол! — загорлали супротивники.

— Не зараховується, м'яч пролетів над портфелем!

Супротивники регочуть, а Мілан починає сердитись; дошкульні репліки з усіх боків дратують його, і він пропускає ще один гол; вони починають програвати.

— Це не гра,— сказав Мілан і швиргонув ключку на землю.

Від протилежних воріт прийшов Збинек; він грізно наступає на Мілана.

— Бевзь,— у Мілана аж шия почервоніла.

Тепер ключку швиргонув і Збинек, потім сухо зажадав від Мілана, щоб той повторив сказане.

— Бевзь.

---

[1] Чехословацьке добровільне товариство сприяння армії.

Вони дивляться зблизька один одному в очі, мало не торкаючись носами.

— Ну, то хто, по-твоєму, бевзь, га? — штурхає Збинек Мілана, а Мілан відповідає йому тим самим.

Хлопці стусають один одного, задираються, тоді б'ються навкулачки в воротях з портфелів. Смеркає, решта хлопців уже подались додому, а вони все ще сікаються один до одного; Мілан знає, що Збинек сильніший за нього, і йому це почало вже набридати, але він не може піти додому, бо Збинек раз по раз наскакує на нього, і Мілан не поступається йому. Збинек посміхається своєю недоброю, кривою посмішкою і без упину про щось торочить, а Мілан, украй збуджений, тому до його свідомості доходить заледве кожна третя фраза.

— Ну, давай біжи до своєї матусі, боягузе нещасний!

— Заздриш, бевзю, бо в нас є автомобіль, а в вас лише задрипаний мотоцикл.

Це вже психологічний момент: Збинек підставив ногу, і Мілан боляче забив коліно, аж сльози навернулись йому на очі.

Потім він лише чує, як десь біля самісінького вуха сопе його супротивник; у роті повно піску, на шию боляче тисне Збинеків лікоть; сльози й люта ненависть, ноги б'ються об бруківку, а хрипкий голос і далі вимовляє якісь незрозумілі слова, щось про якусь мадам Кюрі — очевидно, має на увазі нашу маму; Збинеків тато колишній адвокат, його вигнали з роботи, а наша мама носила колись до Збинекової мами шити сорочки, та ті сорочки нікуди не годились.

І раптом його огорнув страх, ні, не перед Збинеком, а через пісок у роті, все довкола — як у тумані, точнісінько таке відчуття було в нього торік, коли він тонув у Єванах.

— Ага, вже синієш, паршивцю, ото щоб пам'ятав!

Моє обличчя занурилось у калюжу біля тротуару. Це вже кінець, в роті пісок, я лежу в могилі, і Збинек закидає мене землею, отака вона смерть у бою...

— Негідники паскудні,— але це вже сказав не Збинек, чиясь рука підводить Мілана за комір.

Якусь мить він озирається довкола, з носа в нього юшить кров.

— Оце вам такі теперішні діти, що ростуть без батьків.— У жіночому голосі бринів суворий осуд суспільства, в якому б'ються діти.

Мілан іде, плачучи, додому, але він іще спромігся пошпурити в Збинека кінським кізяком, і Збинек погнався був за ним, та отой чоловік, що розборонив їх, вхопив Збинека за піджак.

— Ану геть звідсіля, бо я тебе, шмаркачу, побіжу.

Татусь зблід, покинув грати на фортепіано й заходився шукати йод і пластир; він трохи боїться за Мілана, і в нього тремтять руки.

— Куди мама знову все це подівала? О боже, в нас ніколи нічого не знайдеш!

Прийшла мама, привела за руку Євку від Шнайдерів.

— Ради бога, що з тобою сталося? З ким це ти чубився? — Ще мить — і в Мілана на носі опинився пластир; потім мама помітила, що в нього й комір відірвано.— Знімай куртку! — Вона зітхнула.— Ти тільки подумай, скільки ми маємо з тобою мороки, ми з батьком цілий день працюємо, і я думала, що тепер, коли ти в дружині, все буде гаразд. Невже тобі не шкода отак нас мучити?

Мілан найдужче шкодує за тим, що не розквасив Збинекові носа, щоб і в того полилася червона юшка, ще дужче, ніж у нього самого.

Марія проти світла затягує нитку.

— Ну й день сьогодні! Вранці вела семінар, відтак була опонентом, потім гості з Німеччини, а опісля дві години чекала, поки перестане рухатись курячий зародок...

— А чого те курча перестало рухатись, мамо?

Хоча б тільки не перепало мені зараз від тата. Нема чого совати свого носа в розмову дорослих.

— Нам треба було викликати в нього запалення мозку, а курчатко померло.

Я також не розумію, як мама встигає все робити: зашивати мені одежу та ще й перевіряти, чи знаю я гуситські часи. Як же це його звали?.. Ага. Ян Рогач з Дубе.

Оте курча, що померло... Мама заколола його довгою голкою.

— Ходи сюди, давай спершу пришию гудзика до сорочки, просто якась кара божа, в нього й сорочка роздерта, я скоро збожеволію.

«Компактат» — це слово не має жодного сенсу, і навіщо тільки його треба знати?

Дідусь із Паскова, ще коли був живий, одного разу дав Міланові курчатко й сказав, що воно його; курчатко було малесеньке й геть усе жовте, як кулька, воно безпере-

стану цяпало й не хотіло залишатись само, бігало за ним услід по кімнаті.

— Та не крутись ти, врешті, я не можу шити. В другині ти щось не дуже добре вивчив урокп, треба іще раз повторити.

Оте курча, яке йому подарував дідусь, було не звичайне собі курчатко — воно розуміло людську мову й мало такі розумні очі, але вони завжди були чомусь сумні. Мабуть, то був зачарований принц, що йшов визволяти принцесу, але потрапив у пастку до чаклуна.

І коли вже мама закінчить, за цей час можна було зашити сорочку й на слоні.

Вона торкається пальцями його тіла, а в неї такі холодні руки, наче вона прийшла з морозу.

Коли я сідав на канапу й простягав ногу, курча вискакувало на неї, якийсь час дивилось на мене, а тоді рушало вгору по нозі й цяпало, вилазило на коліно, а потім ще вище, аж на плече.

Мамині пальці торкаються шиї, лоскочуть.

А одного разу воно видерлось мені навіть на голову, стало там і пропищало: «Пі-і».

Коли семеро братів у казці могли обернутись на воронів, то й моє курчатко могло бути зачарованим хлопцем, таким самим, як я, тільки дуже нещасним, бо ж ніхто не відає того єдиного слова, котре здатне звільнити його від чарів.

А мамина рука стала ще холодніша, ніби ящірка; Мілан відчув, що в нього на тілі аж сироти виступили.

Коли він бачить курчат із квочкою, то завжди на них дивиться, а коли б міг поглянути на них зовсім зблизька, то напевно розпізнав би, котре курча звичайне, а котре — зачарований хлопець. Серед них є також багато добрих домовиків, які дбають, щоб їхній господар був щасливий, і все за нього роблять, оте його курчатко виконувало за нього навіть завдання з арифметики.

Голка шприца довга, сантиметрів, мабуть, із п'ять.

Враз він вирвався з маминих рук, побіг до батька й уткнувся обличчям йому в піджак.

— Що з тобою?

— Мабуть, наші діти істеричні,— сказала мама.

— Ну, годі, годі вже,— заспокоює його тато, пригортаючи до себе.

Мілан сердиться сам на себе за те, що розпхикався, він чує, як мама каже, що комір вона ще не пришила, йому

здається, ніби таткове серце б'ється зовсім близько: бух, бух, бух. Потім Мілан зняв сорочку, спереду вона трохи вогка, подав її мамі й одвернув голову до вікна, але там нічого не видно.

Надяг куртку на голе тіло і, йдучи до кухні, ще помітив, як татусь у чорному вбранні дивиться на маму й кліпає очима; коли тато отак кліпає, то він нікого не бачить.

З крана в раковину капає вода. Мілан спробував заткнути його пальцем, на якусь мить це йому вдається, але потім натиск води сильнішає й палець не може стримати його.

Колись ми з хлопцями знайшли дрозда, якого підстрелив якийсь дурень із пневматичної рушниці. На його могилі я посадив заячу капусту і з кори вирізав хрестик. Ця капуста росла іще й наступного року.

Татко хороший, він не екзаменує мене щодня з історії, він свій хлопець.

А мама, напевно, могла б убити й дрозда, хіба їй не однаково — курча чи дрізд?

6

Павела трохи здивувала й спантеличила Міланова істерика: чи знаю я Мілана з цього боку? І чи знаю його взагалі? Було б добре одразу з ним поговорити, але це краще зробити за спокійнішої і сприятливішої обстановки.

Незабаром вечеря, він звик доцільно використовувати час, тож знову заходився оглядати шухляди секретера: десь же тут мусить бути ота стара карта!

Марія випростала зігнуту спину й позіхнула.

— Карта Верхньої Савойї. Скажи, будь ласка, навіщо вона тобі саме зараз знадобилась?

— Якщо мені випаде хоч два вільних дні,— хочу побачити Монблан.

Марія плеснула себе долонею по лобі, вона часом вдається до такого театрального жесту, у когось іншого він, можливо, видався б смішним, але до її темпераменту це навіть пасує.

— Я зовсім забула.— Вона відкусила нитку біля зашитого коміра Міланової сорочки.— Ти матимеш...

Поклала руки на коліна й невидющими очима втупилася перед себе.

Йому стало трохи соромно за свою щасливу долю — побачити зблизька Альпи,— та про це, певно, мріє кожна людина, котра любить природу.

Проте Марія ніколи довго не заздрить; вона кудись зникла, але за хвилину повернулася знову. Зупинилась на порозі, вираз обличчя напружений, вона насилу стримує радість.

— Я подумала, що вони тобі сподобаються...

Він розгублено почав її оглядати, Марія трохи посмутніла. Він явно мав щось похвалити, тільки що?

Нарешті вона вдарила вказівним пальцем по сережці. О, безперечно, як же це Марії пощастило придбати таку розкіш?!

— Як по-твоєму, скільки вони коштують?

Чому б їй не зробити приємність?

— Три сотні.

— Двадцять вісім крон. Але ж гарні, правда?

В кухні щось засичало, Марія біжить туди, а Мілан ту ж мить прослизнув назад до кімнати, оці його вибрики Павелові не до вподоби. Він поволі йде за Марією до кухні. Марія в фартусі метушиться біля плити, в мочках її вух виблискують ефектні скляні сережки.

Бідолашна Марія. Треба б обійняти її. За чарівність. За виняткову старанність як домашньої господарки, хоча результати цієї старанності не відповідають затраченій енергії. За самовідданість, з якою вона так довго терпіла мою матір. За те, що не нарікала на долю, як інші жінки. За її наполегливість, таку необхідну для її професії.

За все. І за отой невеличкий брак смаку, котрий щоразу розчулює мене, навіть тепер, хоч минуло вже десять років. Незначні хиби властиві і явно позитивним героям, такої думки дійшли й автори життєстверджуючих романів. На щастя, Марія не належить до цієї категорії людей; жити поряд з позитивним героєм, звісно, важко, але мати за дружину позитивну героїню — це, мабуть, жахливо.

Адже це щастя, коли жінка навіть по десяти роках *отак* подобається своєму чоловікові, коли він може любити її дедалі дужче, ставитися до неї все з більшою повагою...

Чого на мене раптом найшла ця сентиментальність, невже я старію?..

Проте він не може опиратися спогадам, та й не дуже хоче цього зараз: спершу то було еротичне кохання — воно минає, ніби в напівсні; потім з-під тієї солодкої

поливи почав показуватися міцний фундамент. Можливо, іншого чоловіка дружина з амбіцією трохи дратувала б, особливо коли вона за свою цілеспрямованість гідна якнайбільшої пошани, хоч і не прагне до цього. Мені ж, очевидно, потрібна саме така жінка.

Нарешті, хіба десяти років не досить для остаточної перевірки нашого союзу?..

Марія відціджує картоплю, вона відвертає від пари обличчя і при цьому трохи насуплюється.

Я побачу Гренобль і Женевське озеро, Монблан і долину річки Ізер, а Марія після роботи в інституті ще возитиметься дома з пилососом, зашиватиме дітям одежу, прасуватиме мої сорочки й відціджуватиме воду з картоплі, і в ушах у неї виблискуватимуть сережки за двадцять вісім крон.

Бідолашна, їй нелегко, кожній честолюбній жінці нелегко, науку і справжню жіночність поєднати надзвичайно важко.

Хоча їй було б іще важче, якби вона справді мала науковий талант; а так, коли б зараз, після смерті Корейса, вона забажала повернутись до дітей і домашнього господарства, цей непомітний відступ з поля слави не дуже гнітив би її.

Двоє вчених в одній родині.

Ні, їй нічого боятись моєї тихої зловтіхи, за будь-яких обставин вона заслуговує на мою тактовність і визнання, всі ці роки вона чесно й сумлінно працювала.

— А знаєш, ці сережки тобі справді личать!

На столі під вікном Павел угледів знайому обкладинку своєї книжки. Він доклав усіх зусиль, щоб якомога байдужішим тоном спитати про те, що його так цікавило:

— Як по-твоєму, мої аргументи на користь слов'янського походження лугів достатньо переконливі чи ні?

Марія виймає з буфета посуд; ставить на газ сковорідку.

— Аргументи — які ти маєш на увазі?

— Та я ж їх навів цілі десятки! Візьмімо хоча б філологічні докази: луги — луг, тут відповідність безперечна. Або: лугійське плем'я мугілонів — поза всяким сумнівом, це слов'янські могиляни, згідно із поховальним ритуалом...

Запалившись, Павел почав ходити сюди й туди по кухні, мимоволі жестикулюючи руками. «Пшеворська культура»... На цьому понятті він затнувся: що це я лекцію їй читаю, наче в аудиторії.

Марія відкрила маслянку, але масла в ній майже немає; на обличчі в неї з'явився вираз: «Яка прикрість, забула купити свіжого масла».

— Отой твій доказ...— Марія пильно глянула на нього, помішала засмажку.— Треба буде мені ще раз уважно прочитати...— вона майже кричить, бо Євка завзято виспівує, фальшивлячи, дитячу пісеньку.

— Отак треба, Євко, послухай,— долинуло до Павела уже з кімнати. Але Марія співає також фальшиво, хоч і трохи вправніше. Павел мимоволі затулив вуха.

— Чи не могли б ви помовчати — обидві?..

Павел запалив сигарету.

Я люблю Марію.

Дуже поважаю.

Але чи любить вона мене? Мабуть, мою книжку повинна була б уважніше читати. Скільки це вже минуло відтоді, як я приніс додому сигнальний примірник? Якби було навпаки, я обміркував би кожне речення. Тільки ж вона, сердешна, майже нічого не публікує.

Марія згадала, що в кімнаті треба витерти пилюку.

— Може, ти вже почнеш одягатись, Мері?

Марія нерозуміюче глянула на його чорні штани.

— О господи, таж сьогодні п'ятниця,— сплеснула вона руками, ніби відкрила Америку.

Вихором почала збирати свої речі.

— Що ми нашвидку повечеряємо? — Хапаючись, шукає у ванній свого годинника.— Є картопля...

Звісно, він жартома глузує з неї, а насправді йому все подобається: і отой дух безпорадної активності, котрий завдяки Марії так часто виповнює їхню квартиру, наче шалений квітневий вітер, і ота її кваплива імпровізація, котра якимось чудом виливається нарешті в конкретну цінність: адже діти і я все-таки наїлись, Марія вбралася із смаком, щоправда, в спальні після того справжній богемний розгардіяш.

Вона взула лодочки на шпильках і стала ще вища. Він завагався: сказати, щоб не взувала їх? Але ж її гарні ноги в цих туфлях видаються ще гарнішими.

Марія поправляє перед дзеркалом зачіску, в зубах у неї шпилька для волосся; висока, струнка й поставна, не красуня, але я дивлюся на неї з якимось ледь відчутним неспокоєм, хоча коли роздавали справжню елегантність, в Марії, певно, були якісь важливіші плани, й вона забула по неї піти. Чогось їй трішечки бракує, чи найкраще

підібраного відтінку барви, чи якогось доповнення, чи досконалої гармонії; та яке я маю право бажати всього цього? Кожна людина має щонайменше двоє облич, одне для всіх інших людей, а друге — для очей і почуттів отієї єдиної, найближчої людини, і лиш це друге обличчя щось важить, тільки воно має силу надихати...

Марія. За півгодини вона йтиме, взявши мене під руку, по фойє, широко, впевнено ступаючи, і все ж їй услід дехто непомітно озирнеться, а дехто навіть уявить собі, як воно тримати таку жінку в обіймах, але обійматиму її я!

На столі моя книжка... Вона якось не пасує до кухні. Хіба можна серйозно заглибитись у життя минулих століть, коли на плиті смажиться цибуля! Невже її не цікавить мій фах? Невже, на думку Марії, він недостатньо важливий?

Час летить, Павел нервово підганяє дружину, зиркаючи на годинник. Вже натягши на одну руку рукавичку, вона вернулась од дверей, щоб загасити в попільничці недокурок, тоді, незважаючи на Павелів протест, пішла в кімнату ще раз, присіла на хвилинку прямо в пальті на край Міланового ліжка, погладила його по голові й тихенько сказала:

— Не думай більше про курчатко і спи. Воно взагалі нічого не відчувало, воно ще не народилось.

Ти ба! Отже, і Марія...

«Спарта» мчить униз до міста, мотор чмихає й погано тягне. Павел не мав навіть часу як слід розігріти його.

Він відчув на собі проникливий Маріїн погляд.

— Знаєш, тепер я отримуватиму більшу платню.

Вона знову дивиться перед себе, пробує налакованим нігтем відколупнути решгки рекламки, яку хтось непомітно приліпив їм на скло.

— Тобто?

— Я ж стала завідувачкою відділу.

— Якого відділу?

— Хіба я ще не казала тобі? — Марія сплеснула руками.— Та не може цього бути! Я гадала, що ти давно вже знаєш.

Павел вимкнув швидкість, потім усвідомив, що цього не слід робити, і знову натиснув на газ.

— Ти справді не хвалилась... Це просто чудово.— За хвилину він намацав її руку.— Поздоровляю, таку подію треба відзначити. І скільки ж ти тепер одержуватимеш?

Марія нахилилась до нього й пошепки відповіла на вухо.

Павел опустив скло. Струмінь холодного повітря рвонув йому ззаду капелюх, Марія здивовано глянула на нього, і він знову підняв скло.

Це було якось увечері, три року тому; Марія повернулась додому, щоки її аж пашіли від морозу, в плетеній сумочці вилискувало обгорнуте станіолем горло пляшки. «Я б не купувала, та раз мені підвищили зарплату...» Незадовго до цього вона захистила дисертацію. Павел сам тоді випив цілу пляшку шампанського, вона лише символічно пригубила — через два місяці народилася Євка. Він це дуже добре запам'ятав через одну обставину: піднесений настрій (в нетверезому стані він завжди веселий) того разу несподівано зіпсувала холодна й конкретна думка: «А що, як колись Марія почне заробляти більше за мене?..»

Павел витяг сигарету. Коли він веде машину, Марія завжди допомагає йому прикурювати, та цього разу щось не виходило, тож вона прикурила сигарету сама й подала йому.

І ось цей день настав.

Назустріч їм несеться дедалі більше неонових вогнів; Павел змушений був об'їхати неквапливого пішохода.

Я старший на вісім років.

Лише на сотню. На одну тільки сотню. Про це не варто й думати! Це ж бо все одно для їхньої родини.

— Сподіваюсь, ти поведеш мене куди-небудь відсвяткувати цю подію. Тепер ти он яке цабе...

— Хоч цабе з мене й невелике, зате перспективне. Звичайно, що поведу.

Вони піднімаються сходами до концертної зали.

Звісно, про розваги теж не слід забувати, надто тепер, коли в нас стало більше грошей. Зненацька в нього заболів занедбаний зуб; мабуть, надто стиснув щелепи.

Марія взяла його під руку.

— Але на Монблан усе-таки не лізь...

Трохи незграбно, але принаймні щиро.

— Не хвилюйся. З мене вистачить побачити його і знизу.

В гардеробній, як завжди, метушня, скрізь ошатні жінки, до дзеркала не проб'ється, і Марія опорядилась наосліп.

— Ти б могла трохи підфарбувати губи...

— О боже...— злякалась вона, глянувши в люстерко.

Йдучи до зали, Павел також подивився у дзеркало: в отих своїх лодочках Марія на добрих два сантиметри здається вищою за мене. Але насправді це не так: боса вона нижча.

Марія вгледіла знайомих, тягне його до них. Доктор Пажоут з дружиною. Павел знає його тільки з Маріїних слів; його становище в інституті вірусології привілейоване, він не входить до складу жодного відділу — працює самостійно.

Деякі люди викликають симпатію з першого ж погляду, і вам здається, що з ними просто неможливо не заприязнитись; Пажоут до їх числа не належить. Широчезна грудна клітка, досить велике черевце. А голос, наче в Біг Бена [1]. Чорне волосся навіть на суглобах пальців; а на тілі, мабуть, шерсть, як в орангутанга. Цей тип, напевно, хропе, як тигр. І вищий за мене на три чверті голови.

— Знаєте, що мене дратує? — запитала Пажоутова дружина без ніякого вступу, тільки-но Марія познайомила їх.— Я ніяк не можу визначити, хто кращий — Ріхтер чи Гілельс. Сьогодні рішуче віддаю перевагу Ріхтерові, а завтра — знову Гілельсові.— На вигляд їй років п'ятдесят п'ять, мабуть, вона трохи старша за свого чоловіка. На щоках у неї червоні сухотні плями, або ж вона надміру нафарбувалась.

Марія непомітно перезирнулась із Павелом, а мадам Пажоутова не вмовкає ані на мить — в цьому році з опаленням просто біда...

— Якщо після концерту захочете піти куди-небудь випити келих вина, то скажете й нам. Сьогодні в мене елегійний настрій, хочеться розважитись.

Павел переможно глянув на свого сусіду, але Пажоут відвів очі; стоїть з опущеними руками, схожий на ведмедя, і мовчки дивиться вниз.

— У вас гарні коралі,— пані Пажоутова простягла руку до Маріїної шиї.— Коли Франтішек позаторік був у Грейфсвальді і ми заїхали до Бад-Бінца, я знайшла там шматок природного бурштину, прямо на пляжі. Я зраділа, як дитина, але уявіть собі, той бурштин був просвердлений!

Пажоут на кілька секунд заплющив очі, стоїть непорушний, як статуя, а його дружина вже розповідає про да-

[1] Годинник на вежі англійського парламенту.

чу своїх знайомих, на Сазаві, де недавно побували злодії.

Пажоут раптом підводить очі й дивиться Марії на шию, на її бурштинові коралі, але видно, що йому байдуже до тих коралів, очі дивляться лагідно, з любов'ю, і водночас він ніби шукає порятунку; Павел спохмурнів — з якої речі цей чолов'яга так дивиться на неї, та за хвилину відчув гордість: це ж бо добре, коли чоловік може пишатися своєю дружиною.

Нарешті їх урятував дзвінок — вони пішли на свої місця.

Павел мимоволі думає про пані Пажоутову. П'ятдесят п'ять, а може, й менше. Колись вона плела віночки з первоцвіту, потім серце їй гучно калатало від першого поцілунку, тонкий дівочий стан і пружні перса, вона мріяла про цікаве життя, а вечорами хтось нашіптував їй у човні на річці, що довіку не перестане кохати. Може, такою вона пішла за Пажоута; а зараз, можливо, п'є. Чому для декотрих жінок життя схоже на глум? І чи завжди в цьому винні тільки вони?

Ні, такого навіть уявити собі не можна, щоб Марія за двадцять років...

— Бідолашний доктор,— Павел глянув на дружину.

Марія кивнула головою.

— Та їй теж, видно, не солодко. Хто зна, чи вимовить він за цілий день бодай одне слово.

Марія не відповіла.

Перші енергійні акорди. Шепіт у залі одразу стих. Подиву гідне захоплення, яке викликають лише люди, здатні вмить заволодіти простором. Як в одній людині може поєднатися стільки протилежних якостей: яскрава індивідуальність і глибока повага до автора твору, емоційна широта і сувора дисципліна, багатогранний реєстр почуттів і вражаюча точність.

Обличчя довкола знерухоміли, всі зосереджено слухають, тільки Павел сидить байдужий, по спині в нього не пробігають мурашки, йому не перехоплює дух, і він не відчуває стану невагомості, як більшість слухачів у дану мить. Натомість у голові в нього, мов у калейдоскопі, міняться банальні думки, як це часто буває пізньої ночі, коли довго не приходить сон. Мінливі кольорові скельця — на якому ж поєднанні вони зупиняться?

...Мілана треба трохи підтягти в навчанні: четвірка з російської мови — це просто ганьба...

...Жести диригента могли б бути скромніші — ти ж не хокейний матч судиш...

...Чому вона не читала мою книжку уважніше?..

Павел глибоко зітхнув.

«...Попри численні цікаві й нові аспекти, попри безперечну цінність нової праці доцента Угра, яка передусім полягає в поглибленні наших знань про початок історії слов'ян,— його теорію про безперервність слов'янського заселення північних областей нашої території, починаючи з другого століття й аж до безсумнівно слов'янського періоду — V—VI століть н. е., не можна вважати справді переконливою. При всьому розумінні душевних поривань, котрі часто важко відділити від елементів національної свідомості, в археології, як і в усякій науці, слід завжди робити ті чи інші висновки, спираючись лише на строго наукові, об'єктивні аргументи.— Йозеф Бразділ».

І на цьому крапка. Стриманий, товариський тон. Ані сліду зловтіхи, намагання втопити когось. Але цей незвичайний висновок...

Перша критика. Перша критика — ще не остання, і все ж таки той, хто вискакує перший, ненароком чи умисне часто впливає своєю думкою на інших рецензентів.

Фаготи вступили на долю секунди пізніше. А може, це мені тільки здалося?

Це святотатство — сидіти на такому чудовому концерті й...

Звичайно, Бразділ — працьовита, солідна людина, але ж навіть найпорядніший науковець не позбавлений людських слабостей. Зрештою, хіба можна сердитись на нього за те, що він любить критикувати чужі теорії? Адже своєї власної він не має. Його оцінки здебільшого нагадують набір посилань на фахову літературу, компіляцію різних поглядів. Але чому він у своїй рецензії ні словом на прохопився про перші лоучанські знахідки і серед них про мою шпильку? Це ж несерйозно!

Павел заходився рахувати труби органа на задньому плані сцени, проте збився й облишив це заняття. Господи, що це зі мною діється сьогодні? Я ніби чищу цибулю, знімаючи шкірку за шкіркою, і мені страшенно пече очі — хіба я винен, що актуальні, прогресивні галузі науки цінуються краще, аніж?.. Аніж якась припала пилом археологія?

Йому стало соромно. Оце і є *суть* мого неспокою?

Адже йдеться про Марію. А Лоучани остаточно підтвер-

дять правильність моєї теорії. Маршальський жезл вже у мене в руках. На невеликій глибині на пагорбі під Лоучанами мене чекає не тільки слов'янський могильник, що покладе на лопатки мого опонента. Хоч і соромно про таке думати, але там, найвірогідніше, на мене чекає й професура, отже: більша громадська вага, та й зарплата також, аніж у завідувача відділу інституту вірусології.

Друга частина — ларго. Знайомі звуки нарешті почали хвилювати і його. Але цей мотив... Йому тільки здається, чи, може, тут справді є внутрішня спорідненість із концертом d-moll Моцарта?.. Ну, звичайно, тут уже вчувається те особливе піднесення, яке згодом зазвучало в Другій симфонії...

Павел весь заглибився у світ свого другого життя — в його захопленні й визнанні є, зрештою, трохи заздрощів і навіть незгоди — композитор аж занадто підпорядкував партію рояля оркестрові, більше дбаючи про злагодженість і логічність, аніж про віртуозність і зовнішній ефект...

Павел хоче звернути Маріїну увагу на перехід від ліричних до драматичних акордових пасажів.

Марія, опустивши голову на бурштинові коралі, спить.

Він не йме віри своїм очам і злегка штовхає її ліктем, але марно.

Павел узяв її за руку, що лежала на колінах, і, несподівано піддавшись слабості, прошепотів:

— Тебе вже навіть Бетховен не захоплює?

Він тут же пошкодував за цими словами, але запізно. Марія злякано пробудилась, уся зашарілася й, винувато поклавши йому на плече руку, мовила:

— Вибач...

Кажуть, усе забувається з плином часу, тільки не зліснo кинуте слово. І його фраза бринить у повітрі, заглушаючи навіть Бетховена.

Право ремствувати... Так само біля мене могла б сидіти не моя дружина — Пажоутова.

Дружина з точки зору більшості чоловіків — це невпинний, здебільшого низхідний процес, діалектика протилежностей, а часом і зворотна діалектика — переходу якості в кількість.

Жіночий егоїзм, прагнення влади, намагання зробити хатнє господарство сенсом життя, плаксивість, балакучість, галасливість, істеричність. Все це могло б бути і в мене, як у більшості родин...

Моя дружина Марія — дружина з іменем і божою іскрою.

Чому принаймні під час антракту я не наважився сказати їй щось приємне?

Ось вона сидить біля нього, збентежена, на обличчя їй лягла тінь провини. Чому *для неї* так багато важать якісь дрібниці? А для мене?

Сьогоднішній вечір не вдався. Мабуть, воно й справді так, що на один випадок, коли людині гидко від того, що вона мовчала, припадає сто випадків, коли вона картає себе за свій довгий язик.

Зараз я вже прогаяв пагоду, але завтра — завтра куплю Марії туфлі з тупим носком, оті, що їй кілька днів тому так сподобались.

Благословенне невідання, котре не псує радості обдарованим свідомістю того, що половина всіх дарів на світі — це свого роду індульгенції.

7

В батареї центрального опалення час від часу щось тихенько плюскоче, в кабінеті тепло і тихо. Пополудні Пажоутові на повіки налягла втома, наближається звичайний для нього критичний момент у роботі: або я зараз же встану й піду геть, або почну себе зневажати, й моя подальша робота однаково нічого не буде варта.

І за таке життя, за отаку поденщину дехто нам іще й заздрить. Для декого вчений — це похмура людина в білому халаті, у котрої заледве вистачає часу, щоб у перерву між найгеніальнішими відкриттями пообідати; а гроші йому так і пливуть до рук.

Свята простота: коли б вони знали, що вірусолог триста днів на рік протирає на стільці штани, і тільки на триста перший день йому спаде на думку ідея, котру, можливо, використає хтось інший задля того, аби хтось третій дійшов до кращої, правильнішої думки, щоб потім досягти якогось непомітного, часткового успіху! Коли б вони тільки знали, що навіть мураха, котра раз за разом падає з гладенької стіни, куди силкується вилізти, і та в порівнянні з рядовим лабораторним ученим (хоч, може, я трохи й перебільшую) б'є байдики.

Пажоут вибрав третій можливий варіант, як бодай частково подолати кризу в роботі: звичним рухом дістав

з-за книжок довідкової бібліотечки пляшку — і горілки зменшилося принаймні на сантиметр.

По коридору назустріч йому біжить Їтка; ось вона озирнулася комусь услід, і на обличчі в неї засяяла зваблива усмішка.

Ага, Бальцар, наш новий співробітник. Молодий, неодружений і гарний із себе, за такими дівчата завжди бігають. Тільки йому не слід тримати на столі іграшкового їжака; чоловік із талісманом — та це все одно, що чоловік, який ходить на художню гімнастику.

На Їтці спортивний светр з білою смужкою, що наче обліпив її груди. Ну й випнахідливі ж теперішні дівчата! В інституті центральне опалення, а светр, здається, з чистої вовни, тим-то сердешна дівчина отак упріла.

Коли він зайшов, Марія саме вичитувала аспірантові Штису:

— Якщо дозволите, я повторю вам іще раз: мозок миші, що загинула од вірусного енцефаліту, ми змішаємо з фізіологічним розчином і суспензію введемо десятьом курячим зародкам. Через п'ять днів, коли ембріони вже от-от повинні будуть загинути, ми виберемо їх із яєць, розітремо, з допомогою центрифуги виготовимо нову суспензію і введемо її наступним десяти ембріонам. Це буде один пасаж. Таких пасажів ми маємо зробити сто. Зрозуміли?

Марія злісно іронізувала над Штисом; що таке пасаж, знає навіть старий Пейхал, що працює у звіринці.

— Те, чи вірус адаптується і чи втрачає здатність убивати, ми перевірятимемо після кожних десяти пасажів дослідом на мишах. І якщо згодом після ін'єкцій вони перестануть здихати, нашому відділові дадуть золоту медаль.

Дурний хлопчисько, заледве склав якось кандидатський мінімум, а вже кривить губи за спиною в завідувачки відділом! Шкода, що він не мій працівник; а за вираз обличчя можна було карати лише за часів Швейка.

— А зараз подбайте про те, щоб Їтка підготувала наступну серію яєць.

— Їтка пішла до звіринця брати кров у курей.

— Навіщо? Хто їй звелів це робити?

У Штиса почервоніли мочки вух.

— Мені потрібні.... червонокрівці й білокрівці для дослідів...

Марія звела брови, потім неквапливо, зловісно-ласкавим голосом мовила:

— Запам'ятайте раз і назавжди: роботу у відділі розподіляю я. І коли вам надалі потрібна буде якась допомога, звертайтесь до мене, а не до Їтки. Я вже не кажу про те, що Їтка — *моя* лаборантка. Зробіть так, щоб вона негайно почала чистити яйця. Це поки що все, дякую вам.

— Я б його добре провчив,— мовив Пажоут, коли Штис вийшов.

— Легко тобі казати, ти не жінка,— Марія припалює сигарету, і руки в неї трохи тремтять. Тоді кидає на нього критичний погляд, сповнений співчуття й докору, і журливо хитає головою, наче мати над улюбленим сином-хуліганом.— Скільки ви вчора хильнули?

— Нас було троє. Один хлопець із терапевтичного відділу, один з другого хірургічного і я.

— Я запитала, скільки ви хильнули, а не скільки вас там було.

— Всього-на-всього літр. Максимум два. Але найбільше дудлив хірург, це, так би мовити, його вузький профіль... а крім того, день у нього був важкий — апендицит, два переломи...

— Я заварю тобі каву.

Марія зневажливо глянула на Пажоута. Поруч у лабораторії вона поставила на спиртівку кофейник, потім узяла піпетку й заходилась поступово розбавляти в десяти пробірках вірусну суспензію. Щось згадала, підійшла до телефону й набрала номер.

— Привіт, Мілане! Тато вже повернувся? Я сьогодні трохи затримаюсь, приготуй собі підвечірок сам, масло в холодильнику, джем знайдеш у комірчині на поличці ліворуч. І забери від Шнайдерів Євку. Бувай.

Марія глянула на годинник і пішла зупинити центрифугу, що гуде в кутку кімнати. Потім іще раз набрала номер.

— Мілане, гляди не здумай знову гратися з газом, щоб тоді не ображався на мене. І добре пильнуй Євки, минулого разу вона знайшла в ванній лезо. Уроки ти вже поробив?

Марія поклала трубку, на столі лежить серія піпеток. Вона розгублено наморщила чоло.

— Ти часом не помітив, до якої пробірки я востаннє впускала розчин? Ніяк не можу пригадати. І не спи мені тут, ти в гостях,— пошарпала вона Пажоута за плече. Насупила брови, силкуючись пригадати; потім раптом крутнулась на обертовому стільці, спиною до столу, і вся

згорбилась.— З мене ніколи нічого путнього не вийде, Франтішеку...

Марія несе до свого кабінету кип'яток на каву, пальці в неї брудні, як у школяра, що тільки-но домучив домашнє завдання. Пажоут повеселішав: вухо в Марії також фіолетове. Все ясно: телефонну трубку вимастили генціан-віолетом, який не одмивається жодним загальновідомим засобом. Традиційний інститутський жарт, розрахований, очевидно, на Їтку.

Марія завжди розуміла жарти, але сьогодні мало не розплакалась. Звичайно, влаштовувати скандал не було ніякого сенсу — автор цієї витівки все одно не признається. Вона марно тре вухо спиртом, воно лише трохи посвітлішало; нарешті, ігнорувавши Пажоутові іронічні поради, вона витягла з волосся кілька шпильок і зробила собі чудернацьку зачіску з проділом посеред голови — тепер її ушей не було видно.

Надвечір Марія прийшла з візитом-відповіддю до нього в кабінет.

— Добре, що це ти, а не отой мадьяр,— замість привітання сказав Пажоут.— Горт послав когось до мене на аудієнцію. Не розумію, чому всіх гостей він тільки мені вішає на шию.

Марія ніби не почула цього. Вона сіла в крісло, погортала якийсь журнал, потім підійшла до вікна, й від її подиху скло запотіло; Марія вийняла з пачки на столі сигарету, але тримала її в пальцях незапалену.

— Франтішеку, я, мабуть, справжня дурепа. Невіглас у науці, нуль жіночого роду.

— Але ж ви, жінки, тепер рівноправні з нами.

— Якби ж то можна було узаконити й рівноправність розумових потенцій. Щохвилини я відчуваю брак... як би це тобі сказати — широти поглядів, винахідливості, здатності бачити речі в їхніх взаємозв'язках.

Пажоут простяг їй запальничку. Бідолашна, на неї напала хандра. Буває. Та вона, зрештою, має рацію: п'ять тисячоліть, голубоньки, ми, чоловіки, дозволяли вам поратись лише в хаті.

— Я прагну чогось такого, чого навіть не можу собі уявити.

— Людська діяльність заслуговує тим більшу повагу, чим віддаленіший її остаточний результат.

Марія глянула на нього нетямущими очима, але Пажоутове обличчя серйозне.

Я розумію тебе, дівчинко, але ти мусиш витримати; інакше ми чекатимем нової мадам Кюрі ще двісті років і до наступного століття не матимем жодної жінки — професора вищої школи, жодної жінки — керівника наукового інституту, жодної жінки — академіка. І, цілком можливо, жодної директорки текстильної фабрики, де працює дев'яносто шість відсотків дівчат.

Марія ходить по його кабінету, попіл із сигарети струшує на підлогу.

— Скажи, тобі не здається вся наша діяльність трохи сумною? Клініцисти з нас сміються, встановлення вірусологічного діагнозу триває місяць, а вони хочуть знати результат на другий день. Вся ота наша висока діяльність — це ретроспекція. І, крім того, вона мені не під силу.

— Більше віри в себе, товаришко. Доки людина вірить, доти вона живе...

— Я тебе зараз чимось лусну.

— Не маєш підстав. Це ж не я вигадав, могла б знати, що такого висновку дійшов старий мудрий Гете.

— Йому легко було говорити, коли він стільки всього знав. А я не знаю нічого, нічого не маю за плечима. Стільки людей у світі б'ються над цією проблемою, набагато розумніших, освіченіших за мене, і я просто не розумію, чому вони досі всі разом не винайшли цієї вакцини.

Оце б огірочок з розсолу та кухоль холодного плзенського!

— Послухай, Курча, зазубрити якнайбільше фактів — цього для науки замало. Тут потрібна також фантазія, інтуїція, сміливість, віра в чудеса, часом доводиться стріляти по мішені з заплющеними очима або навіть битися об заклад на пачку сигарет.

— Але ж азарт шахрая й азарт ученого — різні речі. Мені для цього багато дечого бракує. Основи основ,— зрозумій же ти нарешті,— по-справжньому розвиненого мислення. А можливо, й деяких моральних якостей.

— Облиш про це.

— Не можу. Покійний Корейс колись сказав мені, що досягти якихось наслідків у науці можна трьома способами: наслідуванням — це найлегший спосіб. Мисленням — це буцімто найблагородніший спосіб. І досвідом — останній шлях найважчий. Досвіду я не маю ніякого, мислити самостійно по-справжньому теж не вмію. Наслідувати ж інших, сподіваючись, що хтось із них допустився помилки,

котрої абсолютно випадково, можливо, уникну я,— надто все це ненадійне. Не кажучи вже про те, що така робота мене не захоплює.

Відкинувшись на спинку стільця і за звичкою заклавши руки за потилицю, Пажоут дивився на Марію примруженими очима й потай милувався нею.

Марія. Очі в неї сяють майже так само, як її сережки; хоч вона в усьому й сумнівається, ініціатива б'є з неї джерелом; коли роздавали наполегливість і допитливість, основні властивості майбутнього вченого, Марія ходила по них тричі, а своєю працьовитістю часом запалює навіть його. Бідолашне Курча: як страждає вона від того, що мало знає, але одного — собі ж на користь — справді не відає: в чому її основний капітал. Тільки хіба можна хвалити за те, що для неї передусім — діло, а не слава? Можливо, вона ще надто молода, щоб збагнути: самі по собі знання майже нічого не важать — багато знати можуть навіть зовсім поверхові люди. Вона напевно не усвідомлює також, що справжні велетні науки не знають багатьох речей — але все, що знають, необхідне і для них, і для людства, і все, що знають вони, знають досконально.

За дверима чуються кроки, так несміливо ніхто із своїх не стукає. На дверях стоїть доктор Угер.

Марія сплеснула руками:

— Оце так здивував! Такого я просто не пам'ятаю. Сподіваюсь, пожежі в нас нема?

Доктор Угер блимнув на неї, на мене, тоді знову на неї, певно, він заходив до неї в кабінет, і хтось послав його просто до мене. Його зацікавив напис на стіні:

«ВИВЧАЙ, КОНТРОЛЮЙ, ПУБЛІКУЙ!
Ісаак Ньютон».

Павел помітив пляшку на поличці в кутку — чи стану я в його очах від цього людянішим? Може, слід щось пояснити? Зрештою, яке мені до нього діло, адже ми бачилися з ним усього раз, тоді на концерті, й заледве перекинулись кількома словами.

Але Марія вмить скористалася з нагоди розрядити атмосферу:

— Джерело Франтішекового натхнення: коли йому вдасться дослід, пляшку цю буде розпито колективно. Принаймні я так сподіваюсь,— вона недовірливо глянула на Пажоута.— Якість залежить од важливості наукової проблеми: від чеського мартелю до курвуазьє.

Павел уп'явся очима в її химерну зачіску.

— Це просто так,— Марія торкнула рукою волосся і трохи почервоніла.— Жінка принаймні раз на два роки повинна докорінно міняти зачіску, щоб не втратити своєї привабливості.

Свят-свят, адже між нами нічого не було, то чому ж ми з Марією раптом поводимося так, наче нас піймано на гарячому? І взагалі я тут хазяїн чи оцей пан Гість?

Нарешті Угер трохи отямився, і йому не лишалось нічого іншого, як оглянути невеличку лабораторію; на диво, він у дечому розбирається. Марія ходить разом з ними, посеред голови в неї проділ, і Пажоута ця дрібничка раптом потішила, ніби в них з Марією була спільна таємниця — чоловікові своє фіолетове вухо вона не показала.

Нарешті Горт привів, як і попереджав, гостя — молодого біофізика, що приїхав до Чехословаччини по обміну науковців.

Спочатку, як і завжди в таких випадках, виникли мовні труднощі, зате обидві сторони не скупились на гучні вияви сердечності; зрештою, не лишалось нічого іншого, як говорити по-англійському.

— На жаль, I have forgotten almost all,— сказав Угер.

— Як це ви все забули, коли отак чудово розмовляєте?! — чемно сміється гість.

Згідно з випробуваним рецептом Пажоут прагне якнайшвидше передоручити його сусідам, пояснивши, що в нього, на жаль, нічого такого, на що варт було б подивитись, немає. Якщо, звичайно, шановний гість не цікавиться вірусами грипу.

За кілька хвилин виявляється, що гостя цікавлять не так віруси грипу, як Марія.

А ще через дві хвилини з'ясовується, що в коло його інтересів входять також деякі проблеми дослідження кліщового енцефаліту; він би був дуже радий, якби Марія познайомила його із *своєю* робочою обстановкою.

Вірю, друже, що це принадливіший об'єкт, аніж бактеріологія, яку ти приїхав сюди вивчати; і численні прогалини у фахових знаннях зводити до мовного непорозуміння — це також не новий трюк.

Марія раптом опинилась у своїй стихії, готується почастувати гостя кавою, беручи все необхідне з Пажоутових запасів, наче вона у себе вдома, говорить по-англійськи, хоч і з помилками, зате сміливо й голосно (щоразу,

коли Марія запалюється фаховою розмовою, вона говорить набагато голосніше). Трохи перегодя вона витягла з книжкової шафи непорушний Пажоутів запас — пляшку гамзи, погляд її говорить: не хвилюйся, завтра поставлю на її місце нову.

Але Пажоут задоволений: гість у перші хвилини свого чесько-угорсько-російсько-англійського знайомства, мабуть, не зрозумів, що отой похмурий пан у кріслі — Маріїн чоловік; він пересипає свою мову численними компліментами й темпераментно всміхається до неї; гадає, цього ніхто не помітив; бач, він навмисне відмовляється від частування тільки задля того, щоб у рамках народно-демократичної дружби брати Марію за лікоть!

Запрошення в Будапешт для обміну науковим досвідом; все гаразд, логічний розвиток ситуації; тільки гляди, не переборщи, бо ще, чого доброго, ушквариш тут із нею чардаш.

Бідолашний доктор Угер, я йому не заздрю — опинитись у шкурі людини, для якої тема розмови зовсім чужа; оті загальні репліки, які ти вряди-годи намагаєшся кидати, мабуть, ще більше пригнічують тебе, твоя англійська мова зараз і справді бідна — Марія не може стриматись, щоб, сміючись, не допомогти йому, адже його становище дедалі гіршає.

Пляшка порожня, гість нарешті облишив фахову тему: у вільний від роботи час він понад усе любить лазити по горах, а всі присутні такі милі люди, тож чи не хотіли б вони влітку зустрітися з ним у Татрах і зробити кілька першокласних сходжень? Тільки чого це ти дивишся лише на Марію, шановний Сабо? Хіба ти не бачиш, як вона намагається сховати свої фіолетові пальці? Бідолаха, вона навіть не помітила, як у запалі дискусії з-під її зачіски вистромилось фіолетове вухо. А це вже з її боку просто несерйозно — викладати все, що є у неї в голові, а на запитання нехай відповідають інші.

— Тільки ж як я зірвуся з гори, то потягну за собою й вершину Герлаху,— Пажоут скромно показує на свою статуру.

— My heart [1],— каже доктор Угер, немов телефоністка, чітко вимовляючи кожен звук, і показує собі на серце, але від хвилювання він вимовив ці слова зовсім погано.

[1] Моє серце *(англ.)*.

Марія трохи непевно говорить гостеві, що, зважаючи на спільність наукових інтересів, вони, мабуть, ще матимуть нагоду зустрітися, і гість на прощання довго цілує їй руку.

Коли угорець пішов, запала тривала, напружена тиша, тільки Марія час від часу без причини сміється.

Різка вертикальна зморшка нараз перетнула Угерові чоло, він несвідомо набрав у ложечку кавової гущі з чашки.

— I have an idea of genius — вибачте...— він почервонів.

— Можеш уже говорити по-чеськи, гість пішов,— голосно зареготала Марія.

— ...мені спала на думку геніальна ідея,— повторив він.— Давай заберемо дітей і підемо вечеряти до якогось ресторану.

Марія зиркнула на годинник, розвела руками, а тоді безпорадно опустила їх на коліна. Засмучено схилила набік голову й сказала:

— Нам просто не щастить, Павеле. Раз за два роки ти зробив мені таку приємність, прийшов до мене, але саме сьогодні я мушу сидіти тут іще мінімум дві години. Треба підбити підсумки й підібрати дані, завтра в мене доповідь, яка, можливо, приголомшить усю Європу.— Раптом вона побачила своє відображення у склі книжкової шафи й злякано схопилась руками за свою химерну зачіску.— О боже, я ж перед цим угорцем була як блазень...

8

За два квартали від дому Павел уповільнив крок. Прогулюватись парком не було настрою, додому йти теж не хотілося. Йому нічого не хотілося — таке з ним не часто трапляється.

Павел весь час бачить його перед собою, те, як він переставив попільничку на протилежний край столу; так роблять усі начальники, коли не знають, із чого почати.

Формальне побоювання Клевара, чи не розпочав, бува, Павел рано експедиційну роботу в Лоучанах, бо несподівано знову вдарили морози. Потім він завів мову про якісь інші знахідки, що не мали великого значення; найближчими днями, мовляв, він сам поїде з Павелом поди-

витись на розкопки. Клевар явно хотів виграти час, набратись рішучості.

— Що стосується твоєї подорожі до Франції, то я мушу повідомити тобі не дуже втішну новину. На засіданні Президії Академії наук вирішили, що туди поїде Ауєзький із Брно.

Згадавши про цю розмову, Павел знову мимоволі сховався за підборіддя — так само, як годину тому в Клевара. Наче хотів переконатись, що воно витримало цей удар.

— Ми сподівались, що президія затвердить двох чоловік, але нічого не вийшло. Кави хочеш?

Надто мізерна винагорода за подорож до Франції. З двох чоловік *саме я* маю поступитися місцем?

— Ви дійшли висновку, що я б там залишився?

— Як тобі могла спасти на думку така нісенітниця?

— То які ж були для цього підстави? Адже я член партії з сорок п'ятого року!

Цього, звісно, не слід було говорити, так, не слід.

Клевар недбало струшує попіл на те місце на столі, де раніше стояла попільничка, намагається розмовляти зі мною якомога делікатніше.

— І з огляду на ставлення центру до філіалів так буде краще...

Отой сполучник «і» на початку фрази! А все ж таки, який справжній, *вирішальний* аргумент?

Мої наївні доводи, мовляв, у мене вже паспорт у кишені, і з дня на день я чекаю візи — ще трошки, і я мав би смішний вигляд! Але як же моя знахідка? Не якийсь там Ауєзький, а я відкрив Лоучани, не Ауєзький, а я — автор теорії, котра підтверджує існування слов'ян на наших землях вже в другому столітті!

Ніщо людину не вражає так, як боягузливі намагання відвести від себе підозру — ясна річ, найактивніше проти моєї кандидатури виступав не Клевар, а інші.

— Хто ж у такому разі?

Клевар розгублено мовчить, інакше й бути не може. Зайшов бухгалтер з якимись відомостями, котрі треба кудись негайно відіслати; коли б я не знав, що Клевар просто не здатний на якусь інтригу, то міг би повірити, що він цей візит підготував заздалегідь.

Павелові не хочеться ходити по парку перед їхнім будинком, не хочеться й додому йти. За певних обставин людина, мабуть, має право на вкрай поганий настрій. І все ж таки: чи не принизив він себе, коли годину тому

сказав своїм людям, що йде додому, бо недобре себе почуває?

Павел забрав від сусідів Євку; тільки-но відімкнув квартиру, як задзвонив телефон. Павел вимкнув телефон, не знімаючи трубки.

Ауєзький. Я вже читав лекції про кновізьку культуру в Чехії, коли він ще тремтів від страху перед іспитами. Щоправда, кажуть, нібито він дуже швидко росте. Як сокіл за здобиччю, пильно стежить за найменшою новинкою в світі археології. Сповнений нових, «сміливих» думок. На вісім років молодший, так само, як і Марія. А на Марію, на її ровесників Павел завжди дивився, як на молодь.

— Не з політичних міркувань. І не через анкету...

Навіщо Клевар це сказав, навіщо?!

Ні, Ауєзький не має і не може мати навіть половини мого досвіду, мого професійного чуття.

Енергійний сучасний археолог.

А мене що, мають за ремісника, здатного розпізнати лише вал стародавнього городища чи зліпити поховальну урну з черепків?

Павел тиняється по квартирі.

Хіба своєю дотеперішньою працею він не продемонстрував широти кругозору, активності, глибокого розуміння історії? Невже в нього бракує сміливості й науково обгрунтованої фантазії, вміння логічно заповнити відсутню ланку гіпотезою, котру остаточно може підтвердити тільки майбутнє?

Він завжди підтримував молодих енергійних людей, але ж для археолога в повному розумінні цього слова потрібен і життєвий досвід, і якоюсь мірою наукова самовпевненість, і, зрештою, досить міцна етична база; усіх цих якостей поки що не має і не може мати якийсь там Ауєзький; він просто надто молодий для цього!

Кабінет, вітальня, спальня, а тоді спальня, вітальня, кабінет...

Ні, це несправедливо — притягувати сюди проблему поколінь. Хоча молодь завжди й піддається ілюзіям, нібито її концепція докорінно змінить усі попередні, а сама змін не зазнає.

А втім, щодо віку відомих учених: хіба мої сорок два роки — це вже старість?

Павел зупинився біля фортепіано, двома пальцями торкнувся клавішів і знову опустив кришку. В кабінеті гу-

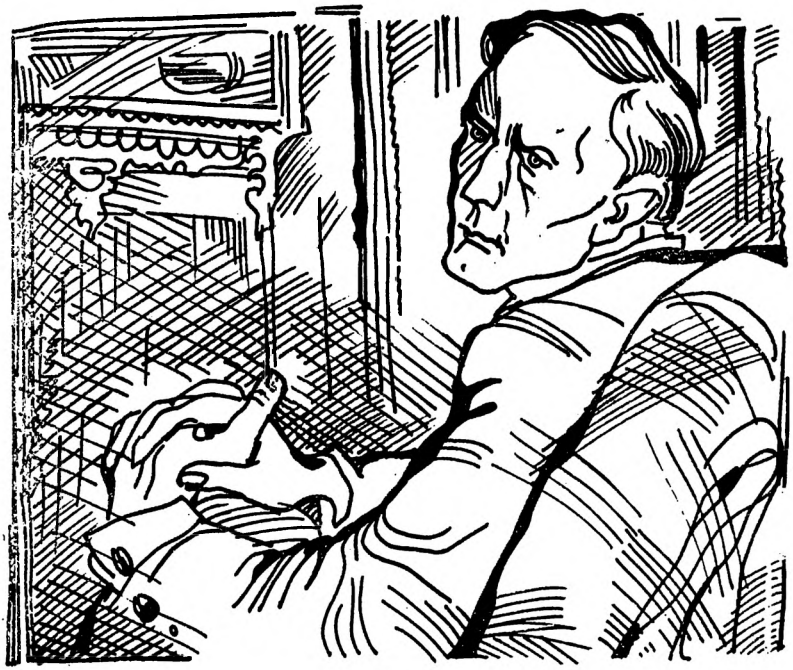

стішають хмари сигаретного диму, і Павел вирядив Євку з її ведмедиками до вітальні.

Недавно на загальноінститутських зборах він, запалившись, сказав одному працівникові з Брно зайве, щось на зразок того, що філіали, хоч-не-хоч, мусять визнавати певну фахову перевагу центру, а той відповів: «Цілком слушно, товаришу. Знаєте, що сказав із цього приводу Єжи Лєц? У Варшаві й собаки гавкають по-столичному». А Ауєзький, котрий чув цю розмову, зайшовся реготом. Саме він...

Євка вже, мабуть, утретє просить «гойди». Тато не реагує, і вона одрізала ляльці коси, а коли потому не може знову приліпити їх до голови, починає плакати. Дорослі не повинні зганяти злість за особисті невдачі на дітях...

Коли б їхав хтось із Президії Академії, можна було б сказати, що мене просто обійшли. А то з філіалу!

Хтось подзвонив, Павел відчинив двері: яка несподіванка — Ольга! З інституту ніяк не могли додзвонитись до нього на квартиру, бо ніхто не брав трубки; мовляв, міністр хоче почути інформацію про Лоучани з Павелових уст, і Клевар просив запитати, чи дозволяє Павелові стан здоров'я піти завтра з ним до міністерства.

Якось незручно подякувати їй, як посильній, і зачинити перед носом двері, тож Павел запрошує її до кімнати. У неї червоні щоки й насунута на лоб хутряна шапка; Ольга зняла рукавички й хукає на пальці.

— Ви п'єте сливовицю? Інших градусів удома якраз немає.

— Я п'ю все,— відказала вона з обеззброюючою щирістю і, вихиливши чарку, хукнула й затамувала подих. Витерла носовичком очі.— Я, знаєте, більше звикла до віскі.

Почувши скрегіт млинка для кави, Ольга, не церемонячись, зайшла на кухню.

— Це робота не для начальства, якщо дозволите.— Вона вмить зорієнтувалась, приготувала чашечки, знайшла навіть тацю, яку Павел у власному домі шукав би цілих півгодини.

Коли вона тримає чашку з кавою, мізинець у неї трохи відстовбурчується. Не чекаючи, поки їй запропонують, Ольга взяла сигарету, безтурботно закинула ногу на ногу. Сидячи в кріслі, підняла підборіддя, як Софі Лорен, і Павел поруч із нею видається сам собі страшенно старим. Навіщо було запрошувати її до кімнати?

Врапішнє повідомлення Клевара раз по раз спадало йому на думку. Воно поверталось до нього наче хвиля, удари якої стають дедалі рідшими, але й водночас сильнішими.

До всього цього ще й отой міністрів наказ. Яка бездушність: спочатку не пустити людину за кордон, а наступного дня примушувати її доповідати про свої знахідки!

— Що, коли б раптом прийшла ваша дружина? — Ольга випросталась у кріслі.

— Ну, то посиділа б із нами. Ви поганої думки про мою дружину.

Ольга боязко глянула на двері, і це на мить навіть розчулило Павела.

Павел марно обороняється від болючих картин, і ось вони вже знову перед ним — Шамоні, побачити Монблан на власні очі, піднятись канатною дорогою на Монте-Параді, все це він уже давно вивчив по карті...

Повертатися із славою людини, що репрезентує чехословацьку археологію на європейських конгресах...

Під його пильним поглядом Ольга спробувала непомітно й трохи самовпевнено обсмикнути спідницю, вона навіть гадки не має, що Павел зараз витає в думках дуже далеко звідси.

Великий зал засідань — напружена тиша, схвильовані обличчя слухачів...

А тези доповіді на гренобльський конгрес лежать в шухляді його письмового столу. Хіба можна сподіватись, що Ауєзький захищатиме його теорію *замість нього*? Як звучала б його доповідь про лоучанську знахідку, про *чужу* знахідку?..

Ольжине обличчя все більше прибирає невпевненого й розгубленого виразу. Невже отак і мовчатимем?

А що... що, коли Ауєзький із делікатності зовсім нічого не скаже про Лоучани? Адже те, що туди посилають саме його, водночас означає, що надається перевага також його спеціалізації! Велика Моравія — звісно, цього успіху ніхто не збирається заперечувати, тільки чи варто задля цього відсувати на задній план епохальне відкриття про початок історії слов'ян? Неймовірно, адже це свідчить про недостатнє вміння орієнтуватися в історії справді по-марксистському!

А може, це вияв недоречної обережності, чеської відсталості? На думку одразу ж спадає фатальна теорія про маленьку чеську людину, про маленьку слов'янську людину!

Ольга скоса зиркає на закордонний журнал мод, що його Марія залишила на журнальному столику.

Співрозмовник з мене просто-таки нікудишній.

Мілан повернувся додому з хокейною ключкою, за хвилину він приніс свої домашні завдання, буркнув щось на знак привітання й підозріливо роздивляється на гостю; в дев'ятилітніх мужчин іще немає власного критерію оцінки двадцятитрьохрічних дівчат.

— Уроки можуть трохи почекати. Іди собі погуляй.

Мимоволі знову подумав: «Мабуть, уперше за тисячолітню історію нашої батьківщини пражани віддають єдине місце для подорожі за кордон провінціалам. І хай би

вже кудись до Польщі чи до Угорщини, але ж — *на Захід*!»

— Як ваша печінка?

— Та... вже краще. Трохи полежав, і мені полегшало...— Прикро, коли доводиться брехати, а надто отакому дівчиськові. Сам винен: ніхто ж не примушував запрошувати її до кімнати. А чому, власне, прийшла Ольга, адже в інституті є кур'єрка? Клевар, мабуть, сам шукав мене, й Ольга запропонувала свої послуги.

Клевар, Клевар. А що, коли саме він... У Франції я міг би легко зав'язати ряд знайомств серед науковців, особисто познайомитися з найвидатнішими європейськими вченими-археологами. Сам себе Клевар проштовхувати не міг, бо ж його ніхто з академії не рекомендував. А отой Аусзький з Брно для нього не страшний! Власне... власне, це найправдоподібніша версія, і як вона мені одразу не спала на думку!

Тільки ж хіба всього цього Клевар не знав раніше?

Павел знову глянув на Ольгу, і йому здалося, що вранці вона була вбрана по-іншому. Невже перед тим, як іти до нього, побувала вдома й перевдяглася? Вона, мабуть, не знає, що мало хто з чоловіків пам'ятає, як була вдягнена жінка. Здебільшого Павел знає досить точно лиш одне — чи до лиця жінці оте вбрання. Правду кажучи, до Ольги він зовсім не придивлявся. Давнє правило досвідчених керівників: цінувати жінок, котрі працюють у них, виключно *по діловых якостях.*

Євка нарешті посміливішала, поприносила новій тіточці свої ляльки і ведмедики: оце Матисек, а це Руженка, це Мишко, а оце Дашенька... Ольга посадовила Євку собі на коліна, взяла ляльку Дашеньку й заходилась виробляти з ними різні штуки, Євка реготала, аж заходилась.

Сказати Марії вже сьогодні, що я не поїду до Франції? Сказати їй про це чи не треба? А як до цього поставляться мої люди? Сприймуть це як удар по всьому відділу чи десь у глибині душі зловтішатимуться, мов нікчемні людці? А що, коли все розповісти Ользі, отак, без зайвих роздумів? Чи потішило б її те, що в хвилину слабості я зробив її своєю довіреною особою? Яке безглуздя! Чим допоможе у твоїй зневірі дівча, котре за своє життя тільки й їздило, що до бабусі під Брандис?

— А де це ти порвала рукавчик?

— Вже тли дні! — гордо заявила Євка.

Ольга питально глянула на Павела; за його багатозначним мовчанням може ховатись що завгодно. Скажімо: навіщо лізете в мої сімейні справи? Або: моя дружина — науковець, у неї нема часу на такі дрібниці.

Проте Ольга вже кинулась шукати голку й нитку. Сумління вмить сигналізує Павелові, що тут щось негаразд. То чому ж Павел діє наперекір сумлінню? На зло? Кому?

Євка радісно приносить все нові й нові іграшки. Павел мусив втрутитися, бо вона ладна була притягти до кімнати й кухонне начиння.

— А прийдеш до нас іще, тьотю?

Тьотя. Оглянув її всю — від розумного чола аж до лодочок з тонесенькими, ніби вальдшнепів дзьоб, каблучками. Чому дівчата шістдесятих років такі подібні одна до одної? Зовнішністю, безпосередністю, зачіскою, зухвальством, фривольністю вони намагаються прикрити свої справжні почуття, вдають, ніби їх ніщо не обходить, про якусь мету в житті, мовляв, нехай думають інші. А може, це я катастрофічно швидко старію і просто вже не здатен розрізняти їх?

Однак Ольга не зовсім така, як інші, принаймні з виду: в її темних очах світиться циганська любов до привільного життя, обличчя в неї смагляве, вилиці опуклі; найбільше щастя для неї — працювати на розкопках у полі; за межами Праги вона нехтує модою, й коли торік у Лоучапах вони смажили на вогнищі курку, вона була в захваті від своєї археологічної діяльності. А фігура в неї справді бездоганна.

Коли Ольга пішла, в кімнаті лишилась якась дивна порожнеча, чужий запах і сигарета з червоним відбитком губів, що лежала на попільничці.

А що, коли ота нещасна поїздка до Франції та має якийсь зв'язок із Бразділовою критикою моєї книжки? І з другою рецензією, яка мало чим відрізняється од Бразділової?

О боже! Як це неприємно, боляче, образливо, що я нікуди не поїду, не можу більше дурити сам себе, корчити із себе героя, вдавати, ніби нічого не сталося. Сталося — і це не дрібниця. Невже через нерозуміння моєї праці склалося враження, ніби я відстаю? *Страшно* й подумати! Навіть не Бразділ, а якийсь Ауєзький.

Можливо, Бразділ своєю рецензією посіяв сумнів? Може, це тільки здогади, й більш нічого? Але ж у нашій

професії від здогадів до переконання завжди довгий шлях.

Ні, я не дошука́юсь справжньої причини. Клевар ухилився від прямої відповіді. Всі інші, якби я звернувся до них, зробили б те саме.

Тільки-но Марія прийшла додому, квартира враз сповнилася гарячковою метушнею. Не встиг Павел і оком змигнути, як у вітальні загарчав пилосос. Треба відсуватися з кріслом від столу. Павела дивує, чого останнім часом він так дратується, коли Марія витирає порох на його робочому столі, за яким він саме працює. Сьогодні він це сприймає як прояв безтактності.

— А тітонька нам показувала театр! — захоплено повідомляє Євка.

Марія так енергійно заходилася витирати, що телефонна трубка вискочила з розвилки і впала на стіл. Павел на мить заплющив очі, потім поклав трубку на місце.

— Хто тобі зашив рукавчик?

— Тітонька!

Павел пояснив Марії, що приходила лаборантка з його відділу.

Марія випросталась, поволі відкинула з чола пасмо волосся.

— Навіщо ти дозволив? Що про мене тепер думатиме ота дівка з твого інституту?

— А що сталося? Невже Євка повинна ходити обідраною?

Марія зблідла.

— Ти, мабуть, трохи перебільшуєш. Я ж учора сказала, що зашию.

— Авжеж, сказала. Та на цьому й скінчилося. Просто в тебе були важливіші справи.

У Марії затремтіли губи.

— Павеле, те, що я роблю, не такі вже й нікчемні справи...

Павел намагається її заспокоїти. Він не хоче сперечатися з нею. Але марно.

Мілан відводить очі від книжок і пильно прислухається до розмови.

— Ну, чого ти, Маріє, я не хотів тебе образити.— В душі він картає себе: я справді до неї несправедливий, мабуть, і в неї сьогодні якась неприємність в інституті.

Лампа збоку ясно освітлює половину Маріїного обличчя, стомленого, в цю мить навіть старого.

Марія нервово жбурнула зашиту Євчину кофточку на крісло. Підійшла до вікна, в руці в неї і досі ганчірка. Втупила погляд у темряву, забарабанила пальцями по шибці, конвульсивно стиснула вазон із хатньою оливкою. Раптом вона схилилась чолом на руку і схлипнула.

— Я... я просто за всім не встигаю,— Марія розплакалась. — У мене тільки дві руки, останнім часом я сплю не більше шести годин...

9

Піч у кутку кімнати пашить жаром, і довга зелена лавка здається Міланові розпеченою; він одсунувся трохи далі, увесь мокрий від поту, на очі йому знову навернулися сльози, і він витер носа рукою. Напад відчаю. Це кінець, катастрофа, хіба оця зелена лавка може бути чимось іншим, як не *лавою підсудних*?

Окрскарж [1] сидить за столом і з кимось точить теревені про рибу, він саме розповідає, буцім ту марену витяг мало не на берег — і тут вона, стерво, відірвала волосінь, а шкода... ото був силач; той, у цивільному, підтакує, мовляв, марени — розбишаки; Мілан не розуміє, як це в есенбака [2] взагалі можуть бути друзі, адже він носить уніформу, має ліворвер і арештовує людей іменем закону, і як це взагалі есенбак може вудити рибу?

У дверях з'явилась мама, Мілан завмер, він навіть не помітив, що розкрив рота й пополотнів. Зараз він скидався на пташеня перед пащею кобри.

— Ну, розповідай мамусі, як ти розважався, коли втік з дружини!

Чоловік у цивільному торкнувся пальцем капелюха й вийшов; жара і якась імла перед очима, і ще свічка біля носа, і більш нічого, тільки тремтяча мамина рука шукає в сумочці чистий носовичок.

— Ну, чого мовчиш, як коли, то вас чути аж за три квартали.

Жодна сила на світі, жодна уніформа не зможе зняти отой залізний нашийник, що стискає Міланові шию.

— Вийде з нього Вільгельм Телль. Ліхтар висить на семиметровій висоті, але він поцілив у нього каменем з

---

[1] Участковий.

[2] Член SNB (Корпусу національної безпеки).

першого разу. Сказав, що вдома цілий день нікого немає, тож його привели сюди... Ми запитували про нього в школі — останнім часом він гірше вчиться...

Мама, участковий, вогонь у грубці — все розпливається через оті сльози, а так само звуки й слова, лампа мала п'ятсот ват, доведеться платити...

Рука в синьому рукаві розгортає посвідчення: докторка Угрова, ЧСАН, що це таке, ага, Академія наук. Критичний погляд сповз із капелюшка, зупинився на гудзику пальта, секунд на п'ять прикипів до червоних лодочок.

— Нічого не вдієш, пані Угрова, доведеться вам трохи приділяти уваги й дітям...

І от вони вже йдуть вулицею, в ушах у Мілана ще бринять його власні слова, ледь чутна обіцянка, що тепер він завжди дотримуватиметься «Правил поведінки піонера», надто параграфа п'ятого, згідно з яким «...піонер мусить бути працьовитим, шанувати людську працю і оберігати народне майно».

Мама похмура, вона не веде його за руку, як звичайно, Мілан плентається осторонь і трохи позаду.

Молочне кафе — ми з мамою завжди заходимо туди, коли буваємо разом у місті; ні, сьогодні, мабуть, не годиться нагадувати про торт з морозива, ота лампа ще не забута, і мала вона аж п'ятсот ват.

Раптом він угледів біля тротуару кульку, вона ніяк не хоче вилазити із щілини між камінням бруківки, мама незадоволено озирнулася.

— Куди це ти знову подався?!

Добре, що мама нарешті озвалась, а крім того, кулька зовсім біленька, такої в мене ще немає.

На перехресті червоне світло. Мілан тепер стоїть поруч з мамою, спільне чекання завжди трохи зближує людей.

— Як, власне, це сталося? Але буде тобі кепсько, якщо збрешеш хоч однісіньким словом! Чому ти втік з дружини?

Стовп вуличного ліхтаря ніби щойно пофарбований, Мілан торкнувся його вказівним пальцем, щоб перевірити, чи й справді це так.

— В дружині спершу було законно, а тепер уже ні. Той пан, товариш Стейскал, батько одного хлопця, що водив нас на лоно природи й навчив розпалювати багаття навіть з мокрого хмизу і під дощем, вже не приходить. Збинек казав, що тато Ціцанди подав на нього скаргу.

Ціцанда — страшенна дурепа, вона не могла навчитися в'язати великий корабельний вузол і вдома жалілась, а пан Ціцарек буцімто сказав, що в'язати вузли — це дурне діло чи щось подібне. І тепер нам у дружині нецікаво.

Вихователька більше не ходить з нами до лісу, вона, мабуть, взагалі не вміє розважатись.

Натомість ми вирізали з газет картинки, як комбайнер Грня їде на битву за врожай, мазали їх клеєм і робили монтаж про землеробство. Я заліпив клеєм собі волосся, а Чуржікова — светр і брови. Потім ми вирізували з газет великі літери й робили заголовок: НА ДОПОМОГУ НАШИМ ПОЛЯМ; тоді ми із Збинеком попросились до вбиральні й пішли на гойдалку.

До Збинека там підійшли хлопці, яких я не знав, бо вони були з іншої школи. Один з них гойдався із Збинеком так, що мало не перевертались догори ногами, і я вже думав, що вони і в'язи собі поскручують!

Потім кожен із нас з'їв по яблуку, які привезли в овочевий магазин, а один чоловік угледів нас із вікна і крикнув: «І не сором вам, злодюги?»

Але той великий хлопець, його звали Еміль, відказав йому: «Не суньте свого носа, куди не треба!»

Потім Еміль ще крикнув: «Гей ти, ябедник!» А чоловік горлав нам услід: «Хулігани!» Ми дременули — тільки закуріло, в мене аж у боці закололо, і я мусив сісти на край тротуару.

І от мене спіткала невдача, хоч я й переміг. Ті дорослі хлопці сказали: «Тепер гайда в кіно, дивитись «Бідні багатії». То тільки назва дурна, а фільм — сила, в ньому діє Чорна маска, вони йому як дадуть по руці, а він упав у річку, і в нього намокли пістолети. Один із хлопців сказав, дивлячись на мене: «Тебе на бойовик не пустять, шмаркачу, ще не доріс, біжи краще та купи собі морозивця».

Я йому й кажу: «Не розумію, чого це мене не пустять, адже все це вигадка». А він зареготав і каже: «Якщо влучиш в оту лампу, жовтодзьобий, то ми вже тебе якось проведемо на бойовик».

Я підняв камінь і поцілив у лампу з першого ж разу, бо був дуже сердитий. Бабахнуло здорово, а Еміль сказав: «Хто б міг сподіватися від отакого задрипанця!» — але раптом він, мов навіжений, кинувся навтікача, решта рвонула услід за ним; я саме збирав свої книжки, коли на розі з'явився отой есенбак і поманив мене пальцем. Я не

знаю, що зі мною сталося, бо замість того, щоб тікати, підійшов до нього й виструнчився перед ним. Нас так учили на фізкультурі.

10

Такий незвичний ранок; будній день і не треба снідати на ходу. Не треба нашвидку прибирати, бігти з Євкою до дитячого садка (слава богу, що її кінець кінцем туди прийняли). Таке відчуття, ніби я завинила перед кимось, зшахраювала — мій відділ працює, як і щодня, а я сиджу собі, курю сигарету і спокійно читаю! Але байдуже, я також мама й веду домашнє господарство. Маю ж я право хоч вряди-годи випрати білизну і дати лад хатнім справам, ніхто навіть спасибі не скаже за оті сотні надурочно й задарма відпрацьованих годин!

Брязнув ключ у замку — Павел!

— Звідки ти взявся, адже ти мусиш бути в Лоучанах!

— Я саме їду туди.

— З Братіслави — через Прагу?

— Саме так. Я їхав спальним вагоном.

— Ти... знав, що я сьогодні буду вдома?

— Бач, як гарно ти запланувала, Мері.

Павел сів снідати. Оте ласкаве ймення і досі бринить над столом, це добре, коли якесь слово ніби враз дістане крильця...

— Як тобі велося в Словаччині, успішно з'їздив? А в Лоучанах?

— Гадаю, що успішно. І там, і там.

Коробочка з плексигласу, на ній уже наклеєний ярличок з обліковим номером і датою.

— REX QVADIS DATYS,— по складах читає Марія нерозбірливий напис на срібній монеті. Потім вона повернула монету на другий бік: ATONINYS AYG PIYS [1]. Не пригадаю, коли він правив. З історії в мене була четвірка. І, може, саме ці уроки я пропустила.

— В середині другого століття. А коли хочеш точно, то у 138—161 роках.

Марія недовірливо глянула на нього.

---

[1] Антонін Август Пій (86—161) — римський імператор.

— І стародавні слов'яни мали вже міняльну валюту? Махнув рукою.

— Римські торговці їздили через наші землі за прибалтійським бурштином.— Перш ніж покласти монету на клаптик вати в коробочку, він підкинув її на долоні.— Розумієш, що це значить?

— Мабуть, те, що якийсь римлянин за цей динарій купив любов гарненької праслов'янки.

— Бач, що в тебе на думці. А чи знаєш, що це означає насправді?

— Не дуже. Я вже давно чекаю, коли нарешті ти розкажеш мені що-небудь про оті свої Лоучани. Але по-людськи, так, як розповідав би якомусь неписьменному.

Павел наморщив лоба, силкуючись знайти образне порівняння.

— Ну, уяви собі, що ти їдеш дорогою, яка веде, скажімо, від початку нашої ери в напрямку сьогоднішнього дня; ти проминула верстовий стовп з двохсотим роком, починається пізній період римської історії, а з тих часів ми маємо керамічний посуд з широкими вінцями, всілякі поховальні урни. Під'їжджаєш до верстового стовпа з позначкою триста п'ятдесят, і раптом — кінець. Глибокий і широкий рів, прірва, дороги далі немає. Рух уперед продовжується вже тільки з п'ятого століття: знову маємо глиняне начиння, тепер уже, безперечно, слов'янське, так званого празького типу. Кому пощастить перекинути міст через оту широку прірву, що перетинає дорогу, й віднайти ланцюжок безперервного розвитку цієї кераміки, той відсуне початок слов'янської історії з п'ятого до другого, а може, і до першого століття.

— І тобі пощастило це зробити?!

Павел глибоко зітхнув, розвів руками, почувши таке наївно-довірливе припущення, схвильовано пройшовся по кімнаті.

— Щоб пролити світло на цей затемнений період історії і з'єднати два кінці згаданої дороги, я зібрав у Лоучанах безліч матеріалів. Якщо виправдає себе горизонтальна стратиграфія...

Марія широко розплющила очі.

— А що воно за штука?

Звів погляд до стелі.

— Дружина археолога... Це все одно, коли б...— Павел засміявся.— Знаєш, як найкраще збити з пантелику

математика? Знепацька гаркнути на нього: сім на дев'ять, тільки без роздумів!

Слухай: при звичайній вертикальній стратиграфії виходять з того, що знахідки давніших часів лежать глибше, а пізніших — ближче до поверхні, певна річ, за умови, що культурний шар не був порушений. Горизонтальна стратиграфія виходить з того, що давніші і пізніші поховання містяться в одному й тому ж шарі, одне поряд одного. Лоучани і є таким рідкісним класичним випадком: жителі одного поселення ховали своїх покійників протягом десятиліть і століть в тому ж самому місці, розширяючи кладовище в одному напрямку. Датуючи речі, знайдені в похованнях або в урнах — шпильки, прикраси, зброю, коралі, ножі,— можна простежити й весь ланцюжок, довести поступовий розвиток явищ. Не завжди легко сказати, в якому столітті закопали, наприклад, урну. А от вік металевих шпильок іноді можна визначити з точністю до двадцяти років.

— А ота твоя шпилька, знайдена минулої осені?..

— Кардинальна знахідка — одна з ланок перерваного ланцюжка і якраз з найглибшого дна прірви, котра перетинає нам шлях. Ще б кілька таких... Треба нарешті спростувати легенду про те, що ми вийшли на історичну арену тільки з приходом праотця чеха на гору Ржіп!

— Ти наважився висунути теорію ще до того, як знайшов докази в Лоучанах...

— Звичайно, в іншому разі, це була б не теорія. До речі, поступово вона вже перестає бути теорією, а деякі критики, самі того не підозрюючи, стають смішними. Моя шпилька, динарій з другого століття і в похованні на кілька метрів далі — урна із слов'янською хвилястою ліпією — розумієш, що це значить?..

Марія повернула йому коробочку з монетою, при цьому вона торкнулась його руки.

— Я схиляюсь перед тобою...

Він хотів обернути це на жарт, але прогавив слушну мить.

Його тонка і водночас енергійна рука.

Марія стежить за її некваплівими, розміреними рухами, її пойняло якесь невиразне приємне відчуття, з глибин пам'яті спливало щось далеке, що їй хотілося б затримати, палке бажання, аби спогад зринув у своїй колишній подобі, і одразу ж страх, що все те ніколи не вернеться, що то лиш відгомін минулих вражень, уривок сим-

фонії, жодного мотиву якої ми вже не можемо згадати, хоч і досі відчуваємо слід від того щасливого хвилювання (а ще точніше — в душі бринять колись почуті мелодії, та ми їх більш не здатні відтворити).

— А що, коли я не піду в інститут? — несподівано запропонував він.— Ніч я провів у дорозі й маю моральне право на смертельну втому.

Він напружено дивиться на неї, змушує дати згоду і в цю мить видається їй хлопчаком, який не хоче йти до школи.

— Власне, ти приїхав до Праги потай...

— Абсолютно нелегально. А що... а що, коли ми зробимо щось протизаконне? — Павел поставив чашку на стіл, навіть не допивши.

— В мене намочена білизна,— невпевнено заперечила вона.

Павел не звертає уваги на її слова.

— Начхати! Поїдемо до Кршівоклату, просто так, поблукаємо весняним лісом. Самі, без дітей...

Вагання і невпевненість, присмак забороненого плоду, бунту проти умовностей, чудесні спогади студентських років, коли, бувало, весь день блукали по лісових закутках, закохані й щасливі; вже тоді вона не вірила в бога, а добре було б присмачити тодішні витівки ще й свідомістю вчиненого гріха...

Ні, я запланувала прати.

А в душі наростає опір, ніби мене під'юджував демон-спокусник: завжди діяти згідно з планом — так можна втратити будь-яку фантазію...

Прання, яка буденщина...

Отакі випадкові оказії по-справжньому хвилюють і надихають, непідготовані втечі здебільшого бувають успішні...

Міг би вже зрозуміти, що я згодна, то чому ж і досі не збирається в дорогу?..

На столі холоне сніданок — отой Павелів погляд, такі, як колись, зовсім інші очі. Ніби подих минулого — Павелова мовчанка, така осяйна; невже можна вернутись назад, відчути себе знову щасливою?..

Раптом мені страшенно закортіло іще раз почути пристрасний шепіт вітру у верхів'ях гірських сосен, як колись, десять років тому, трохи дивне бажання, але я не хочу вірити в склероз почуттів, не хочу розмінювати всі жадання на спокій і байдужість, це неправда, що я, мов

навіжена, намагаюсь вигребти з попелу жаринку й роздмухати вогонь, як тоді, коли серце ще було повне по вінця молодих поривань...

Ось до мене долетіла іскра, ніби й справді пролунав тріскотливий розряд і потому злегка затерпли пучки, як це буває, коли торкнешся погано заізольованої лампи... І це не хворобливий самообман, а щаслива дійсність; згадався Павел їхнього доброго минулого, котрий, бувало, отак несподівано з'являвся в студентському гуртожитку — безтурботний, нерозважливий, запальний.

Мабуть, і нині щось лишилось від колишнього Павела. Тільки став самовпевненіший, гордовитіший. Щось та лишилось, хоч він ніколи, ні за яких обставин не забуває про своє я...

Непохитно рішучі Павелові губи — як тоді, як тоді.

...Марії знову вчувається давній неповторно гармонійний акорд, він лунає гучно і затихає — високо на скелях вітер шарпає крони сосен...

Телефонний дзвінок, наче хтось постукав кулаком у вікно, за яким розцвіла весна.

Із заплющеними очима Марія байдуже чекає, поки той, що дзвонить, утомиться. Проте все одно настає всьому край, її нерви більш не витримують. П'ять кроків ступити босоніж до телефону.

— Не знімай! — застеріг Павел, але надто пізно.

Вона чує знайомий низький голос.

— Добре, що ти прокинулась. Об одинадцятій до інституту приїздить академік Ноуза з офіційним візитом.

Інститут, візит — дошкульна, нікчемна реальність, знову треба вертатись думками до буденного світу, в якому є телефони, люди із щоденними турботами, академіки і якийсь вірусологічний інститут.

— Ну, то й що?

— Мусиш прийти до інституту.

— Я взяла вихідний, перу білизну.— Їй неприємно стояти отак біля телефону, видно, те ж саме відчуває й Павел,— він відвернувся.

— Білизна почекає. Слухай, Курча, не буду ж я пояснювати тобі по телефону, чому ти мусиш прийти. Сама знаєш, я не панікер, але на деяких речах розуміюсь. Що? Тобі наплювати? Можливо, тільки ж ідеться про твої інтереси — твою працю, твою проблему, і ти мусиш тут бути. У тебе є ще й сім'я? Всі ми маємо сім'ї. А втім, як знаєш!..

І в трубці гудок, Марія ніби й досі чує злі нотки, з якими сказані були останні слова.

Вона стоїть посеред кімнати.

— Хай їм всячина! Яке мені діло до того академіка?

Павел пильно дивиться на неї і, коли запалює сигарету, відчувається, що він напружено чогось чекає.

— Бозна за скільки часу уперше беру вихідний...— Хитнула головою.— Коли поїдемо?

— Хоч і зараз. Сказати Шпайдерам, щоб після обіду забрали Євку з дитячого садка?

Марія, сама не знає навіщо, йде глянути на намочену білизну.

— Так, наче хто наврочив,— не дуже голосно озвалась вона з ванної кімнати.

Замість того, щоб піти до сусідів, Павел і досі сидить у кріслі.

Зловила себе на тому, що дивиться у вікно на вранішню вулицю, і раптом відчула, що то було лише фізичне збудження, після якого прірва здається ще глибшою.

Марна надія, назад вороття немає. Є тільки невблаганний закон старіння.

Навіть невгамовне серце з часом заплутується в тенетах буденщини, і ось на свої колишні гірські вершини, що здіймаються аж до неба, людина меланхолійно дивиться вже тільки з долини.

Павел у кріслі. Замість того, щоб підвестися й піти до сусідів, він дивиться на кінчик сигарети й демонстративно чекає. Напружене мовчання; Марія й собі дістає сигарету.

— Я... я піду в інститут, Павеле...

Посміхнувся. Ледь помітно, криво.

Її охопив відчай.

— Коли б усупереч всьому на світі ми все-таки поїхали, нічого доброго ця прогулянка мені не дала б. Людина все життя тягне ярмо обов'язків.

— Я знав це з тої ж миті, як задзвонив телефон. Обов'язки. Гідна дочка свого батька.

Ходить по кімнаті з кутка в куток, в душі мало не плаче, відчуває себе винною за змарнований шанс. Нічого дурити саму себе, ситуацію можна повторити, але чуттєві репризи з роками не повторюються; любов подібна до їзди по гірській дорозі: хвилюючі спуски й підйоми, але дедалі на нижчу висоту, спочатку в тебе самі тільки

права, а тоді вже самі обов'язки, як би ти не хотів ними знехтувати.

Гідна дочка свого батька. Може, я й справді успадкувала від нього акуратність в усьому й почуття відповідальності; тридцять п'ять років відповідав батько за безпеку й життя інших людей, служба, служба і десь уже зовсім позаду — родина. Якось у хвилину слабості мама пожалілася: «Того дня, коли ти мала народитись і в мене вже почалися болі, твій батько залишив мене на сусідів, а сам пішов; його поїзд відходив о 18.42, і годі було й думати, щоб він через якісь там родинні обставини не виїхав своєчасно; може б, і знайшли були якогось змінного машиніста, та поблизу ніде не було телефону, а окрім того, він все одно не дозволив би, щоб хтось підміняв його, право на знехтування обов'язку він визнавав тільки за покійниками».

Ну, що ж. Піду в інститут. Пратиму увечері або вночі, Євку заберуть із дитячого садка Шнайдери, якщо о п'ятій мене ще не буде вдома. Як і кожного іншого дня. А Павел і собі піде на роботу, нічого не вдієш, не здійснилися плани...

11

Марія вдягла білий халат і тої ж миті заглибилась у щоденні свої турботи. Голоси й чиїсь квапливі кроки в коридорі заважають їй працювати, в інституті сьогодні всі метушаться, підлога чиста, аж сяє, а новісінька стінгазета в коридорі розповідає тому, хто надумав би зупинитись біля неї, скільки годин відпрацювали добровільно співробітники інституту під час переобладнання котельної.

Дорогий гість не їде.

Раптом їй стало до болю шкода Корейса, бідолаха не дочекався такої честі; заради нього ніхто так не вишаровував би коридори.

Академік. Одне слово — а яка якісна відмінність! Кожна літня людина й кожен професор має право на старість, його можна непомітно послати на пенсію, тільки академік має законом гарантоване право претендувати на бадьорість духу до ста років і непохибність аж до смерті.

Чекання триває, і вся робота сьогодні на вітер, а тут

іще Фіндейса лиха година принесла — вираз обличчя заклопотаний, мовляв, негайна справа.

— Які дурниці! Кому потрібен цей формалізм? Як я можу планувати наукове співробітництво з країнами народної демократії, та ще й на п'ять років уперед, коли в мене немає особистих контактів з тими людьми, коли я не обізнана з їхньою проблематикою?

— Я мушу все це звести до єдиного загальноінститутського плану. Горт звалив цю справу на мене. І це він це вигадав.

— Мені шкода, проте займатися писаниною всупереч здоровому глуздові лише тому, що хтось у верхах вирішив демонструвати свою невтомну діяльність, я не буду.

Застережливо звів брови, легенько знизав плечима: мовляв, я вмиваю руки, шановна колего, і з вашими анархістськими тенденціями взагалі не маю нічого спільного.

За вікном весняне сонце, пливуть у далечінь хмарки, аж сюди долинає вологий дух землі, що прагне знову дати життя траві, березам і первоцвіту над струмком.

Зараз ми були б уже десь біля Кршівоклату, дивилися б на долину Бероунки.

Страдоніце. Павел, безперечно, не пропустив би нагоди затягти мене на славнозвісне кельтське городище. І розповідав би мені про високу культуру його населення, а я мовчала б і слухала.

Він завжди красномовний, я висловлююсь кострубато, а його фрази чіткі й повнозвучні. Я не раз дивувалась, коли він ще писав мені листи, його вмінню здмухувати із звичайних слів наліт буденності і вживати їх просто й чисто, в їхньому первісному вигляді. Тож ніщо опісля не здавалось пафосом або сентиментальністю: щастя було справді щастям, а серце серцем. Я, напевно, до нього несправедлива, але й остання його книжка справила на мене більше враження своїми вправними формулюваннями, аніж змістом...

Робота в неї сьогодні щось не клеїться, зняла трубку, Пажоут прилетів, наче на крилах; Марія ще раз вибачилась за те, що покликала його до себе, ніби свого лаборанта, й відірвала, мабуть, від роботи, але Пажоут заперечив:

— Я йшов до тебе охоче, з великою радістю, бо людині для життя конче потрібна і краса.

Комірець сорочки в нього, як звичайно, не зовсім чистий.

— В такому разі ти, очевидно, переплутав адресу.

Пажоут приклав своє могутнє ручисько до грудей.

— Нічого подібного. Весь світ прекрасний, але найпрекрасніше, що є в ньому, це — трудяща жінка.

Зміряла його нищівним поглядом.

— Не я вигадав і ці слова, це сказав...

— Хоч раз хочу поговорити з тобою серйозно, Франтішеку, я вже давно хотіла це зробити — мені потрібна порада розумної людини. Я спробувала ввести ослаблений вірус мишам з іншої ферми, і вони здихають, наче навперегонки.

— Так то ж уже заражені бактеріями, вони дохнутимуть навіть від сердитого погляду. Перевір усе бактеріологічним шляхом.

— У мене з'явився сумнів, чи не набув вірус знову своїх первісних властивостей.

— Таке часом трапляється — попри будь-які ін'єкції з метою перевиховання — і з людьми. Чого ж ти хочеш від звичайнісінького вірусу?

— І це все, що ти можеш сказати мені з цього приводу?

— Хіба ж я тобі автомат? — розсердився Франтішек.— Вкиньте дві крони й матимете надійну, науково обгрунтовану пораду. Я, зрештою, морфолог, і яке мені діло до твоїх енцефалітних вірусів?

Пажоут широко розвів руками, крісельце під ним застогнало, він позіхнув.

— Спробуй прищепити мишам вірусну суспензію, а через кілька днів ввести гормон надниркової залози.

Ні, він не глузує з мене. О боже, як часто я спотикаюсь і як багато мені ще треба вчитись...

— І що це дасть?

— Ліки із зворотною дією. Миші після них мають бути чутливіші до інфекції.

Марія замислилась.

— Але ж Вільямс це заперечував.

— А мені що до того? Зрештою, я б навіть сказав, що в нього був інший тип вірусу, аніж той, з яким працюєш ти. Чи, може, гадаєш, що з симпатії до доктора Угрової він працював над чехословацьким енцефалітом?

«Павел,— враз згадала вона.— Що я наробила? Адже після доповіді в Братіславі він хотів їхати одразу ж на розкопки. Навіть Лоучанами знехтував заради мене, знехтував тим, чим жив останнім часом!»

От і знову, от і знову... Так у мене нічого не вийде, хто серйозно хоче присвятити себе науці, мусить звільнитись від постійних думок про своїх рідних...

Все марно. Ось вона бачить власну руку, яка відкриває книжку, що її Павел залишив у кріслі, це було щонайбільше днів десять тому: «Ти знову вивчаєш англійську?» — «А хіба що?» Обоє вмить пригадали пообідню зустріч в інституті, і вона не зуміла стримати усмішки: «Це відтоді, як у нашому інституті побував отой угорець?»

Павел міг би тоді відбутись жартом, якимось дотепом, але на превеликий мій подив раптом розлютився: нічого, мовляв, їй так задаватися, зате він, можливо, краще говорить по-російськи, а який то взагалі вчений із соціалістичної країни, котрий не знає російської?..

Дія викликає протидію, і я ущипливо сказала йому, що він чудово володіє ще й французькою,— бо в Павела і з французькою не все гаразд. Коли він складав кандидатські екзамени, вимоги щодо знання мов були ще не такі високі, тож він сподівається на конгресі в Греноблі порозумітись по-німецькому. Павел з такою силою посунув тоді скло книжкової шафи, що воно аж задеренчало: «Чи не готуєшся ти, бува, у Татри? — Я нічого не зрозуміла.— Ну, з отим альпіністом, ви могли б збирати там кліщів і розмовляти англійською мовою!»

Вона перебороła себе й жодним словом не згадала про оту дівчину, що приходила щось переказати йому, але встигла влаштувати Євці лялькову виставу, зашити їй рукавчик (це мене ще довго дратуватиме), випити чорної кави, а окрім того, ще й сливовиці.

Власне, мене б це мало потішити — ревнощі через десять років після одруження. Тільки — це справді ревнощі чи вражене самолюбство? Павел — і грати другу скрипку, хай навіть у галузі, в якій він не може як слід розбиратися, та й ніхто, зрештою, від нього цього не чекав. Добре, що хоч поїде до Франції, повернеться сповнений всіляких вражень, з кольоровими діапозитивами Монблану, задоволений і самовпевнений: він-бо представляв на Заході сам-один чехословацьку археологію!

Візьме знову наді мною гору — ото дурний, хіба це зараз не так, я ж ніколи цього не заперечувала. Він справді розумніший і набагато освіченіший за мене. Оті високі завдання, які він ставить перед собою, не кожен зміг би виконати. Окрім усього іншого, він чудово грає на фортепіано, а я — музичний антиталант, і вся моя наукова

діяльність полягає в тому, що я роблю ін'єкції яєчним жовткам і чекаю, що з того вийде.

Тільки оті його ревнощі трохи смішні. Власне, власне, і це не так, є люди, котрі не можуть бути смішними, навіть коли б хотіли когось розсмішити. Вони просто не здатні розвіяти атмосферу вищості, що оточувала їх усе життя, за будь-якої ситуації...

— ...певже ти не розумієш,— знову долинув Пажоутів голос,— все розумне, що є на світі, принаймні раз уже придумав хтось раніше? Лишається тільки все як слід обміркувати, глибше, з усіх боків... І навіть якщо ти з'ясуєш те, що твій попередник був дурень,— це також успіх, бо таким чином виключається один хибний шлях.

— Але я все-таки гадаю, що той гормон — просто забобон.

— Я ж не силую тебе щось робити, Курча. Мені тільки здається, що часом людство наближається до правди ближче у своїх забобонах, аніж у своїй славній науці.

— Нічого не скажеш — марксистський світогляд, коли б хтось почув про твої розумування...

— Якщо за служителями мистецтва визнається право на дивацтва, то чому б не визнати його й за науковцем?! Хіба, чорт забирай, я не творчий працівник з фантазією? Коли пацієнт у лікарні читає книжку, то він знає, що її написав Яромір Томечек. Коли слухає блюз, довідується, що його автор — Їржі Шлітр. Може дізнатися зрештою, хто читав останні вісті по радіо; тільки коли йому зроблять ін'єкцію протиправцевої сироватки, ніхто йому не скаже, що оту жовту водичку, яка врятувала його від смерті, винайшов доктор Пажоут. Я, звичайно, нічого не винайшов і сказав лише для прикладу.

Нарешті голоси, кроки в коридорі перемістились до сусідньої лабораторії. Марія з Пажоутом також зайшли туди.

— Я думав, що у вас сьогодні вільний день,— здивувався Горт.

Не люблю, коли мене з поблажливою усмішкою рекомендують як «перспективну» молоду співробітницю. І чи «молода»? Може, Горт мав на увазі мою наукову працю? В такому разі комплімент сумнівний.

— Тут у нас, товаришу академік, методично здійснюється ослаблення вірусу кліщового енцефаліту шляхом пасажування його на курчатах. Після кожних п'яти пасажів перевіряємо результат на мишах. Якщо досліди за-

кінчаться успішно, будемо вводити ослаблений вірус мавпам.

Марія подивилась на Пажоута, Пажоут подивився на неї. В його очах був тріумф: ну, тепер розумієш, чому я хотів, щоб ти була присутня?

— Для цього нам треба б мати шимпанзе, як найближчий до людини вид, однак дістати шимпанзе — річ нелегка. Але я вже розкинув сіті...

Побачимо. Вірю, що ти розкинув сіті. Тільки невідомо, чи шимпанзе ти ловиш, чи прихильність авторитетних осіб, котрі, призначаючи постійного директора, віддадуть перевагу тим кандидатам, для яких інтереси інституту — над усе. І вони дістануть що завгодно, навіть мавп.

Академік говорить мало, поводиться стримано, зрештою, в нього інший науковий профіль, тож чи можна від нього вимагати, щоб він мав певну точку зору в кожній проблемі, яку розробляють інститути, підпорядковані йому як віце-президентові Академії наук.

— А чи не занадто це міцний горішок, колего?

Горт кинув на Марію короткий погляд, його худе обличчя почервоніло.

— Ми цього не боїмося, товаришу академік, колега Угрова, мабуть, підтвердить мої слова. Як каже стара істина, люди ростуть на роботі, а згодом, в результаті цієї тяжкої праці, буде знайдено вакцину проти енцефаліту!

Полудень, перед Марією на тарілочці тістечко (мучного вона їсть мало і тільки через день, щоб не гладшати), угледіла Горта, коли той швидко пробирався до останнього вільного місця за столом у кутку; раптом перед самісіньким його носом і там хтось сів. Шановний товаришу директоре, нічого іншого вам не лишається, як підсісти до *мого* столика.

Горт широко усміхнувся, немовби тільки зараз помітив Марію (чоловіки також комедіанти). Вона побажала йому смачного й так чарівно усміхнулась у відповідь, що миліше вже не змогла б, навіть якби навпроти неї сидів отой молодий біофізик з Угорщини.

— Що сказав товариш академік про *нашу* методику ослаблення вірусу енцефаліту?

— Послухайте, Маріє, мені надзвичайно прикро, якщо ви отак витлумачили мої слова. Можливо, я не зовсім точно висловився, але я й на думці не мав якось применшити ваші заслуги...

Мовчки їсть тістечко, нехай зрозуміє, що вона саме так усе це витлумачила. Мовчанка стає дедалі напруженіша — цікаво, як ти з цього викрутишся. Нарешті Горт з брязкотом кладе столовий прибор.

— Хай йому грець, нехай хтось інший іде на моє місце, навіщо мені директорство!

І це не дуже оригінально, шановний. Про те, що найкращий захист — атака, говорив ще Суворов.

— Товаришу доцент, таж я не сказала жодного критичного слівця на вашу адресу.

Марія мовчки й собі кладе прибор, даючи зрозуміти, що вона й надалі думатиме так само.

— Між іншим, коли б ви знали те, що знаю я, ви б не кривдили мене.

Ти ба, це я його кривджу.

— Візити високих осіб не завжди треба кваліфікувати як прикре марнування часу; знаєте, що привіз нам їхня милість академік? Одне місце в експедиції радянських вірусологів до центрів кліщової зарази! Тунгуска і Єнісей, тайга, ведмеді і тигри, а цілком можливо, що й соболі або сріблясга лисиця навколо шиї! Маріє, *«что вы об этом скажете»?*

Вона ковтнула повітря, не здатна одразу ані осмислити все почуте, ані приховати хвилювання.

— Буду радий почути десь за тиждень відповідь — чи хочете ви поїхати.

ЧАСТИНА ДРУГА

1

Сонце освітлює пагорби над річкою, розкопана земля пахне солодко й духмяно, над луками на північ летять перші ключі диких качок. Але дух весни не п'янить Павела.

Розкопана могила, рештки кераміки з укісним жолобчастим орнаментом, листоподібне вістря списа, на дві третини з'їдене іржею, порушена верхня половина кістяка людини, і більш нічого,— могилу явно пограбовано.

Клевар сердито примружився від сонця й витяг із футляра зелені окуляри.

— Тілопохования. Ну й несподіванка, хай йому всячина!

Брасзіл довго щось шукав у кишенях заяложеного плаща, нарешті витяг торбинку з чимось липким і простодушно запропонував присутнім пригощатись.

— Тут, друже, вимальовується щось не те.— Цукерка бридко захрумтіла в нього на зубах.

— Не бачу в цьому нічого такого, що б могло зіпсувати мені настрій. Адже поховання часів переселення народів здебільшого поодинокі — ця могила, можливо, тут єдина, і на цьому могильнику вона опинилась випадково...

— Можливо.— Брасзіл тупнув ногою, збив із черевика налиплу грязюку.— Але все-таки не повинна...

Вони повагом попрямували до головної групи розкопаних могил із трупоспаленням. Брасзіл, не кажучи ні слова, спокійно почав міряти складаним метром відстань поміж могилами, недбало нотуючи щось у записнику.

Атмосфера стриманості поглиблювалась небалакучістю отих двох... Мабуть, уже читали вчорашню, ще одну рецензію на висунуту мною теорію — що не кажи, але цього разу рецензія бентежить... Лоучани... Єдина могила з тілопохованням, до того ж міститься вона далеченько від центру слов'янського по́ля поховальних урн. Які, власне, підстави мають оці двоє багатозначно зводити брови, оглядаючи цю знахідку?

Павел намагається перебороти себе, але Брасзілове хрумкання дратує його так само, як і широко розставлені ноги, старе галіфе, заправлене в зелені вовняні панчохи, яке дісталося йому, мабуть, від дідуся-лісника, неголене обличчя, недбало надітий синій берет — так його носять лише чоловіки, котрі абсолютно нехтують своєю зовнішністю. (Думка про те, що Брасзіл хотів би подобатись жінкам, здається просто неймовірною.)

— Слухай-но, а чому ці могили з поховальними урнами розкидані так далеко одна від одної? Чотири метри, п'ять з половиною, аж дивно...

Ага, тепер ти сам підставив голову під удар, мужиче хрумкало з доцентським званням.

— Любий і шановний друже, тому, що над ними колись були насипані курганчики, схожі на великі слов'янські кургани пізнішої доби, ясно? Гадаю, ти не вимагатимеш, щоб вони збереглися не розорані протягом вісімнадцяти століть.

Вітер вихопив з Брасзілових рук списаний аркушик; Брасзіл метнувся услід за ним, підхопив на льоту й ви-

шкірив великі, як у коня, зуби. Схвально кивнув на Павела.

— Цей чоловік зуміє залатати будь-яку дірку в своїй теорії...

Клевар не виявляв схильності до жартів.

— У всякому разі, будь дуже обережний при остаточному визначенні могильника. А розкопки слід розширити в південному напрямку, в тому місці, де знайдено оте тілопоховання.

Вони повертаються до Лоучан, бо там залишили машину; Бразділ купує в ресторанчику шматок шинки на дорогу, а від Павелового відчуття переваги, на його подив, не лишилося й сліду.

Поодинока могила з тілопохованням,— судячи з кераміки, вона належала приблизно до п'ятого століття,— хіба мало таких могил на території нашої країни?!

Клевар ногою відкинув цеглину, котру якийсь бешкетник підсунув під заднє колесо.

— Побачимо, що буде далі,— мовив він, уже сидячи в машині. «Не вішай носа, ще нічого не втрачено»,— ніби хотів сказати він.

У Павеловій душі поступово наростає роздратування: невже ці люди втратили здоровий глузд? А може, за цим криється щось інше? О боже, знову ота стара пісенька...

Часом він соромився цієї думки, але вона не давала йому спокою — лізе й лізе в голову, коли він прожене її, вона відповзе, а тоді знову вигулькне, вже десь з іншого боку. Його не полишало невиразне відчуття того, що, незалежно від його волі, незабаром він, прийшовши вранці в інститут, підніматиметься вже не на третій поверх, а лише на другий. І Клевар, мабуть, це чудово розуміє...

Бр-р-р, яка підла й нікчемна думка! Тільки як спекатися її? Звісно, він і пальцем не кивне, щоб якось усе це прискорити, адже справді видатні люди ніколи нічого не добиваються, слава сама мусить чемно домагатись того, щоб їй дозволили плентатись слідом за ними, наче тінь...

Час спливає в похмурій мовчанці, вони сидять у машині й чекають, у віконце видно червоне, як у селюка, обличчя їхнього колеги, який саме розраховується з трактирником; Бразділ належить до тих людей, котрі, будучи гостем у вашій машині, змушують вас півгодини чекати, а тоді спокійнісінько ввалюються, ніби нічого й не сталося, і, замість вибачитись, бадьоро вигукують: «Негідник, хотів обдурити мене!»

Павела зворотна дорога анітрохи не тішить — про що йому розмовляти з цими людьми?

Але Брадзіл по дорозі до Праги довгенько бідкається, бо щось там у нього трохи не вийшло з виграшем у спортлото. Потім щонайменше тридцять кілометрів він смачно їсть бутерброд із ковбасою, про який, видно, вранці забув. Його геть вицвілий, безформний берет ніби впав йому звідкілясь на голову.

Раптом Брадзіл торкнув Павела ззаду за плече:

— А ти знаєш, хто такий блатняк [1]?.. Той, хто влаштовується по блату...— Люди, які переповідають дотепи десятилітньої давності, чимось навіть зворушують...

Клевар регоче на весь голос, а Брадзіл зіжмакав масний папір і викинув його за вікно. Тепер уже лишається тільки, щоб він запитав, що таке соціалістичний стриптиз.

Проте Брадзіл мовчки витяг яблуко і знову задоволено хрумав.

Павел неуважно дивиться вперед на дорогу. Власне, отакі жарти для секретаря парторганізації — це прогрес; я навіть найкращі дотепи одразу ж забуваю, а цей, про блатняка, треба було б увечері розповісти Марії.

Вдома Павел скинув забрьохані туристські черевики; тривала їзда змучила його, він був голодний, а крім того, душу йому ятрили неспокій і туга. Якось би вже перебути сьогоднішній день. І тут же спитав сам себе: а що, власне, сталося? Чи треба зважати на сумніви людей, які мають тисячі причин не бажати мені успіху!

З вітальні долинули чоловічі голоси. Хто ж це так пізно?

Пажоута він знає, а того другого — ні.

— Доцент Горт, тобто мій шеф,— весело сказала Марія, й ситуація трохи прояснилася. В кімнаті накурено, хоч сокиру вішай. На журнальному столику заради такої виняткової події дорогий коньяк. У попільничці повно недокурків. Пляшка червоного вина, чашки — пили чорну каву. Задушно, як у підводному човні перед загибеллю останнього члена екіпажу.

— У вас розумна дружина, мусите випити за неї,— Горт надміру довго тисне Павелові руку, лівою рукою він наче господар бере пляшку, на денці якої лишилось

---

[1] Житель історико-географічного району Блата, в Південній Чехії.

трохи курвуазьє, пошукав очима, у що б налити,— і Марія миттю принесла чарку.

— Ми вже пили-пили,— Пажоут підняв з підлоги й підніс високо над головою порожню пляшку, усміхнувся до Павела, сяючи своїми синіми очима, але не підвівся, ноги він схрестив і простяг поперед себе, мов дві колоди. Безперечно, він старший за мене, але не настільки, щоб отак сидіти, коли заходить господар. Хіба що набрався так, що й не підведеться.

Разом із гостем — радість у дім, нехай навіть після важкої дороги.

Павел змусив себе усміхнутися.

— З великою охотою, але скажіть принаймні, за що я п'ю.

— Хоч це й не друге відкриття радію,— Пажоут за звичкою почухав своєю волохатою лапою потилицю,— але її праця варта більше, аніж літр курвуазьє. Проте Курча не хоче цього розуміти.— Він винувато затулив рота долонею, згорбився й півголосом сказав Марії, хоч його могли б почути, мабуть, і сусіди за стіною: — Може, я бовкнув зараз щось недоладне?..

Павел наче потрапив на виставу самодіяльного драмгуртка, де говорять на публіку. Тільки от актори вже зовсім нікчемні. І типаж нікуди не годиться.

— Ти завжди був грубіяном,— з милою безпосередністю відповідає Марія на чергову Пажоутову репліку. Вона нагадує захоплену ліцеїстку, котра запросила своїх товаришів на день народження.

— Ходімо, нас тут ображають,— Пажоут насилу підвівся.

Марія їх не пускає, налила їм ще вина, але Горт забирає в неї з рук пляшку — нехай чоловіки попрацюють, адже прийом влаштовано на її честь.

Оця ваша забава, шановні, якось не відповідає вашим титулам...

Тілопокоування. Якого дідька той незваний гість опинився на моєму могильнику? І відколи вже ці германці агресивно лізуть у наше мирне життя!..

— Ти, мабуть, голодний,— схаменулась Марія.— Зараз я тобі щось приготую.

Нарешті гості здогадалися, що вже час іти.

— Дякуємо за ласкаву гостину і... і якнайшвидше публікуйте свої висновки,— Горт поцілував Марії руку; і як може нормальна людина отак кричати.

— Але ж це лише частковий успіх,— заперечує Марія; вона сяє, мов оте кришталеве намисто, що в неї на шиї.

Довготелесий Горт, забувши про статечність, раптом широко розвів руками:

— О господи, скільки людей віддало б рік життя бодай за незначне наукове відкриття! — Бозна-чого він дивиться при цьому на Павела, і Павел сам не знає, чому, власне, він відвів очі.

Пажоут одягається, він ніяк не може натягти пальто на свої ведмежі плечі, танцює на одному місці, марно силкуючись потрапити рукою в рукав, комір загорнувся всередину. Зате про що йшла мова, він розумів чудово.

— Тільки не забудь перевірити усе як слід, Курча. Будь обережна.

Штовхаються в передпокої біля дверей.

— Серйозно, Маріє. Пообіцяйте мені перед свідками, що опублікуєте наслідки своєї роботи,— наполягав Горт; Марію тішили його слова, але вона лише кивнула головою: мовляв, нечемно перечити гостеві. Поправила Пажоутові комір, і він поцілував на прощання їй руку. Видно, гадає, що того ніхто не бачив — в останню мить поцілував її в долоню.

Павел демонстративно розчинив усі три секції вікна в кімнаті.

Ач який! Простодушний тюхтій Пажоут, якому, здається, з місця зрушити важко. Ох, ці вайлуваті, незграбні люди! Певен, що і в науці він зірок з неба не знімає. Але робити блазня з чоловіка колеги — на це він майстер. Звісно, я і не подумаю говорити про це з Марією. Мені, безперечно, бракує деяких позитивних рис, але благородства позичати не треба.

Марія принесла на таці холодну вечерю.

— Яку, власне, подію ти відзначаєш? Ніяк не міг цього второпати, слухаючи твоїх гостей.

— Та тут іще й говорити нема про що! Нам пощастило ослабити вірус; мавпа, поки що тільки мавпа, з чемності не здохла після того, як їй зробили вакцинацію, от і все. Але до вакцини для людей іще так далеко! Ще стільки треба працювати!

— Вітаю з успіхом. Я також випив би, та для тебе це вже втратило, мабуть, актуальність.

Ця фраза спонукає на певні пояснення, скажімо: «Сподіваюсь, любий, ти не гніваєшся, колеги проводжали мене

з інституту, і тому я запросила їх до себе. Не можна було інакше, ти ж знаєш, бо вони б мали мене за скнару».

Проте нічого такого вона не сказала. Очі в неї блищать від коньяку, вона розвела руками, тоді опустила їх на коліна й бозна-чого засміялась.

— Цей Франтішек — кумедія...— Похитавши головою, вона захоплено задивилась кудись у далечінь...

Він, звичайно, не пуританин, у своєму інституті звик найширше вживати жаргонні слова, але цей учнівський термін з уст його тридцятитрьохрічної дружини в цю хвилину різонув йому вуха. Звичайно, в цьому виявляються різні критерії людини тверезої й не зовсім тверезої.

Марія дивиться, як Павел їсть, час від часу її, видно, розпирає від сміху, але тепер вона свій сміх гамує, в тому, що Павел мусить доїдати залишки після гостини, справді нема нічого смішного.

Дедалі ясніше видно, що Марію щось хвилює.

Ось вона долонею розгладила складку на сукні.

Зібравши зі столу кілька крихт, поклала їх вряд.

Підсунула ближче до Павела сільницю.

Потім хтозна-чого послухала, чи йде ручний годинник, і, нарешті, сказала:

— Уяви собі, Павеле,— я мушу їхати в Сибір.

Мабуть, забагато випила.

— Справді. У складі радянської експедиції.

Павел поклав виделку.

— І надовго?

— На три місяці. В тайгу, уявляєш?

Якась дивна порожнеча в голові. Що їй відповісти?

Поступово сказане Марією конкретизується, починає набирати чіткіших форм: одягати й водити Євку до дитячого садка, з Міланом виконувати домашні завдання, готувати вечерю для дітей, міняти їм білизну, в неділю ходити з ними обідати до ресторану — весь час обслуговувати дітей і самого себе. А інші дрібні домашні справи?..

Святий боже, мабуть, і в черзі доведеться стояти...

Йому стало трохи соромно: скільки Марії доводиться з усім цим морочитися!..

— А як, по-твоєму, ми хазяйнуватимем самі? Солідної домашньої робітниці так швидко не знайдеш...

Вона ніби не чула, очі в неї горіли від захвату, наче у кішки в темряві.

— Це чудова нагода, я працювала б із самим академіком Семеновим, одним з найкращих радянських вірусологів.

Вона знову ніби опустилась на землю, намазала йому маслом ще скибку хліба, підняла свої довгі вії й сказала:

— Боюсь тільки, щоб експедиція не збіглася з твоєю поїздкою до Франції...

Ось і настала ця хвилина. Колись воно й мусило так статися.

Павел випив вина, аби виграти час.

— Я... я нікуди не поїду, Маріє.

Не зрозуміла.

— Чому? Сподіваюсь, ти не відмовився?

— Поїде колега з Брно.

Хвилину вона сидить нерухомо й мовчить.

— Не може цього бути... Як же це так? Знову якісь інтриги?

Знизав плечима й, силуючи себе, заходився їсти.

Марія вже зовсім тверезa.

— Може?.. Тільки ж ти в партії з сорок п'ятого, чудовий працівник... Хіба що твій батько... Або... може, зрештою... Ні, адже з моїм батьком ти не маєш нічого спільного! Мене ж то посилають за кордон...

Раптом він відчув тягар усіх сьогоднішніх подій, наче на нього впало важке склепіння. Комісія в Лоучанах, явне недовір'я до моєї концепції, нова напівроздромна рецензія на мою працю... Людина, хоче вона того чи ні, спершу тішиться виданою книгою, якийсь час у душі ще відлунює творче задоволення, приємна свідомість того, що ти зробив максимум можливого.

Бути схожим на грозову хмару, яка покраяла небо блискавицями, спричинила на землі вихор, підняла рівень озер і рік, а тоді попливла собі далі, знесилена й знеможена, і в її утомі — найбільша велич.

Я не маю права озиратись назад, на пройдений творчий шлях, а коли й маю, то хіба що для того, щоб повчитись на власних хибах.

Якийсь час після виходу книжки в світ мені бракує сили волі не повертатись до неї — прочитаєш той чи інший абзац і зважуєш, яке враження він справить на читача і яке — на критиків. Але цього разу все це якось несправедливо швидко минулось, авторський примірник його нової книжки лежить у шафі на одному й тому ж місці,

і він, Павел, наче уникає його, вся радість розвіялась, іще трохи — і знайома обкладинка геть остогидне йому.

Наче він учинив якийсь гріх, ба навіть шахрайство, і тепер носив на чолі каїнову печать злочину.

Ні, жодна людина не робить умисно помилок, кожен, за винятком брехунів, захищає здобуту ним істину, будучи переконаний у тому, що ця істина єдина й найкраща.

І я також не можу повірити, що помилявся, вустами моїх опонентів, безперечно, промовляє недоброзичливість, недоброзичливість до людини, талановитішої за них...

Вони не спроможні збагнути, що і в науці можуть бути романтика й поезія.

Це люди з однобоким способом мислення. Вони не мають ані краплі патріотизму, без якого важко уявити серйозного науковця. А надто такого, котрий зуміє складне рівняння звести до найпростішої форми.

Їм чогось бракує, і вони це відчувають. Тут діє взаємозалежність: талант — продукт яскравої особистості.

Чи треба дивуватись, що вони вичікують і в майбутньому також намагатимуться скористатися з першої-ліпшої нагоди?..

Ота сьогоднішня комісія...

Причина мого неспокою — втрата віри в свої сили?

Ні! Адже поряд з низинами на світі є ще гори, і тоді, як низини спокійно осяває сонечко, гори визивно стримлять у небеса, притягуючи до себе блискавиці, і грозові хмари раз у раз розбивають об них собі чоло.

Чи справді це головна, найважливіша причина мого кепського настрою, чи, може?..

Він знову почув голос Марії; нервозно зчепивши пальці, вона захищала його так, наче вони були на суді; мовляв, у нього стільки наукових праць і різних заслуг, хіба в іншому разі його книжки перекладали б за кордоном? І, зрештою, якийсь парадокс: вона, ще й досі майже початківець у науці, поїде за кордон, а він сидітиме вдома?..

Відсунув недоїдену вечерю, закурив.

— Не суши собі тим голову. Просто ти щасливіша...

2

Марія застала Павела за читанням. Перед ним лежали купи книжок.

— Євку з дитсадка ти не забрав?

Він не почув. Останнім часом Павел працює значно більше, наполегливо і вперто, наче комусь на зло.

— Ти ходив по Євку?

— Слухай, серденько, адже ти також могла б її забрати. У мене, з твого дозволу, також є робота.

Який тон! Принаймні спитати я можу, тим паче, що він обіцяв забрати її. Не докорятиму йому, треба миритися з його кепським настроєм. Проте міг би пошукати розради і в чомусь іншому — адже ж вийшла друком його книжка. З якою гордістю я читала б своє прізвище на титульній сторінці — не якоїсь там фахової статейки, а доситьтаки товстої книжки!

Це негаразд, що вже навіть Павел, як і багато інших людей, вбачає у своїй праці якісь особливі достоїнства, якісь особливі заслуги. Праця — така ж заслуга, як те, що ми їмо або вдихаємо необхідний для життя кисень. Це тільки редактори газет і працівники радіо та телебачення, не знати чому, вбачають у праці щоденний героїзм. Людину, зрештою, повинно надихати те, що вона — один із чотирнадцяти мільйонів героїв.

Повільно піднімається на поверх вище.

Павел, підперши голову руками, схилився над книгами...

Мабуть, його слід пожаліти, ота поїздка до Франції, видно, допекла йому. Хоча б тільки не... Але чому Павел? Невже гріх сокольського [1] і легіонерського [2] паціонал-соціалістського минулого довіку тяжітиме над людьми, навіть за тестя мусиш відповідати? Раптом вона відчула гострий біль — адже бідолашний тато був втіленням чесності! До речі, якби Павел мав розплачуватись тепер за своїх родичів, то чи не викликав би в надміру ревних і пильних охоронців порядку ще більше занепокоєння його власний покійний батечко?

Ні, з цими методами давно покінчено...

Глянувши на пані Шнайдерову, Марія одразу збагнула, що не все гаразд, ще до того, як та розтулила рота.

---

[1] В кінці XIX і на початку XX ст. широкою популярністю серед чехів користувалося фізкультурне товариство «Сокол». Буржуазні політики через «Сокол» намагалися впливати па чеську робітничу молодь, прищеплювали їй націоналістичні погляди.

[2] Чехословацькі легіони — військові частини, сформовані після Великої Жовтневої революції на території Росії з чеських і словацьких полонених, брали участь у ганебних спробах імперіалістів повалити молоду Радянську владу.

— Євка пішла додому, вниз.

— Удома її немає.

— Не може цього бути. Адже минуло вже з півгодини... Я привела її з дитячого садка, вона почула звуки рояля й одразу впізнала, що то грає внизу пан доктор; Євка сказала, що піде до татуся...

Сходи ніби провалюються в неї під ногами, здається, їм не буде кінця. Подвір'я вже потонуло в глибоких сутінках; біля рами для вибивання килимів, котра править дітям то за турнік, то за трансокеанський корабель, то стає килимом-самольотом, панує тиша і спокій.

— Павеле, Євка загубилась.

Нерозуміючий погляд.

— Ради бога, мерщій вдягайся!

Лише тепер він зблід.

— Це неможливо. І куди ж?..

— Це я також хотіла б знати! Чому ти не зайшов у дитсадок?

Він удав, що не дочув.

— Не хвилюйся, вона десь поблизу.— Як і завжди, від хвилювання в нього засіпалась повіка, він заходився зав'язувати краватку.

— Швидше, навіщо отак вдягатися, надворі жарко!

Здивовано глянув на неї, розв'язав краватку, і ось нарешті вони вибігли.

В сусідньому будинку мешкає дівчинка на рік старша за Євку, Євка останнім часом ходить туди.

Проте Євки немає й там.

Вони біжать вулицею вниз, тоді знову нагору, зазирають у бічні вулиці; де тільки побачать гурт дітей, кидаються туди.

— Кляте дівчисько, куди ж воно?..— Павел витирає піт з чола, і Марії здається, що його кинуло в жар не лише від швидкої ходи. Система! Адже ми не якісь залякані баби-богомолки, і в даному випадку потрібна система!

Передусім — дитячий майданчик. Євка там спекла не одну сотню калачів з піску, любила кататись на каруселі.

Мами з візочками повертаються додому, сутінки густішають. Гурт захеканих пустотливих дітей іде додому; одна дівчинка видалась Марії знайомою.

— Ти не бачила нашої Євки? Євки Угрової? — Безглузде запитання, діти ж не називають одне одному своїх прізвищ.— Євку, в котрої є Стазічка з відламаною ногою?

Дівчинка не бачила.

На протилежному боці скверу натовп. Що, коли зараз там завиє сирена швидкої допомоги?.. В Марії гучно закалатало серце. Ні, то овочевий магазин, там хтось пустив чутку, що привезуть апельсини.

— О господи, адже їй усього три роки! Куди могла втекти трирічна дівчинка?! — Павел шукає в кишенях, не може знайти сигарети, Марія бачить його сірі губи.

— Нічого не поробиш, треба дбати про виховання дітей! — Нейтральні, риторичні Павелові слова, і все ж Марія відчуває, що адресовані вони їй. Уже вдруге за такий короткий час.

Їхнім пошукам знову бракує системи. Марія вголос почала розмірковувати, яку відстань могла пройти Євка за півгодини. Але ж куди могла вирушити трирічна дитина? Родичів у нас в Празі немає, тож куди?..

Павел відкритим ротом хапає повітря, обличчя в нього теж сіре, ніс наче видовжився...

Страх стискає їй серце, а перед очима мимохіть постають банальні картини, як і в кожної переляканої мами за подібної ситуації: розпусник, звироднілий душитель, викрадач дітей. От повернемось додому, і задзвонить телефон: «Якщо ви не приготуєте на ранок п'ятдесят тисяч...» Дурниці — Павел не Чарлз Ліндберг, і живемо ми не в Сполучених Штатах.

Вони почали звертатися до перехожих, люди озираються їм услід, і в їхніх очах співчуття й докір водночас: «Оце вам нинішні батьки. Одні тільки збори, активи, а дитину нехай доглядає святий Петро! Мені їх анітрохи не жаль!»

Вони знов опинились у скверику, Павел переліз нарешті через огорожу навколо пожежного бака, що стоїть тут з часів війни; по воді повільно пливе апельсинова шкірка, в кутку на брудній поверхні гойдається продавлений пінг-понговий м'ячик. Ні, такого в Євки не було.

— Я подзвоню в міліцію...— голос у нього затремтів.

З темряви хаотичних думок до світла почала продиратись іще одна, остання надія.

Марія тягне Павела за рукав. Третя вулиця, другий квартал. Двоповерхова вілла дитячого садка, за нею палісадник. Посеред грядки Євка навпочіпки обриває полуниці, личко в неї геть усе червоне від ягід. Коло дверей стоїть ящичок, який вона знайшла, мабуть, біля урн на тротуарі, видно, хотіла дотягтись до дзвінка. Тільки нічого

в неї з того не вийшло або ж у дитсадку нікого вже не було.

— Євко... що ти наробила?..

Павел незграбно підхопив її на руки й поніс додому, Євка з плачем тягнеться пухкенькою ручкою назад, бо ж там лишилися смачні ягоди! Марія кличе його, та він не чує. Взагалі не зважає на неї; прямує кроків за чотири поперед неї, і здається, що він несе оберемок газет; шия в нього мокра від поту.

Лише тепер вона раптом відчула в ногах слабкість, ніяк не може наздогнати Павела. І водночас їй наче камінь звалився із серця, вона була сама не своя від щастя, в такому стані людина ладна випити одним духом півсклянки коньяку, позичити велику суму грошей приятельці, котра їх не поверне, і взагалі зробити бозна-що. Корейс, бувало, казав: «Скільки ми в житті намучилися через те, що тільки могло ще трапитись, але не трапилось!» Він міг би додати: «Зате скільки з того самого приводу ми зазнали щастя, хоч, може, й трохи незвичного!»

Отак підтюпцем Марія біжить слідом за своїм законним чоловіком і дочкою один квартал. А за перехрестям звідкись виринула думка, в котрій потонула її радість, неначе несподівано набігла морська хвиля й затопила клумбу квітів.

Отой ящичок, нерівно приставлений до дверей будинку дитячого садка, щоб дотягнутись до дзвінка...

Три військових грузовики один за одним поволі, обережно виїжджають на головну вулицю. Марія мусить трохи зачекати, а Павел тим часом зник з очей.

Вона наближається до скляних дверей свого будинку, хода її уповільнюється.

З кімнати долинув Євчин плач, очевидно, їй таки перепало від батька. Марія боязко поспішила на кухню. Я розумію, що в такому віці словесні доводи ще майже не справляють враження, інколи покарати треба, звичайно. Проте ці екзекуції завжди викликають у неї якийсь соромливий опір, як, зрештою, і будь-яка дія з позиції сили.

Павел зайшов до кухні, зовні він знову холодний і спокійний, тільки пасмо волосся й досі звисає йому на лоба.

— Далі вже справді нікуди.

Вона розуміє, куди він гне, і все ж питає:

— Це ти про що?

— Про те, що в тебе є певні обов'язки і в сім'ї.

Така пряма атака трохи приголомшила її. У Марії в кухонному столі завжди лежать резервні сигарети; він так енергійно смикнув шухляду, що та вискочила зовсім, в останню мить Павел притримав її коліном, від збудження йому ніяк не вдається засунути її на місце, і він із гуркотом ставить шухляду на стіл.

Нарешті Марія вийшла із стану заціпеніння. Обов'язки. Авжеж. Винна у всьому я. Ще б пак. В душі у неї наростає опір.

У сусідній кімнаті ще й досі схлипує Євка.

Наша лють майже завжди завдає нам більше шкоди, аніж те, що її викликало.

— Не так давно ти підбадьорював мене, запевняв, буцімто я не маю права кидати свою роботу...

— Тоді була трохи інша ситуація. Не я винен, що бабуся не живе більше з нами.

Вона відчула, як кров ударила їй в обличчя. «Спокійно,— сказала вона собі.— Спокійно».

— Ти б уже міг зрозуміти, що я працюю не лише з примхи. Адже й ти цінуєш свою роботу!

— Сподіваюсь, ти принаймні визнаєш певну ієрархію цінностей — сімнадцять років стажу й понад п'ятдесят наукових праць! — Пізно, сказаного не повернеш; Марія жахнулась: Павел — і почуття неповноцінності? Навіщо це йому?

— Я не заперечую твоїх заслуг. І все-таки я гадаю, що людина мусить більше цікавитись тим, що в неї попереду, аніж тим, що вона вже зробила...

— Дякую за науку. Може, й ти хочеш приєднатись до тих, хто охоче перекреслив би все зроблене мною так, ніби я вже помер як учений?

— Як тобі не соромно отак усе перекручувати! — Гарні наміри враз полетіли під три чорти.— Та коли вже зайшла про це мова, то зрозумій нарешті, що і я не пані Реттігова, вже минули ті часи, коли жінка жила лиш задля того, щоб обслуговувати родину!

— Це твій найперший обов'язок! — спалахнув Павел. Відколи Марія знає його, він уперше втратив самовладання.— Я нічого не маю проти твоїх дослідів, гаразд, ти не Реттігова, проте, й не Кох, і не Пастер!

Всередині в мене наче щось обірвалось, на очі навернулися сльози; ні, я не змогла б йому відповісти, коли б навіть хотіла, але я й не хочу, бо він має рацію, на жаль,

власні недоліки людина помічає здебільшого чужими очима. І все ж Павелові слова завдали їй болю; кожна людина вкладає в свою працю частку самої себе, й коли хтось зневажає ту працю, він зневажає водночас і саму людину...

Вона не може більше всидіти на кухні, хоч Павел уже знову вийшов; витягнена шухляда й досі лежить на столі, як доказ того, що це не лихий сон; їй би треба піти до сушарні, там висять Павелові випрані сорочки, Павел полюбляє білі сорочки, але в Празі за день комір у них стає зовсім брудний; Марія піднімається сходами на горище й радіє, що лишилась сама; в душі я завжди була тієї думки, що в пам'яті треба зберігати лиш найважливіші моменти життя й найважливіші слова; це були важливі слова, але я намагатимусь їх забути, хоч зробити це нелегко, слід викинути їх з голови.

Та от перед очима в неї знову постала урна для сміття, присунута до дверей дитячого садка під дзвінком. І та картина завдала їй чи не найпекучішого болю.

3

Прогулянка сьогодні якась невдала, аж нудно. Мені хотілось полазити по скелях, і тато вдома говорив, що, може, там і будуть якісь скелі, проте тут нічогісінько немає.

А тато з мамою сидять на узліссі на ковдрі й щохвилини хтось із них вигукує: «Дай мені нарешті спокій!»

І чого було їхати так далеко, коли тут не можна навіть по скелях полазити. Окрім того, я сидів позаду, бо поруч із татком у машині сиділа мама. Якщо вже сидіти з Євкою позаду, то краще взагалі нікуди не їздити, а як полазити не можна, то й поготів.

— Тату, отой літак пролітає, мабуть, кілометрів з двісті за годину?

Павел сховався за газетою, як за фортечним муром, і не чує, Мілан звертається до нього вдруге.

— Часом навіть більше,— озвалась Марія.

Краще б відповів був татусь, тато — це тато, бо мама тільки й знає вбивати курчат, хіба жінки щось тямлять в авіамоделі на шнурі, котра називається прив'язною моделлю?

— Тату, а він літає на звичайному бені?

— На якому бені?

— Ну на беникУ.

— На якому ще бенику?

— Ну, нехай на бензині.— Горе, та й годі, з цими дорослими ніяк не порозумієшся.

— Авжеж. Правда, вже виготовляють моделі і з реактивним двигуном.

Реактивні. Ото штука. «Леактивні», як каже Євка. Євка страшенно дурна, але ніхто цього не бачить.

Марія вийняла пиріг, Євка не схотіла його, тож Мілан миттю зголосився з'їсти і її шматок.

— Коли в твоєму щоденнику я побачу п'ятірку з російської мови, тоді куплю тобі такий літак.

Він кинувся Марії на шию, такої законної мами немає в жодного хлопця з нашого класу. Мабуть, і в класі Б також немає.

— Пусти мене, я вже геть уся вимазана.

— Знаєш, мамо, ти могла б дати гроші, а мотор нехай краще купить тато. На моторчиках баби не розуміються.

Чудово, тільки треба спершу виправити оту четвірку, і вліпили мені її лиш за те, що я двічі написав «мы хатели» замість «мы хотели».

— «Баби»? Це ти так з матір'ю розмовляєш?! — Павел сердито згорнув газету.

Євка дала ведмедикові на снідання жмут трави.

— Тату, їдьмо додому.

— Чому, хіба тут не гарно?

Євка стоїть, випнувши животик, і мовчить.

— Ходи до мами, Євочко,— простягла до неї руки Марія.

Євка стоїть.

Коли я був малий, то страшенно сердився, як мене кликали «Міланчику», тепер цього вже ніхто собі не дозволяє, хіба що нерідна бабуся, так від неї це чути не так образливо. Одного разу бабуся розповіла за столом, як вона по дорозі до костьолу впала на переході й, опинившись на землі, не дуже поспішала підводитись, бо хотіла трохи перепочити. Я так реготався, що мене вигнали з-за столу й сказали, щоб я їв свій пиріг на кухні сам. Всі хихикали, але крадькома, і всі лишились за столом. На світі немає справедливості.

— Ходи до мамусі,— Марія поманила Євку Тазічкою й ведмедиком; Мілан насуплюється — не йде, ну і нехай со-

бі, а батьки раді-радісінькі, коли нарешті вона ощасливить їх.

— Я хочу в дитсадок.

Дурна гуска, чого б не віддала розумна людина за те, щоб не ходити туди. І хіба то садок, казарма, та й годі.

— Але ж сьогодні неділя, дитсадок зачинено.

— Якби тут були скелі,— мовив Мілан.

Марія взяла Євку на руки.

— Що з тобою, дитино моя, в тебе нічого не болить?

— Я хочу в садок,— товкмачить Євка своє; скажіть на милість, навіщо взагалі на світі існують дівчата? Коли вже Євка що скаже, то потім повторить разів п'ятдесят.

— А чого тобі так хочеться туди? — озвалась Марія.

— Там вихователька.

Німу тишу порушив крик сойки.

Павел відклав убік газету й слідкує за Маріїною рукою, її рука механічно вирвала травинку.

Євка угледіла ящірку, йде до неї, простягаючи вперед свою пухкеньку ручку; вона ще трохи попхикала — Мілан зверхньо посміхається, адже жодна ящірка не буде чекати, поки її спіймає дурна рева. А чого це мама не наливає малинового морсу, вже відкрила затичку, а тепер сидить і дивиться в одну точку.

Може, там ящірка? Мілан іде пересвідчитись, але нічого там немає.

Павел сам налив дітям морсу, Мілан пильно стежить, щоб Євці не дісталось більше. Тато вийняв другий термос — і чого це дорослим так подобається ота кава?

В маминій чашці з кавою зринула булька. Мілан ліг на живіт, зблизька булька грає всіма барвами, ті барви леліють, міняться. Так, ніби це земна куля, над якою пливуть барвисті хмари, а він усе це споглядає із супутника; Земля десь далеко-далеко внизу, під ним пропливають зелені, рожеві, фіалкові хмари, він летить серед абсолютної тиші, аж мурашки бігають по спині, і раптом — яка краса, як тоді, коли торік летіли з татком під час канікул до Брно, запаморочна височінь і малесенька земна куля. Мілан лежить на животі, помаленьку розводить руками, ось тільки трохи відштовхнуся і плавно злечу в небо, легко як пір'їнка; ото наші дивуватимуться, куди це я подівся! Але коли починаєш відштовхуватись, раптом виявляється, що ти важкий, наче камінь.

Марія підняла чашку, земна куля луснула. Чому наша мама завжди все псує?

Сьогодні зовсім невдала прогулянка. Коли б ми виїхали з дому раніше, то могли б дістатись туди, де є скелі, але кожнісінької неділі вранці татко йде на виставку, не знаю, що йому там подобається і що там щонеділі виставляють.

Євка знову заплакала, бо ящірка втекла геть...

Павел утер Євці носика і глянув на годинник.

— Що ж, мабуть, пора рушати.

Євка аж засяяла, наче місяць, що тільки-но вийшов з-за хмари, побігла вниз, у долину, де стояла машина, по дорозі перечепилась через горбок і впала; побачивши, що всі ще надто далеко й ніхто її не пожаліє, вона кинулася знову бігти до машини, почала смикати за ручку.

Отак-то мати сестру. Невже ця дурепа думає, що ми й справді поїдемо до дитячого садка і що її вихователька весь час грається там з дітьми в куці-баби та в квача? Хвалити бога, я вже не малий і не такий дурень.

Наші йдуть поряд і мовчать. Чому? Мені більше до вподоби, коли вони про щось розмовляють, тоді я можу слухати.

— Павеле, знаєш... Горт знайшов мені нову асистентку. З інституту...

Мілан нашорошив вуха, умисне палицею збиває голівки будяків — вони гадатимуть, що я збиваю будяки, а я підслухуватиму, про що говорить мама.

— Сам мені її запропонував. Так буває лише в тому випадку... коли якійсь проблемі надають особливої ваги...

І половини з їхньої розмови не втямиш, та якби я почав розпитувати, тато, напевне, сказав би: «Біжи поглянь, чи є в отому струмку вода, може, доведеться підлити в радіатор». Або іще щось подібне, на його думку, надзвичайно розумне.

Проте тато тільки глибоко вдихнув повітря, перекинув ковдру на друге плече й сказав:

— Авжеж.

4

Опівдні сонце почало припікати; Ольга сидить віддалік навпочіпки і щіточкою чистить черепки глиняного начиння, старий бригадир Гавласек на сусідньому розкопі інструктує нову робочу силу — розповідає пенсіонерці з

Лоучан про особливості незвичної для неї праці, і всі вони час від часу позирають на Павела — в суботній полудень думками кожне витає вже дéсь в іншому місці.

Але сьогодні Павел не поділяє настрою своїх співробітників: кілька хвилин тому під час обстеження нижнього шару одного з досліджуваних квадратів він натрапив на людський череп.

Обережно і вправно зняв кілька штихів: тут, очевидно, йшлося про цілий кістяк.

Спершу він розгубився, в голові майнула думка — припинити дальші розкопки на цій ділянці... Але одразу ж самому стало соромно: як він про таке міг навіть подумати?

Павел змушений був на хвилину припинити роботу, щоб закурити. Ще одне тілопохóвання!

Трохи винувато оглядівся довкола: Ольги майже не було видно, з трави визирало лиш її волосся. На тлі букового лісу біліли хусточки жінок, що працювали на розкопках. На мить його засліпив сонячний зайчик, кинутий об'єктивом — інститутський фотограф з камерою на штативі, балансуючи на крутій межі поміж квадратами розкопок, іде геть.

Над могильником, розпростерши крила, ширяє лелека.

Звідки тут узялося ще одне тілопохóвання?

Забута сигарета на грудці землі посунулась і впала в ямку.

Боротьба суперечливих почуттів: страх і творчі пориВання, заповітні прагнення й моральна відповідальність. Весь світ зійшовся зараз для нього на двох квадратних метрах землі.

Перед ним з безодні забуття виринає ще одне кільце отого фантастичного ланцюга довжиною в шістсот тисяч років, що з'єднує пітекантропа з творцем міжпланетних ракет. Не вперше переживає він це почуття, проте дана мить не менш напружена, ніж попередні,— так хвилюються хіба що шукачі алмазів або африканські мисливці, що вперше побачили лева.

Це була жінка, якщо судити з величини й форми черепа. Зняв ще прошарок грунту: передпліччя, рука, в оберненій догори долоні — купка уламків бурштину. Копнув ще раз лопаткою в ногах кістяка — черепок якоїсь неоздобленої кераміки.

По бровці розкопу йшов бригадир землекопів, сорочку він зняв і перекинув через плече.

— Хай йому дідько, знову забули когось спалити? — Помітив, що Павел насуплений.— То ми вже йдемо, шефе, бо не встигнемо на поїзд...

Павел щось промимрив у відповідь — хіба то не блюзнірство — говорити в таку мить про поїзд?.. Хтозна, скільки вже стоїть він отак на дні могили, в голові і в серці страшна порожнеча, невпевненість чимдалі зростає, а ніщо так не пригнічує, як безпорадність.

Бурштин, цього замало, мусить же тут бути щось таке, що дасть мені змогу визначити час поховання, тільки не впадати у відчай, можливо, це пізньоримський період, дослов'янська епоха, може, перше століття до нашої ери... Можливо... Але передчуття не полишало його, науковець завжди зупиняється спершу на менш радісній перспективі, принаймні так то б мало бути.

Хаос суперечливих думок, але з усіх міркувань вирізнявся цей недоречний факт, так ніби хтось викопав могилу на аеродромі, посеред посадочного майданчика: неспалений кістяк на ранньому слов'янському могильнику... Добре, що хоч жінка, а не чоловік-воїн, та, зрештою, чого це я забігаю наперед, якщо могила давніша, ніж з першого сторіччя, хіба мені не однаково, хто в ній?..

Над розкопом стала Ольга, в руці у неї молоденька морквина, мабуть, украла десь на грядці.

— Товаришу докторе, час на поїзд.

Він ще й досі не отямився, дивиться на неї відсутнім поглядом, вітер надимає їй полотняну блузку, натягнену поверх шортів, як у баскетболістки.

Смачно відкусила шматок моркви.

Він мовчки простяг до неї руку з найбільшою намистиною: лиш тепер вона усвідомила, що стоїть над могилою з тілопохованням — таке незвичне явище для Лоучан. З несподіванки вона аж рота розкрила, обійшла довкола розкоп, по-професіональному скочила вниз, у найдальший куток, де важко було сподіватись якихось знахідок.

Взяла у Павела з руки бурштинову намистину, доторкнулася до неї своїми тонкими, трохи замазаними землею пальцями. Задоволено приклала намистину до викоту — вона б їй знадобилась, як модний підвісок. Відчула на собі Павелів погляд і враз перестала жувати, язиком непомітно посунула в рот шматок морквини, щоб не оддувалась щока, повернула прикрасу; Ольжині серйозні очі якось не відповідали її досить легковажній зовнішності.

— Я не їду, Ольго, залишусь тут на неділю.

Трохи здивованим поглядом вона обвела напіврозкопану могилу, в очах — співчуття до шефа, що ладен зіпсувати собі неділю через якийсь там кістяк. Глянула на годинник.

— Ну, то я пішла. До побачення.

— До побачення.

Тріпнула кучерями і щезла.

За мить вона знову показалась над краєм могили, сіла навпочіпки, шорти натяглися на її засмаглих стегнах.

— Може, треба залагодити у понеділок в інституті якусь справу?

— Ні, я сам подзвоню, коли повернуся.

Простягла йому руку. Тепла, м'яка дівоча рука.

Обережно загорнув бурштин до носовичка і враз відчув, що залишився сам. Майже те саме відчуття, як тоді, коли Ольга, виконавши доручення, пішла з його дому.

Треба далі знімати землю, шар за шаром.

Раптом він усвідомив, що не може більше працювати. Сів у затінку кроків за двадцять від розкопу.

Полудень, час іти в Лоучани обідати. Але думка про їжу видалась йому в цю хвилину просто абсурдною. Повернувся так, щоб не бачити могили.

Закурив. Розкаже Ольга в понеділок рано в інституті. що я знайшов могилу з тілопохованням, чи ні?

Втім, хіба це має якесь значення?..

А зараз я мушу повернутись на розкоп. Мушу сходити також до Лоучан — послати Марії телеграму або подзвонити їй.

Марія. Докорятиме мені за те, що я зіпсував їй і дітям неділю? А коли сама поїде до Радянського Союзу,— ми ж якось житимем без неї цілих тринадцять тижнів. Зрештою, вона має шоферські права, завтра і без мене може поїхати з дітьми на прогулянку.

В затінку під старим кленом прохолода.

На траві лежать бурштинові коралі, загорнені в чистий носовичок.

До п'ятого-шостого століття все йде гаразд. Але ж я доводжу, що Лоучани старіші...

Ні, нічого не трапилось. Ця могила лежить осторонь, ще далі від основної групи, аніж кістяк отого нещасного воїна.

Далекі звуки музики, вітер доносить їх від фургонів, що стоять на узліссі, нараз мелодія завмерла, хтось вимкнув транзистор.

Після отого скандалу, коли загубилася Євка, Марія про Сибір більше не згадувала. Певна річ, і я розпитувати не буду. Може, вона відмовилась? Усвідомила, що це не так просто — покинути родину на чверть року — робіть, що хочете, я їду в тайгу ловити кліщів. Можливо, колись усе це буде по-іншому, але поки що сім'я з її господарсько-етичними нормами співжиття — це основа суспільства.

Міцно стиснув долонями чоло. Слов'яни перестали спалювати своїх покійників лише з дев'ятого століття...

Йому стало холодно. Звичайно, він уже довгенько сидить у затінку; червень, але вітер сьогодні холодний. З подивом Павел зауважив, що біля нього лежать аж три недокурки.

Чи бракуватиме мене Марії, коли сьогодні ввечері я не прийду? Безперечно, адже вона любить мене. Поки що любить, я потрібен їй. І праця в інституті їй також потрібна. А що більше: я чи праця?

Марія Кюрі любила свого чоловіка перш за все тому, що він їй імпонував. Любила його за талант, відданість своїй праці, за стиль життя, внутрішнє благородство.

Отой перший період нашого життя... Взаємна любов, жага, ми кохали одне одного до нестями. Та вже й тоді часом одна риса її вдачі дратувала його: здатність до самоконтролю, ба навіть у такі хвилини, коли можна було геть про все забути.

Її любовні листи, деякі з них він зберіг; слова, сповнені палкого почуття,— і раптом усе це руйнувалося однією несподіваною, надміру тверезою фразою. «Людина повинна вміти, коли треба, взяти себе в руки»,— казала вона, і Павел у такі хвилини почував себе нещасним; тоді це була ще нічим не примітна студентка, нуль, ніхто, а він — науковець. Мав на п'ятсот процентів більше життєвого досвіду: як приємно було керувати нею, формувати її світогляд, з яким задоволенням він витлумачував їй складні політичні поняття, різниця на вісім років тоді відчувалась, бо вона була така молода. Двадцять один рік. Лише інколи...

Лише інколи в цій самовідданій, чарівній і водночас зухвалій дівчині він помічав діловиту точність, надмірну спостережливість — симптоми її майбутньої професії.

Це було влітку пополудні, на узліссі медово пахла конюшина, тріскотіли коники... Знайоме внутрішнє тремтіння, призвістка інтимного зближення, і раптом збуджений погляд Марії на чомусь зупинився: «Поглянь, мозаїка з

люцерни, розкішний екземпляр Medicago falkata!» — Наче хто вилив йому відро води на голову; і по сьогодні він не забув того.

Підійшов найманий сторож з Лоучан із своєю нечистокровною вівчаркою. Павел підвівся.

Солодкі пахощі трав на узліссі, ніжний аромат звіробою; погляд милує яскрава зелень молодого лісу, небосхил наче засклений, і здається, що до нього зовсім близенько; дивишся на обрій, і в душі зринають неспокій і туга за незнаними краями, за чимось невизначеним, що чекає на тебе десь у майбутньому.

Вівсянка з яскраво-жовтою голівкою спіймала в траві жука, якусь мить погралася з ним, а потім із здобиччю в дзьобі злетіла на верхів'я старої верби.

Марія зростає. Кандидат наук, має в своєму відділі вже одинадцять чоловік! А в моїй робочій групі тільки п'ять. Краще за мене знає англійську і французьку. Поїде до Сибіру, працюватиме з радянським академіком.

В одній рецензії на Павелову книжку явно був натяк на те, що його висновки трохи передчасні. Це неправда, я не належу до легковажних мрійників, котрі негайно публікують свої оригінальні, та недостатньо перевірені теорії! А хоч би це була й правда — що тут дивного?

Армія, що наступає, мусить мати міцний тил.

А наукова праця схожа на наступ.

Та чи маю я взагалі який-небудь тил — урівноважене, спокійне родинне життя? Простір і свобода — ось що потрібно для продуктивної творчості. Спробуй зосередитись думками, коли Євка дереться тобі на спину. Тільки-но сядеш працювати — треба подбати про вечерю, бо Євка мусить іти спати, а Марії й досі немає вдома. Телефон на журнальному столику: «Павеле, захист у Брно перенесли на день раніше, я їду інститутською машиною і не встигну перед від'їздом навіть забігти додому!» Бери сітку, наче домогосподарка, і йди в магазин самообслуговування, бо, виявляється, вдома немає ні молока, ні масла!

Банальності, дрібниці. Але... Чи дочекався я взагалі того основного, що важливіше за звичайний спокій,— її душевної прихильності, зацікавлення, того, що називається підтримкою, справжнього інтересу до моєї роботи? І ще того, про що мріє, зрештою, кожен чоловік — щоб ним хоч іноді захоплювались?

Можливо, таке саме запитання могла поставити й Марія. Тільки вона не має на те підстав. Адже це я поряту-

вав її, коли її мало не вигнали з інституту. Я допомагав їй боротися з депресією під час невдач. Я навчав її методики наукової роботи.

Самовихваляння? Проте, чи була б вона взагалі тим, чим є сьогодні, якби не я? Навіть коли її наукова робота більше скидається на добре опановане ремесло, аніж на справжню творчу діяльність...

Пошта вже зачинена, йому запропонували подзвонити з національного комітету.

Поважний Міланів голос, у ньому бринить почуття відповідальності за доручену йому справу: «Мами немає вдома, пішла на якусь художню виставку, мене це не цікавило, тож пішла сама. Євка? Євка грається в парку з Емількою Шнайдерів».

Повертається з Лоучан.

Чому Марія не взяла Євку з собою? Звичайно, Євка не розуміється на картинах. Але ж їй дороге мамине товариство. А Євчине — мамі.

А може... може, Євка їй заважала б?

Ні, це підла думка. Не можна так. Євці значно цікавіше бавитися в пісочку й гойдатись на гойдалці. Але ж Марія могла піти з нею в парк.

Доцент Пажоут. Яка бридота, дідько його знає, чого тільки таке лізе в голову. Кожна людина має співробітників. І я також.

Ведмідь незграбний.

На фізкультурі Павел завжди стояв майже в кінці шеренги. Високі хлопці казали: оті малюки позаду.

Який буде в Марії вираз обличчя, що́ вона подумає, коли розчарований Мілан перекаже їй моє повідомлення? Увечері не приїду, в неділю хай влаштовується з дітьми сама. Зрештою, вона недарма має титул — *самостійна* наукова працівниця. Корейс проштовхував її вперед, як тільки міг.

Зараз вона ходить десь по виставочній залі. Своєю впевненою широкою ходою. Біляве волосся закручене у вузол, їй ніколи не вдається зачесати його гладенько, так, щоб від нього не відокремилось бодай невеличке пасмо. І досі стрункa, хоч, звісно, трохи вже не така, як замолоду.

Павел зупинився, зняв крихту тютюну, яку й досі відчував поміж губами, і раптом ясно усвідомив, що Марія йому до болю дорога́.

Він наближається до наполовину розкопаної могили, і знову ота нехіть, майже туга — якби можна було всього

цього уникнути, не зважати на неї, якби він був її зовсім не знаходив!

Зціпивши зуби, ревно заходився працювати, шар за шаром знімав грунт; ніж, шпатель і щіточка; поміж сірожовтими грудками глини нарешті засвітилося червоне вічко, чутливі пальці нетерпляче потяглись до того місця. І знову закалатало серце: коли б щодня знаходити в землі отакі скарби, отих дорогоцінних свідків прадавніх таємниць, то ніколи не гасли б творче горіння, професіональна гордість і взагалі щастя археолога.

Позолочена застібка в подобі птаха, оздоблена кольоровими скельцями; отже, п'яте століття.

Уперше в душі у нього заворушилось недобре передчуття... І все ж таки це краще, аніж ота непевність, тепер лишається знайти другу застібку або ще навіть дві,— жіночі прикраси часто знаходять парами.

Отже, будь тверезий, діловий. Мобілізуй усю свою волю. Адже нічого страшного не сталося. Вельможний слов'янин міг узяти собі за дружину германку, це могла бути також полонянка, і її близькі просто виконали поховальний ритуал її племені... Черепки посуду біля ніг покійниці, могила не дуже багата, з отих уламків можна скласти хіба що один-два глечики, на найбільшому черепку видно орнамент — делікатні жолобки, зроблені гладенькою паличкою, усе збігається, щодо часу все гаразд.

Лиш одне важко пояснити — оту знахідку в цілому...

Він знову заходився працювати, краще одразу все закінчити.

Не відчував ані голоду, ані спраги, втратив відчуття часу, довга тінь клена, що росте поблизу, вже лягла на могилу — Павел нарешті звівся на задерев'янілі ноги.

Тиша, примирення й вічний спокій; лише на луці, там, де річка різко повертає вбік, деркач розпочав свій хрипливий концерт.

А жінка лежить тут тихо, спокійно, Павелові якось навіть незручно перед нею за порушення отого вікового спокою. Скоріше дівчина, а не жінка; якщо судити з черепних швів, їй було щонайбільше двадцять п'ять, для такого визначення йому не потрібен антрополог, ця наукова дисципліна завжди була його другим фахом. Стрункий, добре розвинений кістяк — колись, мабуть, була красуня з надзвичайно гарною поставою... Навіть краще, що могила в неї не розкішна, один-єдиний простенький глечик, оздоблений скромним орнаментом, ніщо інше сюди не

пасувало б; Павел радий, що й тисяча п'ятсот років тому люди відчували, що таке чистота стилю.

Я не можу розлучитися з нею, для мене це не просто череп і декілька кісток, лише знахідка, свого роду документ; я бачу її: довге, зав'язане вузлом волосся, фібулами вона застібала шати на пружних персах; між її життям і сьогоднішнім днем пролягли довгі століття, досягнення людей на шляху до світла, війни і мирне життя, людська велич і страшні нещастя, давні радощі й давні страждання. Лежить переді мною, така близька і водночас страшенно далека; вона, безперечно, й кохала, захопленими очима дивилась на мужа-воїна, і ніхто вже не довідається, чи загинула вона від невідомої недуги, чи, може, не своєю смертю, і жменька дорогого бурштину, певно, мала прихилити до неї богів на тому невідомому світі.

Повечерявши, Павел пізно вертається з Лоучан, сьогодні вже вдруге; сутінки огорнули луки, з заболоченого рукава річки долинає одноманітне жаб'яче кумкання.

У жилому фургоні з-за столика назустріч йому підвелася світла тінь. Павелові перехопило подих. Лише за хвилину він спромігся на не дуже дотепне запитання:

— Як ви тут опинились?

Перш ніж відповісти, вона хвилинку помовчала; очі трохи звикли до темряви. Ольга була вже не в шортах, а в широкій спідниці і в блузці, поверх якої накинула вовняну кофточку.

— Я повернулася з вокзалу.

— А чому... чому ви не поїхали до Праги?

— Мені туди не хочеться.

— Хіба вас удома не чекають?

— Ні. Я не обіцяла приїхати.

Пройшла зовсім близенько повз нього, від її волосся війнуло рум'янком, зіниці в темряві здаються дивовижно великими.

— Піду скупаюсь. А ви не маєте бажання?

Він і досі не отямився, несподівано для самого себе нараз помітив, що, й слова не мовивши, пішов слідом за нею.

— А... чому пополудні ви не прийшли на розкоп?

Йде з похиленою головою, від збентеження раз по раз, наче дівчинка, проводить ногою по траві.

— Ви б могли відіслати мене вечірнім поїздом до Праги або ж самі поїхати. А зараз уже поїзди не ходять.

Він подумав, що з її боку це звичайнісіньке зухвальство. Провокація. Що, власне, замислило це дівча, з ким на-

магається кокетувати? Він знову побачив в уяві її засмаглу руку, коли вона приклала бурштин до вирізу блузки, і проковтнув слину... Зрештою, це її особиста справа, чи залишиться вона і в неділю працювати...

Дівчина, здається, відгадала, про що він думає.

— Не бійтесь, завтра я вам допоможу. З тією могилою ще доведеться поморочитись.

Біля річки вона спокійно зняла з себе блузку і спідницю; купальний костюм одягла загодя.

— Ви справді не купатиметесь?

— Ні. Окрім усього іншого, не маю в чому.

— Вже зовсім темно. Коли хочете, я пропливу трохи далі.

Яка безпосередність!

— Не турбуйтесь.

Спокійно йде до нього, віддає годинника.

— Єзус-Марія! — долинуло з темряви.— Вода просто крижана. Ой не можу! — Ще трохи вона якось непристойно, аж зло бере, верещить, полохаючи нічну тишу, потім попливла — чути, як ритмічно плюскотить вода.

Трохи згодом вони повертаються вдвох до жилого фургона; Ольга на ходу викручує купальник, і він збагнув, що спідницю й блузку вона вдягла на голе тіло. Примітивні, похітливі думки; Павел аж розсердився на себе. А якийсь голос глузливо йому нашіптує: «Однаково все вирішено». Ні, ні, адже нічого не сталося, вже стільки разів ми ночували в одному фургоні, така вже в нас професія, от хоча б і сьогодні. Щоправда, в бараку ще були асистент і старий Гавласек. А що, коли б я зараз зібрався й пішов до Лоучан шукати собі нічліг? Так би зробив, певно, справді серйозний чоловік. Чоловік і батько. Старший науковий працівник, доцент археології.

— Хочете кави?

— Після кави я не можу заснути.

— Тоді я заварю чай.— Вона запалила плитку, кучерики над вухами в неї ще й досі мокрі, у світлі гасової лампи Ольга видається ще засмаглішою і надзвичайно молодою. Мабуть, після купання не витерлася, бо в одному місці на грудях блузка в неї промокла.

— Зваріть каву...

В Ольжиному погляді він не побачив ані тріумфу, ані фривольності, зараз він просто не міг би цього витерпіти.

Серед протоколів на столику на видному місці лежала листівка з краєвидом, асистент серед тижня привіз її з

інституту. Ольга спробувала непомітно посунути її ліктем поміж папери. Але він навмисне витяг оту фотографію: нічна гладінь Женевського озера віддзеркалювала численні неонові вогні, здавалось, вони тремтять на воді.

Він сперся на стілець, дим від його сигарети огортав широкі Ольжині плечі.

— Дуже люб'язно з боку колеги Ауєзького, що він згадав саме про наш відділ....

Щоб лампа не чадила, вона трохи підкрутила гніт, проти світла в неї на шиї золотився легенький пушок.

— То стара історія, що за кордон здебільшого їздять ті, хто має міцні лікті і довгий язик, а справжні фахівці сидять удома.

Натяк був дуже прозорий, і все ж він вдячний їй за ті слова; кожній людині, коли вона в чомусь невпевнена, часом хочеться почути, що й інші думають так само, як вона. Йому було приємно, що Ольга знову стала сама собою.

Лікті і язик. Ні, про Марію цього не скажеш. Звичайно, чоловіки, як правило, їздять за кордон не тому, що мають гарні ноги або пружні перса. На жаль, хто поїде, а хто ні, вирішують здебільшого не жінки; склад багатьох делегацій міг би докорінно змінитися...

Дві мошки уперто літають по спіралі біля самісінького скла лампи; перед Павелом лежить листівка з Женеви. А через місяць, можливо, вдома лежатиме ще одна листівка — краєвид з Єнісеєм. Можна буде покласти їх поряд — символ моєї невдачі та її іронічне доповнення.

Йому стало соромно — святий боже, але ж *я хочу,* щоб дружина поїхала, її успіх є водночас і моїм успіхом...

Вода закипіла; ось Ольга схилилась над ним із чайником в руках, і ніби війнуло від неї травою, нічною річкою — їй двадцять три роки.

Вона сидить навпроти Павела за складаним столиком і застібає браслет годинника — він дістав його тільки що із своєї кишені. Маленького дешевого дівочого годинника. Хтозна-чому Марія носить великий чоловічий ручний хронометр — мабуть, їй треба рахувати під час дослідів секунди.

Іноді людина не повинна рахувати секунди.

Кава гаряча і міцна, тьмяне світло гасової лампи пом'якшує риси обличчя дівчини; вона не така гарна, як Марія, зате якби Ольга вдягла довгу барвисту спідницю і почепила круглі сережки, то могла б, як циганка, ворожи-

ти по руці; нараз йому спадає на думку, що вона пасує саме до фургона. І чого це я раптом побачив, що вона така проста, молода, молодість не вміє лукавити, стільки працював поряд з нею і лише зараз помітив, що вона чиста, як джерельна вода; безперечно, вона має свій власний маленький світ і свою маленьку індивідуальність; в дану мить йому здається, що Ольга чесніша за будь-кого з відомих і заслужених людей. Дурню, а що, коли все це омана? Просто це щось нове, ніби чудо, послане небесами, і тому воно тебе збуджує і вабить.

Він насилу отямився. Ольга сидить навпроти нього за столиком. Уже скоро рік, як вона працює в його групі.

І працює непогано. Ми, власне, друзі. Тільки ні, не існує дружби між дівчиною і чоловіком. Хіба що то був би вже якийсь велетень духу і до того старий. Отже, точніше — колишній велетень духу. А вона трохи безрозсудна. Або ж він надто забезпечений матеріально. Досі його перекладали на іноземні мови. Національний банк виплачує через Тузекс сорок процентів гонорару за перекладені книжки.

Ні, цинічні думки вже не допоможуть йому вийти сухим з цієї ситуації, оту мить, коли ще можна було відступити, не зганьбивши себе, він прогавив. І навіщо це дівчисько повернулося з вокзалу?

Ольга прибрала зі столу чашки і мне їх у пластмасовій мисці. Марія лишила б миття посуду на ранок. Спортивний тип сучасної дівчини, і все-таки від неї віє незбагненною ніжністю, важко визначити, в чому вона полягає, тільки Ольга жіночніша за Марію; та, зрештою, чого я дивуюсь, адже це надзвичайно щасливий випадок, коли бог наділить жінку чоловічою широтою поглядів і не позбавить її при тому декотрих суто жіночих рис...

І ще один спалах докорів сумління — отак, без любові; тільки що таке любов, хто визначить це в дану мить і в майбутньому, де межа поміж чуттєвістю і прагненням душі до прекрасного, прагненням відчути чиєсь захоплення і відданість, втекти від самотності? Мабуть, і справді — життя це лише кілька випадкових, на перший погляд незначущих, проте незабутніх хвилин, а поміж ними довгі проміжки змарнованого часу, коли ми тільки існуємо, чекаючи нових зльотів у небеса...

Він підвівся — і Ольга враз опустила руки, сперлась спиною на стіну фургона. Навіть трохи розчулився: адже вона мусила загодя погамувати в собі будь-який опір, можливо, боролася сама з собою всю другу половину дня, а зараз стоїть перед ним — мовчазна і покірна.

Він наблизився до неї; стоїть непорушно, мабуть, скоріше вгадує, аніж відчуває, що торкається його персами. Очі в неї серйозні-серйозні, йому здалося, що в них промайнув навіть смуток; потім він бачив в очах у неї лиш безборонність і очікування; останній спалах цинічної тверезості: «Чоловік, котрий не любить співу, вина і жінок,— дурень». Співати я не люблю, вина п'ю мало, але не такий я вже дурний, щоб не відчути, в якій бік хиляться терези, аби не бути потім смішним і жалюгідним у своїх власних очах і в очах інших.

Наскільки все було б простіше, якби Мілан сказав мені по телефону: «До нас дзвонив пан Пажоут, і мама пішла з ним на художню виставку...»

Губи застигли в чеканні, ледь чутний, гіркуватий, ніби хтось зім'яв горіховий листок, запах дівочого поту. Застиглі і враз пробуджені губи, він не може дістатися їхнього дна, і тільки коли вона охопила його шию руками, він ще раз побачив на мить усе в реальному світлі й покепкував у душі з самого себе: і навіщо я сьогодні в полудень знайшов оту злощасну германську могилу?

5

Невдовзі після того, як Горт своїм гугнявим голосом повідомив про відкриття засідання вченої ради інституту, Пажоутові повіки обважніли, і на якісь кілька секунд свідомість виключилась, як це буває, коли людину хилить на сон. Перш ніж піддатися сну (зелені окуляри — то надзвичайно цінний винахід, куди кращий, як долоня, що підпирає чоло — немовби людина замислилась), Пажоут з пошаною згадав небіжчика Корейса: той під час засідання ніколи не забував кинути бодай кілька дотепів. В Корейсових устах — а говорив він нудно й одноманітно — ті жарти звучали банально й невесело, тож сміялися з них лише підлабузники, а також ті, що сподівалися підвищення зарплати; проте добру волю старого цінували усі без винятку.

Пажоутові снився альпініст, що видирався перед ним на стрімку вершину, спритно, як мавпа, і навдивовижу швидко, хоч йому і доводилося петляти то в один, то в другий бік; навіть уві сні в Пажоута від того запаморочилася голова. Трохи перегодом той самий чоловік став на естраді в якомусь ресторанчику й зненацька вигукнув гугнявим голосом:

— А зараз, товариші, перш ніж перейти до спеціальних проблем інституту...

Сусід штовхнув Пажоута у бік, і він пробудився.

— ...я маю тут одне повідомлення, надзвичайно неприємне для нас, а окрім того, само по собі трагічне.

У залі засідань одразу стало так тихо, що всі почули, як свистить у Фіндейса в носі.

Горт навпомацки знайшов серед паперів листа, він не читав його слово за словом, а лиш час від часу розгублено зазирав у нього.

— Керівник тбіліської бактеріологічної лабораторії звертається до нашого інституту за поясненням: один з їхніх працівників під час роботи з ослабленими вірусами кліщового енцефаліту, що їх він одержав від нашої товаришки Угрової, захворів на гостре запалення мозку і помер.

Стеля зали засідань ніби опустилась на кілька метрів, і дихати стало нічим. Здивовані погляди, присутні марно шукають один в одного якогось пояснення, нарешті всі втуплюються очима в Горта.

— Як видно з листа, йдеться про молодого малодосвідченого працівника, який, гадаючи, що завдяки суспензії, одержаній від нашої Угрової, він і сам уже має імунітет, впорснув собі дослідний вірулентний вірус радянської лабораторії. Проте і за таких обставин на наш інститут падає вельми неприємна моральна відповідальність...

До заціпенілих людей нарешті повертається здатність реагувати.

— Це просто жахливо...

— Товаришка Угрова вже читала цього листа? — запитав Пажоут якимсь чужим голосом.

— Як би я міг показати їй того листа, коли вона не прийшла на засідання?

Всі одинадцятеро мимоволі глянули на порожній стілець, де мала сидіти Марія. Вже давненько не було такої бурхливої вченої ради. Пажоутові враз став затісний комірець — краще б не знати *такої* сенсації! А Горт навіть підхопився з місця й пройшовся до вікна і назад; під час засідання він ходить лише в тому випадку, коли його щось украй схвилює.

— Наскочити на неприємності може кожен, і товаришка Угрова також, але життя людині повернути неможливо. Я не знаю, справді не знаю, як виплутається наш інститут з цієї прикрої ситуації...

Який там наш інститут, мається на увазі — мій інститут. L'institut, c'est moi [1]. Я бачу тебе, друже, наскрізь у цю лиху годину: погана репутація когось із працівників тебе так не схвилювала б, якби це не було тісно пов'язано в твоїм наміром ще тривалий час керувати інститутом.

---

[1] Інститут — це я *(франц.)*.

— А яким це чином наші вірусні типи потрапили аж до Тбілісі? — запитав хтось.

— Недавно в Чехословаччині гостював один грузинський вірусолог; він довідався, що товаришка Угрова працює над однаковою з ним проблемою, і це він вивіз її ослаблені віруси. Отой нещасний працював у його відділі...

Фіндейс, що сидів навпроти Пажоута, поправив на носі окуляри з товстими скельцями.

— Прикро ще й те, що колега Угрова вже опублікувала свої хибні висновки.

Перший член ученої ради подивився на Фіндейса і підніс руку.

— Наскільки я поінформований, московські «Вопросы вирусологии» мають намір передрукувати статтю Угрової. Коли ще не пізно, треба зняти її, після чого на цьому ділі можна буде поставити крапку.

Другий член ученої ради відкашлявся й непомітно — він сидів біля Горта праворуч — підніс руку.

— Чи порадилася з кимось товаришка Угрова, коли віддавала вірусну суспензію? А також тоді, коли підготувала оту статтю до друку?

Горт насупився, брови на переніссі в нього з'єднались, утворивши суцільну темну лінію; він зиркнув на Пажоута й підпер чоло долонею.

Третій член ученої ради під столом підтягнув холоші, щоб не витягувались на колінах. Зовсім непомітно, краєчком ока глянув на Фіндейса.

— Може, мої слова декому видадуться суперечними, але товаришка Угрова недооцінює значення співробітництва з іноземними вченими, зокрема і з ученими Радянського Союзу. Даний випадок — я маю на увазі тільки адміністративну сторону цього питання — скоріше нагадує партизанську акцію...

Час взяти участь у дебатах.

— Хіба ні в кого з вас не бувало неприємностей у роботі?

Ніби й не чули.

— Коли вже зайшла мова про адміністрування,— перший член ученої ради запалює сигарету,— нікому з нас не хочеться гратися в чиновників, проте і товаришка Угрова змушена буде виконувати обов'язки, покладені на завідуючого відділом. Мені також не дуже приємно готувати звіти, морочитися з фінансовими планами, залагоджувати

суперечки з питань заробітної плати службовців, слідкувати, щоб вони вчасно приходили на роботу. Звісно, як би вона могла дбати про все це...

Маріїн порожній стілець; слідом за ним усі інші також поглянули в той бік.

Пажоут відчуває, як у голову йому вдарила кров,— давній прихований план декотрих «друзів», а бідолашна Марія сама погнала воду на їхній млин, їм така нагода навіть не снилася.

— До речі, про вчасний вихід на роботу,— насупився четвертий член ученої ради.— Я з цим згоден, тільки всі, мабуть, знають, що Угрова щодня сидить в інституті не менше як до шостої, а часто й пізніше, хоча робочий день закінчується о пів на четверту.

Нарешті хоч один. Та голос його прозвучав наче в пустелі і не знайшов відгуку.

— Ви знову скажете, що я женоненависник, але місце жінки справді за плитою або в ліжку...

Аякже, хтось та мусив висвітлити питання з цього боку. І хто ж іще, як не другий член ученої ради, котрий поступово повиганяв із свого відділу всіх до одної лаборанток. «Чого можна сподіватися для науки від жінки? — каже він.— Закохавшись, вона плутає нуклеїнову кислоту з масляною, а коли в неї немає чоловіка, її просто витерпіти неможливо; або ж вона вагітна і зле себе почуває, або нещаслива через те, що не може мати дитини, або доглядає вдома дитину, хвору на коклюш; влаштовує генеральне прання або надумала розлучатись і тільки те й робить, що плаче, а іноді плаче взагалі не знати чого, або збирається знову виходити заміж і вкрай неуважна, морочить голову якомусь аспірантові, і тоді неуважний він, плете до різдва своєму коханцеві светр під час роботи або терпіти не може іншої лаборантки. В найкращому випадку — а таке трапляється надзвичайно рідко — нічого цього немає, проте вона неодмінно мусить пробазікати щодня в коридорі три години з іншою бабою».

Фіндейс кинув промовистий погляд на другий бік столу, і перший член ученої ради невпевненим голосом попросив слова.

— Крім усього іншого, прикро ще й те, що саме Угрову ми посилаємо зараз до Радянського Союзу.— Відчув, що Пажоут дивиться на нього, й одвів погляд.

Горт на чільному місці столу раз по раз зазирає до фатального листа, немовби сподівається знайти в ньому

якесь рішення, лівою рукою він потирає високі пласкі скроні.

— Всі ви маєте слушність, проте все це ніщо в порівнянні із страшною дійсністю, якої нам несила змінити: нехай вина тут непряма, все це сталося внаслідок нещасливого збігу обставин, але загублено людське життя... Зараз трохи запізно признаватися в своїх помилках, та публікувати ці матеріали було ще надто передчасно...

Пажоут не витримав.

— Якщо мені не зраджує пам'ять, товаришу директор, ти сам підганяв Угрову.

— Звичайно, але за умови, що вона все докладно перевірила,— підвищив голос Горт і енергійним жестом зняв окуляри.

Але рицарі, котрі поки що були в резерві, вже готуються до вирішального нападу, тонка біла рука третього члена вченої ради піднялась над головами. Він ковтнув слину, виструнчився, навіть трохи зблід.

— Взагалі напрошується запитання: чи не було трохи передчасним призначення товаришки Угрової на посаду завідувачки відділу?..

Пажоут затамував подих. Секунд із п'ять тривала напружена, крижана тиша. Отже...

Перший поворухнувся Фіндейс. Він нервово засунув два пальці за комірець і втупився в Горта.

— Все це, друзі, якось занадто швидко, наче під час гри у волейбол: двічі нас, а тоді удар...— прямо рубонув Пажоут. Сухим гугнявим голосом Горт ввічливо зажадав, щоб він попросив слова. Бовдуре, шкода, що саме в Марії я випив з тобою три пляшки гамзи і більш як півліtра курвуазьє. Але коні і далі мчать галопом, брязкають зброєю рицарі, войовниче мають плюмажі на шоломах.

— Слід всебічно розглянути цю справу.— П'ятий член ученої ради зосереджено перевірив пальцем, чи міцний пластик на столі, а тоді занепокоєно поглянув на Пажоута: — Ти не був на останніх зборах: проти Угрової виступали і Штис, і Їтка Горова — працівники її відділу. Вона ігнорує колектив, тільки й знає, що командувати...

— Одне слово — шкідливий елемент! — грюкнув Пажоут кулаком по столу, перш ніж його колега кінчив говорити, проте цього разу Горт не зробив йому зауваження.

Слова попросив третій член ученої ради, його колючі карі очиці жалісливо закліпали: в нього розривається

серце від болю, проте так уже склались обставини, що він мусить продати власну сестру.

— Між іншим, навіть з політичної точки зору це також...— з делікатності він не договорив.

Пажоутові знову закортіло затопити комусь у пику, от хоча б третьому членові вченої ради. Але не встиг він набрати повітря в груди, щоб кинути в очі щось образливе всім присутнім, як підхопився з місця Горт. Він зважився на мужній вчинок, хоч обвинуваченої тут і не було.

— Певна річ, це лиш розмови і непотрібні дебати, та коли вже зайшла про це мова, хто може отак одразу...

В очах першого, другого, третього і п'ятого членів ученої ради невпевненість, вони розглядають стелю, білі літні хмарки за вікном, проте їхні погляди весь час повертаються до протилежного кінця столу, аж поки не схрещуються на Фіндейсовій котячій мордочці.

— Я зовсім не хочу, товариші, ні в якому разі, щоб потім казали, ніби я хотів вижити з інституту колегу Угрову...— Фіндейс пригладив свій чубок, по-дівочому ніжні мочки вух зашарілись.

Клацнув замок на дверях — захекана Марія. Пізно, як і завжди.

На якусь хвилину Пажоут зовсім забув про лиху для неї ситуацію: прокурений зал засідань враз ніби сповнився атмосферою радісної активності, пахощами лаванди, споконвічною красою, бозна-чому довкола Марії завжди поширюється свіжість, будь-яке приміщення, де тільки вона з'явиться, ніби оживає, і Павлов на книжковій шафі в дану хвилину вже наче й не гіпсовий, і засмаглі «Таїтянки» на стіні наче повеселішали.

Але фатальна могильна тиша, що панує за столом, швидко розвіює оці парадоксально-недоречні Пажоутові думки.

З вибачливою і водночас життєрадісною посмішкою прямує вона своєю енергійною, пружною ходою повз місце головуючого, сережки її блищать, аж дивитися боляче, півголосом, але навдивовижу переконливо вибачилась перед Гортом і сіла на порожній стілець. Пажоут ладен був провалитися в ту мить крізь землю. Тиша пульсувала з частотою ультразвуку, здатного вбивати живі організми; Пажоут підпирає рукою чоло, важко налягає на стіл і скоріше вгадує, ніж бачить, як Горт подає Марії листа. Прокашлявся. Глухий, сухий голос:

— Прочитайте, це стосується вас...

Марія, нічого не розуміючи, оглянула всіх присутніх, в очах у неї спалахнуло занепокоєння, однією рукою вона поклала позад себе на стільці сумочку й почала читати.

6

Крізь відчинене вікно долинає скрегіт трамвая. Сміх якихось дівчат. Хтось довго заводить машину на стоянці перед інститутом; за хвилину знадвору війнуло вихлопними газами. Але Марія сприймає все це не зовсім свідомо, ніби перебуваючи під легким наркозом; вона зловила себе на тому, що ходить по кабінету, лиш тоді, коли обпекла пучки об коротенький недопалок сигарети.

«Життя — це школа, і невдача є набагато кращий вчитель, аніж успіх. І дуже важливо — точно визначити, які знання треба опанувати в першу чергу»,— казав, бувало, Корейс.

Цього, як виявилось, замало, професоре.

Нараз до спогадів долучились докори, гіркі звинувачення. Погано ви керували мною, якщо поза очі всі осудили мене: мовляв, я ваша протеже, то ви могли б мені принаймні прищепити більше розважливості, самокритичності, вимогливості до своєї наукової роботи.

Ні, Корейс не винуватий. Ти сама все зруйнувала, перші успіхи запаморочили тобі голову, ти уявляла собі шлях у науку як асфальтоване шосе, а саму себе бачила гонщиком-лідером за кермом восьмициліндрового автомобіля. А насправді пленталася десь позаду, і найбільше, на що ти спромоглася, це з'їхати в кювет; наслідком цих гонок є оця жахлива поразка — ну, звісно, жінка за кермом.

Людське життя! О боже, мабуть, до самої смерті я не зможу спокутувати свою провину. Адже марно загублено людське життя! Хоча колеги з інститутської ради, ба навіть сам Фіндейс, і намагаються втішати, кажуть, що провина моя непряма, скоріше морального характеру.

Тільки в нещасті по-справжньому виявляється людська солідарність. Я кривдила їх, а скільки вже сьогодні почула від них підбадьорливих слів! Проте хіба моральна вина важить менше, аніж фактична, за яку карають згідно з кримінальним кодексом?! Коли б я була людиною без совісті, циніком, авантюристом від науки, тоді, можливо...

Що ж буде далі? І як діятиме Горт? Сувора догана, втрата довір'я як до вченого, позбавлення обов'язків керівниці відділу, широка публікація про мій випадок у спеціальній пресі, обговорення того, що сталося, в академії. Що з усього цього чекає на мене? Чи, може, все разом?

Цілком справедлива кара, я ж бо хотіла випередити всіх інших. Тільки чи справді я прагнула саме цього?

Не знаю, зараз нічого не знаю, у все це навіть повірити важко.

Не слід було братися самій за розробку такої складної проблеми. Та хіба я винна в тому, що не знайшла рівного собі за знаннями партнера, котрий хотів би працювати над створенням цієї вакцини, і саме *зі мною*. Кара за надмірне честолюбство? Але ж кожен мріє про успіх у роботі...

Коли людину мучать сумніви, вона, очевидно, мусить спитатися поради у своєї власної совісті. То що ти про мене думаєш, моя совість? Що не лише на мені лежить відповідальність за це нещастя? А що, коли і ти вже дієш не за загальновизначеними етичними нормами?..

Як тепер витерпіти німу зловтіху Штиса, Їтчине внутрішнє збиткування... І що діятиму я, як дивитимуся сама собі в очі?

Оті мої давні романтичні плани: створити собі таємничий всесвіт, що його неухильно завойовує наукова думка, зробити життя мрією і з мрії творити дійсність...

Оте навіяне страшним себелюбством уявлення: наука — величезний білий аркуш, списаний невидимим чорнилом, а доктор Марія Угрова — палкий ентузіаст, що крок по кроку розкриває досі не знані, але вже давно накреслені природою закономірності...

Так мені й треба. Кара справедлива — ось цей лист переді мною... Чи поверну я собі коли-небудь з такими труднощами завойоване і за одну мить втрачене почуття власної гідності?

Геннадій Тібладзе. Хто він був, скільки мав років, гарний з себе? Мав матір, братів та сестер, кохану чи, може, навіть дітей? Скільки людей його оплакує і засуджує оту безвідповідальну людину, на чиїй совісті його смерть? Ні, досі вони не знають, що це я, досі їхній суворий гнів поширюється на всю нашу науку, на всю нашу країну, а це куди гірше. Певна річ, вони довідаються про моє ім'я, мати неодмінно захоче з'ясувати обставини, за яких її син...

І саме тепер подорож до Радянського Союзу — о боже, що, коли я там випадково зустрінуся з його рідними... Паспорт і квиток на літак вже лежать у мене в столі. А може, в останню хвилину мене відкличуть і пошлють туди когось іншого, хто не дискредитував себе як учений? Когось здібнішого?..

Марія ходить по кабінету од вікна до дверей і назад, не годна навіть заплакати. Очевидно, я справді ні на що путяще не здатна. Звичайна собі дурна гуска, котра, замість ловити ряску на болоті, підносила дзьоб до неба,— і доля справедливо вдарила по ньому. Задля отакої поразки занедбати родину, позбавити дітей материнського піклування. Нарешті я починаю розуміти й Павела! Можливо, моє місце справді коло плити — тільки великої кар'єри я не зробила б і там, бо й досі не навчилася добре куховарити!

В їдальні навпроти Пажоута вільне місце за столом. Марія добре розуміє, що буде далі, та чи варто уникати з ним зустрічі! Вона сіла біля нього, хоч знає, що їсти однаково не буде.

Пажоут лихий, як чорт, енергійно помішує гарячий суп.

— Ну, починай,— тихо мовила вона.

— Я б тебе зараз убив, якби міг,— Пажоут люто глянув на неї.— Навіщо, скажи, будь ласка, треба було так поспішати? Кожен дослід лише тоді щось важить, коли його повторюють не один, а десять, п'ятдесят разів,— невже пані кандидат наук не знає цієї елементарної істини?

— Я не хочу виправдуватись, але Горт... Ти не знаєш, що він двічі приходив до мене — чи публікуватиму я цей матеріал...

— Горт, Горт. А якби він тобі сказав: «Виплигни з вікна», ти б виплигнула? Бо того зажадав наш шеф? Можливо, тепер виявиться, що твій людський за походженням тип енцефаліту викликав у миші якусь латентну форму, я не знаю, додаймо до цього ендогенний мишачий вірус хоріоменінгіту, і всі твої досліди вже нічого не варті, таку похибку можна вибачити хіба що аспірантові, але не завідувачці відділом! — Він зневажливо махнув рукою і впхнув у рот фрикадельку.

— Заради бога, як ти могла віддати цю суспензію росіянинові? З приводу найменшої дрібниці приходиш радитися до мене, а коли йдеться про таку важливу річ, ти, виявляється, і сама розумна!

Хіба може вона йому доводити, як школяр учителеві, що саме в цьому його звинувачення несправедливі, що Горт тоді нездужав, а Пажоута *справді* не було в Празі, що в розпорядженні того чоловіка було всього кілька годин, що він працює над цією вакциною в Тбілісі...

— Мені здавалось, що це може стати початком доброго співробітництва...

— А стало початком ганьби, за котру ти, можливо, заплатиш ім'ям ученого.— Пажоут сердито кинув ложку. Сльози — де вони, власне, беруться, що так швидко підступають до горла?

— Твої колеги із вченої ради по черзі приходили втішати мене, а ти лаєш...

Вона не розуміє, чому Пажоут так здивовано глянув на неї і проковтнув те, що вже висіло на кінчику язика, обличчя його не знати чому раптом стало якесь розгублене. Сидить перед нею зарослий, його вирячкуваті очі, коли він гнівається, ще більш вирячуються, справжнісінький ведмідь, і все ж таки вона дивиться на нього з повагою, навіть зараз, коли він не знайшов для неї жодного доброго слова. Я б ніколи про це тобі не сказала, Франтішеку, часом ти більше схожий на перевдягненого в білий халат волоцюгу, а проте випромінюєш інтелектуальну силу, якої часто немає в багатьох удачливіших за тебе вчених.

Ледь чутно вона силкується щось іще пояснити, швидше самій собі, аніж йому, адже крива смертності в мишей була зовсім плавна...

— Дай мені спокій,— різко урвав він її.— Дослід — це не гарячковий екстаз, не танок святого Віта і не хвилинний ентузіазм. Дослід — це передусім контроль. А якщо ти хотіла притьмом довести своєму чоловікові, що ти теж здатна на самостійну працю, то знай: наука не завжди сприяє таким лицедійствам.

Пажоут сердито солить гарнір. Марія зціплює зуби — тільки б не втратити самовладання на втіху своїм підлеглим, котрі цього тільки й чекають, ще одне слово — і я справді розревусь тут-таки за столом.

Марія простягла руку й забрала в Пажоута солянку, бо він так насолить ту капусту, що її взагалі не можна буде їсти.

Крадькома слідкує за ним — він сидить навпроти неї, згорблений, стомлений, чоло йому перетнула глибока зморшка, і Марії враз чомусь спало на думку, що, коли

Горт часом ставить щось на голосування і Фіндейс разом з іншими підносить свою тонку, до всього готову ручку, а Пажоут лишає свою лапу на столі, вона б мала сказати Гортові: «Ви рахуєте голоси, товаришу директоре, один по одному, а слід було б їх зважувати!» Але вона цього все одно не скаже.

Потім Марія зловила себе на тому, що просовує крізь дротяну загорожу листок салату; перисте звірятко жує зосереджено, з апетитом, одне вухо в нього нашорошене, й поки що воно радіє життю, навіть гадки не маючи, що завтра замість салату дістане поліомієлітну вакцину й світ перестане тішити його.

Ні, зараз не допомагає навіть звіринець. Мабуть, усе це якось пов'язане і з моїми родинними обставинами. Очевидно, це закономірно: наука або хатнє господарство і виховання дітей. Павел мав рацію, тож чи можу я надто дивуватися, що останнім часом він де в чому змінився?

Збагни нарешті, ніщо не гарантується раз і назавжди, ані симпатія, ані любов. Стосунки двох людей... Це не інерція, а безперервний процес, безупинне оновлення обставин, за яких ці стосунки народилися.

Уникати ситуацій, котрі псують злагоду в родині, цього ще замало...

Того давнього вечора ми погано розрахували час, і ніч застала нас у горах, коли ми сходили з Крижаного піка, проте ми не піддалися паніці, ми двоє, котрі кохали одне одного; згодом над гірським хребтом зійшов місяць, все огорнула фіалкова скляна тиша, ніби на якійсь планеті, де немає людей, а отже, і зла, і Павел, зігріваючи її в своїх обіймах, сказав: «Якщо колись у майбутньому тобі здасться, що я перестаю розуміти тебе, нагадай нам обом сьогоднішню ніч...»

Старий Пейхал зиркає на неї зі своєї резиденції — в цієї жінки знову якісь неприємності, тільки хтозна, чи потрібне їй зараз його філантропічне співчуття. Марія вдає, ніби не помітила його; ти ж не плаксійка, котру без упину хтось мусить утішати; і Марія знову йде до свого кабінету.

У звичному для ока розташуванні речей на столі щось змінилося — під настільною лампою стоїть на задніх лапках ганчір'яний їжачок з густими солом'яними голками.

Марія здивована й розгублена, силкується пригадати, де його бачила... Бальцар!

Ну звичайно, це поза всяким сумнівом, їжак стояв у нього на столі; Пажоут якось кинув принизливу репліку про чоловіків, котрі полюбляють талісмани...

Марія стиснула їжачка в руці, сльози підступили їй до горла — візьми себе в руки, ревеш сьогодні мало не цілий день...

Звичайно, інакше й бути не могло, за чверть години після засідання вченої ради про це знав уже весь інститут, навіть кочегар з котельні...

Не тямлячи себе, Марія ходить по кабінету, сигарета, вологий носовичок у кулаці, під настільною лампою сидить їжачок з видовженим рильцем...

Двері підсобної лабораторії в кінці коридора.

— Асистента Бальцера немає, він пішов на кафедру біології.

Марія повільно вертається, великі квадрати світла й синє небо сьогодні ваблять її до себе; зупинилась біля високого вікна, руки засунула в кишені халата, теплі сонячні барви додають їй оптимізму і заспокоюють.

Високо над головою, навкіс через подвір'я пливуть літні хмарки.

По шосе повз задній фасад інституту їде на мотоциклі юнак, на додатковому сідлі боком сидить дівчина з гарними ногами.

Хтось зненацька заграв біля відчиненого вікна на губну гармонію.

Мабуть, справді всяке нещастя колись та минає, відчай не такий живучий, як надія. І тільки майбутнє дасть нагоду спокутувати свою провину.

Тільки ні, все це не так просто: бувають потрясіння, котрі лишають у свідомості такий глибокий слід, що його неможливо зовсім згладити. Одне з таких потрясінь спричинив отой злощасний лист на Гортовому столі...

7

Маріїн від'їзд невпинно наближається. Дома вона пробуде всього два дні, а на третій... Перша подорож до Москви! Як вона раділа... як би вона раділа, коли б...

Павел коректний і стриманий, можливо, Марії це тільки здається, що він уникає дивитись їй у вічі. Після нещасливого випадку, що стався з нею, в нього ніби знову пробудився інтерес до її роботи, проте це чомусь бенте-

жило її. Хоча Павел, зрештою, поводився великодушно: Євку вранці відводитиме в садок, а йдучи з роботи, забиратиме її, і тільки коли він буде у відрядженні, за нього це робитиме пані Шнайдерова.

Про що він насправді думає в цю мить? Я складаюся, а він програє сонату Баха і, трохи згорбившись, дивиться якусь хвилину кудись у далечінь, а тоді повільно, тихо опускає кришку рояля...

Євка грається в кутку, шість ведмедиків снідають у її складаній кімнатці — п'ють з маленьких глиняних чашечок справжню каву, що лишилась від сніданку, ведмедик Руженка у них за господиню.

Марія підняла Євку з підлоги: враз її пройняв пекучий жаль. Євка обхопила мамину шию ручками — Марії хочеться сказати вголос: «Ти моє життя»,— але вона й сама не знає, що є сенсом її життя — Євка, робота в інституті чи, може, оті вечори у вітальні, коли Євка вголос розмовляє зі своїми іграшками, Павел грає Равеля, а Мілан виконує домашні завдання і гримає на Євку, щоб вона не заважала йому, бо крикнути на тата якось не випадає.

Незабаром почнуться канікули; раніше Мілан не виявляв надмірної любові до родини, а кілька днів тому зовсім несподівано сказав: «Канікули — це здорово, знову весь час будемо всі разом». Як він радів, що спатиме на Ліпні з Євкою в одному наметі, котрий ми купили на різдво, а я з татом — у другому. І як вони тепер вирішать — спатимуть всі в одному чи Павел у великому буде сам? І що вони там їстимуть на річці? Адже Павелове куховарське мистецтво обмежується вмінням смажити яйця.

Звичайно, вони ходитимуть до ресторану. І під час відпустки ходитимуть до ресторану...

Знову дріб'язкові турботи господині-міщанки. Чи позбудусь я взагалі їх коли-небудь?

Євка притулилась своїм вологим ротиком до Маріїної щоки і дихає їй прямо у вухо; і Марії здається, ніби то шумить вітер у кронах дерев; три місяці я змушена буду ловити цей теплий, безхитрий дотик на віддалі п'яти тисяч кілометрів; ти — недобра мати, ти в повному розумінні цього слова погана мати, егоїстична й безвідповідальна, заради чого ти, власне, обкрадаєш своїх дітей, відбираєш у них те, що образно називають теплом материнських обіймів? Заради кар'єри? Заради слави? Заради примхи?

Я й сама не відаю, заради чого, якби я принаймні мала незаперечний талант до науки, а то ж постійно відчуваю себе аматором, а тепер і поготів — справжнім дилетантом...

Книжки, мало не забула про них, книжки слід покласти на дно валізи, а не зверху, в останні хвилини.

— Павеле, позич мені машину. Бо завтра вже не встигну привезти з інституту книжки, які я хочу взяти з собою...

Марія поставила машину на майданчику перед інститутом. На темному фасаді світиться одне-однісіньке вікно. Чого це Пажоут сидить так пізно?..

Він не озвався на її стукіт, і Марія розгублено спинилась у дверях. Пажоут не працює, на столі перед ним стоїть пляшка, в ній лишилося вже менше половини. Кинула погляд на поличку — коньяк, що чекав найвизначнішої події...

— Що сталося? Вдався дослід? І ти святкуєш один?

Байдужий погляд. Пажоут злегка схилив голову набік, ніби хотів упевнитись, чи то справді Марія, чи це йому тільки привиділося?

— Чого ти прийшла, Курча? — спитав він замість відповіді. Потім незграбно встав, шукає в шафці чарку, гучно деренчить скло, і Марія бентежиться дедалі дужче.

Почав наливати їй, і вона ледь встигла підхопити пляшку, бо він мало не розлив оту дорогоцінну рідину. Нічого не тямлячи, присунула стілець до його столу. Іронічний, глузливий погляд з-під важких повік.

— Якій обставині я маю дякувати за цей візит? Сподіваюсь, ти прийшла не по мене...

— Ні, Франтішеку.

Він підсунув до неї чарку.

— Я не питиму,— тихо відповіла Марія.

Пажоут втупив очі у її декольте — і враз запала ніякова атмосфера, як це буває, коли ми ненароком виявимо в дорогої нам людини щось таке, що її принижує. Що з ним сталося? Перед нею сидить зовсім інша людина!

— Ти прийшла не по мене, пити не хочеш. Очевидно, й гаяти часу біля мене не будеш...

Їй стало прикро. Що я йому зробила, в чому завинила перед ним? Вголос їй чомусь питати про це не хочеться; Пажоут сидить за столом і зовсім не зважає на неї, його широка потилиця почервоніла — справді тобі сільський дядько.

— Сталося... щось неприємне?..

Він похитав головою, недбало витер розлитий коньяк, зіжмаканий папір кинув прямо з-за столу аж у куток, де стояв кошик для сміття, і не влучив.

— Ти цікавишся із ввічливості? Чи, може, із співчуття?

Куди подіти руки? Коли не можеш зрозуміти близьку людину, це особливо тяжко. Серед моїх колег дуже мало абстинентів, а Франтішек напідпитку — явище звичайне, отже, причина мого болю в чомусь іншому, можливо, мені гірко від того, що він п'є сам і це не приносить йому розради, що це близька мені людина, порадник і опора в праці, надто відтоді як помер Корейс, і що він раптом став якийсь незрозумілий — дивні очі, дивна мова, усе дивне.

Пажоут намагається не дивитись на неї, і вона всім своїм єством відчуває, що все це якось пов'язане з нею.

— Я б хотіла... коли я вже прийшла сюди, тебе спитати, Франтішеку. Скажи, їхати мені чи відмовитися від цієї подорожі? Що зробив би ти?

Він непорушно дивиться на неї, в його почервонілих очах невідомо чому спалахнули глузливі вогники.

— Рушай у подорож на Єнісей, адже Семенов — це канон,— він ляснув долонею по столу.— Тільки в подорожах сенс людського життя, а життя — це знову ж таки подорож. І роздивляйся там як слід, аби збагатити потім мозковий трест нашого інституту, бо їдеш ти, я б сказав, на кошти наших трудящих.

— Але ж я *справді* питаю в тебе поради, Франтішеку.

Здається, він трохи посерйознішав.

— Звичайно, випадок неприємний. Протє хто подався на війну, ясна річ, ризикує.

Язик у нього трохи заплітався, так ніби він місив ним тісто, ніби йому важко вимовляти слова.

— Пілот мусить зжитися з думкою, що його літак може коли-небудь розбитися, альпініст — що його знесе сніговою лавиною, а вірусолог — що проковтне вірус. Ти питаєш мене...— Він запнувся, оглянув її з голови до ніг, увесь ніби напружився, а тоді опустив плечі, стер долонею зі столу рештки розлитого коньяку і сказав: — Отже, я відповідаю тобі: їдь...

— Я це, власне, вже вирішила, мені тільки хотілося заручитися твоєю підтримкою, Франтішеку. Поїду, зроблю все, щоб потрапити також до Тбілісі, може, мені це якось влаштує Академія наук СРСР, відшукаю матір того

чоловіка і скажу їй, що в усьому винна я одна. Не наша наука, а я особисто...

— Жінка-герой! Як це зворушливо! — Пажоут винив, і знову перед ним стоїть порожня чарка.— Ситуація хіба що для нікудишнього фільму.

Треба йти звідси, бо це може погано скінчитися.

Пажоут незграбно проводжає її до дверей, він якось ураз постарів, змарнів.

Марія подала йому руку; він тримає її в своїй широкій долоні й роздивляється, Марія не може стриматися — рука в неї тремтить, а він стоїть з похиленою головою і дивиться на її перстень з бірюзою, розглядає шрам на вказівному пальці,— ще дівчинкою вона розрізала його аж до кістки,— тоді рвучко бере її за плечі й злегка притягує до себе, а тоді знову відстороняє. Марія все дужче відчуває на плечах його долоні, вона нарешті збагнула, що з ним коїться, але намагається переконати себе, що помилилась, тільки ні, сумніву не може бути ніякого, вона не тендітна істота, але надто вже по-ведмежому він стискає її плечі, мабуть, і не помічаючи цього.

— Без тебе тут буде сумно, Маріє.— Пажоут повільно нахилив чоло до її обличчя, але, доторкнувшись до неї, видно, отямився, залишив її біля дверей, а сам пішов у протилежний куток кімнати, звісивши руки й зігнувши спину, наче людиноподібна мавпа.

Стоїть біля вікна, втупивши очі в темряву; в Марії гучно калатає серце; від хвилювання їй перехопило дух, тільки це хвилювання сповнене печалі, жалість — сумний замінник любові; я гадала, що на прощання хоча б поцілую його, але тепер уже не можу; Франтішек непорушно стоїть біля вікна і вдивляється в темряву, а Марія, збентежена і здивована, якусь мить іще стоїть, притулившись спиною до дверей, а тоді боязко, ніби маленька дівчинка, тихо й непомітно виходить...

8

Вже вкотре йду я з роботи додому й не знаю, на якому я світі. Десь у грудях живе передчуття, що знову цілий день нудьгуватиму. Точніше, буду незадоволена сама із себе. Від певного часу це незадоволення чимдалі дужчає. По-перше, я навіть не знаю, як у думці називати його: Павел чи доцент Угер? А може, «наш старий»? Ні

і ще раз ні, після отого лоучанського вечора цим терміном я більш не користуюся. По-друге, мусить же, зрештою, людина на щось зважитися. Ходить довкола мене — коректний, ввічливий, як і раніше, вряди-годи стрінемося поглядами, і вираз очей у нього такий, ніби він чекає чогось. Все це чудово, тільки що мені робити? І взагалі, що буде далі? Минають дні й тижні, а він не скористався з жодної нагоди, щоб лишитися зі мною наодинці, принаймні що-небудь сказати мені. Адже так не можна — *взагалі нічого* не сказати. Мене нітрохи не приваблюють різні там пригоди.

Щоправда, того вечора...

Та хіба можна було не розсердитись на Карела за таке повідомлення: «До Лоучан не приїду, треба підготувати каяк до змагань!» Нашкрябав нікчемну листівку, пошкодував якихось тридцять гелерів на конверт! Щоб кожен міг прочитати, що якийсь там Карел знехтував у неділю товариством дівчини на прізвище Павлінцова. Якби принаймні знаття, що його каяк мчатиме в неділю по закрутах річки, поміж скелястими берегами, тоді все було б зрозуміло, проте він *справді* цілий день драїв отой свій «крейсер» наждаком, на цьому ділі він добре знається! Хоча б під час змагань він осоромився десь на стромовині, де найбільше стовбичитиме фотографів! Та найгірше те, що навіть програшу я йому вже не зичу, просто мені це стало байдуже.

А взагалі я не знаю, як поводитися з шефом. Часом бувають такі хвилини, коли я й сама не можу повірити цьому. Отой страшний день, коли мені довелось з обіду аж до вечора блукати самій по лісу й розмірковувати, що він зробить — вилає мене, підніме на глум, поїде спати до Лоучан чи, може, просто не зважатиме на мене?..

Сьогодні знову дзвонив Карел — невже він не образився за мою зовсім безпідставну відмовку?

Карел. Тоді мені хотілось довести, передусім самій собі, що я не маю ніякісінького наміру вішатись йому на шию! Дивна річ, але тепер я не можу дивитися йому в вічі, видно, наближається кінець. Мабуть, нашим стосункам чогось бракувало.

Хто його знає, чому людині завжди здається, ніби те, чого вона досягла нині,— вершина всього, а минає час — і виявляється, що найвища вершина ще попереду і ми на неї тільки сходимо. Отож життя, власне, це безупинне сходження на гору, хоча людина ніколи не знає напев-

но — підіймається вона на Памір чи на Чесько-Моравську височину. І найдужче мене дратує те, що, можливо, до самісінької смерті я про це так і не довідаюся. Ще в школі, коли я зубрила географію, я бачила на картах безліч зелених плям. А що, коли я теж одна з тих жалюгідних людей, які до смерті животітимуть у низинах і справді високих гір не побачать навіть з вікна поїзда?

Well [1], але що ж буде далі? Може, для декого й не становить особливих труднощів — забути про все, що було. Звичайна собі авантюра, кілька приємних хвилин — а тоді adios, muchacha [2]. Зрештою, чи маю я право надто дивуватись йому? Хіба він має підстави думати про мене інакше, як...

Тільки іноді мені здається, що й він...

Скажімо, у нього в кабінеті гості, і він попросив мене зварити каву (бозна-чому останнім часом я стала така благородна, раніше, як усі нормальні люди, я казала «кофе»), я несу туди чашечки, він на кілька секунд затримує на мені свій погляд, очі його теплішають, і на якусь мить нас з'єднує мовчазний союз. Інакше кажучи, наша солодка таємниця.

Коли я була ще в третьому класі, ми з дівчатами мали безліч таємниць: писали одна одній листи тайнописом, а одного разу на острівці посеред ставу закопали скарб, про який ніхто на світі не знав; трохи згодом те місце поросло очеретом, і ми вже не знайшли оті вісімдесят гелерів, одначе, як це приємно — мати свою таємницю.

І нині також про це відаємо тільки ми, тільки ми двоє; часом буває — відкладе людина книжку, заплющить очі й, поки не прийде сон, уявляє себе її героєм, і від захоплення своєю особою аж у голові в неї паморочиться. Угрова стриманість викликана, мабуть, тим, що я для нього — вже минуле, часом мені навіть здається, ніби все це йому неприємно, і він вбачає у мені трохи не винуватця, *єдиного* винуватця того, що сталося.

Можливо, він боїться, щоб я не закохалася, чоловіки взагалі бояться цього, а надто ті, для кого багато важить почуття обов'язку. Для нього ж обов'язок — понад усе, та я про любов ніколи не думала й не думаю, такі речі людині тільки ускладнюють життя. Однак не можу ж я сказати йому, що не маю до нього ніяких претензій!

---

[1] Гаразд *(англ.)*.

[2] Прощай, дівчино! *(Ісп.)*

Лише зрідка я мрію про те, як добре було б кудись із ним поїхати, кудись далеко-далеко, побути з ним бодай тиждень наодинці, познайомитися з ним ближче, може, в дечому й допомогти йому, зготувати інколи смачну вечерю, хоча спершу цього слід було б навчитися.

Навіть не уявляю собі, як воно буде далі; Карелові я дала гарбуза, і ситуація тепер, як у тій приказці: «Хто два зайці гонить, той жодного не зловить». Мабуть, я хотіла мати надто багато, але не матиму нічого, можливо, це свого роду кара за оті мої думки, ніби я підставила ногу пані Угровій.

Щоправда, я бачила її лише разів зо два, коли вона приходила до Угера на роботу. Вигляд має цілком пристойний, нічого не скажеш. Тільки ж ота її вченість — Ейнштейн у спідниці; я насилу склала екзамени на атестат зрілості, в одинадцятому мало не завалила математику, проте кирпу гнути, шановна пані кандидат наук, нічого! Коли Павел уперше знайомив мене з нею в інституті, вона дивилася кудись через мою голову, на стіни, на план Мікулчицького костьолу, для неї це було цікавіше, аніж якась там недотепа, що зліплює черепки викопних горшків. А ця недотепа взяла та й утерла тобі носа!

Власне, нічого я їй цим не нашкодила!

Ольга йде з роботи додому, знічев'я дивиться на вітрини крамниць й одразу ж забуває, що бачила в них, лише в крамниці квітів її увагу привернули кактуси, отой Cereus senilis — чудовий, але зарплата ще далеко, тож до першого обійдуся якось без нього.

За хвилину вона знову забуває про кактус, і в голові лиш одна думка: ось прийду додому, розгорну книжку, потому закрию її. Допоможу мамі приготувати вечерю й помити посуд. Але ж хіба може надихнути людину така діяльність! Трохи повчу іспанську мову (тільки один бог знає, чого це мені спало на думку вивчати іспанську, на Кубу я все одно не потраплю, а до Іспанії й поготів). В кіно нічого такого, що б мені дуже хотілось побачити, не йде, а самій іти на танці — якось не личить.

Нічого не лишається, як знову цілий вечір нудитися. Бозна-як це в декого виходить, що їм завжди ніколи, ані на мить їх не полишає кипуча діяльність і поспіх. Старі люди завжди кваплятся,— вони були безробітними, тяжко бідували, потім чинили опір окупантам, зробили дві революції, одну буржуазну, а другу соціалістичну, а тоді знову громили реакцію і будували соціалізм,— саме жит-

тя навчило їх поспішати, тепер у них це вже в крові назавжди. А ми?

Як, власне, все це робиться, як це може жінка несхитно йти до комунізму?..

Отже, прийду додому, допоможу мамі помити посуд, тоді в постіль і — спати. Так буде найліпше.

На перехресті Ольга зупинилась, побачивши червоний вогник світлофора, і раптом відчула, що хтось стоїть у неї за спиною. Павел!

— Недарма кажуть: щасливий випадок.

Серце їй мало не вискочило з грудей.

Що я робитиму, коли він звернеться до мене на «ти»? Відповім йому так само?

— Випадок часом зближує людей.

Павел вирішив усе сам, зробивши їй натяк. Що він, власне, мав на увазі, коли казав про зближення?.. Раптом Павел знову став її начальником і ніким більше — вони просто ненароком зустрілися і якийсь шмат дороги йдуть разом.

А яке, зрештою, почуття сильніше — розчарування чи радість від того, що я принаймні йду з ним по вулиці? Найдужче мене огортає ніяковість, він знову відомий учений, а я поряд з ним нуль, десь там унизу, абсолютне ніщо.

Де я маю намір провести відпустку? Пуста формальність, треба ж йому про щось запитати — зараз він мені зовсім чужий. Я помилилася і знову маю підстави сердитися сама на себе. З Карелом я ніколи не відчувала такої невпевненості й розгубленості, то чи вартий цього Угер?

Дійшли до будинку, де він мешкав, зупинились. І знову щось тепле засвітилося в його очах, такий вигляд мають наші наукові працівники, коли знайдуть грубо обтесаний камінь, і здається він їм мало не Венерою — тепер я вірю, що його до мене тягне, тільки він чинить опір цьому почуттю, робить усе можливе, аби на роботі нічого не помітили, він не принизиться до ролі людини, що краде поцілунки десь за причиненими дверима,— о боже, він анітрохи не схожий на Карела або на Владю, котрий, бувало, вголос починав лаятися, коли ми не могли дістати квитки в останньому ряду.

В кінці парку хлопці грають у футбол, один з них біжить аж сюди за м'ячем, тільки чого це він так витріщився на мене, ніби я знаменита фігуристка? Десь я ніби бачила його.

І Павел озирнувся — чого він раптом став такий серйозний? Обличчя в нього схвильоване, наче він набирався духу, готуючись до чогось, але не знав, як почати...

— Що, коли я запрошу вас на каву? За мною досі цей борг.

— А... якщо вдома буде ваша дружина?

Він поблажливо всміхнувся.

— Ви серйозно вважаєте, що я не можу запросити до себе гостя? Не хвилюйтесь, моя дружина також запрошує друзів...

Вони йдуть поруч сходами нагору, Павел легенько взяв її під руку,— по ліктю враз ніби струм пробіг. Не церемонячись, веде мене під руку, у себе вдома — а що, коли хтось вийде? Або коли вона справді буде дома — як тоді поводитися? І як у такому випадку повівся б він?.. Очевидно, тримався б незалежно: дивовижно спокійно, самовпевнено...

Павел запропонував їй сигарету — і все одно якось негаразд... Знайома обстановка, вона запам'ятала тут кожну деталь ще під час перших своїх відвідин, але оті його різкі, нервозні рухи, якими він струшує попіл...

Ольга не може всидіти в кріслі, немов чогось боїться.

Рибки в акваріумі; якось незручно, таке відчуття, ніби він діє не з власної волі; тут нічого не змінилось, однак усе зовсім інакше — тоді й сьогодні; ті самі двоє людей і водночас зовсім інші, атмосфера того єдиного вечора стоїть поміж нами, і він це мусить відчувати так само, як і я, хоча зовні такий незворушний.

Павел помітив її неспокій і підбадьорливо поклав руку їй на плече.

— Можете бути спокійні: дружина навряд чи повернеться до сьомої, напередодні від'їзду в неї безліч різних справ на роботі.

Запитливий погляд.

— Ви маєте рацію, звідки вам це знати — моя дружина завтра їде на три місяці до Радянського Союзу.

Подив і радість! Отямся й візьми себе в руки! Та все марно — десь у мені, ніби дзвін на високій вежі, урочисто калатає серце — чверть року, це одразу все міняє; ніби сталося якесь чудо; прекрасна перспектива; певно, він давно знав про це, та нічого не казав, чекаючи слушного моменту; такі люди, як він, завжди мовчатимуть. Тільки чому він навіть не усміхнеться, чому не хоче, щоб я теж стала співучасницею змови...

Не дивиться в вічі, так робить тільки той, хто хоче щось відтягти, хто не знає, з чого почати...

Сів за рояль. Мабуть, я помилилася, бо інакше він не грав би зараз на роялі. Взагалі не питає мене, хочу я цього чи ні; втім, такі люди, як він, і не повинні питати; тільки де мені подіти руки? В старих фільмах дівчата завжди замріяно дивилися кудись угору, коли Він починав грати, а ще в давніших навіть починали співати.

На столику журнали — єдина розрада; якби тут був принаймні «Vogue» або «Burda» [1]. Добре, що він хоч не вивертає граціозно руки під час гри, не вимахує ними над головою, не кривиться болісно, ніби в нього вп'явся кігтями хижак,— мені б це було неприємно.

Хоча сьогодні я вибачила б йому що завгодно — цілих три місяці... Ні, про це не можна навіть думати — закохатися, які дурниці, я вже виросла з цього, до того ж він старший за мене на дев'ятнадцять років...

Грає щось знайоме, тільки що це таке? От халепа! Якби він грав Єжека [2] або Шлітра [3], я легко вгадала б, а так спробуй розберися у цій його серйозній музиці!

Павел дограв і, мабуть, помітив її розгубленість.

— Це був «Зів'ялий листок». Ви любите Яначека?

— Так. Але віддаю перевагу Гершвіну.

А от заграти «Американця в Парижі» йому навіть на думку не спаде. Попросити його? Ні, він, певно, не знає цієї речі.

Знову сидить навпроти мене — на обличчі якийсь дивний вираз, ніби він жалкує за якоюсь гарною річчю, що з нею мусив розстатися.

«...Випадок часом зближує людей...» Тепер усе нарешті прояснилося: він покликав мене сюди, щоб...

«Зів'ялий листок». Ясна річ, такі питання не вирішуються на роботі, він, певне, весь час мучився, не міг дати собі ради, боявся того, що здавна називають любовні стосунки; інший на його місці радів би, що саме тепер на цілих три місяці здихається жінки, а йому, видно, саме ця обставина і стоїть на заваді; шеф і його підлегла — надто вже примітивно, банально, це б його принизило...

А може, може, він кохає свою дружину? Що, коли того вечора й він хотів зробити щось їй на зло, через якесь серйозне непорозуміння, а вже другого дня почав шкоду-

[1] Англійський та західнонімецький журнали мод.

[2] Чеський композитор, популяризатор джазової музики.

[3] Автор багатьох популярних чеських пісень.

вати, і тільки природжений такт не дозволив йому чимось виказати це мені?

Отже, про від'їзд дружини він не сказав мені тому, що вже *вирішив*...

Отак сидіти навпроти нього, знітившись, ніби засуджений, що пасивно чекає, який вирок йому винесуть... Проте я до такого не звикла, це пасує хіба закоханим по вуха, а в даному разі...

— Я вже давно збираюсь щиро й відверто поговорити з вами. Я певен, що ви погодитеся зі мною, зрозумієте, що...

В западині між сидінням і бильцем крісла Ольга намацала гумову ляльку, але не має сили витягти її звідти, сидить і чекає неминучого удару. Ради бога, не тягни стільки, коли вже когось карають, то негоже вимагати ще від нього визнання, ніби це робиться задля його інтересів...

Раптом Павел чогось занепокоївся, за мить вона теж почула, як клацнув ключ у замку, кроки в передпокої. Він стиснув бильця крісла, ніби збирався рвучко встати, але роздумав і лишився сидіти, заспокоївши її жестом руки.

— Мені щось недобре, і я пішла трохи раніше.— Лише тепер Марія помітила гостю, здивовано підвела брови.— Може, ти познайомиш нас?

Павел устав.

— Гадаю, ви знайомі...

Ольга насилу видобула з себе, що вони вже знайомилися в інституті археології...

— А-а-а, вибачте...

Більшої зневаги в голосі вона ще не чула ніколи.

— Ти навіть кавою не почастував гостю? — Марія вийняла сигарету. Павел двічі марно намагався викресати вогонь із запальнички, Марія розуміюче глянула на нього й витерла сірника. Не діждавшись відповіді, пішла на кухню, двері лишились відчинені.

Ольга злякано стиснула руки: о боже, що ж тепер робити? Вона зовсім не чує, що каже Павел, звідкись ніби здалеку долинають якісь банальні слова, щось про інститут,— вони враз обернулися на співучасників злочину, загнаних на слизьке; Ольгу не тішить навіть те, що ця подія, мабуть, віддалила вирок, що вже висів над нею; відчинені двері до передпокою зв'язують їй язика; і чому Павел уникає її погляду, коли говорить, одразу ставши далекою й чужою людиною? Я, тільки я причина цієї

тяжкої атмосфери і всього, що тут сталося,— протиснутися б якось у ту западину, до гумової ляльки, провалитися крізь землю, втекти світ за очі!

Марія принесла піднос із трьома чашками, в неї на блюдечку якийсь порошок.

Павелове пусте запитання, чи все вона вже залагодила в інституті; голос у нього трохи хрипкий, та й питається він про речі, які в дану хвилину не цікавлять його.

Марія ледь помітно кивнула головою, в її спокійному, навмисному мовчанні відчувається перевага, Ользі здається обурливим, майже неможливим, щоб хтось відчував перевагу над Павелом — а пані Угрова сидить собі, закинувши ногу на ногу, в ушах у неї штучні перли, тоненькі, гарно вигнуті брови, великі світлі веснянки на вилицях і трохи на чолі; вона запила порошок і мовчить, ніби їй анітрохи не вадить їхня присутність.

В Ольги випала з рук ложечка й двічі голосно дзенькнула об блюдечко, порушивши гнітючу тишу; такої холодної, вдаваної байдужості Ольга ще ніколи не бачила; але мусить же нарешті щось статися, заради бога, нехай упаде люстра, або сам по собі тріснє акваріум, або нехай завалиться їхній будинок,— тільки б розрядилася якось атмосфера! Проте господиня поклала собі на чоло долоню, ніби в неї нестерпно боліла голова, і на якусь хвилину байдуже заплющила очі.

Потім допила каву, відкинулася на спинку крісла, пустила вгору кільце диму і лише тоді подивилася Ользі прямо в очі:

— Сподіваюсь, дього разу в Євчиному гардеробі все гаразд?

Ользі здається, ніби вона вся палає, як супутник у верхніх шарах атмосфери, здається, іще мить — і вона вилетить звідси, як ракета. Цей внутрішній голос не помилився: пані Угрова, ніби на закінчення, різким жестом загасила сигарету й несподівано змінила тон і поведінку.

— Якщо ви вже залагодили всі справи з моїм чоловіком, я була б рада, якби ви залишили нас.— І рішуче підвелася.

Ольга ковтнула повітря, насилу збагнула, що доцент Угер також устав. Зробивши заперечний жест, він сказав лише: «Маріє...» Її голова механічно вклонилася на прощання, і нарешті вона почула, як за спиною в неї, ніби рятуючи її, зачинилися двері.

— Тату, де це наша мама?

— Звідки я знаю? Влаштовує, певно, якісь свої справи перед від'їздом...

Тато знову набрав номер, Мілан чує, як він розмовляє з кимось, і з того, як тато поклав трубку, йому стає зрозуміло, що мами й там немає.

Мама дуже часто приходить пізно, то чому тато метушиться по квартирі, мов сам не свій — вітальня, спальня, кабінет; мармурове прес-пап'є, котре нам з Євою править за найтяжчий вантаж, коли ми робимо поїзд, він поклав трохи далі, але нічого ним не приважив.

Мілан спантеличено дивиться, як батько набирає іще якийсь номер, як зіскочив у нього палець, і він мусив почати все спочатку. Невідомо, з ким він говорить, здалеку здається, ніби в трубку крякала качка.

— Вибачте, будь ласка,— і тато поклав трубку.— Ніхто не знає, де мама, Мілане.

Як дивно забринів у нього останній склад, може, тому, що він майже ніколи не називав мене Міланом, а тільки Мишаком, Шишаком, В'юном або ще якимось ім'ям; одного разу я налічив Євці аж дев'ятнадцять імен, якими нас називають удома. «Мілане» я чую тільки тоді, коли мене збираються відшмагати, одначе зараз немає на те причини, адже про вибите вікно в Музілів татусь не може знати, бо нас тоді ніхто не застукав на гарячому.

— Може, вона в інституті?

Але у відповідь чути тільки довгі гудки.

— Нікого там уже немає, навіть прибиральниці.

— Тату, я хочу їсти...

— А я зовсім не відчуваю голоду. Може, щось знайдемо в кухні.

Три чашечки на підносі, на дні кружечки висохлої коричневої маси. Тюбик із пластмаси. Мілан швидко ховає його в кишеню, хіба мало на що може здатися така річ.

— Дай сюди!

Ну й нехай бере! Тато роздивляється тюбика, хоч він зовсім порожній! І чого він так зблід,— ці дорослі взагалі якісь дивні люди,— звичайнісінький собі порожній тюбик; а цей погляд його я вже знаю — коли тато отак кліпає очима, він нічого не бачить довкола, можливо, навіть не знає, що повернув мені тюбика. На ньому написано: альгена...

Мілан почав виконувати домашнє завдання; ніяк не виходить задача на кмітливість: дружстевніки [1] продавали на базарі цибулю удвоє дешевше, аніж часник... Спитав тата, але той не відповів; заклавши руки за спину, ходить без упину по кімнаті; нараз зупинився, взяв Євку на руки й поцілував її в личко, та Євка ляснула його по щоці.

— Ти колес мене, татусю.— І регоче.

Не розумію, чого їй смішно.

— Припни свого язичка, бо я через тебе не можу виконати завдання з математики.

Євка не знає, що таке математика, проте хихотіти перестала. Дурна коза.

— Щось у мене не виходить з тією цибулею.— Нісеніт-ниця якась, завжди оті дружстевніки возять що-небудь до міста продавати!

Зрештою, Павел порадив йому, з чого почати, а сам іще намагається кудись додзвонитися.

Відповідь не зійшлася,— я і знав, що вона не зійдеться,— отже, доведеться завтра перед уроком переписати в когось.

Мілан шукає в газеті програму вечірніх телевізійних передач і раптом бачить щось блискуче на кріслі.

— Тату, ота дівчина, здається, забула свій гребінець.

Нічого особливого я начебто не сказав, чому ж тато так суворо дивиться на мене, наче має намір вдарити мене. Але не вдарив, бо й сам не бачить на те підстави. Які церемонії: кладе гребінець у кишеню і, коли знову стріпеться з нею, поверне їй.

Телефон! Павел миттю підскочив до нього, на обличчі відбилась тривога.

— Невже... о господи, невже це правда?..

Татова рука, що кришить у попільничці згаслу сигарету, не подобається Міланові. Минає багато часу, перш ніж він кладе, нарешті, трубку.

— Мілане, наша мама в лікарні. Здається, в неї запалення мозкових оболонок.

Мілан одразу не може збагнути — в лікарні, пішла туди когось провідати?

— Лежить там, вона хвора!

Татові руки, складені на колінах, весь час ворушаться, ось він стиснув їх, аж у суглобах хруснуло.

---

[1] Члени сільськогосподарського кооперативу.

— Але піти до неї зараз ми не можемо, однаково нікого не пустять...

Годинник у кутку захрипів і почав бити; тремтливі звуки, як і завжди, линуть кудись у далечінь; нараз вони починають навівати страх; коли когось урочисто ховають, на дзвіниці так само калатають дзвони, і їхнє бемкання хвилями поширюється довкола...

Постіль у лікарні, а на тій постелі моя нерідна бабуся; за спиною в неї якась підпорка, вона важко дихає і пильно дивиться на нас; мама говорить до неї, але бабуся не відповідає, лише раз за разом смикає на тому самому місці ковдру — мама вирішила тоді, що краще нам піти звідти. А невдовзі відбувся похорон.

Запалення мозкових оболонок. Колись мама чистила рибу й дала мені цю оболонку, але я щось ніяк не можу уявити собі її запаленою. «Тату, мамин мозок у такому самому міхурі?» Погляд у тата зовсім безтямний. Він сідає в крісло, з самого краєчка, крутить на пальці обручку й, мабуть, нічого не бачить, хоч і дивиться на мене.

Тоді, коли мама повернулася з інституту й сказала: «Ми мусили викликати в курчати запалення мозку, і воно померло...»

Довга срібна голка, нею вони забили його.

Годинник давно замовк, але його тремтливий голос іще бринить у кімнаті, з усіх боків проникає у вуха, від нього холоне шия, ніби хтось, прийшовши з морозу, доторкнувся до неї крижаною рукою; і хоч я застібаю комірець сорочки, однаково відчуваю той холод.

— Тату, я хотів би піти до мамусі.

— Це неможливо, зараз це неможливо, зрозумій же ти нарешті. І не мели без упину одне й те саме.

Євка на підлозі — внизу, на підлозі, її ніщо не стосується, там лише ведмедики, а все лихе відбувається нагорі, де перебувають дорослі і я. Підтягну принаймні нашій малій Євочці штанці. «На, грайся моїм поштовим вагончиком». Але вона воліє скоріш Матисека.

Тато починає готувати вечерю — мені нічого не треба, тату, я не хочу, я зовсім не хочу їсти. А чим нагодувати Євку? Мабуть, найкраще манною кашею; трохи молока він знайшов, та ніяк не розшукає манку — хіба не розгубишся в комірчині серед усіх отих мішечків? Ось один упав з полиці, по підлозі на всі боки покотився горох. Мілан охоче допоміг би, але в тата почервоніла шия, і він

став на одному місці, мов укопаний, тоді швидко ногою відгорнув убік розсипаний горох і сказав:

— Цього не сталося б, якби мама не була занадто розумна! Хіба я вас усіх не прогодував би? — І йде до Шнайдерів позичити манної крупи.

Тиша на кухні, хоча Євка лишилася вдома.

Одна горошина закотилася аж на середину підлоги — і та горошина вже лежить на маленькій тарілочці, на маленькому столику в Євчиній іграшковій кімнатці.

Бач, на себе тато зовсім не сердився, коли розсипав горох...

Хвора бабуся, як вона тоді все дивилась і дивилась на нас... її жовта рука без упину гладила ковдру на тому ж самому місці...

Тато повертається від Шнайдерів, чути його кроки на сходах. Мілан швидко ступає до вітальні, там зовсім темно, темрява моторошна, але зараз це краще, аніж бути на кухні; татові кроки, він щось каже Євці й гукає мене; темрява за вікном, і Мілан не може відгукнутися, внизу їздять трамваї та автомобілі, а вгорі, у небі,— густий морок, і коли піднімаєш голову, щось наче лоскоче в носі, це, мабуть, тому що я дивлюся вгору, в морок ночі, треба нахилити голову й очі заплющити, але нічого не допомагає, в носі щипає дедалі дужче, і я кажу собі: «Чого плачеш, дурний?..»

10

Гуркіт наближається, дужчає. Гуде у вухах, продирається поміж звивини мозку, череп від нього розбухає і, здається, ось-ось лусне... Критичний момент — вантажне авто нарешті виїхало на пагорб, під вікном завернуло за ріг — хвилина мертвої тиші, а тоді різкий удар у лоб, авто перейшло на другу швидкість, короткий перепочинок і — на третю, потому біль од гуркоту автомобіля віддаляється, слабне, тане...

Марія знесилено зняла долоні зі скронь.

Я поганий пацієнт, котрого дратує і найменша дрібниця, я поводжуся, як навіжена.

Коли вчора вона сказала про це Пажоутові, той відповів, що нічого незвичного в її поведінці не помітив, але потім підозріливо підняв їй повіку, свиснув і заходився

шукати термометр; вона була йому вдячна, що він ані словечком не прохопився про той вечір за пляшкою коньяку. Без угаву говорив їй щось про кон'юнктивіт, а вона сиділа перед ним, наче нетямущий пацієнт у сільського лікаря-практика; чому воно так буває, що навіть фахівці поводяться страшенно безвідповідально й неозважливо, тільки-но мова заходить про них самих; вони не можуть припустити, що в шевця теж можуть порватися черевики.

Вона немов перебувала під легким наркозом і не здатна була ні усвідомити все як слід, ані опиратися — ні тоді, коли шприцом для ін'єкцій морським свинкам він брав у неї кров, ні тоді, коли майже зразу ж після того викликав швидку допомогу.

Окремі кадри подій, що сталися всього кілька годин тому, проступали ніби крізь імлу. Дратівна біла стіна над ліжком у приймальні, варварське дзеленчання телефону біля самісінького вуха; вона не сприймала того, що каже головний лікар, у пам'яті, на диво, закарбувався лише низький голос, який долинав до неї з телефонної трубки:

«Ти чуєш мене, Гонзо? Зараз до тебе повезли лікарку Угрову з нашого кооперативу. З якого? З вірусології! Авжеж, Франтішек. За всіма ознаками — гострий енцефаліт... Вона вже там? Тоді одразу ж після встановлення діагнозу подзвони мені. І дай слово, Гонзо, що доглядатимеш її так, ніби тиждень тому ти палко закохався в неї...»

А зараз тільки біль у голові. Невщухаючий, страшний, цілу ніч і весь сьогоднішній день. Ненаситний, всепоглинаючий біль за заплющеними повіками, від усього світу мене відгородили затемненими вікнами.

Заради бога, не впускайте сюди світла. Лежати непорушно в темряві — я більш нічого не хочу, от коли б можна було якось заснути, впасти у глибоку непритомність. Дали б мені наркоз... Та де там, не дають навіть морфію, бояться, видно, його шкідливого впливу на легені й серце.

Десь далеко внизу двічі слабо, але погрозливо щось завило, немов заіржав мустанг, здибившись перед якоюсь перепоною, а тоді, взявши розгін і похиливши голову, як бик, люто кинувся вперед: гуркіт наростає, і сухі долоні мимоволі, повільно тягнуться до скронь, часу досить, пагорб великий.

Череп знову пухне й тріщить на швах: ні, це не грузовик — це танкова колона, що нещадно ламає всілякий опір на своєму шляху; вершина пагорба, закрут під моїми вікнами, не може взяти другу швидкість, варвар, і як йому взагалі видали права, телепень, бевзь нещасний...

Ні, заради мене не перекриють цю галасливу вулицю. Добре, що хоч заборонили подавати сигнали, більшого знущання уявити собі важко. Попросити, щоб мене перевели з нервового відділення? Треба зціпити зуби й витримати, самій собі довести, що я не нікчема. Це й так велика ласка, що друге ліжко в палаті стоїть порожнє...

Кліщі. Ixodes ricinus. Таке малесеньке створіння. А який жахливий спричинює біль. Яку я форму підхопила — менінгеальну чи менінго-енцефалітну? А може...

І раптом — провал пам'яті. Аж дивно якось, коли нізащо не можеш пригадати...

Але ж такого не може бути, це все одно, коли б я не знала, скільки буде сім помножити на вісім! Третій державний іспит, професор Бургер, його старомодні окуляри в золотій оправі, а за скельцями проникливі, близько посаджені очі. «П'ять форм, товаришко Мікотова, ми розрізняємо п'ять форм кліщового енцефаліту...» Вже десять років я це чудово знаю, бо це ж мій фах!

Пагорбом ніщо не їде, проте руки знову тягнуться до скронь. По долонях ніби мурашки побігли, і враз усю її обсипало морозом: втрачаю пам'ять.

О боже, а що, коли я стану повною ідіоткою?..

Я мушу пригадати, будь-що мушу пригадати дальшу форму... Адже я лікарка, колись працювала в клініці...

Марно. Ліва рука поволі сунеться по ковдрі до правої. Уповільненість рухів. Мабуть, у такому стані я маю право не пригадати.

Марія силкується порахувати пульс, але не виходить, вона не може подивитись на годинника, вікна завішені, й вона однаково не змогла б побачити секундну стрілку. Знову збилася. Нездатна визначити зараз і секунди.

Разом з її повільними рухами, незграбним плином думок уповільнився й час, для неї хвилина така ж довга, як три або десять, і головний біль не минає; скільки ще болітиме голова — тиждень, місяць чи, може, завжди? Пульс прискорений, яка в неї температура — тридцять дев'ять і сім, тридцять дев'ять і дев'ять? Та яке це має значення, весь час тільки я, я, а мене скоріше мало б цікавити...

Звичайно, незамінних людей немає. Але вдома...

Євка, певно, взагалі не зрозуміє, що сталося. Мілан... Мілан більше горнеться до батька. Я псую йому настрій тим, що примушую розв'язувати задачі, вчити історію, а ввечері мити шию і чистити зуби; мабуть, він не дуже любить мене. А Павел...

Що, власне, сталося з Павелом? Чому він останнім часом так збайдужів до мене? Що причиною тут — моя неприступливість чи ота дівчина? Але ж вона йому не пара, він ще не такий старий. Що з того, чого не маю я, він шукає в ній? Здатність захоплюватись, глибше взаєморозуміння, молодість, жіночність? Цього можна було сподіватися... але так швидко?

Я марно намагалася віддавати все, що в мене було кращого, родині й науці водночас. Дати двісті процентів у мене забракло сили, очевидно, навіть по п'ятдесят процентів я не віддавала кожній із них.

Котра зараз може бути година? Полудень чи вже вечір?

Час плине повільно, наче сироп,— можливо, він і зовсім зупинився; час для ізольованого тяжкохворого нагадує заводь: нізвідки нема припливу свіжої води, утворюється біологічно замкнене коло, і заводь неодмінно почне загнивати.

Стільки часу марнувати на власні лихі думки; бувало, вона кепкувала із своїх молодих співробітників, у яких від лінощів болів мозок, а нині в неї самої він болить удвічі дужче — і фізично, і від думок, тільки як вимкнути хворий мозок людини розумової праці?

Отой нещасливий випадок, коли тяжко поранений мотоцикліст звивався в конвульсіях на шосе, а його мотоцикл і далі працював у канаві на повний хід — у цьому було щось безглузде до болю; нині її мозок подібний до машини, що потрапила в аварію — даремно без упину крутяться її колеса, і не знаходиться нікого, хто б, зрештою, зупинив їх...

Кроки в коридорі.

Нарешті.

Наближаються. Хто це? Лікар, сестра, що робитиме укол, чи Павел?

Пішли далі, проминули її. Марію охопило розчарування, ніби хтось скривдив її.

Надворі буяє життя, вже ось за цими дверима буяє життя, а я лежу тут одна-однісінька, ні на що не здатна, провалююсь у темряву, й нізвідки не приходить полег-

кість. Здорові люди бачать, вони бачать штативи з колбами, своїх дітей, червоний трамвай або квіткарку з фіалками. За моїм учорашнім світом надовго опустилися мої важкі повіки, ніби залізна завіса в крематорії. Тільки... по який бік завіси опинилася я?

Звідки це раптом узялася в роті їжа, коли я пила тільки чай? Але ж там нічого немає, то язик, її власний язик! Його тягне ліворуч, ним заповнена вся ліва половина рота, вже досить давно; і як сталося, що вона помітила це лише тепер?

Краплі поту на чолі. Мороз пробіг поза шкірою від ніг угору, як у Сократа, хоч вона й не пила отрути, доповз аж до серця: починався параліч нерву hypoglossi [1].

О боже...

Страх ніби залізним обручем стис їй груди. Дзвоник, де дзвоник, щоб покликати сестру?

Тільки...

Чи треба її кликати?

Чи допоможе мені сестра, вона така ж безпорадна, як і лікар! Недуга вже заволоділа мною, неначе загарбник завойованою країною, і всякий протест або волання про поміч марні, вона безжально робитиме своє: схоче — паралізує мені очний нерв або виведе з дії нерви дихальної системи, і я просто задихнуся.

Наскільки простіше бути звичайним пацієнтом,— блажен той, хто нічого не відає,— в нього розколюється від болю голова, і він лиш чекає, коли біль ущухне, а хворий лікар — той мусить платити тяжку данину за своє грунтовне знання доріг, якими часом крок за кроком наближається каліцтво або й смерть.

Якби можна було глянути в дзеркало... Ліва частина обличчя більше не належить їй, тепер починається параліч нерву — facialis.

Дайте мені дзеркальце!

Ні, не треба, жодна сила не примусила б її зараз розплющити очі, світло спричинює біль. Авжеж, очі мають бути заплющені, бо світло пекло б мене... світло... лише тому, хоча ні, я просто не хочу бачити свого обличчя, бачити, як воно поступово німіє, обертаючись на неживу маску!..

Пальці учепилися за простирадло, смикають його на тому самому місці, тоді почали рвати.

---

[1] Під'язиковий *(лат.)*.

Я... назавжди залишуся бридкою!..

Коли я видужаю, кутик уст лишиться піднятий, і я дивитимусь на світ із сардонічною вольтерівською усмішкою, матиму вигляд ущипливої, дратівливої баби!

Чому я не чоловік, чому я звичайна слабка жінка (як би я не заперечувала цього), котра хоче подобатися, викликати заздрість в інших жінок і привертати увагу чоловіків?

З очей їй покотилися сльози. Я вже й так утратила стільки, а тут іще це... Чи лишилося в світі ще хоч трохи справедливості?

Вона тихо й невтішно плаче, тоді, украй знесилена, на кілька хвилин задрімала.

Потім раптово прокинулася, і страх знову опанував нею.

Рука обмацує занімілу щелепу, шию... корали! Куди поділися янтарні корали, що були в мене на шиї, корали із Штральзунда? Чи з Ареншопа, де мені їх купив Павел?

Марія не може пригадати. Ноги холодні, як лід, і руки теж холонуть. Погіршився кровообіг, а може, це від страху, що вона все забуде...

Тільки б не втратити пам'ять, науковець не може існувати без неї, потрібна не тільки допитливість, але й пам'ять, дожити віку можна й так, як живуть вищі тварини, проте про наукову діяльність годі й думати...

В голові негучно відраховує час метроном — так, так, так, так...

Сто, сто тридцять уколів за хвилину, вони зливаються в єдиний потік, тисячі, мільйони струмочків, мені видалили черепну кістку на тімені, і вода з шумом падає прямо на мозок...

Євко, Мілапе... Я егоїстична, марнославна жінка, маю двох дітей, а думала тільки про те, що з лікарні вийду із спотвореним обличчям. Що ви вечеряли, коли я не повернулась додому, отак несподівано, чи ходив Павел до пані Шнайдерової, аби вона вам щось приготувала?

Сьогодні ввечері ТУ, що вилетів із Праги, приземлиться в Шереметьєво... Хтось чекатиме на аеродромі, можливо, з букетом квітів.

Сентиментальна дурепа.

Чи послав хто-небудь повідомлення в Москву, що я не приїду?..

Втім, там однаково подумають, що це лише відмовка, бо що ж іще лишається винуватій, дискредитованій величині, як не захворіти...

Чого в мене так пітніє обличчя?

Знову сльози. Ото було б мороки в науковій експедиції з істеричною жінкою, котра не може подолати звичайний енцефаліт.

Кінець мріям, я вже нічого не зможу навчитися в академіка Семенова. Який дурень послав би мене туди знову після такого провалу?

Геннадієва мати. Марія вже не побачить її. В останні дні їй здавалося, ніби це головна мета її подорожі. Коли б вона знала, що я так само, як і Геннадій... Ні, поки що ні, можливо, я видужаю. Але тепер я принаймні знаю, що він *справді* відчував, перш ніж...

Кара. Можливо, втручання вищої справедливості. Скільки я сушила собі голову, аби вгадати, як мене буде покарано. Однак такого я зовсім не сподівалася.

Дрібниці, фатальні випадковості. Якої помилки я припустилася, яку необережність дозволила собі, коли саме знехтувала суворі правила стерильності й тим самим перекреслила своє майбутнє?

Нарешті Павел може заспокоїтися. І все ж я знаю, що ця експедиція стала б вирішальною в моїй науковій діяльності. В ній візьмуть участь гості з різних країн. Знайомство з багатьма вченими, наукові зв'язки, шлях до міжнародного співробітництва.

Ні, я не стану другою мадам Кюрі, ані славнозвісним інфекціологом Шубладзе. Та я була б задоволена, якби хоч трохи скидалася на неї. Проте марні сподівання.

Кінець надіям, а можливо, й усьому іншому...

11

Хлопці грають у футбол, і Мілан, як завжди, стоїть на воротях. Спека така, що коли б довелося грати в нападі, то краще не грати зовсім. Якби вони оце зараз були з наметом на Ліпні, то можна було б купатися цілий день. А як там мамі в лікарні, також жарко? Коли ми з татом ходили провідувати її, то в неї від спеки аж піт виступив на чолі.

— Осел! Не можеш обережніше? Це моя сестра.— Удар м'яча, посланого Збинеком, був страшенно сильний.

Євка голосно реве у візочку, вона така брудна, що й очей не видно, але ж я поплював їй на личко тільки для того, щоб потім витерти майкою грязюку від м'яча.

Краще одвезу її трохи далі, ближче до того місця, де на лавочці сидить наша сусідка пані Гейнова. Може, вона догляне її, поки ми дограємо.

Пані Гейнова дає згоду. Ставить візочок поруч із лавкою.

— Ти ж моя сирітко...— вона поправила на Євці платтячко.— А де ж твої черевички?

Мілан задоволено повертається до воріт і ловить м'ячі, якими, мов з гармати, стріляє Збинек.

Алейкою чимчикує Збинекова мама, забирає його додому. Для двох команд гравців тепер замало, а на одні ворота грати нецікаво, і Мілан воліє їздити на велосипеді. Їде аж у кінець парку, а тоді робить ногою різкий поворот і помалу вертає назад.

Коли вони були в лікарні, у мами на голові лежав гумовий мішечок з льодом, йому кортіло помацати, чи мішечок справді холодний, але він так і не наважився.

А на тумбочці у вазі — три троянди.

Погано, що лікарня близенько від нас. Якби вона була десь далеко, то, нічого не вдієш, ми просто не змогли б туди їздити. А рука в неї була така худа й гаряча. Коли мама хотіла взяти мене за руку й простягла її до мене, вона раптом почала труситися. Так сильно, як у пана Кафоньки з нашої вулиці, тільки той трясеться увесь, і ноги, й руки...

Мілан їздить уздовж парку. Вкінці завертає і їде назад.

Як у мами тремтіла рука. І коли вона хотіла щось вимовити, то страшенно довго доводилося чекати. А потім щось почала й не докінчила, так ніби зовсім забула, що хотіла сказати.

І Мілан, сам не знаючи чому, несподівано звернув у бічну вулицю.

На магістралі треба добре пильнувати, щоб не виїхати на трамвайну колію. А як же ж там Євка? Та хлопці не такі вже дурні: закінчать грати у футбол і повернуть їй черевички.

Мілан завернув за ріг, невдовзі він наздогнав катафалк і їде слідом за ним. Раз по раз навстріч мчать машини — так я ніколи не випереджу цю колимагу.

Катафалк з баштоками вгорі гуркоче по бруківці, тягнуть його чорні коні. Дві кобили; нині не так легко

побачити запряжених коней. Крізь той віз геть усе видно, бо він із самого скла.

Я заволав у трубку телефону, що з'єднує мене із стерновим: «Трохи ліворуч, попереду кораловий риф!» Наш скляний підводний човен просувається поміж скелями, і я освітлюю їх потужним прожектором. «Стій! Новий назад!» — швидко наказую я по телефону. Якби я був хоч на мить спізнився з командою, наш човен розлетівся б на друзки, я навіть чую, як дзеленчить скло...

Катафалк порожній, він ще тільки їде по небіжчика. О, звернув у ту саму вулицю, куди і я збирався звернути.

В кінці вулиці засяяла мамина лікарня, ніби над нею тільки-но зійшло сонце.

Снігуронька лежала, як мертва, і гномики дивились на неї крізь скляну труну. В неї була худа, жовта і така гаряча рука.

Катафалк помалу наближається до маминої лікарні. Спереду сидять двоє чоловіків, на голові в них наполеонівські шапки, тільки насунуті на чоло. Чому той віз нікуди не звертає? Їде прямісінько до лікарні.

Тепер Мілан міг би вже випередити катафалк, але натомість він злазить із велосипеда.

Лікарня вже зовсім близько. Порожній катафалк їде далі. Мілан котить велосипед, шапки в отих чоловіків гаптовані золотом, а за склом — порожньо.

Лікарня дедалі наближається, і в Мілана раптом почав боліти внизу живіт.

Так само, як торік під час канікул, коли ми з татом їхали на Ломнічак [1] і я дивився вниз. І чого це я весь час їду за катафалком, з усієї сили стискаю кермо, аж пальці побіліли?

Мілан раптом зупинився. І сам не знає чому. Стоїть і тримає велосипед.

Завищали гальма.

— Ти що, здурів?!.— Шофер вихилився з віконечка і двічі ляснув його долонею по лобі.

Ту ж мить катафалк звернув до тротуару. Задні колеса сковзають по рейках трамвайної колії, та за хвилину перескочили через них, і катафалк зупинився.

Мілан силкується сісти на велосипед, щоб їхати далі.

---

[1] Гора у Високих Татрах (2632 м.). На її вершині кінцева зупинка канатної дороги.

Але ніяк не може — такі слабі й неслухняні ноги були в нього позаторік, коли він устав після скарлатини.

Чоловіки в наполеонівських шапках злізли, порозправляли широкі стрічки, пов'язані навскіс на грудях, і попрямували до будинку. А Мілан супроводжує їх очима й раптом усвідомлює, що посміхається.

От лихо, ноги тремтять, немовби він щонайменше тисячу годин без перепочинку грав у футбол, причому весь час у нападі. Тож змушений покласти велосипед на землю, а сам сідає скраю на тротуар.

Навпроти біля воріт стоїть продавець морозива з лотком. Мілан іде до нього. Купивши морозива, знову сідає поруч велосипеда.

Двоє чоловіків виносять труну з незнайомого будинку, засунули її в катафалк, кинули на неї паси. Морозиво коштує вісімдесят гелерів, то яке ж воно може бути. Проте я жадібно наминаю його. Морозиво — сама вода, але, слово честі, я зроду не їв нічого смачнішого.

12

Час повзе надзвичайно повільно. Чи настала вже принаймні ніч?

Кроки двох людей у коридорі, два чоловічі голоси, знову проминули її палату. Тиша. А той голос — дивно, але він належить академікові Семенову!

Ну звичайно, то він пропускає Марію поперед себе до свого кабінету: «Садитесь, девушка»; це він, кремезний чоловік з рудою чуприною; Марія ні разу не бачила його, проте на широких рожевих зап'ястях він неодмінно мусить мати рудувате волосся.

Цок, цок, цок, навіщо було брати в Сибір лодочки, яке безглуздя — на високих каблучках їхати в тайгу... Залишу їх у Москві.

Довгий марш сходів, площадка! Що це, другий марш також веде вгору? Що ж, піду далі.

Цок, цок, цок, кожна сходинка — ніби удар молоточком, ніби вона заганяла сама собі в голову гаки. Ні, це не гаки, це тоненькі, підковані знизу каблучки.

Площадка, тепер униз, невже я збожеволіла? Адже сходи знову ведуть угору. Де це я опинилась — у зачарованому замку? Я ж мушу спуститися вниз, там на мене

чекає з машиною Геннадій Тібладзе, чого це він так зле пожартував з мене, не можу ж я бігати вгору і вниз сходами, які нікуди не ведуть...

— Термометр, пані Угрова.— Навіть у цій півтемряві біла шапочка викликала біль у її мозку.

— Дайте води...

Сестра зняла на хвилинку грілку з льодом, підводить їй голову; Марії хочеться завити від болю, вкусити сестру за руку — навіщо я попросила пити?

Чай вологий і гіркий.

І знову вона сама, це чудово. Як це, мабуть, смішно — мішечок льоду на голові.

Як тій голові не боліти, коли недуга вразила саме її...

Та що там голова, нехай собі болить — а ось думки, принаймні вони мали б пожаліти її.

Фізичний біль має певну межу, за якою людина непритомніє і знаходить спокій. Якби й від розчарування втрачали притомність. Від глибокого жалю або усвідомлення, що ти втратив отой єдиний шанс...

Євко, мишко маленька. Витріщені з подиву очі пані Шнайдерової: «Ще півгодини тому...»

Вона біжить униз, перестрибує через дві, три сходинки, сходи вислизають їй з-під ніг — вона з жахом хапається за поручень, але й поручень провалюється в безодню, стрибки через десять, двадцять сходинок, провалля глибше, ніж Мацоха [1], вона перелякано заплющує очі і вже трохи повільніше летить униз... Голова різко вдаряється об дно. Кінець. Звільнення.

Проте ні, це лиш безглуздий сон. Чому знову й знову повертаються оті сходи?

Дорога вниз — авжеж, я взагалі уже йду вниз...

За віщо, за віщо карає так мене доля?.. Розумію, а ще за що?

Я ж не дозволяла собі зухвалості, хотіла лиш дістатися трохи далі, трохи вище, знайти просту вакцину проти енцефаліту.

З тієї моєї сміливості нічого не вийшло, якась дрібна, тримільярдна часточка людства, звичайна собі посередня жінка забажала підняти все людство на міліметр вище.

Моя вакцина. Можливо, я помру від енцефаліту. Тільки ні, я не хочу, я маю двох дітей і чоловіка, хоч чолові-

[1] Глибока печера неподалік від Брно.

ка, може, вже й не маю. Проте є Мілан і Євка, я потрібна їм.

А крім того, я ще нічого не зробила. Вже дев'ять років працюю, а й досі не просунулась ані на крок уперед. На мене покладали надії, сподівались, що я залишу по собі бодай якусь цінність. Однак недуга... вона не питає тебе, виконав ти свій обов'язок чи ні.

Чиясь рука витерла їй чоло, перед очима в неї блиснув термометр.

— Скільки?

— Лежіть спокійно.

— Я лікар, і не поводьтеся зі мною так, наче я зовсім нетямущий пацієнт.

— Не говоріть багато.

Голос долинає вже від дверей, сестра не буде чекати дві хвилини, поки я витисну із себе склад за складом простісіньку фразу, для неї час плине нормально, вона не може збагнути мого уповільненого світу.

Повільні, кострубаті й безглузді думки.

Думки — ніби птах у польоті, та що повільніше летить птах, то він тяжчий, мої думки вже не можуть утриматися в просторі, й тому голова моя знову і знову вдаряється об землю.

Голова болить, певно, від того жасмину, що його духмяні різкі пахощі ллються крізь вікно університетської судової зали.

— Політичне минуле твого батька взагалі не дає тобі права вчитись у вузі. І далі. Чи правда, товаришко Мікотова, що ти відмовилася казати «ти» товаришеві Вольфу?..

Сімдесятирічний службовець інституту, котрому вона годилася в онуки.

Ох, голова, я більше не витерплю. Поволі, сантиметр за сантиметром, я зараз підведуся, зціплю зуби, розбіжусь і — об стіну нею. Дурниці, адже тут є вікно. На якому поверсі моя палата? Ні, не зараз, біль буде ще страшніший. Ще тільки третій день, отже, друга фаза менінгоенцефалітної форми.

Товариш Вольф.

— ...З поваги до його сивини.

— «З поваги до сивини» — та це ж буржуазний спосіб мислення.

Все минається, людина все переживе — і тяжку хворобу, і перевірочну комісію. В суботу Павел приїде

мотоциклом до гуртожитку, я пов'яжуся хусткою, сяду в нього за спиною — вітер аж свистить, мандрівка в невідоме, забудеш про все на світі, навіть про іспити.

Вже, мабуть, північ. Чому не приходить сестра, чому не показується головний лікар? Йому до мене байдуже, але ж це нечесно, я його колега. Звісно, я не можу вимагати більшої уваги, аніж перший-ліпший пацієнт.

Чого вони хочуть від мене з отим старим Вольфом?

— Повага до сивини? Сивим, товаришко, може бути і вбивця, і класовий ворог. Певна річ, я не маю на увазі товариша Вольфа. Далі. Нами встановлено...

Коли б принаймні я була провела на собі якийсь важливий дослід, пішла на страшний риск — виживу чи не виживу? Героїчна жертва науки. Але підхопити вірус енцефаліту таким банальним способом — може, я поклала сигарету на край столу в лабораторії, на дверях якої написано: «Курити заборонено». Це все одно, що муляр упав би з риштування через власну необережність.

...Павеле, ти ж любиш мене, зроби щось, щоб мене не вигнали з інституту.

І зроби так, щоб мені не боліла голова...

Павелові я мушу дякувати за все. Та свій борг я вже сплатила. Хіба цього замало — сім'ю зруйновано, дітей обікрадено, Павела я штовхнула в обійми тієї... як її, власне, звати?..

Його не пустили до Франції.

Отак розкритикували його книжку...

Не щастить йому останнім часом.

Чого, власне, я надаю такої ваги своїй праці?

Громадськість, мої колеги. Людині потрібно в житті також хоч трохи визнання. Власне, хто там, крім Франтішека, мене... Може, Штис чи Їтка? Або навіть Фіндейс?

Іграшковий їжачок на її столі. Звідки цей їжачок?..

Ферда. Вона називає його так, але ніхто про це не знає.

Яка страшна невдача.

А може... може... покинути все й вернутись до дітей?.. «Найперший обов'язок жінки — виховання дітей»,— писала Божена Нємцова, проте так само, як і я, не виконувала цього обов'язку. Після неї принаймні щось лишилося. А після мене...

Це отой Тондл, підлабузник і кар'єрист...

Товаришу Тондл, геть із моєї кімнати, я вас не запрошувала, й не потрібне мені ваше співчуття...

— Лежіть спокійно, сьогодні вам ще доведеться помучитись, а завтра вже буде легше.

Облиш свої балачки, негіднику, і дбай краще про те, щоб позбавити вищу школу ганьби нашого суспільства — дівчат з нафарбованими нігтями й сумнівною анкетою. І пусти мене, чого хапаєш за руку, ти не на побаченні, клоуне, один тільки білий халат не допоможе тобі дістати вчений ступінь доктора...

— Маю доручення передати вам вітання від колеги Пажоута, він уже тричі розпитував про вас. А ваш чоловік, очевидно, прийде увечері.

Лікар полічив їй пульс, тоді трохи відхилив штору на вікні й підняв їй повіку.

— Я думала... що це не ви...— язик застряє їй поміж зубами, мабуть, лікар нічого не зрозумів, тоді вона показала собі на обличчя. Звернула його увагу на те, що в неї труситься ліва рука.

Він не надав цьому великого значення.

— З Францеком Пажоутом ми сиділи на одній лаві, з бійок він завжди виходив переможцем, ще в гімназії мав тяжку вагу. А з цим буде все гаразд,— він обмацав їй обличчя. Марія відчуває його пальці ніби крізь грубу ковдру.— З рукою теж нічого страшного, це минеться.

— Чому... нічого не даєте мені?..

— Вам уже тричі вводили хлорпромазин. Ви підхопили вірус енцефаліту, і дія хлорпромазину не може проявитися так швидко. Із підручникових симптомів бракує лиш «ністагму, птозу і діплегії»,— спробував трохи цинічно підбадьорити її лікар.— Вранці зробимо ще одну пункцію. А зараз досить розмов, проковтніть ось це, сподіваюсь, ви заснете...

І знову вона сама, лікар дав дормінал, щоб якось заспокоїти її, вчора не спала, не спатиму й сьогодні, поки що я не все забула: дві форми запалення мозку — апатія і хвороблива сонливість або, навпаки, надмірна дражливість, стан, коли людину мучать страхи й тривога, і тоді вона зовсім не може спати.

В мене ця друга форма.

«Завтра вже буде легше...» Звісно, він — лікар, а я пацієнт, не скаже ж він, що завтра мені буде гірше, хоч добре знає про це...

Насилу намацала пульс. Температура добряча. Мабуть, сорок, а може, сорок і дві десятих.

Завтра. Треба якось перемучитися цю страшну ніч, завтра вранці пункція спинномозкової рідини, на кілька годин полегкість, а тоді знову... Скільки це триватиме?

Підручник вірусових хвороб: *«Невгамовний головний біль часом триває довго, аж до реконвалесценції».*

Іграшковий їжачок на столі.

Що з ним станеться, з Фердою, коли...

О боже, я й справді не можу там лишатися, Павел має рацію...

В мене вже не буде лабораторії, білого кабінету з вазонами на столику під вікном. Не буде своєї проблеми...

Так буде краще...

Євко, Мілане, якщо я видужаю...

Знову ці сходи — ні, я більше не хочу падати, цього разу я міцно вхоплюсь за поручень. Чому сходи весь час ведуть униз, куди ще далі, адже я й так уже внизу!

Сходи щезли, темрява і спокій, таке відчуття, ніби я зовсім не маю голови,— власне, це добре, що я лежу тут без голови, нехай собі вона десь болить, десь в іншому місці, що мені до неї.

По ній поволі розливалася тиха покора, якесь урочисте примирення з усім; я намагаюсь уявити себе молодим теологом, котрого мати на смертній постелі заповідала богові, і ось сьогодні настав вирішальний, визначений долею день... Сьогодні я складаю священницьку обітницю.

Яка нісенітниця... І все ж таки облудна самопожертва на якийсь час ніби заглушила пекучий біль за гарячим чолом — Марія лежить непорушно й уявляє себе хоробрим воїном на полі бою, який загинув, щоб могли жити його кревні.

Перед пагорбом автомобіль набирається сили, ривок — і машина дереться вгору, тихо й рівномірно.... Ось авто завертає за ріг, зараз поцілить мені ззаду прямо в мозок...

Ніякого тобі скреготу — молодець водій, мила людина, напевно, молодий і гарний, можливо, він схожий на Мартіна Бальцара, з того, як чоловік веде машину, видно, яка в нього вдача. Коли б він був тут і вона мала голову, то всміхнулася б йому якнаймиліше...

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

1

Павел летів сходами на крилах доброго настрою, за дверима вже чути було знайомі звуки домашнього життя — він завжди радів, повертаючись додому! Спогад, що майже стерся і вже не сповнював гіркотою: скільки разів повертався він до порожньої квартири із слідами хапливих Маріїних зборів; звичайно, в неї більше обов'язків, її праця «важливіша», спрямована в майбутнє, прогресивніша за якісь там пошуки глиняних черепків! Добре, що все це назавжди лишилось позаду.

В кухні гуде пральна машина, Маріїна тінь падає на розвішану білизну.

— Навіщо ти це робиш? Про таку роботу тобі ще годі й думати!

— Нічого страшного, я не надсаджуюсь, ти ж знаєш.

Людина завжди поспішає повідомити щось приємне. Коробочка в кишені, ось вона витрусила з неї на долоню модну керамічну брошку. Усміхнулась і приміряла її, приклавши до фартуха.

— Гарна. Мабуть, вона пасуватиме до зеленого костюма. Дякую.

Егоїстичне задоволення людини, котра дарує, згасло в Павела: він побачив — Марія відкрила пральну машину. Не зовсім приємне порівняння: коли Павел востаннє приходив до Марії в інститут, вона також саме відкривала центрифугу; тільки тепер вона витягує не дослідні екземпляри, а Павелові сорочки та Міланові майки.

Зап'ястя в неї такі тонкі, жовтуваті та ніби з пергаменту, шкіра прозора, а рухи трохи сомнамбулічні і такі ж повільні, як її мислення, її психічна реакція, її хода — в цю мить він усвідомив, що й хода в неї змінилася. Павел аж розгубився, так йому стало жаль її — ні, втішати Марію не можна, це образить її, але чому не спадають на думку якісь гарні слова, шкода, що він не стримався й віддав отой маленький дарунок одразу, тільки-но прийшов додому, зараз для цього була б найкраща нагода.

Друга фраза концерту для фортепіано Бетховена.

— У тебе не болить голова від музики?

— Анітрохи, грай.

І знову музика стає фортецею, куди можна втекти від власного неспокою. Павел грає, і наче під руками в нього поволі виростає якийсь шедевр; щоб місія музики була завершена, інтерпретатор мусить бути гідний автора. Гігант, будівничий храмів — і сьогодні, після довгої перерви, це не лише виконання твору, але й тлумачення авторової особистості, ні, сьогодні це вже не скромна капличка в полі, сьогодні це знову храм, кафедральний собор з вежами, що ніби злітали в небо; і кінець кінцем це знову задоволення від власної гри й водночас ніби співчуття до тих, для кого назавжди залишиться недосяжним весь цей божественний, хвилюючий світ.

Буду тепер більше й старанніше грати, щоб знову домогтися колишньої легкості й упевненості, інтимного контакту з фортепіано, що його він утратив за останні лихі місяці.

Дограв. З кухні прийшла Марія; як була у фартусі, так і сіла в крісло, якось безсило опустилась на сидіння, отак колись сідала Павелова мати, коли її почали обсідати ста-

речі недуги. Сигарета в руці у Марії весь час дрібно тремтить; розгорнула якийсь журнал, але видно було, що вона не читає. Ще зовсім недавно важко було навіть уявити таку картину: Марія вдень без діла сидить у кріслі, *вдома*...

Як це добре, що ми знову маємо дім.

На Марії фартух.

Євка сидить у кутку на підлозі, а ведмедик у колясці.

Мілан за своїм столиком за уроками.

Мимоволі кинув погляд на свої ноги. Ні, він не в пантофлях.

Але внутрішнє іронізування з цієї нехитрої родинної ідилії заглушує сумнів — чи... чи це справді те, про що він останнім часом стільки мріяв?

Марія сидить з книжкою в кріслі, втупивши очі в якийсь один рядок.

Тоді, після отієї негарної сцени з Ольгою, коли їй вже було зовсім зле, вона нічого не сказала мені, не довірилась котрійсь із своїх приятельок, не пішла до лікаря — вона звернулась до Пажоута...

Три жовті троянди на її столику в лікарні.

Дрібниця, нічого особливого — отой мій букет гвоздик зів'яв, і медсестра винесла його з палати ще до того, як Марія почала сприймати довколишні речі, трохи отямившись після першого нападу хвороби; вона помітила, звичайно, лише три жовті троянди. За яким, власне, правом Пажоут носить їй квіти? І Горт був у лікарні, та, наскільки мені відомо, він не приніс їй нічого.

Ні! Негоже отак думати... Чоловіки завжди підходять з іншою міркою до власних вчинків і до вчинків своїх жінок. Чоловіки — і я серед них?

Що, коли б Марія запитала мене ось зараз, у цю мить, за яким правом я... Що б я відповів?

Марія не запитає, безперечно, не запитає, нічого певного вона не знає, звідки їй про це знати, може, звичайно, здогадуватись, проте, вона надто благородна і ніколи не порушить такої теми... Але коли припустити, що вона все-таки запитала б,— що б я відповів? *Що б я конкретно відповів?* Сказав би як мужчина — отак і так, опинився в критичному становищі, виявилось, я не така сильна людина, як тобі здавалось, а може, я просто брехав би, геть усе заперечував? Що б я зробив? Що б я насправді зробив?

Гнітюча, ганебна невпевненість — заперечував би, мабуть, усе заперечував би...

Зрештою, хіба це так важливо? У світі за одну хвилину відбуваються тисячі зрад і не лише в особистих стосунках двох людей...

Тільки...

Тільки ж нечисте сумління подібне до тривалого шкірного захворювання: тобі вже здається, що ти зовсім вилікувався, аж несподівано знову з'являються неприємні рецидиви хвороби...

Він розсердився сам на себе: адже отака безплідна інтроспекція — лиш марнування часу; зараз є нагода завершити пройдений період і з успіхом почати новий, для цього є найкращі передумови; а тривожитись уже нема підстав...

Оті негідні думки подібні до невихованих пришельців: їх виженеш у двері, а вони лізуть до тебе у вікно.

Вона вже не очолює більший відділ, ніж його.

І не одержує більшу платню.

Щоправда, він не поїхав до Франції, але ж і Маріїна подорож до Сибіру...

Не дуже втішна сатисфакція. Коли б тільки її поїздка зірвалась не через такі обставини, то він би *справді* бажав цього.

Бідна Марія. Їй, безперечно, тяжко: отак повернутись додому...

Невдача.

Мабуть, дуже гірко зазнати такої серйозної невдачі.

Кіготь страху зачепив і його. Та він швидко звільнився від нього.

Співчуття завжди є безглуздим породженням думки. Мабуть, отой її програш закономірний, нічого не поробиш, жінкам здебільшого бракує вміння бачити речі у взаємозв'язках. А Марія, охоплена трудовим ентузіазмом, просто переоцінила свої сили, не зуміла відрізнити звичайну ремісницьку вправність від таланту й винахідливості науковця. Зрештою, вона не перша, на кому позначилась тисячолітня традиція залежного становища жінки. Ставити на один рівень інтелектуальні здібності жінки й чоловіка... Моя люба Марія, тут не допоможе моя доброзичливість, цього домагалися цілі генерації, а ти людина не такого вже і яскравого інтелекту, щоб отак відразу вирватися з-під впливу цієї недоброї традиції.

Праця для суспільства пе є й не може бути для жінки першорядним, вирішальним фактором у її житті, і повернення Марії до сім'ї *буде* благотворним — для всіх, і для

неї також. Всі бояться долі жінки-домогосподарки... Та будь-яка неприємність виявляється меншою, аніж страх перед нею, і я тобі допоможу, щоб це повернення не завдавало тобі болю, ти ж не така людина, щоб стати рабом речей. Крім того, кожен негатив має світлі плями, ти матимеш час для задоволення власних інтересів і хобі, не гнітитиме тебе тягар відповідальності, що її відчуває кожна людина, яка посідає керівну посаду...

Для своїх хобі... Чи були вони в Марії?..

Ні, я помиляюсь; якось я збирався вранці до інституту, надворі періщив дощ, Марія ліниво потяглася і сказала:

— Знаєш, мені сьогодні зовсім не хочеться вставати.

— Тебе ніхто й не силує, лежи!

— Може, я примітив, але хочу тобі сказати: це чудово — ніякої роботи, нікуди не треба квапитись, сама собі господиня...

Добре, що Марія так думає, адже щастя — в сім'ї, а тим паче для жінки, і Марія, може, й підсвідомо, мріє про нього, якийсь час роль домогосподарки ще пригнічуватиме її, та згодом вона погодиться зі мною, жодна людина не може мати всього, що б хотіла мати, і не може в усьому брати участь, бо коли б людина все мала і в усьому брала участь, вона ніде не відчувала б себе щасливою.

І для моєї роботи все зміниться на краще, тепер я знову матиму тил, якого мені так бракувало, і зможу впевненіше атакувати, докторська дисертація вимагатиме цілковитої зосередженості, я не можу недооцінювати цього...

Повите імлою майбутнє, а десь аж укінці ще не чітко, але, коли мислити логічно, вже вимальовуються контури професури...

Мілан, сидячи біля телевізора, захоплено коментує програму «Ластівки»: «Мамо, поглянь, тільки швидше! Мамо! Ловлять тигра!»

Навіть Павел підійшов ближче; мисливці в ушанках бредуть по коліна в снігу, собаки, невгамовно валуючи, мчать по сліду тигра.

Марія нарешті послухалась Мілана, тихо зайшла до кімнати, сперлась плечем на одвірок.

— Мамо, де ти була, його вже могли схопити! Тигр загриз одного пса і знову втік у тайгу...

Павел крадькома кинув погляд з пітьми — мовчазний, непорушний силует у дверях; мисливці вийшли на скелясту кручу, глибоко під ними вирує річка, крижини

розбиваються об скелі і з тріском лізуть на берег, а засніженим сибірським лісам нема кінця-краю...

Марія ніби скам'яніла; ця дика незаймана природа пробуджувала в душі невиразну, трохи романтичну мрію про безмежні далі...

Аж ось Марія стрепенулась і пішла на кухню, вона вже не повернеться, схвильований Мілан даремно волає, мовляв, того тигра вже зловили, вона не реагує. Вона навіть не посміхнулась, коли після закінчення програми Мілан збуджено розповідав: «Одного чоловіка той тигр укусив, а потім звіра зв'язали й понесли на такому товстелезному дрючку, і він страшно вишкіряв зуби...»

Павел хвилину вагається, а тоді й собі йде в кухню; Марія уникає його погляду, і в дану хвилину він радий цьому.

На столі красується в розкритій коробочці нова керамічна брошка до Маріїного зеленого костюма.

2

Тижні спливають тихо, незворушно. Для Марії час ніби повернувся назад, наче перенеслась вона у той ідилічний період, коли світ для жінок закінчувався зразу ж за вікнами їхніх міщанських будиночків.

Марія знову заходилась працювати. Шланг вискочив з гнізда — завжди забуваю перенести трохи вперед важкий пилосос. Туди й назад, туди й назад. Павел ніяк не збагне, навіщо так часто вибирати пилюку, мовляв, цього все одно не видно.

Крісла, штори, тахта, знову килим; до себе, від себе, до себе, від себе, як каторжанин веслом на галері.

Яке безглуздя: порівнювати страшну, виснажливу працю з домашнім господарюванням; окрім цього, то ж раби, а я цілком вільна людина. Дивне поняття, яким найбільше зловживали, одна з найбільших ілюзій — нібито найвільніші люди насправді не перебували під владою своїх нахилів, забобонів, різних пристрастей, своїх і чужих...

Але мене це не стосується, мені тепер до всього байдуже. Не треба залагоджувати суперечки, боротися з ненавистю, спрямованою проти когось із працівників або проти мене самої за те, що я запропонувала платити комусь на сотню більш. Жодних тобі неприємностей, жодних невдач.

Шланг знову вискочив із гнізда, замість того, щоб іще раз закріпити його, вона йде до крісла трохи перепочити. Однак сигарета дає більшу втіху, коли працю закінчено.

На низькій книжковій шафі цокає годинник у стилі ампір, він показує і години, і місяці. В Павеловій родині той годинник переходить у спадок вже бозна-скільки поколінь, і коли Павелова мати урочисто вручала годинник йому, то був зворушливий обряд; відтоді Павел мовчки, з побожним виразом на обличчі, сам накручує того годинника, таїнство, фетиш, символ родинної традиції, яку продовжить у майбутньому Мілан.

Навіщо я почала думати про годинник — коли вже почуєш оте голосне, настирливе цокання, потім неможливо не звертати на нього уваги.

Старий, солідний, гучний годинник.

А цокіт дедалі сильнішає, з кожним ударом її ніби хтось б'є холодними латунними молоточками по лобі. Лише зараз Марія усвідомила, що сьогодні голова в неї болить дужче, ніж будь-коли.

Вона непорушно сидить у кріслі. Покручений, як змія, шланг кинутого пилососа справляє враження безладу, але то лише зовнішнє, оптичне сприйняття — в душі у мене цілковитий лад. В ній панує свій точний щоденний розпорядок, ним передбачено також безжально-глухі ранки в затихлій квартирі. Для творчої людини часом конче потрібний свого роду внутрішній безлад; добре, що я вже не творча людина.

Спокій у душі і порядок у квартирі.

Блискуча змія пилососа і тиша, підкреслена цоканням годинника.

Та ба! У воду шубовснув камінь — то знизу поїхав ліфт. Якийсь велетень заразом проковтнув миску кнедликів [1] — то вгорі ліфт зупинився. Десь грюкнули двері, жіночий голос понизився на квінту, наче хтось від подиву сплеснув руками, і коротка драма скінчилась.

Людині, кажуть, треба час від часу побути на самоті й понудьгувати. То чого ж мені ще бажати?

З підручної полички взяла книжку, читає. Про що? Читає знову, щоб збагнути зміст прочитаного. Що, власне, поет хотів сказати? І чи знав він це сам? Можливо, це пояснюється тим, що висока поезія не поєднується із сегединським гуляшем та пиріжками в духовці.

---

[1] Національна мучна чеська страва.

Раптом у годиннику щось стрепенулося, після чого він ніби затамував подих від страху, хрипло схлипнув і потім повільно, величним, лагідним голосом, який щоразу просто-таки зачаровує Мілана, вибив десяту.

Знову оте рівномірне цокання, настирливе, безжальне,— і Марія нарешті збагнула, що вона не здатна підтримувати в домі ідеальний порядок. Ані раніше, ані, хоч це і дивно, тепер, коли вона не має жодних інших обов'язків.

Наміри мої найкращі, а що ж далі? Почну вишивати серветку під годинник?

Ввімкнула радіо, за хвилину почувся бадьорий жіночий голос:

«...дійним коровам даємо тепле пійло, робимо масаж вимені, обмиваємо його теплою водою, і вони дають аж на півлітра більше молока...»

Вимкнула радіо, голова вже ніби не боліла, тільки якийсь тягар навалився на неї, душить, убиває волю, мрії...

Безтямно глянула у вікно. В голові майнула дивна думка: «Навіщо, власне, жила на світі Павелова мати?» Похмура оксамитка довкола її зморщеної шиї, ніби жалоба за отим її *мертвим* світом. Життя, мабуть, має ще якийсь інший смисл, окрім збереження роду. Отак пройти життям, не бачачи його барв, бути глухим до тонів, нечутливим до запахів, не прагнути покласти бодай один камінь до фундаменту вежі майбутнього щастя, майбутнього успіху...

Тепер вже немає загрози, що моя помилка в роботі спричиниться до якогось нещастя. Я...

Можливо, згодом і я буду схожа на Павелову матір. Мілан та Євка виростуть, і я стану така ж егоїстична, ревнива і сліпа, й така ж непотрібна, як моя свекруха...

Їй хотілось притиснути зболіле чоло до холодного скла, але вона переборола це бажання: на шибці лишилась би пляма, а Марії не хочеться її витпрати.

Поїхати до міста, походити по крамницях, щось купити — яка блискуча ідея!

Від овочевої крамниці від'їжджає вантажний автомобіль, з ящиків весело визирають апельсини; Марія якусь хвилину з задоволенням дивиться на них — і ось уже пізно: на тротуарі виросла черга, її виникнення нагадує ланцюгову реакцію. Огрядна пані напханою різними покуп-

ками сумкою раз по раз б'є її по ногах — ніщо так не псує нові капронові панчохи.

— ...від виразки шлунка найкраще допомагає корінь ревеню. Мій уже був сама шкіра та кістки, а погляньте зараз, щоки, як півонії. І не штовхайтесь, встигнете! — Сумка ззаду так натискала, що в Марії аж коліна підгиналися.

Ні, не варт робити з цього інцидент і з самого ранку псувати собі настрій.

Отой спокійний, рівномірний плин життя. Зненацька час мій ніби перейшов у зовсім іншу якість, утратив смак і запах, стерильний час, починаючи з літа, він збігає вдвоє повільніше й інколи біжить лише по інерції, час більше не наступає мені на п'яти. Нічна година має сто двадцять хвилин для того, хто втратив сон, кілометр не має кінця для того, хто страшенно втомився. А для людини, життя якої стало порожнім, саме життя посувається невблаганно повільно.

Як це сказав Корейс, зворушений і схвильований, тоді в лікарні, після першого інфаркту, коли Марія перша з працівників інституту прийшла провідати його: «Адже життя є наслідком наших думок, життя народжується в нашому серці...»

А коли це так, то що ж сталося з моїм серцем, адже серце моє не захворіло, тільки розум відмовляється служити мені. Однак розум і серце подібні до сіамських близнят, коли щось станеться з одним, то це позначиться і на другому, важко уявити собі велике серце без великого розуму і навряд чи є справжні титани духу із злим серцем.

— Я тут стояла, навіщо оці балачки?

— Так кожен може сказати!

— Нехай ота пані, що за мною, скаже, чи стояла я тут! Ото люди стали, один одного поїв би!

...Мій спокійний, усталений плин життя. Без ілюзій, без великих бажань. Куди поділись оті вісім років, коли я вірила, що маю здібності й зумію зробити щось корисне?

«Витримка й віра в себе, без цих двох якостей в науці нічого не досягнете»,— казав, бувало, покійний шеф.

Отак втратити і те, і друге!..

Ще коли Марія була студенткою, вона часом бачила сни і знала, що це їй сниться, тож умисне намагалась додати собі відваги на той чи інший ризикований вчинок — розіб'ю вітрину, виплигну з вікна, кину страшну образу шановним професорам, зроблю щось наперекір усталеним

нормам моралі — адже це тільки сон — і жодного разу під час отих снів не могла зважитись на таке...

Зараз я не сплю, твердо, обома ногами стою на землі, такого тверезого й безнадійно приземленого відчуття вона досі не знала.

Принаймні який-небудь, бодай незначний, чинити опір...

А я стою тут, покірно, тупо, забувши про будь-яку гідність, за кілограмом апельсинів. Звичайно, Євка любить ласощі, і їй байдуже, що мені доводиться платити за них власною гідністю. Але вже те, що я взагалі тут стою, є результатом програшу, а щоб змінити усталений плин життя, мало боротись тільки з подіями, треба боротись також і з думками, котрі його породили, бо інакше це те саме, що збивати температуру, замість того, щоб лікувати хворобу, котра викликає її...

— ...Хотіла упхнути мені двоє гнилих, так я їй добре сказала,— щаслива власниця апельсинів суне уздовж черги, як танк, і Марія ледь встигла відійти трохи вбік. У чому шукати відправний пункт, у виконанні обов'язків? Материнський обов'язок я виконала, дбаю про чоловіка, виховую дітей. Єдиний і найголовніший сенс нашого життя ось уже протягом кількох тисяч літ. Я наважилась вийти з цього освяченого тисячолітньою традицією строю; а тепер знову покірно повернулася: двадцятеро стоять попереду, а тридцять за мною. Посунути все людство на міліметр вище, вперед. Пранням шкарпеток і пропахлих потом сорочок мені не пощастить цього зробити.

Черга рухається, непомітно, крок по кроку, задніх мучить сумнів — може, вистачить тільки тим, що стоять якраз перед ними?

Чому в мені не переможе тваринна суть, щоб життєві інтереси обмежились плитою, модами і подружнім ліжком? Чому моя власна душа ускладнює мені життя марнославним прагненням до пізнання і пошуками правди?

— Скільки я вибігала за отими гольфами, а хлопець одягнув їх і першого ж дня прийшов з діркою! Я гадала, що в мене...

Марія непорушна, як статуя, ні на що не реагує, їй здається, що черга стоїть на одному місці.

Справжнє, гарне життя починається нібито там, де є самозречення. До дідька оранжерейну мудрість якогось там Франціска Асізького: «Я день у день зрікаюся життя...» Мабуть, мене мусять надихати слова Руссо про те,

що послідовне виконання щоденних обов'язків потребує не менше сили, аніж героїчні вчинки.

— ...чудові телячі пирки...

Борися сама з собою, і кожна здобута сходинка даватиме тобі новий заряд. Тільки ж чи лишилися ще в мене сили для якоїсь боротьби, адже живу я ніби під легким наркозом, і душа моя з дня на день черствіє дедалі більше?

І якийсь незбагненний, неясний порух у підсвідомості, передчуття, що я знову відчуватиму усе як слід, таке відчуття буває глухої ночі, коли і без годинника ми знаємо, що наближається світанок. Я чогось хочу, до чогось прагну, відданість і покора на все життя — це просто неможливо, але як знайти вихід з лабіринту, для цього передусім я мушу знайти сама себе. О, як важко це зробити...

Наука і сім'я — два рушії, один з них перестав діяти, остаточно втратив свою силу. Літак, у якого відмовив один з двох моторів, може дотягти до аеродрому, але вгору йому вже не злетіти. Проте утриматись на одному рівні також не можна, навіть коли б людина упокорилась, ба навіть хотіла цього; не зуміє піднятися вгору, то, зрештою, зрозуміє, що котиться вниз; якщо людина не може збагачуватись — вона втрачає, теорія золотої середини перестала діяти, тріумфуєш або мучишся, життя вимагає від людини зробити вибір.

Отой неясний порух у підсвідомості... Зонд, що довго опускався в чорні глибини, нарешті наткнувся на морське дно; глибше він уже не йде, тож єдиний можливий шлях — знову нагору. Я не знаю того шляху, відчуваю лише, що мене тягне нагору, щось спонукає до дії.

Тайкома стисла кулак.

Зібрати всі сили.

Ще кілька хвилин боротьби — і вона вийшла з черги.

Переходить вулицю, черга лишилась позаду, похиливши голову, йде по тротуару. Євко, Мілане! Відчуття сорому й водночас полегшення. Ні, я ще й досі надто слаба і втомлена й не можу думати, що цей незначний бунт є першим, тим-то й найважливішим поворотним пунктом на шляху із дна.

У переповненому трамваї хтось пробивається до неї, вона враз ожила — Бальцар.

— Щастя ходить довкола й часом осяває і нас. Вже двічі я хотів зайти до вас, та все якось не наважувався...

— Коли є якась важлива справа, людина бере монету і в першій-ліпшій скляній будці кидає її в телефонний автомат, — із спроби надати своєму голосу звичного, трохи іронічного тону нічого не вийшло.

— Це не те — голос, що лине з трубки, і більш нічого.

Треба було відвести погляд на секунду раніше.

Мартін Бальцар, оті його недбалі рухи, трохи легковажний, неуважливий погляд, ніби він завжди думає про щось своє, очі, в яких можна прочитати хід його думок,— безтурботні, байдужі чи знову живі і сповнені фантазії,— лише зараз вона усвідомила, що отой його по-артистичному геройський погляд навіть шкодить йому, але коли говорити про вроду, то найкраще в Бальцара — очі.

Тільки яке мені діло до того, адже ж він анітрохи не хвилює мене. Можливо, його погляд хвилює Їтку і багатьох інших лаборанток. Мені нічого кепкувати з самої себе, бо *мені* не потрібне *таке* хвилювання, як отим дівчатам, що прагнуть вийти заміж або шукають пригод, котрі, можливо, згодом...

— А чого це ви не вчитеся, тобто чому не в інституті?

— Втік, як і завжди, коли трапляється така нагода. Але я надолужу згаяний час, до кінця робочого дня умертвлю вірусами грипу щонайменше двох водяних пацюків. А куди ви йдете?

Вказала очима на свою господарську сумку, що стояла поруч із нею на сидінні. Бальцар поставив сумку собі на коліна, щоб сісти поруч із Марією. В його поведінці було щось хлопче — і поруч із ним вона враз видалася сама собі старою. Тридцять чотири, це вже багато чи ще не дуже? Скільки йому — двадцять дев'ять, тридцять? Люди, що сидять навпроти, роздивляються на нас і, мабуть, думають, що ми — подружжя, бо ж він так піклується про мою сумку з покупками, але чоловік молодший за дружину.

Довгі роки це було лиш ім'я, що нагадувало їй молодість, і тільки коли він влаштувався до їхнього інституту, за ім'ям з'явилась конкретна людина.

Вона ніби знову побачила його на біговій доріжці стадіону, минуло вже стільки років, тоді він, певне, був тільки на першому курсі. Університет — політехнічний інститут, заключний етап естафети, перемагав політехнічний інститут, перемога залежала від результату на останній дистанції — на вісімсот метрів; під рев усього стадіону він наздогнав лідера спортсменів політехнічного інституту,

ось він уже на фінішній прямій, ще мить — і груди торкнуться фінішної стрічки, та раптом йому зсудомило ногу, на другій він ще якось відскакав убік і впав на траву; Марія ніби й зараз бачить, як він двічі вдарився головою об землю, а тоді ще довго лежав, сховавши обличчя в долонях, можливо, він навіть плакав — здаля не було видно.

Він завжди поводився досить самовпевнено, був страшенно безтурботний, лихі інститутські язики подейкували, що спорт для нього й понині важить більше, аніж наука, хоча з бігової доріжки він уже давно перейшов на скелі. Зрештою, альпінізм йому личив більше, в його очах ніби відбились гірські далі...

І те, що він не вмів програвати, мені подобалось: я також не вмію.

— Як ваша кандидатська робота?

— Скоро буде готова.

Він враз посерйознішав, ця тема йому явно не до вподоби, видно, йому неприємно будь в чому відчувати чиюсь перевагу. А що означають його допитливі погляди — він готується до атаки? Якщо він зараз вигадає якийсь комплімент, мені буде прикро.

— Здебільшого жінкам про таке не кажуть, але ви не звичайна жінка — виглядаєте ви погано.

Слава богу. Чи слава?..

— Енцефаліт.

— Гадаю, винен не лише енцефаліт. Не треба було кидати роботу. То був нерозважливий вчинок, так усі думають.

— Всі? Ніхто з них не хворів на запалення мозку. Я наполовину втратила пам'ять, отупіла, я не здатна працювати так, як раніше.

— Ви надто похмуро дивитесь на світ. Коли б навіть у ваших словах було десять відсотків правди, все одно це явище тимчасове і...— Мартін не закінчив своєї думки. Але Марія відчуває, що він хотів сказати. Бо коли вона пішла з роботи, колеги по інституту, напевне, говорили поміж собою про її особисте життя. Тільки чому, власне, ми порушуємо неприємні для обох теми?

Не подумавши, вона запитала:

— Де ви вкрали оті три троянди, що стояли в мене на тумбочці, коли я опритомніла? Видно було, що вони крадені.

Очі в нього засвітились.

— Неподалік від інституту переліз через паркан чиєїсь вілли.

Хлопчачої фантазії так бракує багатьом людям науки, я така вдячна йому за неї. Можливо, він знає про це, хоч я й не подякувала йому за оті троянди. А також за їжачка із солом'яними голками. Я ніколи не сказала жодного слова подяки, хоча той подарунок дав мені стільки втіхи.

Мартін глянув у вікно, підвівся.

— Бачите, через мене мало не проминули свою зупинку.

— Я вже давно її промипув,— переможно мовив він.

За кілька секунд він вийде з трамвая. І враз її пройняв неспокій — він вийде і піде собі, й поступово її знову огорне туга, знову почнеться листопад.

Ніби тоненька цівка джерельної води серед степу. І ось я намагаюсь затримати пальцями оте слабке джерельце, адже я мушу щось сказати, не можу ж я дурити сама себе, ніби ота зустріч не порадувала мене. Щось сказати, подати бодай слабку надію, адже я не гімназистка...

— Не всох «павучок» на моєму столику з квітами?

— Наскільки я знаю, ні,— свідомо каже він неправду, кондуктор дає сигнал рушати далі.— Ви дозволите запросити вас коли-небудь до кав'ярні?

— Навряд чи це потрібно...

Тієї ж миті вона розсердилась сама на себе: здуріла я, чи що? Проте вже пізно.

— Вітайте всіх!

Відповідати ніколи, він поспіхом протиснувся до виходу, вискочив, коли вже трамвай рушив, махнув рукою.

Що я сказала? Плела дурниці... Навіщо?

Пронизливо заскрипів на повороті трамвай.

Марія й досі відчуває дотик Мартінового коліна.

На душі якось негарно, відкрила сумочку; зів'яла, висохла жінка в прямокутному дзеркальці... Віяла зморщок біля очей, як на отих малесеньких черепашках на Золотих пісках; де були очі в того чоловіка? Чи, може, то звичайна ввічливість, сила інерції? Вже давно ми не бачились... Ні, вдавану радість я ще зумію розпізнати.

А коли б... коли б я подзвонила?

Чому я не сказала йому жодного привітного слова?..

Поряд — порожнє місце. Навпроти чужі, байдужі люди.

Я вже не науковець, я звичайна дамочка. Тож маю право й на кохання...

Міцно заплющила повіки. Якби хоч трамвай так не гуркотів, я ще не зовсім видужала після запалення мозку. Я повертаюсь без апельсинів, певна річ, Євка про те нічого не знає, і все-таки сором, вона ж бо так довірливо завжди дивиться у вічі.

Праця — тільки в ній, буцімто, людина знаходить відраду й заспокоєння. А я? Праця! Без неї, звичайно, людина — ніщо, бо навіть втрачає людську подобу. Хоча це не зовсім так, бо ж і в'язні концентраційних таборів працювали. А щоб праця звеличувала, вона, безперечно, мусить бути конче потрібна людині.

Фрази. Але ж і у фразах буває правда, власне, вона є в них завжди; праця мусить стати необхідною для людини.

А «павучок» біля мого робочого столу всихає так само, як і я; від скреготу мене дедалі дужче охоплює неспокій — чи не розсиплеться, бува, оцей вкрай розхитаний старезний трамвай і не задушить мене?..

І раптом Марія до болю затужила за своєю лабораторією, адже марна річ силкуватись обдурити саму себе, серце їй стисла туга, ніби пастка дикого звіра; отой нестерпний, болючий сум, мабуть, не гідний людини...

Трамвай деренчить і скрегоче, голова болить дедалі дужче; квіти людської душі теж треба поливати, щоб вони не повсихали, а я — людина, завжди була нею; колись я працювала з епідеміологами в горах, на Височині, віддалік дорогою посувалася похоронна процесія, позад жменьки людей у чорному здіймалась курява, ховали бабусю, котрій було нібито дев'яносто три роки; старенька висохла-висохла, її невеличку, майже дитячу труну поставили впоперек на жовту бричку; попереду йшов веснянкуватий служник із хрестом, парафіяльний священик, розмовляючи з якимось чоловіком, весело сміявся,— це було в пору жнив, і люди мали багато інших турбот,— кілька похмурих родичів, що йшли за возом, думали про щось своє; і Марія приєдналась до них, бозна-чого пішла аж на гірське кладовище, що притулилось на схилі гори, і єдина з усіх плакала над могилою — чужа жінка з міста, своїм плачем вона розхвилювала інших і саму себе.

Мабуть, я завжди була якась нерозважлива.

3

Останні звуки останньої репризи, оплески, повернення в реальний світ. Павел переконаний, що не слід одразу розвіювати приємне враження, тож після концерту вони завжди йдуть куди-небудь трохи посидіти, кожен стиль життя має свої правила.

Над входом неонове світло, сходи ведуть униз, одна кабіна ще порожня. На столику перед ними враз опинилася симпатична пляшечка червоної лідії.

— Ковальський сьогодні грав якось нерівно, знаєш...

Марія мовчки кивнула, стежачи байдужими очима за парами, що танцювали посеред зали. Сидить виструнчившись, ще й досі бліда, аж світиться, могла б цьому якось зарадити, він перед концертом сказав їй про це, та вона не послухалась.

— Шумана зіграв блискуче, але Онеггер — вже зовсім не те. У другій фразі він двічі сфальшував...

Марія вдавано уважно слідкує очима за старшим офіціантом, коли той майстерно балансує з підносом на одній руці, пробираючись до якоїсь численної компанії. Отямившись, вона почула лиш останні Павелові слова і мляво відповіла:

— Я цього не помітила.

Павел ковтнув вина.

За сусіднім столиком офіціант відкорковує пляшку шампанського, зблизька видно, що його смокінг лисніє.

Музиканти нудьгують, самітна співачка за чаркою віскі чекає свого виходу на сцену, порожніми очима дивиться просто себе.

Вино занадто вже холодне.

Враження від концерту сьогодні чомусь швидко вивітрилось, Павела знову оточує буденне, сіре життя, з темних закутків погано провітрюваного приміщення до нього непомітно підкрадається невдоволення.

Марні намагання, і сьогоднішній день обернувся на одну з багатьох невдалих спроб утекти від думок. Останнім часом,— що б я не робив — тренуюсь, граю на фортепіано чи слухаю якийсь концерт,— до всього долучається отой низький тон, що його не можна заглушити,— Лоучани.

Людина може витримати будь-які удари долі, потягне бодай найважчий тягар, але для цього мусить відчувати під ногами міцний грунт, а не тоненький, ненадійний лід.

Музикант вдарив у гонг, цари вертаються до своїх столиків, тих, що не танцювали, зовсім мало.

Тиша. Але не так мовчать люди, в душі у яких спокій і взаєморозуміння, коли панує згода, можна й помовчати. Несподівана реприза давно забутого неприємного відчуття, ніби вернулись оті далекі ніякові хвилини в кутку кондитерської. Він — гімназист, й від збентеження в нього змокріла спина, а Вона, опустивши очі, кришила замазаними чорнилом пальцями тістечко.

Спогад двадцятип'ятирічної давності.

Проте переживати збентеження в кінці життя неприємніше, аніж на його початку.

В кінці? Які дурниці — нам з Марією ще далеко до кінця! Тільки... можливо, тільки минуло захоплення.

Одинадцять років. Що робити, чого уникати, щоб стосунки між двома людьми лишались такі ж палкі й безпосередні, як у молоді літа? Обминути писані закони набагато легше, аніж оті, ніким не сформульовані, і найтяжче обійти найжорстокіший з них.

Закон утоми...

Навпроти сидить Марія. Безвольна й сумна, вона знову в усьому залежить від мене. Оце і є мета моїх давніх таємних бажань? Тріумф над людиною — це вбоге щастя, котре може тривати щонайбільше день, але тріумф над власною дружиною межує з підлістю. Навіщо така перемога, коли душу точить сором?

Звісно, я можу втішатись тим, що винен в усьому лихий випадок, нещастя. Від Марії, з її уповільненою реакцією і втратою пам'яті, з її апатією, науці вже було б небагато користі. Вона упокорилася саме з цієї причини чи, може, тому...

А що, як вона принесла цю жертву заради мене? Деяких запитань ми не можемо поставити навіть найближчій людині; тож, мабуть, я ніколи цього не з'ясую і тим дужче мене це непокоїтиме.

І все-таки... Ота незначна подія, що сталась тиждень тому.

— Взяти квитки на Ковальського?

— Якщо хочеш...

Якщо хочу. Знову: якщо хочу. Якби я сказав, що візьму квитки на каруселі, може, вона пішла б кататися й на каруселі. На кухонному столі поряд з мискою, в якій сходить тісто, лежить розгорнутий журнал, Марія стерла з

нього долонею борошно — американський щомісячник «Вірусологія».

Звичайно, нічого особливого в цьому немає; тільки чому ж він відчув тоді неприємний холодок під грудьми?

Зараз вона сидить навпроти нього — спокійна, коректна, неговірка, байдуже, без жіночого скепсису, оглядає гарну співачку на сцені.

Я здобув те, чого хотів. Жодному організмові не личить мати дві голови, жодній інституції і родинній — також. Наша сім'я знову має одну голову, як це ведеться з давніх-давен. Чому ж тоді мене гризе болючий сумнів: а що, коли вся ота покора, самовідданість, примирення...

Звичайна собі оболонка, свого роду захисна броня?

Вулкан, довірливі люди гадають, що він згас і тепер безпечний, слабка, тоненька цівка диму вже нікого не лякає.

Та хіба світ не знає пробуджених сопок?

В руці у Марії сигарета; спокійно підносить вона її до рота, механічно струшує попіл. Руки в неї ніколи не були надто вже пещені, лак на нігтях часто бував облуплений, бо ж вона мала інші інтереси, але тепер відразу впадає в око, що вона сама веде хатнє господарство. Бозна-чому останнім часом Марія стільки поралася в кухні. Може, це свого роду демонстрування душевного болю, мовляв, нехай усі бачать. А навіщо цілилась так високо?

В Павеловій душі заворушився жаль, схотілось принаймні торкнутись долонею її руки, здається, така звичайна річ, така дрібниця, а я не можу цього зробити. Чи тільки тому, що жалість не замінить кохання? І все-таки щоб по-справжньому кохати когось, треба водночас і трохи жаліти його; непогрішних людей не можна любити... Все це якось важко зрозуміти: співчуття цілком поєднувалося з її нещастям, але щось від того втрачала любов...

Може, я один із тих, для кого досягнення мети є водночас початком розчарування?

Ольга... За все це винагородить його Ольга. Тільки хто мені дав право?.. Не треба докладати якихось зусиль, звичайний клапан для регуляції психічного стану й настрою, звичайна компенсація... Від самого початку ніби сполучені посудини: в одній — Маріїна непокірність, у другій — Ольжині сподівання. Хоча нині Маріїна непокірність уже давно на нулі.

— Не болить голова?

— Ні.

— Потанцюємо?

Танго, танець мусить бодай хоч трохи хвилювати обох, а натомість на Павела напала страшна нудьга. Тому, що партнери пригорталися одне до одного, щока до щоки. Тому, що Марія нічого не випила — її повну чарку він побачив у просвітку поміж парами на їхньому столику. Від її байдужої руки в його байдужій долоні. Від знайомого, надто знайомого запаху її волосся, що вже не хвилював його. Святий боже, хоча б танок розворушив їхні почуття, бо інакше це якась холодна, пуста формальність.

Де ми опинились, ми обоє, що колись мали крила? І чому так сталося? Хіба Марія винна, що від неї лишилась одна тінь? Нехай погас у душі в неї вогник, та хіба це справедливо, щоб водночас погасло і моє захоплення?

Павел удає, ніби музиканти вже закінчили грати, й вони ідуть до свого столика під час короткої перерви поміж двома танцями. Марія нічого на те не сказала, не виявила ані жалю, ані радості.

І знову глуха мовчанка за столом, та й коли вони розмовляють, нічого, власне, не міняється — хіба розмова про ніщо може схвилювати його або її? Ми обоє науковці, тож я міг би спокійно, об'єктивно проаналізувати наші стосунки, шляхом логічних міркувань знайти причину...

Маріїн нещасливий випадок і мої неприємності — чому це нас не зближує?

Лоучани, до всього ще думки про Лоучани... Ота поховальна урна з виїмчасто-бугорчатим орнаментом, характерним для четвертого століття; в могилі давнішого періоду кераміка з такою оздобою не повинна бути.

Тільки що тут спільного з Марією?..

Звісно, я не поділився з нею своїми думками. Коли людина розповість кому-небудь про свої муки, тягар на душі ніби легшає, і все-таки він приховав від Марії свої сумніви. Вони нагадували непомітну для простого ока пухлину, котра, однак, дедалі розросталась: брехати доводилось чимраз частіше; навіть середньовічний в'язень на якийсь час міг забути про прикуте до ноги ядро, проте це не означало, що він звільнився від нього.

Як потрапила в могилу поховальна урна, що належить до іншого періоду?..

Але свою теорію про слов'янське походження лугів я не дам спростувати. Навіть коли б мені довелося відмовитись від лоучанських речових доказів, моя теорія живе і далі житиме... Бетховен мав рацію: творець може переступити усталені канони і в своєму творі втілити власний

своєрідний світ наперекір усім громадським і часовим нормам.

Клевар, Бразділ та інші, ота їхня обмеженість і обережність, для всього без винятку їм потрібні матеріальні докази, але ж їхній застарілий, віджилий метод досі тільки гальмував вивчення зв'язків між протослов'янами й нашими історичними предками. Невже люди, що оточують мене, не відчувають своїх праслов'янських зв'язків?! І все-таки Лоучани — лугійське поховання!

Очевидно, нам з Марією бракує міцної основи спільних інтересів. Археологія вже напевно не стане цією основою, а я навряд чи вивчатиму її віруси.

Я завжди сподівався, що основою буде музика; які ж бо передумови мають декотрі щасливці для багатого на емоції спільного життя: Шуман писав свій чудовий концерт для фортепіано для певного виконавця, композитор і геніальна піаністка, його дружина Клара... Шкода, що я — музикант-виконавець, а Марія навіть музичного слуху не має, вона назавжди позбавлена отієї можливості — злетіти, як Дедал, у небо, в надхмарну високість.

Можливо... можливо, мені було б краще, якби основним змістом мого життя стала музика...

Що це знову за ідея?

Музика... Один з моїх двох світів.

Пораженські думки, мені мусить бути соромно.

Проте він ніяк не міг відігнати тих думок.

Шлях музиканта-виконавця. Напружена атмосфера, слухачі, затамувавши подих, не зводять очей з рук піаніста, а крім того, до сотень тисяч слухачів його гру доносять радіохвилі. Диригентова паличка втихомирила зал і музикантів, симфонічний оркестр тут для того, щоб сильнішим було враження від виступу соліста. Хвилі оплесків, ніби прибій, рефлектори, квіти, збирачі автографів. Поїзди й літаки, незнайомі міста, рецензії на всіх мовах світу...

Хоча б один-єдиний раз опинитися в центрі бурхливого виру оплесків, непорушно стоїш собі, скромно похиливши голову, й од хвилювання аж дух забиває!

Ні, в археолога ніхто ніколи не проситиме автографа...

Людей треба було б оцінювати не за тим, що вони роблять, а по тому, чого вони домагаються, чого прагнуть. Я розумію, наука не визнає сентиментів і великих намірів, науку цікавить не особа, а факти й результати праці особи. Але ж я...

І враз я отямився...

Адже тут, у кабіні нічного ресторану, навпроти мене сидить моя дружина Марія, нас розділяє тільки столик — і все ж вона так далеко, що ми не можемо зрозуміти одне одного.

Колись Павел був за свідка на весіллі в свого товариша, а згодом, через кілька років, він побачив у них вдома пляшечку, корок якої був залитий воском, у ній зберігалась заспиртована квітка орхідеї з весільного букета.

Моя дружина Марія.

Вона гарна й досі. Що ж сталося, чому я ніби оглух? Невже лишилась тільки чудова квітка, котра зберігалась у дев'яностошестипроцентному спирті? Форма лишилась та сама, але барви квітка втратила; чарівні лінії, благородство, тільки вранці вона не розпускається, а надвечір її пелюстки більш не закриваються; не в'яне, проте і не пахне; не вбирає в себе сонячного проміння, зате втратила, зрештою, отруйні якості.

— Ти зовсім нічого не п'єш, Маріє.

— Це тобі лише здається.

Замість холодної покори в її голосі раптом забриніли нові нотки.

Тоненька, та все ж зловісна цівка диму з пробудженого вулкана.

«Це тобі лише здається,— бринить у вухах її металевий тон,— це тобі лише здається...»

Маріїні слова враз набули іншого значення.

Щось мені здається... Непогамовний внутрішній дрож. Передчуття? Раптовий страх? Дурниці — підстав для цього немає. Просто сьогоднішній вечір невдалий. Буває. Виспимося — і вранці все постане в іншому світлі.

Вперше за весь вечір вона випила, спорожнила чарку до дна, як п'яниця.

Він поклав руку з сигаретою на стіл, щоб угамувати тремтіння.

Марія випросталась, підвела голову і, рішуче глянувши йому в очі, спитала:

— Що приготувати завтра на обід? Якщо дістану телятини...

Він розгублено дивився на неї, не знаючи, що відповісти.

Музикант вдарив у гонг, саксофон і фортепіанний акорд, взявшись руками в боки, співачка в темпі почала виконувати попокате-петл-твіст.

Павел кивнув офіціантові, дістав гроші.

4

Дощ тарабанить за вікном по бляшаному карнизу, наче птахи дзьобиками. Погода така, що тільки гаяти час в кав'ярні, але Пажоут сидить наче на голках.

Прийде — не прийде?

Трохи смішно отак хвилюватись, ніби шестикласник-гімназист перед своїм першим побаченням; тільки ж голоси серця і розуму не завжди звучать в унісон.

Хвилину тому він попрощався із своїм шкільним товаришем, ще в ті часи йому дали прізвисько — Кудлач; вже кілька місяців вони не зустрічалися, й товариш марно запрошував його до себе.

— Не можу, друже, у мене тут рандеву.

— З ким?

— Хочеш і цю відбити...

Він ще раз посміхнувся в душі.

Анахронізм. Підсвідома іронія.

На жінок я ніколи не мав таланту, мабуть, тому кожне з моїх кількох кохань закінчувалось нещасливо; навіть оте моє перше кохання, ще коли ми були гімназистами-семикласниками, мені одразу ж розбив Кудлач. І досі не можу збагнути, чому воно так?! Нині мені вже однаково, коли людині п'ятдесят три, вона не так боїться любовних розчарувань і жалкує не за щасливими хвилинами своєї молодості, а скоріше за її бажаннями.

Кудлач. Ще в гімназії він кремсав скальпелем жаб. Відтоді, як загоїлася рана після першого нещасливого кохання, вони випили удвох не менше двох гектолітрів червоного вина; коли ненароком вони десь стрінуться, Кудлач годину може розповідати різні смішні історії, а тоді настає час прощатися й про серйозні речі говорити вже ніколи. А потім він надіває гумові рукавиці й для людини, що однією ногою стоїть уже в могилі, зробить усе можливе, ба навіть неможливе.

У п'ятому класі я заздрив його срібному годиннику з ланцюжком, я такого діждався аж на два роки пізніше. І заздрю йому й по сьогодні: він бачить конкретні наслідки своєї праці, може їх помацати в прямому розумінні цього слова; минає кілька тижнів, і пацієнти,— ще слабі й виснажені,— приходять потиснути йому руку: «Ви врятували мене від смерті». Потому вони знову працюють, п'ють, кохають і хоч вряди-годи згадують його добрим словом.

А хто я у порівнянні з ним? Теоретик, оранжерейний науковець, софіст-дослідник; часом я здаюся собі, з усім отим непомітним світом під електронним мікроскопом, завсідником ресторанів поряд із спортсменом або алхіміком імператора Рудольфа поряд із плавильником вольфрамової сталі.

Кудлач — дитя фортуни, проте щастя рідко приходить до людини, котра не бореться за нього. Адже по-справжньому велика медицина — це не просто титул, практика і знання, все це мусить осявати отой вогник допитливого неспокою, оте шосте чуття, яке не можна опублікувати, блискуча фантазія, талант і водночас чарівність, чуття гумору...

Гучні слова. Невже я старію, бач, навіть думати починаю в риторичному стилі.

Я заздрив Кудлачу в п'ятому класі й заздритиму до смерті; відчути якусь користь від своєї роботи, бодай один раз у житті зробити щось справді потрібне людям, побачити наслідки своєї праці.

Уже втретє Пажоут дивиться на годинника, і його потроху починає гризти сумнів. Чому вона не йде? Адже часу має досить. Ясно — *не хоче. Боїться.* Мабуть, відчуває.

Напевне відчуває, вона завжди відчувала, що в кого на серці. Тільки ж не треба було обіцяти по телефону, могла зразу відмовитись.

Підвів голову — перед ним стоїть Марія. Мокрий червоний плащ блищить, тонесенькі силонові панчохи біля кісточок трохи заляпані болотом, видно, вона поспішала. Вже місяців п'ять їй не треба було йти кудись у призначений наперед час, тож сьогодні вона, напевне, поспішала і запізнилася. Він дивиться на її міцні стрункі ноги в лодочках і знову відчуває оте безглузде хвилювання, здається, така дурниця — панчохи, заляпані болотом на кісточках.

В душі він вилаяв себе за незграбність, коли з шумом підвівся з-за столу; її рука зовсім сховалася в його долоні.

— Що сталося, Франтішеку?

— Нічого. Я проходив неподалік звідси, і мені страшенно закортіло погамувати спрагу з лазурового джерела твоїх очей.

— З висихаючого джерела погано п'ється,— безбарвним голосом відповіла вона. Тоді сіла, віджала пасмо

волосся, що виднілося з-під каптура, щоки їй трохи попідтягувало, й від того вилиці немовби випнулися, зблизька вона вже не видається такою молодою, як раніше. Нараз йому стало жаль Марії — адже сам, як правило, не помічаєш, як день у день змінюється на гірше твоє обличчя і вдача.

Марія розпитує про інститутські новини, Пажоут відповідає. Старого Пейхала ще дужче мучить астма. На Їтчин стілець налили води, але в калюжу сів доктор Махек. Горта мучать лихі сни, бо ходять чутки, нібито професор Конрад буде директором інституту. І таке інше.

— Як тобі живеться, Курча?

Вона спокійно подивилась на нього довгим серйозним поглядом.

— Чудово. Варю, прибираю, перу. І чекаю.

— Чого? Дива?

Знизала плечима.

— Що це значить — чекати? Чекати може солдат на атаку або хижий птах на перепілку. Але як може чекання стати програмою, змістом життя?

— Чекаю, може, згодом знайду сенс життя у прибиранні. Знаєш, Франтішеку, яка чудова місія в пилососа. Він очищає світ від бруду, надає йому свіжості й нових барв, увесь бруд він безкорисно вбирає собі в душу, а крім того, ще й видихає чисте повітря. Символ самопожертви. Отже, людина, котра ним управляє...

Тільки тепер вона зняла мокрий плащ, закурила.

— А як ти живеш, Франтішеку?

— Ти ж знаєш. Вино, жінки, коні, час від часу двобої на шпагах. Отой твій нещасливий випадок теж не йшов мені з думки, я трохи з ним поморочився,— зненацька сказав він, не змінивши тону і вибиваючи пальцем дроб об вінця келеха.— Якщо це тебе ще цікавить — оті твої миші мали лімфоцитарний хоріоменінгіт...

Вона насупила брови.

— Ти не можеш розмовляти про щось інше? Мені стає зле від самої тільки згадки про енцефаліт.

— Я не маю наміру говорити про це, хочу лише сказати, що вид мишей, з якими ми працювали, окрім усього іншого, мав надзвичайну опірність до цього вірусу. І це збило нас з пантелику.

— Чому нас? Адже це я пішла хибним шляхом!

— Але ж це ми тебе підганяли передчасно опубліковувати твої висновки.

— Підганяв мене Горт. Тобі це було ні до чого.

— До речі, тебе дуже дивує його поведінка? Ти знаєш, що то таке — товктися на одному місці, як поранений звір, коли йдеться про досягнення власної великої й святої мети?

Марія стривожено глянула йому в очі.

— Гадаю — я це розумію...

Пажоут нарешті знайшов на вінцях келеха належне місце, і йому пощастило видобути потрібний тон. Дехто з відвідувачів озирнувся, і він знову поставив келех на піднос.

— Між іншим, хочу сказати тобі ще ось про що. Я трохи покопався, певна річ, нелегально в твоїй темі. На червонокрівцях твоїх курячих ембріонів я помітив певні зміни...

Марія захвилювалась.

— Облиш це, Марті...— вона зашарілася, розгублено змела зі столу кришки.

«Овва»,— в думці вигукнув він.

— Мене звуть Франтішек,— нагадав Пажоут, і тої ж миті ніби щось стало поміж ними.

Щось нематеріальне, а все-таки світло проходить гірше. Отже, пам'ять у неї *знову* відновилася...

Між ними пролягла тиша, інша жінка спробувала б усе залагодити якоюсь зливою слів, але Марія мовчить, що це — затятість? Незадоволення мною?

Тиша. Лише дощ та вітер приглушено барабанять по шибках.

Отже...

За заплаканим вікном іде дідусь із спотвореним пухлиною обличчям, іде поважно, він весь час ніби посміхається піднятим кутиком рота. За віщо, невже ще за Анічку?

Що за дивна ідея, чому саме зараз я згадав про неї?

Побачив її навпроти себе на місці Марії, свою давню і найпалкішу любов; ось вона лежить у траві на узліссі, смокче якусь стеблинку, мовчки дивиться на нього і не знає, з чого почати; тоді повільно перевела погляд на верхів'я сосни, поміж її гіллям пливе сніжно-біла хмарка, подібна до дельфіна, і раптом він ясно усвідомив, що втрачає її, вони обоє бачать сріблистого дельфіна ген-ген угорі, тіло його вкрилося гусячою шкірою, і він лише чекає, коли вже Анічка скаже про це, а вона потім і справді сказала — те, чого він чекав і боявся.

Замалим три десятиліття, тридцять довгих років збігло відтоді, скільки людей за цей час народилося, добре попрацювало, скількох поховали; точно вже не можу пригадати, які вона мала очі, але білого дельфіна серед синього неба, що тихо пливе в синьому морі неба, поміж гілками сосни, я чітко бачу й тепер. Бозна-чому і навіщо людина так довго пам'ятає власні невдачі.

На Маріїне щастя, до них нарешті підійшов офіціант.

— Чай з молоком,— прошепотіла вона.

— Бікавер,— рішуче змінив він замовлення.— Великі діла не личить вирішувати за молоком.

У Марії такий вигляд, ніби вона бореться з фізичним болем.

— Чому... чому ти так цікавишся моїми справами?

Він глибоко вдихнув повітря.

— Тому що я хочу знати, коли ти знову станеш до роботи?

Блискавка спалахнула в неї просто перед очима. Офіціант відкорковує пляшку, наче фокусник, спритно наливає чарки, Марія злякано слідкує, як ллється темна рідина.

— До плити? — глянула на годинника.— Мабуть, за годину. Яловичина в холодильнику замерзла, доведеться довго розморожувати її.

— Корейс казав: «Знайшовши слід, треба йти по ньому аж до кінця, бо інакше не варто було вирушати».

— То твій слід.

— Але на *твоїх* ембріонах! Я маю до біса власної роботи.

— Я вже прийшла до кінця, Франтішеку. А що він поганий — то зовсім інша річ.

— Нікуди ти не прийшла. Склала зброю після першої ж невдачі.

— Не муч мене, Франтішеку...

— Ти сама себе мучиш, поглянь у дзеркало, коли вже тобі все треба розжувати і в рота покласти. Скільки тобі років? І як довго ти хочеш чекати? Ніби ти сама не знаєш історії наукових відкриттів — більшість із того, що заслуговує на увагу, автори винайшли приблизно до тридцяти п'яти, поки їм ще не муляли плечі лаври. Далі відкладати нікуди.

— Ні, Франтішеку... Євка знову залишиться без мами; коли я була в лікарні, Мілан почав носити трійки, а одного разу приніс навіть двійку, невдовзі з нього ви-

йшов би справжній хуліган. Аж серце болить, як подумаю...

— У жінок усе вирішує серце. Але ж іноді треба прислухатися й до голосу розуму. Біда з вами, жінками!

— Я піду додому, Франтішеку, так буде краще.

— Знаєш, що кажуть араби? Тобі дано тільки краплину життя. Тож дивись, зроби усе, що тільки можеш, за цей короткий час.

— Я не араб. І твоя східна мудрість на мене не впливає.

— Араби живуть не на Сході. І зрозумій ти нарешті: оті зміни у червонокрівцях *твоїх* піддослідних курчат,— адже це могло б мати величезне значення для дослідження лейкемії! А крім того, зазирни в майбутнє, скажімо, років на десять уперед. На той час давно буде винайдена вакцина проти енцефаліту. Це означає, що потенціально вона вже й зараз існує, її тільки треба якось реалізувати, ще трохи, і вона остаточно дозріє, як дитина на сьомому місяці свого розвитку, треба лише трохи потерпіти, а тоді допомогти їй з'явитися на світ, і головне — зробити це швидко.

— Я не маю бажання народити ще одну мертву дитину.

— Заради бога, Курча, що може бути страшніше за втечу од відповідальності,— боягузницьку, пораженську, плаксиву, супроводжувану фальшивим пафосом? Я вже наперед закинув Гортові слівце... І, між іншим, замовив також партію мишей зовсім іншої породи. Чудових, відгодованих мишей з державних зерносховищ під Татрами, котрі зроду не чули, що таке енцефаліт!

— Ніхто тебе не просив це робити! Дай мені спокій, я ж не восьмирічна дівчинка, щоб міняти, як ляльки, свої рішення!

— Те рішення тобі підказала депресія, ти по-справжньому тоді ще не повернулась до життя, нездатна була мислити й не відповідала за свої вчинки!

— Це моя особиста справа.

— А твій чоловік не має права... Ти науковий працівник і...

— Що тобі до нього! Я ж не втручаюсь у твої родинні справи!

— То на якого біса я вечорами морочився з усіма твоїми бебехами, надривався, замість того, щоб відпочити? Але, видно, тобі на все це наплювати. І якщо хто-небудь

коли-небудь перевернеться в могилі, то це Корейс! Знаєш, мені навіть плюнути схотілось, та, на жаль, я на людях, у ресторані. Це так по-жіночому: щось накоїти, а тоді втекти додому і корчити із себе бариньку! Пане кельнер, прошу рахунок! А ти біжи додому варити яловичину, біжи мерщій, бо й мені тепер уже на все начхати!

5

Ольга йде понад річкою, повертається з Лоучан; тільки-но вона вийшла на луку, як помітила стебельце чотирилистої конюшини,— майже неможлива знахідка серед цієї вмираючої природи. Тоненький плащ не гріє, ноги ковзаються в болоті; куди б його сховати руки? Вже в суботу ми остаточно спакуємо свої причандали і hasta la vista [1], могили, adios аж до весни; всі експедиційні групи давно вже повернулися до теплих домівок, лише Павел ладен був і зимувати тут, йому сприяла довга осінь цього року.

За річкою на тлі холодного неба тріпотить паперовий змій, аж сюди чути, як шелестить під вітром його барвистий хвіст; з низьких, темних хмар, можливо, сипне́ перший сніг, а різкий вітер доносить з-за лук дим від огнищ. Ользі страшенно закортіло спеченої у приску картоплі, вона не тільки замаже губи, а й зігріє руки; на хвилину їй стало жаль, що в дитинстві вона майже не зазнала отієї романтики; тоді Ольга принаймні кинула плескатий камінець, він полетів низько понад водою й відбився від поверхні аж чотири рази — колись у піонерському таборі вона кидала камінці краще за всіх хлопців.

Смеркає, діди-землекопи вже залізли у свій фургон, поближче до грубок (в новому житловому бараці у вересні зробили дах, але ніхто не може примусити господарників настелити в ньому підлогу); прийду «додому» і зварю собі гарячу-гарячу каву, вже давно я так не мріяла про неї, зварю трохи більше, ніж завжди, бо ж треба напоїти і Нозара,— нічого не вдієш, відтоді, як Угер призначив його постійним наглядачем на розкопках, він став моїм начальником, а варіння кави в загальнодержавному асштабі стало для дівчат справою субординації.

Вона наближається до могильника, там іще хтось пра-

[1] До побачення! *(Ісп.)*

цює, силует вимальовується на тлі похмурого неба, але чоловік той широко розставив ноги і не рухається, ніби скам'янів у тій дивній позі.

Ольга попрямувала до могили, що її тільки сьогодні розкопали, «зовсім скраю ареалу», як каже Нозар, і зупинилась вражена: Павел!

Він стоїть до неї майже спиною — у шкіряній куртці, без шапки — в такий лютий холод! — і розглядає щось на власній долоні. Поволі сховав якусь річ до кишені, а тоді конвульсивним рухом копнув заступом землю і розмахнувся, щоб кинути в розкоп, та в цю мить угледів Ольгу.

— Що ви тут робите?..

Вона враз заклякла на місці. Так він не визвірився б, мабуть, і на непроханого гостя — в руках у нього заступ, що він замислив, збагнути важко...

Павел здригнувся, ніби прокинувся в ту мить, пожбурив заступ і пішов геть — в забрьоханих чоботях, на ходу недбало підняв свій старий плащ і мало не волочить його по землі, не помічаючи цього; Ольга біжить слідом за ним і ніяк не може наздогнати, Павел зовсім не звертає на неї уваги, то чого це я отак смішно, підтюпцем біжу поруч нього, наче жебрак якийсь... Ніяк усе це не вкладається в голові — о господи, невже він хотів *засипати* розкопану могилу, такого не зробив би жоден археолог, жоден археолог на світі...

Сталося щось лихе, я йому зараз потрібна, хай навіть у цю мить він і не дивиться на мене, ще ніколи я не бачила його в такому стані, досі ніде й ні перед ким він не втрачав своєї гідності, а ось зараз іде непевною ходою, зігнувши спину і знітившись; перечепився через камінь, очі в нього, як у загнаного звіра. Він, мабуть, і не помітив, що на ходу я взяла його під руку, він не заперечував, проте рука була мов нежива, другою він заходився обмацувати кишені, нарешті знайшов сірники.

Ольга хоче допомогти йому прикурити, але їй не щастить — сигарета тремтить у нього в губах, а в неї труситься рука; навіть не подякував їй; неподалік від фургонів він раптом зупинився, бозна-нащо почав натягати на себе плащ, ніяк не може потрапити в рукави, аж поки вона не допомогла йому.

Запалила плитку, Павел мовчки відмовився від кави й пішов у куток, де на низенькій скриньці лежить кілька глиняних черепків. Вже кілька днів вони лежать там,

черепки поховальної урни, оздобленої меандровим орнаментом, непронумеровані, незареєстровані, ані Павел, ані Нозар про них не згадують і, здається, навмисне не дивляться в той бік, проте вони й досі там лежать, ніхто їх і досі не викинув.

Ось Павел дістав щось із кишені, якусь мить дивиться на долоню, тоді, ніби остаточно зважившись, поклав ту річ поряд із глиняним череп'ям. Стягнув чоботи і, як був у шкіряній куртці, простягся на своєму складаному ліжку, механічно загасив об підлогу сигарету й ніби скам'янів.

Нозар, що сидів у кутку за столиком, боязко зиркнув на Ольгу, поправив гніт гасової лампи і, підперши чоло руками, схилився над паперами. Добре, що хоч у фургоні, окрім нас трьох, був іще й старий Гавласек; цією тишею можна просто захлинутись. Повертаючись із лоучанської пошти, вона тішилась думкою, що скоро нап'ється кави, а зараз п'є її без будь-якої охоти, від складаного ліжка в кутку кругами шириться німа тиша, так розходяться на всі боки кола, коли кинути у воду камінь,— дивна тремтлива тиша.

Гавласек підкинув у грубку дров, потім умостився на нарах і врочисто готується голитись.

Ольга не може далі терпіти такої непевності, вдає, ніби хоче знайти щось серед своїх речей, і йде в куток — поряд із занедбаним череп'ям лежить срібна фібула, як дві краплі води схожа на ту, що рік тому принесла Угерові славу. Це так звана «фібула арбалетного типу», може, тільки трошечки менша, вона добре запам'ятала її, бо стільки зробила отих відливків... Нічого не второпаю, хіба це не нова удача, знайти ще одну таку річ?..

Нозар нарешті підвівся, йде з відерцем до джерела, хоч у цьому й немає потреби, можливо, і йому схотілося з кимось перекинутися словом, втекти від отієї тиші довкола шефового ліжка...

Ольга присвічує Нозарові, у світлі ліхтарика на чорній гладіні заяснів, ніби золотий дукат, березовий листок.

— Що воно за черепки лежать на скриньці?

Обережно, щоб не скаламутити воду, Нозар витяг відро.

— Від поховальної урни з меандровим орнаментом. За останні дні це вже друга могила з такими черепками.

— І що це має означати?

Якось невпевнено глянув на неї й заходився нігтем зчищати суху грязюку з рукава.

— Меандр на горщиках — це перше або друге століття.

— А фібула?

— Якщо її знайдено в тому самому похованні, то й вона не пізніше, як з другого століття.

Рукою одігнала бридкого нічного метелика, що кружляв навколо ліхтарика. Вони повертаються до бараків, і Ольга хоче допомогти Нозарові нести відро.

— Ніяк не можу втямити, що в цьому поганого...

— А ти зрозумій: Угер твердив, що слов'яни ховали в Лоучанах своїх небіжчиків, починаючи з другого й аж до п'ятого століття; він доводив це слов'янською керамікою, датованою шпильками, монетами і ще хтозна-якими речами різних періодів. Горизонтальна стратиграфія — це метод, що вимагає міцних нервів: якась одна нікчемна знахідка — і все летить шкереберть, ланцюг розірвано, всьому кінець.

— Я цього, мабуть, ніколи не второпаю.

— Ісус-Марія, ще й святий Йосифе! — Нозар поставив відерце на землю, у світлі ліхтарика він скидався на страховисько з фільму жахів.— Адже коли серед поховань нібито четвертого століття ти раптом натрапиш на могилу, яка безперечно належить до другого століття, то всі твої припущення розвіюються, як дим, ланцюг розвитку більше не існує; ота перша шпилька, знайдена торік восени, не з четвертого століття, усе це речі значно давніші, не кажучи вже про те, що меандр — *не слов'янський* орнамент!

З-за фургонів долинув звук стартера. Вони занепокоїлись, Нозар прискорив ходу — невже хтось наміряється украсти з сарая машину доцента?

За кермом Угер.

— Їдете до Лоучан?

— До Праги...

Нозар подивився на Ольгу, облизав пошерхлі губи і ступив крок уперед.

— Товаришу доцент, ми на вас сьогодні розраховува́ли...

Павел непорушно сидів за кермом, тільки окуляри поблискували у світлі, що падало з барака.

— Гавласекові сьогодні шістдесят п'ять, і ми хочемо це якось відзначити в Лоучанах...

Угер нахилився над щитком, мабуть, перекриває повітря, щоб краще завести мотор.

— Я повертаюсь до Праги.

В Ольги задерев'янів язик. Тиша росте, наче бульбашка, і її враз огорнув страх — так у дитинстві вона завжди боялась моменту, коли лопається мильна бульбашка.

— Ви б не їхали, товаришу доцент. Знаєте, як це прикро вразить Гавласека...

Ольга з радістю потиснула б Нозарові руку.

Угер, грюкнувши за собою дверцятами, мовчки повертається до барака, перед складським приміщенням тьмяно вилискує калюжа, але він іде прямо по воді.

Сільський трактир привітав їх знайомим запахом пивних помий і мишачим духом; стародавній склепистий куток із шинквасом якось дивно контрастує з естрадою в протилежному кутку; порожні пюпітри для нот з гордим написом «Бедя Вранік», п'ятирічної давності плакат на стіні звіщає відвідувачів, що 1 Травня 1957 року — міжнародне свято всіх трудящих.

Звіспо, поряд з Угером вмостився Гавласек, я завжди мушу задовольнятися тим, що лишиться; Ольга сідає навпроти, оця дурна перепона поміж нами — заляпаний стіл.

Нервові пальці на колінах, вона й досі ніби бачить його, непорушного, з заплющеними очима на ліжку в темному кутку,— і ось він знову сидить тут, коректний і підтягнений, вже такий, як завжди, у білій сорочці з краваткою, в своєму кращому лоучанському вбранні.

А старому Гавласекові, що сидить поруч із Павелом, ніби заважають його великі руки, і святковий костюм був наче завузький у плечах; добряк Гавласек, що самовіддано тягне все це разом з Угером уже п'ятий рік, давно належить до родини археологів; без усіх отих щоденних хвилювань та гордощів за нові знахідки йому вже, мабуть, і світ був би немилий.

Дві рятівні пляшки гамзи на столі; решта землекопів з другого барака стиха перемовляються між собою, але найчастіше вони зніяковіло мовчать; прийшла навіть лоучанська вчителька-пенсіонерка, бабуся навчилася склеювати горшки майже так само добре, як Ольга, робочу силу для польових робіт знайти важко, тож ніким не гребують.

Нарешті Угер виголошує тост; розчулений Гавласек слухає слова подяки за свою чесну, самовіддану й натхненну працю, всі полегшено зітхнули, сподіваючись, що тепер нарешті атмосфера трохи розрядиться.

З настанням вечора людей у трактирі стає дедалі більше,

в протилежному кутку голосно регоче компанія робітників-будівельників, біля Угерового столу раптом опинився якийсь сивий чоловік, Угер привітався з ним, наче з давнім знайомим; це колишній аптекар з поблизького районного міста — пошепки пояснив Ользі Нозар.

Надворі пішов дощ, плюскіт води у риннах надавав залі затишку, а яскраве світло під стелею ще підсилювало це відчуття. Щасливий Гавласек сяє, краватку він попустив, з усіма цокається, і в нього вже розв'язався язик, він намагається нарешті виголосити якісь слова подяки; а коли вона і Павел цокалися, Павел уперше глянув їй у вічі, і Ольга намагається принаймні поглядом сказати йому про свою підтримку, і вона навіть рада, що в другій половині дня мимоволі стала свідком його критичного стану, бо ж ніщо так не зближує людей, як спільно пережиті тяжкі хвилини.

Можливо, я колись матиму нагоду,— коли б тільки я познайомилася з ним ближче, для мене це було б найбільше щастя; дивна річ, але чим краще я знаю його, тим більше мені стає його шкода... Ота купка черепків на ящику, вони лежали там кілька днів, і всі втаємничені обминали їх, а сьогодні Павел твердою рукою додав до них срібну фібулу, навіщо ж, міг би її утаїти, міг би викинути оті черепки на смітник, закидати землею розкопану могилу...

Але, видно, все це не так просто — закидати правду кількома лопатами землі.

Колишній аптекар раптом опинився на вільному стільці поруч із Ольгою, п'є він, мабуть, більше за всіх, хоча ніхто його сюди не кликав,— навіщо ти, діду, все це мені розказуєш, адже воно мені в одне вухо входить, а в друге вилітає; але потім Ольга прислу́халася: це був саме він, хто перший тут, в Лоучанах, п'ятнадцять років тому помітив темні плями в глибокому надрізі край дороги; одного дня він виколупав там глиняний черепок, а потім другий, на якому був залишок хвилястого орнаменту; ще кілька років тому вдома у нього була ціла колекція поховальних урн і навіть чудовий крем'яний ніж, але потім він усе це подарував Угерові.

Комусь за столом спало на думку заспівати, і Ольга від недоброго передчуття зчепила на колінах руки: кожен чех — музикант, мене аж нудить від отого застольного співу, це може отруїти мені й цей найкращий вечір, ще б пак, «сама королева, сама королева листа написала-а-ла»...

Ось і Угер сумно й співчутливо глянув на неї, я знаю, такі хорові вправи викликають у нього не меншу огиду, аніж у мене — і тут Нозар, цей золотий хлопець Нозар, нарешті довів, що він таки заслуговує вченого ступеня кандидата наук.

— Товаришу доктор, зіграйте що-небудь на фортепіано, ні, сьогодні ви не можете нам відмовити, адже це на честь пана Гавласека!

Звичайно, той відмовляється (щоб Угер грав у трактирі?), але він знає так само добре, як і я, що це єдина можливість не зіпсувати собі вкрай вечір; Ользі імпонує, що він не корчить із себе примадонну, просто зітхнув і йде. Перші акорди холодно зазвучали під балочним склепінням, о господи, як там той стіл у кутку, за яким сидять будівельники? Ет, що їм Бетховен, чи кого там Угер грає, але ж нічого іншого він, мабуть, і не вміє, а може, так розгубився, що інше йому і не спадає на думку?

Робітники перестали ляскати картами по столу і трохи стишились, аптекар по-дружньому підштовхнув Ольгу ліктем і, звівши вгору брови, схвально і водночас ніби трохи здивовано мовив:

— Цезар Франк, послухаємо...

Як не пасує ця музика до пожовклої реклами сосисок, я б голову дала на відсіч, що відколи стоїть цей трактир, ніхто тут ніколи не грав Цезаря Франка, і Ольга нарешті зважується підвести очі, як там робітники із греблі, вони й досі мають трохи розгублений вигляд, бо ж сподівались, напевне, почути «Клевер над водою», і Ольга завмирає від страху, чи не почнуть вони кидати репліки, хихикати або навмисне галасувати,— вони могли б також демонстративно затягнути якусь остогидлу пісеньку; але робітники припинили балачки і спокійніше ляскають картами, зрозуміли-бо, так само як і присутні в залі селяни, що тут ідеться про якусь особливу якість, хоч це їм і не до вподоби.

Аптекар відсунув стілець від столу, сперся ліктями собі на коліна і втупився очима в якийсь сучок на підлозі; час від часу він знизує плечима, ледь помітно киває головою в такт музиці. Раптом він нахилився до Ольги і тихенько сказав:

— Тут мало б бути фа-діез, а не фа.

Не розумію, він жартує чи строїть із себе знавця?

Хтось зайшов, бухнув дверима й голосно просить пива, більшість відвідувачів невдоволено обернулись до пивної

стойки, господар трактиру тихенько робить йому зауваження.

Аптекар втупився очима в запльовану підлогу; раптом у нього смикнулась повіка, і він на мить заплющив очі, так наче чекав чогось найгіршого:

— Зараз він пропустив аж чотири такти!

Що це діється, бути такого не може, щоб отакий селюк та розумівся на музиці краще за Угера!

Вона трохи відсунулась разом із стільцем; Павелові тонкі пальці на клавіатурі; і знову оте дурне бажання, щоб він поговорив зі мною як з людиною про серйозні речі, щоб колись щось він розповів мені, звірився з якимось своїм клопотом, виявив бодай коли-небудь якусь увагу і щоб це був не лише прояв доброго виховання, щоб йому не було до мене байдуже і в очах його з'явилося таке тепло, як раніше, і щоб, може, колись і руку мені стиснув тайкома і по-змовницькому, серед людей, просто так, бо в ту хвилину не зміг би інакше...

Павелова музика стихає, а тоді знову здіймається хвилями вгору, аж під стелю, і тісно стає їй у цьому пивному залі, і ніби не було вже в ньому відвідувачів, лишився тільки водоспад звуків — і ось ми їдемо, я завжди це собі так уявляла, це трохи подібне до втечі, і ми перед шлагбаумом, у Павела в кишені обидва паспорти, і мені ні про що не треба турбуватись, рідна земля лишилась позаду, все чудово, попереду довга дорога; вранці я натягну штани, в обід буду в картатій спідниці, а ввечері, у готелі,— вся в тафті; бой із паском під підборіддям відчинить ліфт і скаже: мадам?.. А вранці я визирну з вікна, і перед вікном — Кампанела; внизу плюскоче канал Гранде, і відчувається його запах...

Оплески, аплодують і ті, що сидять у кутку в забрьоханих чоботях; котрийсь із молодиків завив а-ля Армстронг, але, здається, це не насмішка. Угер повертається до столу, хтось інший зніяковіло б усміхнувся і весь аж сяяв би від щастя, але Угер тільки трохи надпив вина і сказав:

— Ця клята скриня повна несподіванок: востаннє її настроювали ще за часів Марії-Терезії.

Оплески, на диво, не стишуються, присутні бажають послухати іще щось, селяни добродушно вигукують, що саме Угер має заграти, так ніби вони вже мають його за свого чоловіка, який прославив їхнє село; нарешті хтось по-панібратськи вигукнув:

— Ушкварнам щось веселеньке, доценте!

Павел змушений був повернутись до фортепіано й почав грати «Голубу рапсодію», Ольга щаслива, що він вибрав саме цю річ, місцеві молодики, чиї «явки» та «чізи» стоять у підворітті, щоб не мокли під дощем, задоволено притупують ногами, вони вже вважають Угера своїм, а коли він ще чудово зіграв «Бугатті-степ», від захоплення аж плакат заходив ходором на стіні.

Аптекар п'є значно хоробріше за ювіляра, ось він струсив шматочок солоного печива з Ольжиної спідниці, я не знаю, чого це в товаристві багатьох чоловіків до мене обов'язково прилипне якийсь стариган, у котрого під час танцю підламуються коліна, а потім за столом він непомітно ще й порошки ковтає; аптекар знову нахиляється до неї — це він перший підніс славу Лоучан,— в очах у нього з'явився докірливий вираз невизнаного археолога-аматора; раптом застережливо і ніби навіть докірливо підніс угору вказівний палець і без усякого зв'язку з попереднім виголосив:

— Коли говориш, слова твої повинні бути кращі за мовчанку.

Але сам цим правилом не керується, говорить багато, і це далеко не краще, ніж би й мовчав; Угер явно закінчує свій імпровізований, такий різний за жанрами концерт, останні такти пісеньки «Капелюх серед кущів», Ольга в думці вимовляє слова цієї пісеньки, аптекар бере Ольгу за плечі й мало не силою повертає до себе; гаряче дихає їй прямо у вухо: він також міг би прославитись на ниві археології, але інші — кращі за нього, і він услід за Толстим сам собі говорить: «Коли не маєш сили горіти й випромінювати світло, принаймні не застуй!» Ні, він ні в кого не стоятиме на дорозі.

Ольга не прислухається до його слів, вона слухає Павела: «...лише заметені сліди і капелюх серед кущів...»,— його обличчя над фортепіано, воно поволі наближається до неї, зблизька вона бачить його стомлені, змучені очі, коли він виголошував тост на честь старого Гавласека...

Під столом вона непомітно подерла картонний кружок, що їх кладуть під пивні кухлі, вся ця ситуація така сумна, і виникла вона без якихось його зусиль; все це я натворила, від самого початку йому бракувало ініціативи, породженої почуттям, можливо, він був усім тим заскочений і тепер докоряє собі за пасивність, з якою дав себе заплутати в цю історію, сто поцілунків забувається легше,

аніж єдиний, добре, що хоч я не здатна закохатися, бо то було б справжнє пекло...

Павел програє, і, коли звуки стихають до піаніссімо, чути, як порощить дощ об бляшаний дашок ліхтаря над входом у трактир, дощ ллє мов із відра, ллє на нічну розгрузлу дорогу, що веде до наших бараків, на річечку під лісом, на поховальні урни з меандровим орнаментом у розкопаних могилах, а мені так захотілось обійняти Павела, всі аплодують, а я не можу, він уже повернувся до столу, а я все ще бачу його, коли він бажав Гавласекові багато років праці, але такої, що дає людині радість, у якій людина впевнена, що вона корисна, потрібна іншим людям, сказав тоді він, а Ользі чомусь спадає на думку, що коли вона хоч на хвилину залишиться з ним наодинці, то віддасть йому отой чотирилисник, бо хоч він усе має, звання і становище, і автомобіль та все інше, але, можливо, замість усього того йому не завадило б трохи більше звичайного щастя, щастя простих людей...

6

До болю знайома атмосфера, світлі сходи, кожне приміщення має свій запах, а те, в якому минула частина твого життя, пахне для тебе завжди якось особливо. Коридор на другому поверсі, у Марії від хвилювання аж руки холонуть, несвідомо, за звичкою, вона, не постукавши, натискає на ручку дверей.

Марія, запинаючись, просить вибачення — власне, хто з нас двох зніяковів дужче в цю мить?

Звичайно, він уже чув, що вони знову працюватимуть разом, це справді розумне рішення, бо сидіти вдома людині імпульсивній, мабуть, страшенно нудно. Якщо в неї спершу виникатимуть які-небудь труднощі, нехай просто звертається до нього, усе, що буде йому під силу...

Доводиться ще й дякувати за його ласкавість, у вдаваній доброті втопитись можна, мені набагато миліша відверта ненависть.

Це вже не мій кабінет. В кабінеті сліди чиїхось інших уподобань. Пахне димом чужих сигарет. Журнальний столик стоїть у протилежному кутку, в око впадає світлий прямокутничок на стіні.

Розгублено він витяг найнижчу шухляду столу, ганчір'яний їжачок і засклена любительська фотографія. На

ній дворічна Євка, плачучи, змагається із Міланом за паперового змія.

Декотрі Маріїні квіти на підставці біля вікна повсихали, інші взагалі не знати куди поділися.

Гортів кабінет. Сам Горт теж інший, зворушливо-сердечно запропонував їй сісти у вольтерівське крісло, як закордонному гостеві. Робочий стіл і стілець? Ну звичайно, треба буде десь звільнити, а от лабораторію... нехай Марія сама вибере, в якій лабораторії їй хотілося б...

Помітив фотокартку у неї в руці, торкнувся оправи окулярів і, за своєю звичкою, зупинив погляд на Маріїному намисті з соняшникового насіння, яке під час її хвороби зробив колись Мілан, виявивши в такий спосіб синівську любов.

Замість Корейсових «Таїтянок» на стіні висить репродукція Ван-Гогового «Букета чортополоху».

— ...Деяких формальностей обійти, звісно, не можна, певне ускладнення полягає в тому, що ви пішли з роботи за власним бажанням. Як і завжди, говоритиму з вами абсолютно відверто: ви й самі знаєте, що у вас тут не дуже багато прихильників, тож коли б ви знову очолили відділ...

— Але ж його вже очолює Фіндейс!

Горт зауважив, що сказала вона це без гіркоти, ба навіть з усмішкою.

— Ви чули, як тільки-но гупнув камінь? — він красномовно поклав руку на серце, ніби з нього і справді спав тягар. Та за мить чоло йому знову прорізала зморшка.— Звичайно, зарплата ваша зменшиться на чотириста крон... Хоч би як хотів я дати вам більше, цього не дозволяє зробити фонд зарплати.

Хто мовчить, той погоджується; коли я ще керувала відділом, то частенько доводила своїм співробітникам, що наукою не можна займатись ані заради слави, ані заради доброго заробітку. Наукова праця мусить бути внутрішньою потребою, покликанням, мабуть, саме так народжувалась музика Бетховена (певна річ, це порівняння я запозичила в Павела).

Гортова рука; пальцем він водить уздовж шнура на підлокітнику свого крісла, знаю я його,— зараз він скаже іще щось, і не дуже приємне.

— ...У мене до вас є одне прохання: Бальцар закінчив кандидатську працю. Пажоут категорично відмовився бу-

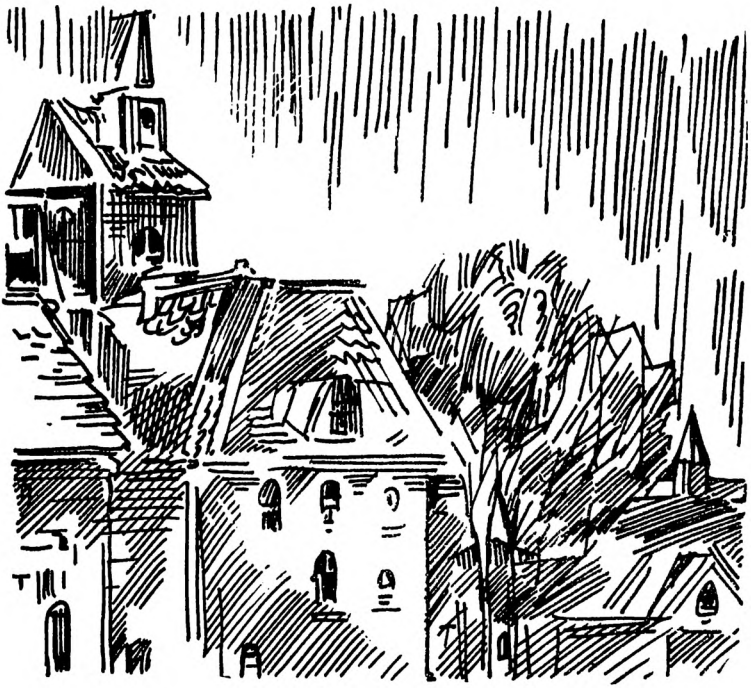

ти опонентом, каже, що не має на те часу, і коли ви зно-ву в інституті...

Нічого не скажеш, чудовий початок.

— Зовнішнього опонента я вже маю, тепер треба ще когось з інституту — Бальцарова тема найближча вам...

— Але ж я... я ж сім місяців не працювала!

— Фахові знання за сім місяців не забуваються...— Поблажлива посмішка у відповідь на мою не дуже вдалу репліку, зараз він мав право додати: «Коли так, то я дивуюсь, як ви наважуєтеся йти на посаду наукового працівника...» — В цьому є й свої переваги, бо завдяки вимушеній перерві ви поки що не завантажені нічим іншим.

Марія намагається заспокоїтись, ні, я помилилась, звідки йому про щось знати, він прагне спекатися цієї рахуби, та й годі. «Не завантажені нічим іншим...» Хіба можу я сказати, що охоче взяла б чиїсь три роботи за одну Бальцарову? Категорично відмовитись? Але ж Горт, зрештою, повівся великодушно... Я сама втекла звідси, покинула роботу, ані на мить не замисливши, що буде з відділом, з вирішуваною проблемою. Горт міг би тепер делікатно показати мені на двері. А йти вмовляти Пажоута я також не можу, саме *до нього* не піду...

— Вам потрібна буде лаборантка. Хочете знову Їтку?

— Якщо можна, когось іншого.

Марія сама тягне коридором стіл — скільки ще довелося б чекати, поки знайдуть того робітника? Різко скрипнув стіл, черкнувши об плитку. Їтка на ходу затулила руками вуха, але вдає, що не бачить Марії: ця жінка вже не може мною командувати, вона взагалі вже не буде командувати!

В допоміжній лабораторії, якою мало хто користувався, ніде й повернутись,— може, мене навмисне посадовили в колишню Штисову комірчину? Та ні, не треба бути такою вразливою й підозріливою. Завтра все буде інакше, бо сьогодні я для них усе одно, що тимчасовий атракціон, а за кілька днів знову стану явищем буденним, загублюся в натовпі...

Вікно виходить у тихий двір. Чотири облицьовані кахлями стіни, Гансенова шафа, центрифуга, лабораторний стіл, поличка із склом, термостат — навіть для вішалки тут місцинки не знайдеш!

Почуття невпевненості, наче вона у своїй професії ще зовсім новачок.

Знову починати все наново. Я вибилася з ритму, давно не тренувалась, а це не дрібнички, хіба може гімнастка, у якої сім місяців нога була в гіпсі, просто й легко скочити на бум і одразу ж брати участь у змаганні?

Однак я й раніше ні з ким не змагалась...

Знову запрягтись у роботу, як кінь, і вже не зупинятись; одне слово, відступати нікуди, тепер я ніби альпініст на стрімкій скелі, для якого немає дороги назад. А що, коли хвороба надовго позбавила мене здатності інтенсивно працювати? І як до мого рішення поставиться Павел?

Мабуть, про все я повинна була б сказати йому заздалегідь...

Затхле повітря й запах хімікатів, хтозна-скільки тут не провітрювали, вікно виходить у двір...

Вікна отих кращих працівників сцрямовані на широку вулицю з автомобілями й квітами, закордонних гостей вони можуть приймати в своїх кабінетах, а я змушена буду спускатися вниз, до приймальної кімнати, якщо мене взагалі хтось колись відвідуватиме. А коли вийду в коридор...

Коли б я не вийшла в коридор, коли б не спустилася в їдальню, матиму можливість...

Я б ніколи не подумала..

Бозна-що сталося зі мною, раніше мені було б соромно за таке. Прикмета старіння? А звідки б він брався, отой вічний ентузіазм молодості, ніби ти завойовуєш життя? Адже... адже я не маю на це права!

Перед нею й досі голий стіл, а в ньому, крім ганчір'яного їжачка, кандидатська праця. Недобре сусідство тих двох речей. Логічний початок — у перший же день читати цю працю; Марія бозна-чого боїться розкрити дисертацію. А може ж, її побоювання марні?

Нізащо не треба було погоджуватись писати той відзив, хай навіть довелося б одразу посваритися з Гортом. А тепер я в неприємній ролі Мартінового не безстороннього судді. Яка іронія — в ролі старшої, мудрішої наставниці-коханої!

Старшої. Це слово мало б звучати для неї неприємно, та їй чомусь байдуже.

Я — азартний гравець...

А крім того, він мені потрібен. Його оптимізм, його заразлива безтурботність, отой зовсім інший світ, у якому людина живе вільно, без жодних пут; саме йому, більше, ніж Пажоутові, хай це звучить несправедливо, я завдячую знову здобутою свободою.

Я зараз скривдила Франтішека, а він же ставиться до мене чи не найкраще...

Що це, прагнення спокутувати перед самою собою ту кривду чи нагода втекти бодай на короткий час із цих тісних чотирьох стін?

— Привіт, воскресле Курча, ну, як себе почуваєш поміж нас?

— Поки що як голий серед колючок. Стільки очей на тебе дивиться — ото було про мене балачок...

— Коли десь у Чехії сходиться більш як двоє людей, неодмінно виникають плітки. Ти ж, мабуть, не сподіваєш-

ся, що люди плескатимуть язиками про чесноти, якими ти обдарована; звісно, вони говорять лише про ті, яких тобі бракує.

Пильно оглянув її з ніг до голови.

— А тобі це не вадить, ти навіть помолоділа...

Неприємне відчуття, коли ти мимоволі починаєш червоніти. Мабуть, він ні на що не натякав, адже він мій приятель і все ж одразу став якийсь чужий... Я несправедлива... Яке, власне, серце жорстоке, коли тобі стає близькою одна людина, то водночас наче віддаляються інші, можливо, навіть кращі люди. Серце має свою власну, несправедливу шкалу цінностей, і щастя його в тому, що воно споконвіку підсліпувате.

Франтішек, дужки зморщок під очима, подібні до маленьких мішечків; як він постарів і який стомлений порівняно з Мартіном... Зате поводиться, як і раніше, спокійно і впевнено, людина кваліфікована, здатна зафіксувати все побачене й утвердити будь-які цінності. А що він і досі не вразив світ жодним ефектним відкриттям, то байдуже, все одно він на голову вищий за всіх інших.

І ось вона знову сидить за своїм обдертим столом, ще жодне починання в моєму житті не було таким тяжким.

Втрата віри в свої сили, звичайно, але ж це не єдине зло...

Ніж у спину, і саме тоді, коли Павел опустився мало не на самісіньке дно...

Та ні, я надто все драматизую, моє повернення на роботу — ніякий не підступ...

А Мартін? Тут справи гірші.

Надія лише на те, що все влаштується якось само по собі. Чому я не бачу виходу?

Скільки всього ми пережили з Павелом...

І я навіть не спробувала подати йому руку... Адже тільки в останні лихі місяці я не бачу тих рис його вдачі, якими колись так захоплювалась, позитивні якості також можуть вкритися пліснявою, але так швидко не зникають зовсім.

Чи, може, вони існують, як і раніше, тільки я нездатна вже розгледіти їх?

За спиною в неї рипнули двері.

— Даруйте, я гадав, що тут і досі хазяйнує пані Буріанкова, хотів позичити в неї фенолу...

А яким поглядом окинув Штис захаращену лабораторійку, отой його тон, ледь стримуваний тріумф, коли він

дивився на свою колишню начальницю, що сиділа тепер за *його* старим робочим столом!..

Штисові кроки стихли в кінці коридора — порожній стіл ніби розширився поволі перед Маріїними очима — аж ген до низького обрію одноманітна, гнітюча рівнина... Оте *«і досі»* зрадило тебе, шановний друже, ти добре знав, де тепер сидить пані Буріанкова...

Нічого особливого не сталося, то чому ж цей півхвилинний візит так вразив мене?

Самотність і тиша, та ще димок від сигарети, а злість на Штиса чомусь ніяк не вгамовується, хотілось наперекір усьому щось робити, діяти, і Марія хапається за це почуття, як поганий плавець за прибережні кущі, і пнеться вгору, щоб якось видряпатись на твердий грунт. Нікчемний епізодик — і саме він зробив корисну справу, як каталізатор, що випадково прискорив вдалу реакцію, надав мені рішучості, ніби тільки сьогодні вранці я вийшла з лікарні і знову почала відкривати для себе світ; може, саме зараз, кілька хвилин тому, я подолала мертву точку, звільнилась від тривалого мертвущого закляття.

Корейс! Мабуть, я завжди відчуватиму борозну, яку він залишив по собі, нічого надзвичайного, нововинайденого, і все ж на його принагідно розкидані слова часто і сьогодні можна спертись, як на поруччя над прірвою: людина не повинна стояти на одному місці; зупинишся — почнеш сунутися назад і втрачати силу, бо силу людина зберігає, лише коли йде вперед, і позбутись більшості недуг вона може тільки тоді, коли здатна на рішучі дії...

Сім місяців; ця добровільна стерилізація була помилкою, безглуздою жертвою, людина мусить аж до кінця прагнути пізнати саму себе, бо тільки в такий спосіб вона може зрозуміти й довколишній світ...

Солдат, приречений на тривалу, згубну бездіяльність в окопах, якому нарешті прочитали наказ про наступ.

Наплив егоїстичного, безоглядного щастя: знову мати змогу боротись! Дарма, що, може, ніколи я не зазнаю щастя навального наступу й перемоги, так воно вже ведеться в нашому ділі: надто складні взаємозв'язки здебільшого виключають можливість точно визначити момент відкриття, і успіх у нас ніколи не скидається на сліпучий спалах блискавки.

Ні, ніякої трагедії; попереду знову лише тижні й місяці буднів, упертих і наполегливих. Невіри в чужі слова і віри у власну працю.

Адже це неправда, що я повернулася в інститут заради...

Він лише...

Отой важливий для мене день. Дзвінок, такий, як і десятки інших, але бозна-чого він раптом схвилював її — Мартін у дверях.

— Якщо гора не йде до Магомета, то...

Інший, рішучий і серйозний вираз обличчя, не знаю, чому любов не уживається з веселістю, любов в основі своїй серйозне, ба навіть трохи патетичне почуття...

Безцільна мандрівка мокрими схилами, пожухле листя під ногами, ніяк не можу пригадати, де ми тоді ходили, та й хіба не однаково?

— Навіщо ви прийшли?..

— Ви це чудово знаєте. Адже і ви чекали.

— Неправда, я взагалі про вас не думала...

— Мені можете казати неправду, але не собі...

— Не розумію, про що ви говорите й чому я тут з вами...

— Найважливіше те, щоб ви нарешті усвідомили: шлях, на який ви стали, веде назад, до ізоляції, в якій жінки перебували цілі тисячоліття. Ви хочете переконати себе, що мріяли про життя, обмежене плитою, овочевою крамницею, пантофлями та вечірніми телепередачами?..

— А чого домагаєтесь ви, тільки щиро: щоб я не змарнувала своє життя чи щоб я була десь поблизу?

— Ніхто, і ви також, не має права на психічне самогубство. Осетер не може жити в болоті, а сокіл — у клітці.

— Клітка заважає птахам, котрі ще мають крила.

— Ви не похитнете мого переконання...

— Що ви, власне, знаєте про мене?

— Небагато. І все-таки дещо знаю: ви ще й досі тут, і ви все можете, й не тільки у своїй професії. Я певен також, що саме я виведу вас із цього зачарованого кола непорозумінь.

Ота його самовпевненість, їй завжди в таких випадках хочеться присадити надто зарозумілих молодих людей, але звичний глузливий тон їй не вдався.

Темно-синя мряка, потім холодний вечірній дощ, крижані руки й мокре пальто.

— Куди підемо?

І знову самовпевненість:

— До мене, куди ж іще?..

А сьогодні...

Сьогодні день остаточного визволення.

Я не повинна більше переконувати сама себе, що це моє становище — не остаточне, що мій час іще настане; все, що було досі — безглуздий самообман, немає нічого важливішого понад те, що я роблю в дану хвилину, тепер я знову зможу щоранку переконано казати сама собі: сьогодні мій найкращий день року...

7

— Товаришу доцент, можна мені йти?

— Будь ласка, Ольго.

Він ще побачив її гарні ноги, коли вона зачиняла двері, і знову запала тиша.

Навіщо цей офіційний тон, адже ми тут були тільки вдвох. Втім, чого я дивуюсь?

Оте її запитання ніби мало символічне значення.

Кепсько, коли чоловік покладається на волю випадку. Закон серії невдач?

Чому навіть повсякденний робочий контакт з Ольгою часто викликає якесь невдоволення?

Раніше я не зважав на всілякі дрібниці, найважливішим для мене була моя праця, а все інше відходило на задній план...

І раптом він усвідомив, що іронічно посміхається.

На столі папка з паперами, перед ним недописана сторінка.

Вже кілька днів лежить ця сторінка, чекаючи, щоб я дописав її. Та чи допишу я її взагалі?

Сумно думати, що його докторська дисертація так і лишиться незавершена, обірветься на сторінці 126...

Хтось іде коридором, знайома хода. Стукіт у двері, не дуже сильний, але енергійний, упевнений.

Марія!

— О, який гість, ну що ж, сідай у нашій хаті...

Поцілував її холодну руку. Мовчазне запитання.

— Я прийшла тому, що в Євки немає пристойного зимового пальтечка. А погана мама ходить у шубі. Оце хотіла щось купити їй, та нічого не знайшла.

Непереконливо це звучить. А може, я помиляюсь? Мабуть, я стаю надто підозріливий.

— Я нагледіла маску для підводного плавання, Міланові на день народження.

Відвела очі від Павелового робочого стола.

— Якщо не купимо її зараз, весною їх не буде.

Марія підійшла до вікна, застромила палець у дірку в шторі.

— Шкода, що тут немає голки й нитки...

Бідолашна Марія. Хазяєчка — ця роль не для неї, хоч би як ми того хотіли. Мене й досі мучать докори сумління, коли подумаю про це.

— Ти, мабуть, змерзла, чим тебе почастувати?

— Якщо у вас є чай...

Розмова ні про що. Зустріла знайому, котра збирається їхати з чоловіком-лікарем на рік до Тунісу. В Євчиному дитсадку знову нова директорка. З Крконош відповіли, що в них на півроку вперед уже все зайнято.

А папери на Павеловому столі наче магніт: вони б і раді не звертати на них уваги, але...

Довга мовчанка, в якій явно щось визріває.

Марія гріє долоні об чашку, тоді якось боязко питає:

— Як твій рукопис, Павеле?..

Він відразу насторожився, проте змусив себе байдуже знизати плечима.

— Пишу. Посувається потроху...

Її долоні все ще міцно стискають чашку, наче хочуть розчавити її.

— Я знаю.

— Що ти знаєш?

Павел уважно подивився їй у вічі, і нейтральна атмосфера враз стала не нейтральною. Двобій поглядів. Він не витримав.

— А що, коли б ти від усього цього трохи відпочив,— мовила вона вже іншим тоном.— Ми таке перевантажене покоління...

Навала німих запитань. Чого вона, власне, прийшла? Втішати мене? Все, що завгодно, хай навіть зненависть, тільки не жалість!

— ...Я розумію, тобі навряд чи дадуть позачергову відпустку, але зроби принаймні перерву в роботі. Попрацюй якийсь час над зовсім іншою темою...

Знайомий шум у вухах дедалі дужчає...

— Виходить, і ти вже сумніваєшся в Лоучанах...

Я сказав «у Лоучанах», але ж вона сумнівається в мені!

Її мовчанка жорстокіша за ствердну відповідь. Що це? Бере реванш за свій програш? Прийшла, щоб у такий спосіб помститися? І саме в мій інститут?

— Ціную твою добру волю, Маріє, але справи, що стосуються мого фаху, досі я завжди вирішував сам...

Марія зблідла, навіщо я так, а що, коли вона справді?..

— Я це знаю, Павеле. Я прийшла не задля того, щоб повчати тебе, проте свою думку можу мати, чи не так?

В сусідній кімнаті замикають двері, в коридорі чути стукіт Ольжиних каблучків. Він рознервувався.

— Між іншим, яку думку?

Марія розмірковує, а Павелові здається, що той стукіт ніколи не вщухне. Його погляд на мить зустрівся з Маріїним, вона, мабуть, здогадалась — дурниці, адже тут працює не одна жінка, і все-таки він знає, про що Марія зараз думає; оті жіночі кроки наче допомогли їй перебороти нерішучість.

— Я гадаю, що справді великі відкриття, мабуть, планувати не можна, так само, як я, скажімо, не можу запланувати добрий вчинок...

— Дякую, Маріє. Дякую тобі... Я розумію, нелегко з лабораторії перейти раптом до плити, але ж я тобі...— Другу половину фрази Павел проковтнув, отой її вираз обличчя — то не обурення, то щось інше, і оте «щось» заглушило навіть мою нову брутальність.

— Це вже в минулому, Павеле. Я... Сьогодні вранці я знову повернулась до лабораторії.

Наче грім з ясного неба.

— Як... тобто як? Не розумію...

— Повернулась до свого колишнього фаху.

Перша паніка після оголошення війни, поспішна мобілізація сил опору.

— Але ж ти сама покинула роботу, казала, раз і назавжди...

Ніби хтось інший пасивно вимовляє безсилі, приглушені слова — що це діється, чому я не грюкну кулаком по столу, як мужчина?..

— Он чого ти прийшла...

— Ні, не того, Павеле. Про це я могла сказати тобі і вдома, для мене це було б навіть вигідніше, адже діти — то свого роду захист...

І знову рот кривиться в іронічній посмішці.

— Від контратаки брутального чоловіка...

— Знаєш, Павеле, може, нам слід поговорити по щирості, як ми це робили колись, щоб не заходило надто далеко зло.

Сидить виструнчена, наче в неї скам'янів хребет.

— Про що ти хочеш говорити зі мною — адже ти дієш за моєю спиною... Вирішуєш без мене такі важливі для нас обох питання...

— Я більше так не могла... Ніщо в світі не перешкодило б мені, і ти вже давно зрозумів, що то була помилка, вступ до монастиря здебільшого бував помилкою і часто обертався на повну протилежність святим намірам...

— Отже, я, як та жорстока мати, котра егоїстично офірувала сина господу богові — тільки стать у даному випадку змінена...— майже надлюдське зусилля — спокійно, спокійно, не можна давати волю гніву, бо коли гніваєшся, то одразу забуваєш про будь-які принципи й думаєш тільки про себе.

— Хто до цього доклав рук? Пажоут?

Набрала повні груди повітря.

— І він, Павеле. Частково й він. Допоміг мені зрозуміти, що...

— Він не має права втручатися в мої справи! — процідив крізь зуби Павел.

Перед очима в нього все попливло.

— Але ж це, мабуть, трохи й мої справи, Павеле...

— Як романтично: рицар-визволитель...

Марія з усієї сили зчепила руки на колінах, аж пальці побіліли.

— Свобода даром не дається, коли вже ти почав про це мову. Я звільнилась сама, а все інше — то тільки імпульси. Звільнилась уже в ту мить, коли по-справжньому усвідомила страшну небезпеку: в міру того, як я починаю звикати до високої домашньої діяльності без жодних духовних інтересів, поступово змінюється все моє розуміння життя. Шкала цінностей... Людина непомітно починає вступати в контакти з речами тісніше, аніж з людьми, а турботи про Євчині гольфи й телятину на неділю витісняють проблеми, якими живе навколишній світ...

Від Маріїної забутої в попільничці сигарети затлівся інший недопалок, дим ішов прямо Павелові в обличчя, і він сердито погасив обидва недопалки. В роті терпкий, сухий присмак невдячності, в чому вона намагається тут звинуватити мене, адже я ні до чого її не силував?..

— Чому ти, власне, заперечуєш проти мого повернення на роботу? — вона простягла до нього руку, але він ігнорував цю спробу примирення, і Марія збентежено забрала руку.

— Можеш вважати мене старомодним, але створення домашнього затишку, передусім для дітей,— я вважаю це основним покликанням кожної мами...

— Невже кожної? Без винятку?..

Ще б пак, тепер я все-таки почую про обов'язок людини по відношенню до свого таланту — помовч краще, не давай нагоди нагадати тобі, куди тебе одного разу вже завів твій талант... Ні, можеш не хвилюватись, ти чудово знаєш, що я не принижусь і не почну перелічувати твої недоліки, як хлопчак, котрий сперечався-сперечався з товаришем, а тоді аж битись кинувся...

— Нам це просто непотрібно, Маріє. Я ще можу прогодувати сім'ю сам...— І тут же гостра злість на самого себе — ледве обійшов один риф, як одразу ж наскочив на другий; цього жалюгідного міщанського аргументу Марія мені не подарує.

— Невже я коли-небудь працювала заради грошей? І ти мусив би вже зрозуміти, що я зовсім не маю наміру суперничати з тобою...

Кров ударила йому в голову. Он воно як... Якийсь нікчемний журналіст сформулював би це так: маску зірвано з обличчя. Я справді почервонів, чи це мені тільки здається?

— То ти гадаєш, що я боюся сімейної конкуренції?

Марія несвідомо відкриває й закриває свою сумочку, оте ритмічне клацання бляшаного замочка — зараз єдиний звук у Павеловім кабінеті, в усьому старому будинку, а може, і в усьому їхньому дивно напруженому світі, недобрий звук, що заміняє спокутні слова.

— Я не сліпа, Павеле,— нарешті промовила Марія,— хоч ми ніколи й не говорили про такі речі...

— Про які речі? — запитав він і холодно глянув на неї.

— Невже ти справді гадаєш, що я про тебе нічого не знаю, раз ти сам нічого не кажеш? Озирнися назад, за нашими плечима лишилось багато такого, чого нам несила забути, його справді немало, отого гарного. Воно обох нас до певної міри зв'язує — тож кожному з нас треба прислухатися до думки другого...

Павел глибоко зітхнув.

— Кажи, я слухаю тебе. Останнім часом удари посипались на мене з усіх боків, на один більше чи менше...

— Попередній іронічний тон тобі личить більше, ніж оця мученицька поза. Невже ти не можеш збагнути, що... що я справді не задля цього прийшла?

Чоло їй перетяла знайома зморшка, що з'являлася завжди, коли Марія не могла висловити, що в неї на серці.

— Кажу тобі ще раз: начхай на все, відпочинь, почни якось по-іншому... Важко мені про це говорити. Сама я не скуштувала, що то таке лаври, хіба що в підливі до зайця, але ж лавр однаково гіркий, незалежно від того, чи людина ще тільки прагне до нього, чи вже знає, що воно таке...

— Я не розумію, що, власне, ти хочеш приписати мені. Ти не археолог і не можеш розібратися в цьому...

Здавалось, і її добра воля вичерпалась.

— В археології — напевно ні, але в дечому, мабуть, можу розібратися. Скажімо, в тому, що нічого визначного не можна добитися, якщо працюєш заради слави чи вигоди або з бажання перемогти суперника. Вчений такого рівня, як ти, міг би це зрозуміти...

В нього аж у грудях запекло.

— Дякую за лекцію, Маріє.— Хотілося запитати її: що це — відплата за мої добрі поради на початку її наукової діяльності, коли йшлося про те, як її взагалі поставити на ноги? Ні! *Вчений мого рівня* не опуститься до того, щоб відповідати атакою на атаку власної дружини. Мабуть, у цьому сумному обміні поглядами слід дотриматися принаймні толстовського непротивлення злу насильством.

Але почуття власної гідності слабшає, і Павела затоплює хвиля самокатування: раз ти вже сама відкрила карти, то викладай їх усі на стіл. Дехто вже висловив свою думку: лежачого може вдарити і власна дружина...

— Продовжуй, це цікаво.

— Деякі слова важко вимовити, навіть коли друга сторона хоче їх почути. Може, я помиляюсь, можливо, навіть кривджу тебе...

— Зроби ласку, я слухаю.

— Стерпиш щиру правду?

— Думаю, вже стерплю будь-що.

— Знаєш, Павеле, що мене в останні роки найбільше мучило? Ота непевність: чи ти справді кохав мене, чи потребував декоративного доповнення до свого становища? Хотів мати рівноцінну партнерку чи запопадливу й покірну прихильницю твого таланту? Чи, може, перед усім хотів кимось керувати, комусь подобатись або, зрештою, над кимось тріумфувати?..

Це вже, мабуть, занадто, яке вона має право, звідки оця самовпевненість, зверхність? Як вона зі мною розмовляє, і це моя дружина? Але її слова вимагають такої ж переконливої відповіді...

Як її лише сформулювати...

— Облиш уже ту сумочку, бо зовсім поламаєш замок,— несподівано для самого себе пригнічено мовив він і враз відчув незадоволення самим собою, важкий тягар утоми, розчарування. Підозра, видно, дедалі зростала, наче грозова хмара. Чи я й справді думав, що її талант — лише її власна ілюзія, з мого ставлення до неї справді проглядала великодушність людини, котрій ніщо не загрожувало, поблажливість учителя до учня; наші стосунки розвивались за принципом, що щасливий радо віддав трохи щастя й іншим, але доти, поки успіх інших не переважить його власний?..

Не знаю, зараз мені про це судити важко, може, я взагалі себе не знаю...

— Спершу ти сказала, що в нас за плечима лишилось багато хорошого. Тепер ти, мабуть, забереш свої слова назад?..

— Я не відмовляюсь від сказаного, бо ніколи не мала тебе за ангела, можливо, я сама маю ще більше недоліків, аніж ти, хоч і зовсім інших. А щодо мого візиту... Мої слова можуть тебе боляче вразити, та людині часом конче потрібно розібратися у власних сумнівах, перевірити саму себе.

— Щось я не дуже второпав.

— Тоді скажу по-іншому: що лишилося з того, що мені завжди подобалося в тобі.

— Це... це вже справді сказано ясно...— глухо озвався Павел після тривалої паузи. «У мене ж немає жодного логічного аргументу, який я міг би висунути проти її рішення повернутись на роботу, хіба що погодитися з усім, сказаним нею»,— подумав він.

Але ж не можу я отак просто капітулювати, де ж тоді мої принципи?

Висунув шухляду, поклав у папку руконис своєї наукової праці, але й далі не знав, що відповісти.

— А що ти зробиш, коли я скажу: я незгодний, принципово проти?..

Марія глянула йому просто у вічі, і замість збентеження в її голосі забриніли смуток і відчуження.

— Пізно, Павеле. Я вже не можу поступитись, не дозволю відібрати в мене мою мету, бодай цю маленьку мету, коли вже не судилось піднятися вище, до таких висот, звідки можна побачити справжні да́лі...

Але в дечому я переконалась: інакше зробити я не могла...

8

Вже третій день Павел чекає в Лоучанах Нозара, двічі телефонував до інституту, але Клевар як крізь землю провалився, його раз за разом кудись переключали, насилу він уціймав Брасділа. Що там діється в інституті? І чому Брасділ відповідав якось стримано і непевно?..

До кінця тижня лишилось всього два дні, тож найкраще буде все це з'ясувати на місці.

— Нозар поїхав до Ліповца,— сказала Ольга і якось дивно глянула на нього.

Ліповец — звичайнісіньке кельтське городище, нічого особливого, але що там робить Нозар, співробітник *мого* відділу? Що воно за порядки запроваджує в інституті Клевар?

Клевар одразу перейшов у контрнаступ, коли Павел заперечив проти того, щоб його людьми розпоряджались без його згоди.

— Це добре, що ти прийшов. Маю до тебе серйозну розмову. Недавно ми з Брасділом говорили про Лоучани...

— Мабуть, скаржився на мене?

— Не розумію, чого ти сердишся, адже він твій опонент. А крім того, що не кажи, секретар парторганізації...

Ображений Павел мовчки, холодно чекає.

— Скажу прямо, без зайвих вступів: останнім часом у мене склалось таке враження, що ти неекономно господарюєш у Лоучанах.

Мовчання.

— Може... може б, ти висловився точніше, товаришу директор?

Але головне уже сказано, нерішучість подолано. Тепер вітер падув Клеварові вітрила, і його вже не зупиниш.

— Інакше кажучи: наукові результати не відповідають коштам, які вкладаються в цю справу. Спеціальна дотація давно вичерпалась, тепер надмірні витрати ідуть на шкоду іншим експедиціям.

Колись це мусило статися, він знав, що це станеться, вже невдовзі після того, як Марія повернулась до інституту... Цього року весна рання, але земля ще й досі не розмерзлась, жодна група ще не починала розкопок, а тим паче в такому масштабі; звичайно, ота електролінія коштувала великі гроші, проводили її ще взимку, зате тепер можна копати до пізнього вечора і користуватись транспортером...

— В нашій спеціальності часом треба мати терпіння, хіба не так?

— Я не виявляв би нетерпіння, якби мене хтось переконав, що все це не марно. Досі ніде й сліду не знайдено отого твого поселення. Воно може лежати де завгодно, за сто метрів від могильника, а може, й за кілометр. Ти що, копатимеш навмання, поки не знайдеш його? А якщо взагалі не знайдеш? І що я повинен сказати іншим: кошти на їхні роботи проковтнули Лоучани?

Павел поволі піднімається на третій поверх, голосніше за Клеварові закиди в ушах у нього й досі бринять його власні слабкі аргументи — він, такий вмілий оратор, і оте непереконливе базікання про власну віру, яка грунтується на передчутті, майже переконанні, що тільки в лоучанському поселенні будуть, напевно будуть, *повинні бути* якісь докази, котрі реабілітують його гіпотезу: археолог мусить *вірити* в успіх...

— Але не в науковий азарт. Це не спортлото.

Куди поділась промовиста переконливість його аргументів, логіка при побудові гіпотез, які згодом підтверджувались?

Клевар, ніколи я не сприймав його всерйоз. А тепер я не можу відбити його напад?

І знову отой гидкий наставницький голос, отой непроханий об'єктивний мораліст: на підірваному фундаменті важко збудувати надійну лінію оборони, якщо ти не шахрай або пройдисвіт...

Над уламками урни за столом сидить Ольга, безпосередній свідок останніх його невдач...

І враз він втрачає звичний самоконтроль.

— Це ви доповідали Бразділові? А чи не забули чогось?

Вона зблідла і, коли Павел проходить повз неї до себе в кабінет, зачудовано дивиться на нього. А коли згодом вона мовчки принесла йому пошту, очі її були ще запухлі від сліз, проте він не знайшов у собі сили вибачи-

тись. Боже, як я ставлюсь до неї, адже я завжди був чемний з жінками, може, навіть занадто, колись на факультеті товариші кепкували з нього, мовляв, йому б ще напомаджені вуса...

У дверях широке й червоне обличчя Бразділа.

— Йдеш від Клевара?

— І не думав. Я з ним із самісінького ранку не говорив! — Здається, він зрозумів і миролюбно усміхнувся.— Але до тебе. Щоб не склалось враження, нібито я робив щось за твоєю спиною. Недавно я розмовляв не тільки з Клеваром, але й з робітниками, що працюють у Лоучанах.

— Отже, все-таки за моєю спиною.

Бразділ широко розставив ноги.

— Послухай, хто ти, власне? Мужчина чи вразлива чепуруха? Робітники приходили до мене з приводу деяких партійних справ.

Крізь прочинені двері Павел угледів у суміжній кімнаті Ольжині змучені, заплакані очі. Завтра принесу їй кактус, адже в неї їх удома начебто ціла колекція, ніщо їй не дасть стільки радості, як маленький кактус, що ось-ось має зацвісти. Але зараз я не маю права думати про такі речі, бо ж до мене прийшов з візитом мій опонент. І секретар парторганізації.

— Між іншим, справа зайшла так далеко, що навіть вони втратили віру. Не сподіваються вже щось знайти в Лоучанах.

— Відколи для археолога думка землекопів стала дороговказом?

— Нічого подібного я не сказав. Але, до речі, не забувай, що дехто з них працює вже багато років і має кращий нюх, аніж дехто з нас. Такий собі природний, не обтяжений професійними знаннями інстинкт.

— Це що, натяк?

— Аж ніяк. Проте це не тільки їхня думка. Так гадає також Клевар та інші, серед них і я.

— Зате я маю свою власну точку зору. А за Лоучани поки що відповідаю я! — І враз його самого здивувала така самовпевненість: чи справді я так думаю?..

Отой його спокійний вираз, інтонації голосу, трохи навіть поблажлива усмішка, таку позу зверхності ми прибираємо, розмовляючи з упертою дитиною. І все ж я не маю права втрачати самовладання, бо тим самим дам йому козирі в руки. А такий образливо обережний, на-

півофіційний тон розмови повинен бути неприємний і йому, й мені.

— Зрозумій, Йозефе, ти ж мусиш це відчувати так само, як і я. Часом мені здається, ніби я штовхаю машину нагору, ще якихось кілька метрів до вершини пагорба, а потім вона вже поїде сама, ми всі знаємо, що за отією сідловиною почнеться спуск, як по маслу... Адже Тацiт, згадуючи свевські племена, каже, що то *були* германці, згадує він також і лугів, але ніде не пише, що вони також *були* германці, це вже опосередкований доказ. Тобі ж не треба доводити, що германці в його розумінні не етнічне поняття, а просто племена на північ від Дунаю, що живуть хоч і примітивно, але осідло...

Чужий, трішечки фальшивий тон власного голосу, кого з нас двох я тут, власне, переконую?

Бразділ намагається нігтем одколупнути від фанери на столі трісочку. Ото ще мені упертий мовчун Бразділ.

— А щодо філологічних доказів — ти, мабуть, і сам не сумніваєшся в тому, що чеські слов'яни переробили чужу назву Корконти на Крконоші, а Корконти зникають з області Крконош найпізніше в третьому столітті, вони або асимілювались з іншим народом, або пішли з германськими племенами. То в чиїй свідомості закарбувалось би це ім'я з першого-другого століття і збереглося б аж до наших днів, якби на цих землях не жив той самий народ, починаючи вже з першого століття! Я абсолютно переконаний, що й сармати були слов'янами, ось побачиш, у майбутньому це буде доведено!

— Я нічого, Павеле, нічогісінько не маю проти твоїх гіпотез і бажаю, щоб вони справдились, так само палко, як і ти, але ж, хай йому дідько, це треба довести! Проте наша мова хоч-не-хоч однозначна: горшки, поховальний інвентар, різні інші знахідки, і найголовніше для нас — ланцюг безперервного розвитку, бо ж інакше з тобою й говорити ніхто не схоче!

— Це позитивізм, небезпечно звужений, сухий позитивізм! Ти ж не можеш вилучити з археології ті методи, що спираються на закони розвитку, але враховують і внутрішні закономірності речей!

— Слова, слова. Нема жодної потреби сперечатися про поняття та методи. Зрозумій ти нарешті, що нині, зазнавши невдачі в Лоучанах, ти залишився сам із своєю теорією, сам — проти всіх!

— Неправда! І поляки зі мною заодно, коли хочеш знати, недавно я одержав листа від найкращого учня Лер-Сплавінського...

— Це зовсім інше питання. Для декого з поляків і лужицька культура безперечно слов'янська; а взагалі мова в нас зараз не про це. Ти й сам добре знаєш, що йдеться також про гроші, які в Лоучанах летять на вітер.

— Цього можна було сподіватися, що секретар парторганізації прийде прочитати мені лекцію на політико-економічну тему.

— Я прийшов до тебе не як секретар парторганізації, але коли ти вже так хочеш, можу говорити з тобою і як секретар.

— Прошу, зроби ласку, тільки в такому разі говори зі мною про партійні справи!

Добрими намірами пекло вимощене.

— Чого ти не скажеш прямо, що я розбазарюю народне добро? — Стіни Павелового кабінету враз ніби почервоніли, і небо за вікном стало раптом червоне.— Партія може покарати мене за порушення партійної дисципліни, але не може втручатися в мої професійні справи.

— А хто вона, ота партія? Хіба ти до неї не належиш? Хіба є партія і окремо — ти? Два партнери з різними інтересами?

— Можеш викликати мене на комітет, будь ласка! Я зумію обстояти свою справу!

— От бачиш, свою справу. В тім-то й труднощі, що об'єктивну наукову справу ти підпорядковуєш своїм інтересам, а в Лоучанах тринькаєш громадські гроші задля зміцнення свого престижу!

— Забороняю тобі раз і назавжди... Ти відповідатимеш мені перед бюро, не я партії, а ти мені, розумієш?

Павел іде й спересердя з грюкотом зачиняє двері до сусідньої кімнати, пізно, занадто пізно, німа тиша й те, що в цю мить усі вдавали, ніби напружено працюють, одразу переконує його в цьому, в голову ударила кров, і водночас із тією нестримною хвилею роздратування, від якої аж в очах потемніло, спалах самопізнання: звідки й чому цей афект, коли вже хіба чудо могло б... Чи можуть виправдати таку затятість рештки моїх сподівань?..

Він майже не чує Бразділових примирливих слів:

— Я прийшов не для того, щоб сваритися з тобою, але зрозумій: те, що останнім часом ти робиш в Лоучанах,

дедалі менше й менше скидається на серйозну наукову діяльність, а все більше на істерію. Ти опинився в такій ситуації, котра суперечить твоєму науковому авторитету...

Минуло вже кілька хвилин, як Павел лишився сам, а в горлі й досі клубок, серце не б'ється, а якось дивно вібрує, і все ж ці спазми скоріше психічні; ось він бачить власну руку на крані в коридорі,— навіщо, адже в моєму кабінеті також є умивальник,— випиває повну склянку води одним духом, але ніяк не може позбутися неприємного присмаку іржі,— яким тоном цей чоловік розмовляв зі мною!

— ...І зрозумій також моє становище як опонента: коли ми не дійдемо згоди, мені просто не лишиться нічого іншого, як записати до заключного протоколу, що розкопки в Лоучанах проводились не по-господарськи...

Та це ж ганьба, якісь нікчемні, примітивні погляди, коли йдеться про принципові питання початку нашої історії... Чому Бразділ не може всього цього зрозуміти? Якби це був мій давній ворог, конкурент в науці, суперник в коханні, якби це була, скажімо, гостра класова суперечка, коли б це був колишній поденник, який замолоду багато голодував, і в душі у нього ще й досі жила класова ненависть...

Хоч його батька — пролетаря у старому розумінні цього слова — колись переслідували як комуніста, сам Бразділ нині — людина однакового зі мною соціального стану, досі ніхто не мав його за сухого фанатика, досі він поводився цілком нормально, має навіть чуття гумору... Але вчити мене партійної свідомості — та я ж вступив до партії на рік раніше за нього!

А ота суперечка з Бразділом, коли вони їхали поїздом до Моравії, він навіть не пам'ятає вже, як, власне, почалась ота «класова» суперечка, зате неприємний зміст Бразділових слів зостався в Павеловій пам'яті до сьогодні:

— ...Гаразд, я відповім за тебе, як ти опинився в партії: просто був такий збіг обставин, ти відчував, що так треба, бо суспільство розвиватиметься саме цим шляхом...

— Якщо послухати тебе, Йозефе, то я — звичайний кон'юнктурник, і в партії мені не місце...

— Це не зовсім так. Ти своєчасно сплачуєш внески, ходиш на партійні збори, виконуєш усе, що тобі доручає партія і чого від тебе вимагає, викличуть тебе на дискусію — дискутуєш, зажадають, щоб ти зробив доповідь, ти

зробиш, просто тобі нічого закинути. Але партія ніколи не була твоїм середовищем, ніколи не була для тебе внутрішньою потребою чи, зрештою, моральною підпорою; ти не пригорнувсь до неї серцем, залишився ніби гість у чужій, але дружній країні, якій ти симпатизуєш і за щось поважаєш, поводишся чемно і пристойно, як вихований гість,— але ти не вдома...

— Ти судиш з того, що я дозволив собі мати власну точку зору? Хіба ж це не моє право? Невже я завжди повинен дивитись на речі однаково з іншими членами партії, завжди наївно застосовувати цитати з політичної літератури?.. Хто каратиме мене за те, що я не хочу користатися грубою сокирою аксіом, якою можна обтесати колоду, але зовсім не придатною для тонкої різьбярської роботи?..

І все-таки Бразділ не має права... Моє марксистське безкомпромісне розуміння історії — хіба це погана характеристика? Моя колишня діяльність, моя робота з молодими, от хоча б і Марія, завжди в неї були сумніви, завжди доводить щось своє, аналізує навіть добрі вчинки й часто применшує їх... Хіба це не корисне діло — переконати таких людей?..

Задзвонив телефон на столі. «Товариство» просить лекцію про Лоучани для краєзнавчого гуртка, це, можливо, провокація, ні, я не знаю усіх взаємозв'язків, нехай ідуть під три чорти, я не маю часу, і ніхто не примусить мене тепер розповідати про мої знахідки...

Високі стіни Павелового кабінету сьогодні ніби ще вищі, якесь гнітюче почуття огорнуло його, наче він сидить на дні шахти, дихати важко...

Тікати звідси, будь-куди, щоб тільки змінити обстановку, іти, іти, фізична втома, можливо, допоможе про все забути, захочеться їсти, заснути...

— ...Просто тобі нічого закинути...

Чому я знову повертаюсь до цієї фрази? Адже я не з тих, хто виконує свої обов'язки лиш задля того, щоб ніхто нічого не закинув, керуючись лише такими спонуками, як почуття дисципліни. Або навіть страх. Я своїй совісті можу спокійно дивитися в очі.

Своїй совісті...

— ...Зрозумій, Павеле, що ти залишився сам із своєю теорією, сам проти всіх... Ситуація, котра суперечить твоєму науковому авторитету...

— ...Ніхто вже в твою теорію не вірить...

Ради бога, що це зі мною діється — а чи сам я ще вірю хоч трохи?..

Совість чесних людей здебільшого категорія стала, чесна людина у своїх сумнівах завжди звертається до неї, як до найвищого арбітра. Тільки хіба не буває так, що й совість підводить?.. Скільки зла, скільки явних злочинів прикривались цим поняттям!

Переповнений трамвай, дотики тіл і чужі запахи дратують, і чим ближче до тебе людські обличчя, тим самотнішим відчуваєш себе.

Запитання, на яке немає відповіді: чи мав я рацію з самого початку, чи, може, сам себе переконував доти, поки і справді не повірив у своє хибне переконання?.. Де межа між палким бажанням і чуттям об'єктивної істини?

Тяжко визнати повну, тотальну поразку. Перед усіма іншими, перед самим собою — і перед Марією... А також зайти у тяжку суперечність із власною совістю...

Чом я не цинік, не шахрай, чому не знаю, як примусити власну совість замовкнути...

Не хочу, не хочу чути від нього, нібито я вболіваю не за діло, а за самого себе, це страшне звинувачення, а надто коли йдеться про науку.

Може... може, вони ставляться до мене упереджено, в себе на батьківщині важко бути пророком, таке бувало і з музикантами,— холодне нерозуміння тих, хто своєю творчістю передбачав майбутнє. А може, тут діє якась таємна змова? Громадськість знає про мене більше, аніж про інших, преса й радіо беруть у мене інтерв'ю частіше, ніж у когось іншого, я маю стати професором, і колеги бачать у моїй особі кандидата на посаду директора інституту.

Бачать? Скоріше *бачили*...

Кінцева зупинка; одразу ж за долиною починається приміський ліс. Та сьогодні природа для мене все одно, що куліси, я однаково не зможу увійти з нею в контакт. Похмурі й суворі дерева байдуже пропливають повз нього, він не зважає на білочку, котра навіть не ховається від нього по той бік стовбура...

...Може, я успадкував це від батьків, якісь їхні вади й недоліки, недобру фамільну долю, дерево часом довго дає нездорові плоди, аж поки комусь не пощастить прищепити кращу, здоровішу щепу...

Визначне громадське становище... Ні, сильні особистості звільняються від впливів виховання. Який це був тоді

удар для батька! Станове, а згодом і політичне відродження! Можливий спадкоємець добре організованої лікарської практики; тільки не так це все просто — слава модного гінеколога важко передається у спадок... Батько мусив би рахуватися з тим, що сильні особистості завжди йдуть власними шляхами пізнання.

Усе це голий, непробуджений ліс. Павел швидко йде вперед, навмання, без ніякої мети, він утік із свого задушливого кабінету, проте від тягаря лихих думок звільнитися так і не зміг.

Лоучани. Ситуація не з легких: турнірний рицар іще й досі сидить виструнчений на коні, тільки з рук у нього під час двобою вибили списа. Він поки що не впав, ганебно повергнений на землю, проте хіба в нього ще є надія на перемогу?

Можливо, до мене вже не ставляться серйозно...

А Марія росте. Вгризлася у свою працю, як бульдог, не рахуючись ані з собою, ані з іншими, нічого не говорить про свої справи, проте щось йому підказує, що в неї все гаразд. Павел поводиться коректно, ні про що не розпитує, бо ж Марія зробила все на власний розсуд, усупереч його волі; він навіть до ладу не знає, над якою проблемою вона працює...

Додому Марія приходить тепер ще пізніше, він не питає її, чи й справді так довго була в інституті, навіщо? Навіть коли б вона приходила додому вчасно, на роботі в неї є тисячі можливостей, адже Пажоут, будь він проклятий, знову сидить за троє дверей від неї...

Марія. Коли б вона зараз була тут, зі мною,— чи змінилося б що-небудь? Чи схвилював би нас, як колись, сполоханий дикий кролик, чи згадала б вона, як одного разу в Зломісках ми довго підкрадались до молодого бабака, який ще не стрічався з ворогом? Марія вже й руку простягла, щоб погладити його, й тільки тоді він, не поспішаючи, провалився в нору...

Справді, всього хорошого, що лишилося в нас з Марією за плечима, закреслити неможливо, в цьому вона мала рацію; і Павел, дошукуючись причини того, що сталося, часом казав собі: «Якщо між двома людьми виникла ворожнеча, то винні вони обоє». Однак це не ворожнеча, з її боку це вже скорше байдужість, а це куди гірше; додому вертається стомлена, вже кілька разів відмовлялася йти з ним на концерт, бо, мовляв, не виспиться, на культуру вже майже не має часу, раніше хоч трохи

соромилась, що над усе любить читати детективи, а зараз майже не криється з цим.

Раптом звідкись із сутінків вечірнього лісу долинув гуркіт, він дедалі дужчає, тремтять дерева й земля, дзвінко відлунює цей страшний рев,— десь невисоко понад лісом пролетів ТУ й зі свистом щез у хмарах; від цього свисту Павелові аж дух забило, і його огорнула страшна туга; якби принаймні було видно це джерело виття й гуркоту — такий сум, мабуть, огортав людей кам'яного віку, коли над їхніми головами гнівався небесний володар грому...

Що ж воно буде далі? Чоловікові потрібна упевненість, а він її втратив, його досі пряма, безпечна дорога роздвоїлася, мета щезла десь в імлі, на межі землі й неба, цінності, до яких він простував, не мають уже виразних контурів, стали хисткі, як торф'яне болото, в якому можна потонути.

І все ж я не смію капітулювати. Лоучани можуть зазнати краху, але моя теорія — ні, я будь-що знайду докази, нехай інші і в іншому місці — усе ще може обернутись мені на користь; в археології часто трапляються приємні несподіванки, воїн так просто не складає зброю, а наукові концепції не можна міняти, як рукавички; на карту поставлено довгі роки праці, роки віри в майбутнє, захист докторської дисертації, а може, й університетська професура — не знаю, як це сталося, тільки незалежно від мого бажання на карту поставлене й наше з Марією майбутнє...

9

На тротуарі перед Клубом працівників кіно, як і завжди, жвавий рух, та коли в людини повна голова клопоту, вона почуває себе самотньою навіть у найрухливішому натовпі. Уже втретє іде Марія з одного кінця кварталу в другий, обдивилась усі вітрини, проте не пам'ятає, що бачила в них...

Було б краще, якби він не прийшов.

Тільки ж нічого не зміниться, лише відсунеться ця розмова на день, два...

І не годиться також, що я чекаю його на вулиці, що я взагалі чекаю його.

Іде поволі, похнюпившись. Останнім часом я роблю щось негаразд... Удома чекають діти, і Павел, мабуть, чекає, тільки ж навряд, щоб мене... Всі ми повсякчас чогось сподіваємось, видно, так і треба. В чеканні більше надії, аніж скепсису, воно завжди трохи хвилює, вселяє в душу невпевненість,— найкращий лік проти склерозу почуттів,— запалює пристрастю, без якої взагалі немислиме життя. Але за таке чекання мені мало б бути соромно, а я...

Знову глянула на годинник, несвідомо рве на дрібні клаптики трамвайний квиток.

Ні, краще не відкладати, краще покінчити з цим одразу, хай це вже буде для нас обох позаду.

Прийшов захеканий — якийсь нещасний випадок на трамвайній лінії, тож змушений був іти пішки, одне слово, посипає попелом собі голову; але ж як він змінився, весь аж засяяв, тільки-но вгледів її,— а Марії чомусь спало на думку, що сьогодні — один з найгірших їхніх днів.

Тепер мерщій у кіно, фільм, здається, вже почався — Марії від того поспіху стало трохи легше на серці, на розмову треба час, а зараз ми його не маємо.

Темний зал, демонструється документальний фільм про зустріч наших і французьких альпіністів.

У темряві хтось періодично коментує, мабуть, Мартінові друзі,— інтимна атмосфера приватного показу фільму. Половина його обличчя освітлена світлом екрана; сама не знаю, чого щоразу, як ми опиняємось поряд, мене огортає хвилювання. На якусь мить Марія відчула страх — ще, чого доброго, почне тиснути їй руку, як закоханий гімназист; вона вдячна йому за те, що він цього не зробив; але лікоть свій не забрала — відчуття взаємності й легкий трепет.

Вона майже не сприймає, що діється на екрані, присипляюче тепло і спокій, солодка втома, відчуття втечі. Втечі — від чого? Від власної механічної праці?

Працює вона тепер багато й інтенсивно, мабуть, ще ніколи в житті не працювала так напружено, всі сили віддає роботі; і все-таки їй здається, що вона знову й знову тупцює по колу, іноді це коло більше, іноді менше, ближче до центру, до суті речей. Але мені ніяк не щастить дістатись до тієї магічної середини, я вже відчуваю її, вона десь там, посеред отих концентричних кіл, а я бігаю довкола, наче вовк за частоколом кошари.

Моя праця — і Мартін. На диво, цей захисток у думках здавався конкретніший, ніж от хоча б і зараз, коли я крізь одежу відчуваю тепло його плеча. Коли його немає поряд, я розмовляю з ним про безліч різних важливих речей, а за кілька хвилин, тільки-но спалахне світло, говоритиму про якісь буденні справи, він одразу знову стане для мене далекий і чужий.

Чому і від чого я, власне, тікаю?.. Може, він чекає від мене багато чого, а я, напевне, хоч так, хоч інак не виправдаю його сподівань...

Чи вистачило б у мене сили знову відмовитись від Мартіна?..

Адже діти — правда, діти...

Але ж то інший світ, і її праця — також інший світ, Марія не хоче почувати себе самотньою серед людей, завжди щось влаштовувати, вирішувати, з ним вона час від часу відчуває не тільки незалежність, помічає дивну гру своєї невтримної фантазії, але й звільняється від тягаря самостійності: скаже він — поїдемо двадцятим, вона, не задумуючись, іде слідом за ним до двадцятки, бо їхнім спільним часом порядкує він, а вона їде поруч, нарешті проводить відпустку. Для жінки втомливо отак напружено жити, а я звичайна жінка, тож принаймні вряди-годи хочеться вирватися з тенет, бодай зрідка відчути, що світло в залі нарешті погасло, і тебе огортає безтурботна темрява й інтимна тиша.

Коли б можна було якось обминути сьогоднішній день.

Корейс сказав би, що кожна неприємність завдає людині тим більшої прикрості, чим далі вона її відсовує. Коли закінчиться фільм і ми знову вийдемо на вулицю, я потай стисну кулак і заведу розмову на оту злощасну тему, головне почати, тільки б почати, найтяжче сказати першу фразу, а тоді вже...

Вийшли з клубу, Мартін усе ще перебуває під враженням побаченого, вона спершу не розуміє його, але, глянувши йому в очі, і собі уявляє круті схили Грепону та Агій дю Такюлю.

Він кудись дзвонить, зачинивши двері телефонної будки, Марія набирається духу, стискає кулак...

— Поїдемо двадцять другим? — сказав він, перш ніж вона розкрила рота.

Похнюпивши голову, Марія сідає в трамвай. У вагоні повно людей, тільки одне вільне місце — для неї, він стоїть поруч, доторкаючись до Марії колінами, трамвай

двигтить, скрипить і виє, Марія мимоволі пригадує, як вони їхали тоді, першого разу. Ні, зараз я не можу починати розмову, про такі речі не кричать у трамваї, який, здається, от-от розвалиться.

Вони йдуть косогором, а вслід за ними линуть холодні провесняні пахощі вологої землі, удалині, десь під ногами, повільно пливуть вогні міста, вечірня імла оповила купол храму святого Мікулаша, Мостецькі вежі — і ніби застигла.

Вони йдуть, і знайомий краєвид заграв зовсім іншими барвами, неприємні речі потонули десь глибоко в свідомості, адже життя, зрештою, тільки низка вирішальних хвилин, і навіщо зараз будь-яка драма, хай краще це будуть хвилини упокорення. Одне-єдине кохання з усіх кохань, а в ньому — одна-єдина найсильніша хвилина, одна весна серед десятків весен, а в ній — єдиний окрилений, зоряний вечір, і перед очима — море...

Марія взяла Мартіна під руку.

— Мені раптом здалося, ніби я в якомусь чужому місті, почула кілька тактів симфонії, і від музики в мене аж мурашки побігли поза спиною...

— ...і рожевий шпиль Кріваню [1] над морем хмар у сяйві вранішнього сонця...

Вона збентежено глянула на нього.

— Чому ви не скажете мені, що я безнадійно сентиментальна?.. Тільки ж я нічого не можу з собою вдіяти...

Мартін подзвонив, нічим не примітні двері їм відчинив метрдотель, він уже знає навіть Мартінове ім'я. Тепло, тьмяне світло й затишок, як і належить бути в пристойному ресторанчику.

От і кінець усьому, оте швидкоплинне піднесення лишилось десь там у молочних сутінках, над світляною річкою, перед входом у цей ресторанчик, найкращі хвилини завжди пов'язані з якимось певним місцем, і це, може, навіть краще, що отакі хвилини простого людського щастя — найдефіцитніший товар, для бідних і для багатих, який не продається за гроші.

Ну, зараз почну. Зараз або ніколи. Порахую до десяти, а тоді випалю все одним духом.

— Це просто не годиться отак гарнішати...

Поставитися з іронією до його слів? Але ж яке захоп-

---

[1] Гора у Високих Татрах.

лення світиться у нього в очах, не схоже, що це звичайнісінький банальний комплімент.

— Це помітив навіть Павел. І Пажоут також.

По його чолу промайнула тінь.

— Пажоут ревнує?

— Пажоут — мій давній друг. Найкращий і, власне, єдиний.

— А я хто?

Вона знизала плечима.

— На це запитання мені важче відповісти. Навряд, щоб друг. Може, більше, може, менше. Я й сама не знаю. Пажоута я поважаю, а через вас, буває, не сплю ночами.

Він весь засяяв. Бідолаха Мартін, коли б він знав насправді, *чому* минулої ночі я кепсько спала... Але говорить він щиро, та я й сама бачу в дзеркалі. Хоч ховайся під стіл — який примітивний біологічний взаємозв'язок... Тільки ж закохані дівчата мають право квітнути, життя сприяє їхньому щастю, а я...

Раптом серце огорнула невимовна туга, щось негаразд, зрештою, я науковець, і це неправда, що моє особисте життя не має нічого спільного з тим, коли я стою біля термостата, світ науки мусить бути світом стійких моральних принципів, бо тільки в такому разі він може стати міцним матеріалом для будівництва кращого майбутнього...

Очевидно, Мартін помітив, що в душі в неї щось коїться.

— Про що ви думаєте?

Їй раптом до болю захотілось відверто сказати про все, хоч здебільшого на такі теми не розмовляють, а надто напочатку:

— Може, вам буде неприємно від моїх слів, але я думала про Павела. Про свого чоловіка.

Він розгубився.

— Я думаю, чого, власне, сиджу тут із вами. Людині іноді треба знайти для самої себе пояснення. Щось мусило статися — хоч я точно й не знаю, що саме. Далебі, не знаю: тимчасові зміни в почуттях — це ще невелике лихо, вони здебільшого закінчуються зближенням на вищому рівні. А от нерозв'язані протиріччя, що їх люди всіма силами намагаються якось обминути, завжди призводять до серйозних змін: або змінюються самі люди, або ж іншими стають їхні взаємини. І я боюсь...

— Чого?

— Що потім уже не допоможе примирення, то буде лиш нова омана, тріщини дедалі глибшають, і одна з них, ота остання, зовсім поламає взаємини двох людей, як струхляві дерево...

Святий боже, навіщо я розповідаю йому про такі речі, і що він, бідолаха, може мені на це відповісти? Хіба він винен, що вдома на мене чекає Євка, поставивши під вікно стілець і притиснувшись до шибки теплим носиком,— коли вже вона побачить, як мама переходить вулицю, а Мілан, може, ніяк не дасть собі ради з арифметикою, адже я навіть не знаю, чи вдома Павел.

А я молодію. Люди кажуть, що я розквітла, мов троянда, часом навіть найбільш заяложена стара метафора точно відбиває дійсність, тільки ж ця істина мусить людей обурювати, а не зворушувати. Яким правом я знову цвіту, коли мені вже більше пасує старіти?..

Це несправедливо й щодо Павела, хоч він і завинив, та я не маю права і не хочу його мати, радість помсти — найнікчемніше почуття...

Марія зажурено глянула на Мартіна.

— У певній фазі життя і в певному становищі часом один-єдиний крок відділяє людину від того, щоб вона не стала смішною; я теж люблю сміятися з чужого шаленства, викликаного пізнім почуттям, але не впевнена, чи зумію сама вчасно зупинитись...

— Ви збожеволіли. Вам не здається, що я маю всі підстави образитись на вас?

Марія стурбовано подивилась йому у вічі. Може, ти маєш на це підстави, о боже, я не знаю, але, мабуть-таки маєш, і все-таки я завдам тобі ще більшого болю...

Навколо неї лісові химери. Оцей корінь нагадує зграбну лисичку з хитро піднятою головою, інший схожий на скручену, як спіраль, гадюку, жовте дерево враз оживає, і вона зовсім не чує тихих кроків метрдотеля, приглушених килимом. Келих вина в Мартіновій руці, його закохані очі. І все ж у ній ніби щось погасло, вона стиснула кулаки, нарешті зважилась...

— Я прочитала вашу працю...

— І що скажете про неї?

Заради бога, звідки в його тоні береться стільки безтурботності й самовпевненості? Він, звичайно, може вилізти на галереї Ганку, а можливо, й на Грепон, але життя — це не тільки спорт і безстрашність. Вона раптом відчула гіркий жаль до нього: людина тим самовпев-

неніша, чим більш обмежений розум у неї... Будь-хто інший, будь-хто інший на світі ловив би зараз кожне моє слово і, мабуть, нервово бгав би в руках серветку, але ж його хвилює не присуд, котрий він має зараз почути, його хвилює моя присутність, він бачить перед собою не суддю, а жінку, мої губи, шию і груди, і саме в цю невідповідну для нього хвилину замість непевності в його очах світиться ніжність, захоплення, жага і все те, що зветься коханням, оте прадавнє й вічне почуття...

Нарешті він отямився, знову опинився в реальному світі.

— Загальний вступ, на мою думку, трохи розтягнений, не знаю, може, варто на дві-три сторінки скоротити. Але з другого боку, вступів однаково ніхто не читає...

Марія поклала йому на руку свою долоню. На його міцну, засмаглу під час походу на лижах у гори, руку. Вона охоче б зробила що-небудь для нього, недарма кажуть, що справжня любов — це самопожертва, тільки ж він не вимагає від мене ніякої жертви, має нагоду й нічого не просить, мабуть, він хоче все або нічого. Я зовсім заплуталась.

Ні, я не можу чекати, поки та злощасна кандидатська робота, що лежить у мене на столі, від часу сама по собі покращає, дозріє, як молоде вино, чуда сподіватись нема чого. Я повинна вже зрозуміти, що їй не допоможуть ніякі халтурні доробки; і про це треба сказати вголос.

Порахую в думці до десяти, а тоді скажу йому щиру правду.

Дорахувала до семи.

— Покличте кельнера,— по-зрадницькому мовив її голос. І трохи глухувато додав: — Тут приємно посидіти, але мені вже справді треба йти...

10

Поздовжні смуги асфальту поміж острівцями підталого весняного снігу в світлі рефлекторів видаються чорними й бездонними, такими, що в них і втопитись можна. На душі гарно. Прага лишилась позаду, знизу, ніби з-під ніг, лине з приймача музика, вони мчать у невідомість; Ользі байдуже, куди вони їдуть; коли ми ще

з Карелом ганяли па «Яві», то я дбала про маршрут, а він про швидкість, я рахувала перехрестя: друге, третє, а на четвертому — праворуч, а нині я не знаю, куди поверне Павел і де він зупиниться, усе ніби огорнене таємницею, усе вирішує сам він.

Павел вимкнув швидкість, під шинами зашамотів мокрий сніг, помалу виїхали на узбіччя. Серед довколишньої тиші музика лунала голосніше, інтимна й чиста музика. Концерт для фортепіано, ще б пак. Але взагалі слухати можна, хоч, як і завжди, я не маю ніякісінького уявлення, хто написав цю музику.

Знайома, трохи піякова обстановка, та я можу порахувати на пальцях, що за чим іде, коли отак зупиняєшся край дороги: рука на спинці сидіння позад мене, тоді лягає мені на плечі,— тут існує давній порядок,— потім він мене поцілує, це приємно, але завжди чомусь стає і сумно, душа мовчки кричить про опір, бо це ж данина за прогулянку в машині, ніщо на світі не робиться задарма; тільки ж людині завжди прикро, коли доводиться платити данину.

Коли б тільки не оці сумніви — чи взагалі в такі хвилини він думає про мене?

Серце знову забилося частіше, і все-таки чогось мені бракує, я ніколи до ладу не знаю, чого хочу, проте сьогодні я була б щасливіша, якби він повіз мене куди-небудь випити, не обов'язково в «Губертус», хай це був би навіть звичайнісінький сільський трактир, такий, як, наприклад, у Лоучапах. Але він справді зробив би мені приємність, якби про щось розповідав, а я слухала б і знала, що він не розважає мене балачками, а просто ділиться зі мною своїми думками, що йому зараз треба відкрити комусь свою душу й що для цього необхідна йому *саме я*.

Та де там — щоб він коли спитав, що́ я думаю, щоб поцікавився моїми справами або, скажімо, що роблю, коли лишаюсь на самоті... Мабуть, я прагну неможливого: такі дівчата, як я,— це лишень жива істота, губи, очі, груди, запах волосся, істота з приємним живим теплом, об котру можпа зігріти замерзлі руки. А мені б так хотілося, щоб він прийшов коли-небудь зігріти й серце, якому холодно.

Здаля на них упало світло фар; воно все наближається, безконечно повільно наближається оте сліпуче сяйво, скляний притулок для сурогату кохання просвічується

наскрізь, і, здається, наче тебе застукали на якомусь злочині, наче ти голий перед людьми; нарешті автомобіль промчав повз них, обляпавши їхню машину сніговою кашею, і Павел знову опустив руку, якою був затулив собі обличчя.

Патетична музика по радіо, ага, згадала, ну звичайно ж, це Чайковський.

Павелова рука знову лягла їй на плече, якось воно не в'яжеться — ота його нерішучість і впевнені акорди, якими закінчується перша фраза, два зовсім відмінні хвилювання; Ольга уявила собі змах піаністових рук,— для такого туше потрібен простір,— і з подивом помітила, що від цієї музики в неї аж мороз пробіг поза шкірою; раптом вона відчула, як сніп світла знову освітив її — тепер уже в спину.

Кінець, поміж ними продирається світло — яка прикра безцеремонність.

Павел невдоволено натиснув на стартер, машина рушила, на першому перехресті вони звернули на путівець.

Чи потягнеться рука втретє до неї — з чемності чи, може, з почуття обов'язку?

І Ольга, не спроможна змусити себе повернути до нього голову, відчуває його пильний погляд збоку, пасивну руку за своєю спиною; гаразд, зараз це можна якось виправдати тим, що він слухає фортепіанний концерт, і все-таки в його мовчанці криється щось лихе; навіщо, скажімо, тиждень тому він брав її до Лоучан, коли через два дні, скориставшись із першої ж нагоди, відіслав назад до Праги? Я ж не дитина, яку так легко обдурити, і він, і я чудово знаємо, що моя присутність в інституті аж ніяк не була нагальною...

Отой вечір, що являв собою той вечір?..

...темрява, їхнє напружене нічне чекання — коли вже з протилежного кутка барака долине голосний рівномірний віддих старого Гавласека...

Можливо, він не міг подолати відчуття, що така легковажність личить хіба що сімпадцятилітнім юнакові та дівчині, а не чоловікові-суверену, отак насторожено чекати, аж поки наблизяться тихенькі, скрадливі кроки...

Раптом відчула вона свій власний подих біля його ліжка і саме тоді, в ту хвилину, збагнула його внутрішній опір, ніби відчула душею його думки: «...ні, це не Ольга, це я скрадаюсь за спиною своєї дружини і за своєю власною...»

З мокрої темряви за спітнілим вікном непорушної автомашини перед нею поволі виринула гнітюча істина: вся абсурдність наших стосунків криється саме в його *намаганні* закохатися в мене...

Переможне алегро останньої фрази, надзвичайної емоційної сили пасажі злітають угору, наче морські хвилі, переливаються і, розбившись, стихають; Святослав Ріхтер — тільки два слова вимовив він з тієї хвилини, як вони уперше зупинились.

Павел непорушно дивиться перед себе, але нічого не бачить; Ольга в темряві відчуває, як нервово посмикується його обличчя, руки неспокійно лежать на кермі, дихання стало прискорене; хтозна, що з ним діється і чому він так віддаляється від мене, наче його зносить убік отой могутній потік звуків — чужий чоловік, мабуть, уже давно чужий, то якого ж дідька я з ним тут сиджу, просто якесь непорозуміння...

Раптом Павел рвучко сягнув рукою до щитка, енергійний жест — обірвана мелодія завмирає в лункій тиші; та завмерла не тільки мелодія: натиснувши кнопку, він ніби вимкнув і нас обох, тиша стала ще глибша.

Темрява за запітнілим вікном огорнула вже не тільки поблизький ліс, у всьому світі стемніло, скрізь запала ніч.

— То що, може, поїдемо? — питає Ольга дивовижно чужим, трохи глузливим голосом.

Павел натиснув на стартер, протер долонею скло тільки перед собою.

Ольга зіщулилась: отже, це їхня остання поїздка.

Він ще міг би врятувати становище, міг би збочити з автостради, ще сто метрів до роздоріжжя, не знаю, чи змогла б я довести свій жорстокий план до кінця, якби він зараз завернув і поїхав мовчки, але настирно назад, за сто кілометрів, байдуже куди, аби тільки далі, далі від Праги...

Павел звернув до міста.

Ольга протерла перед собою скло. Назустріч їм біжать самітні вогники обабіч шосе, людині хочеться побачити й свою останню путь.

— Не шкода бензину на таку прогулянку?

Звідки в мені взялося стільки іронії? Ти ба, виходить, не так уже й важко здобути перевагу навіть над Безстрашним.

Ні, коли вже кінець, то чому, власне, він має бути з його волі? Адже Яношик, щоб не раділи вороги, кинувся сам на гак.

— Дозволиш дещо спитати тебе?

— Ну звісно ж.

— Скільки разів у житті ти щиро кохав?

Повз них із гуркотом проїхав вантажний автомобіль. Їхню машину злегка хитнуло від різкого струменя повітря. Павел повернув до Ольги голову.

— Дивне запитання. І на нього важко відповісти...

— Тоді я відповім за тебе: всього-на-всього раз. Свою дружину. Ти кохаєш її і тепер... Її, і більш нікого.

Як сміливо й благородно. Сьогодні ще можна, адже такого шансу я більше не матиму, сьогодні я ще Ольга, а він Павел, а завтра, можливо, я знову стану товаришкою Павліщовою, а він — доцентом Угером.

Павел поклав долоню їй на руки, складені на колінах. Назустріч їм пливуть вогні міста.

Грати й далі цю безславну роль, чекаючи, коли йому заманеться побути зі мною...

Мабуть, я однаково певдовзі зненавиділа б його. Нехай скаже спасибі, що уникнув цього. І що водночас уникнув чийогось кохання? Та його б це, мабуть, не схвилювало, навіть коли б він усе усвідомив...

Зараз аж не віриться, що, коли він поцілував мене вперше, я мусила непомітно ущипнути себе, як це буває в казках, щоб пересвідчитись, чи не сплю я.

Тільки в казках цілуються не в автомобілі. І здебільшого не про поцілунки йшлося.

Празькі вулиці наче вимерли, ну звісно, це — велике місто, до таких безлюдних вулиць пасував би нічний сторож, тільки ж для Праги їх треба щонайменше три. Зрештою, коли людині о шостій треба бігти на роботу, то їй не дуже схочеться ловити гав опівночі на Вацлавській площі.

Павел зупинив машину за один квартал від її дому. Він усе зважує. Добре мати такого розсудливого коханця.

Хвилину триває абсолютна тиша.

Раптовий порив нічного вітру приніс звідкілясь клапоть плаката; шмат паперу двічі зіп'явся, наче в агонії, а тоді тихо ліг на край тротуару.

Ніде нікого, тільки бездомна кішка перебігла через мокру вулицю.

Павел і Ольга стоять на тротуарі одне навпроти одного.

Фінал у видатних людей мусить бути особливий, сюди годилися б якісь незвично пишні слова. Можливо, доречно було б прочитати мораль, яку я запам'ятала б на все життя. Мабуть, так він і зробить.

— Сподіваюсь, завтра о десятій ти приготуєш мені каву, як завжди. Я знаю, що слід було б щось сказати...— Павел безпорадно озирнувся по безлюдній вулиці, переступив з ноги на ногу, злегка розвів руками.— Але я не знаходжу потрібних слів. Хіба ось, скажімо, таке, хоч воно звучить страшенно по-дурному, ба навіть пишно: в молодості сотні найжорстокіших ударів минаються для людини майже безслідно, зате в другій половині життя,

як це не дивно, часом досить одного-єдиного, щоб звалити з ніг...

Ольга пішла, в тиші лунко стукотять по бруківці її каблучки, вона не озирається, проте бачить, як він непорушно, опустивши руки, стоїть на місці; ще ніколи вона так ясно не відчувала в собі на спині чийогось погляду; треба йти рішуче й не озиратись, ще гучніше цокають її шпильки, по той бік вулиці йде ще одна така, як я, тільки трохи позаду.

Підпялась на четвертий поверх, голову все ще несе високо, але душа наче заціпеніла; мама вже спить, це добре, припаймні зараз не треба буде відповідати на її запитання і щось пояснювати. Як автомат, роздяглася і, тільки коли натягла ковдру аж до підборіддя, розплакалась тихо й нестримно.

11

Атмосфера в залі засідань дедалі важчає, Пажоут попустив краватку й розстебнув сорочку; лейденська банка заряджена статичним струмом, у якій ось-ось вибухне електричний розряд. Чого я приперся сюди! Мабуть, щоб морально підтримати Марію? Але чи чекає Курча взагалі якоїсь підтримки... і зокрема від мене?

Гнітючу тишу порушує лиш монотонний голос зовнішнього опонента з інституту біофізики, що не фраза, то цвях у труну, присутні поопускали очі й не наважуються навіть глянути на нещасну жертву; щоб це було схоже на спортивні змагання, треба б хоч трохи врівноважити сили, бо так це нагадує ринг, на якому професіонал боксер добиває свого супротивника, що вже ледь тримається на ногах.

— А зараз почнеться пікантна сцена,— задоволено потер руки Пажоутів сусід,— Ленарж його втопив, а пані Угрова вхопить його за патли й з усієї сили тягтиме нагору. Хоча б при цьому обоє не напилися води. Ну й кумедія!

Пажоут сумно глянув на нього, очиці за товстими скельцями горять ще дужче, ніж якби за хвилину до кінця матчу з рахунком один — один «Соколово» мало бити пенальті у ворота братіславського «Слована».

Зовнішній опонент закінчив, похмурий Горт надає слово Марії; всі присутні враз звернули до неї погляди, наче

слідкуючи за м'ячиком на тенісних змаганнях. Ні, парирувати такий сильний, різкий удар, мабуть, понад людські сили...

— Я схиляюсь перед цією жінкою,— перебільшує Пажоутів сусід,— після такої халепи працювати знову над тією ж самою проблемою — та така людина, друже, заслуговує неабиякої шани. На її місці я, мабуть, до смерті не зміг би вже й глянути на віруси енцефаліту...

Пажоут не відповів: то ти тільки тепер збагнув, що в цій завзятій жінці всього вистачає?

Сусід штовхнув його ліктем і кивнув на Горта: Горт супився, як чорт, нервово почав робити з клаптика паперу човника, але, видно, забув, як це робиться.

— Знаєш, зарізаний кандидат, для нього зараз усе одно, що тхір в однокімнатній квартирі...

Марія підвелася з-за столу, загасила сигарету,— це вже четверта відтоді, як я стежу за нею, майнуло Пажоутові в голові,— бліда, аж сіра, а очі які, бідне Курча, таким поглядом обводив партизан своїх односельців, котрих зігнали дивитися на його страту.

— Я вважаю, що колега Лепарж правильно висвітлив основні вади цієї праці.— Руками вчепилася за стіл, намагається не дивитись на непорушний Бальцарів профіль, повіки в неї сіпаються, і вона нічого не може з ними вдіяти.— Я не можу спростувати його думку, що в більшій частині роботи ми маємо справу з компіляцією лише інакше сформульованих істин; власні наукові висновки справді відсутні...

У лейденській банці не просто спалахнув електричний розряд — вона сама розсипалася на скалки.

На кілька секунд запала незвична тиша, тільки Фіндейс, як завжди, коли він схвильовано дихає, різко посвистує носом.

— Ой тримайте мене, бо впаду, такого тут іще не було! — вісім рук потяглось до сірників, кожен чоловік, отямившись від шоку, тягнеться до сигарети, і тільки Пажоутів сусід, що не курить, без потреби протирає носовичком окуляри, вираз обличчя в нього, як у переляканої плетухи, котра щойно довідалась, що голова вуличного комітету згвалтував у парку дівчинку.

Від Бальцара на лаві підсудних залишились самі очі — здивовані, збентежені.

Горт двічі підряд проковтнув слину, йому, видно, перехопило віддих.

А Пажоут майже не чує кількох заключних фраз Маріїного виступу.

Хто з нас здурів — я чи Марія? Адже я читав її нечіткий відгук, оту породжену страхом філіппіку, від якої за верству тхнуло відчайдушним зусиллям виловити в цій слабенькій праці бодай що-небудь позитивне. Ще вчора вона принижувалась, просила Лепаржа послабити своє негативне ставлення до підсудного, а той гасконський рицар не вважав навіть за потрібне бодай потримати язик за зубами.

А може, вона злякалась переваги сил? Ні, це відпадає, за свою точку зору Марія битиметься не на життя, а на смерть; варто згадати хоча б оту сцену на зборах, коли вона з дошкульною іронією вдарила по інститутському формалізмові у плапуванні й що думала, те й сказала прямо у вічі і місцевкому, і парткому...

Курча і Мартін Бальцар. Що, власне, сталося? Посварилися, хтось когось підло зрадив, розійшлися ворогами на все життя? Що це, люта помста, перейдено вузеньку межу, котра часом відділяє велику любов од великої ненависті? Може, мені радіти, тріумфувати, зловтішатись, відкоркувати пляшку і напитися з Бальцаром, двоє погорілих сусідів — от тобі й стимул для дружби? А може, краще випити з Курчам за щасливе повернення блудної дочки?

Е ні, він уже трохи знає Марію; це, певно, був би коньяк, змішаний із сльозами, йому здається, що вона скоріше напилася б до непритомності, аби тільки не говорити про це.

Засідання вченої ради скінчилося, всі розійшлися, Горт із шумом закрив папку.

— Що ж, красно дякую, це була чудова сцена. Нібито ви не знаєте, що я одержую фінансову дотацію на інститут пропорціонально до того, скільки ми підготуємо за рік кандидатів наук!

— Але ж це безглуздя: хіба можна планувати талант так, як, скажімо, денну норму випічки булок?

— А ви підіть і скажіть про це міністрові, не я ж вигадав цей критерій наукових досягнень!

— Можливо, я надто наївна, тільки навіщо в такому разі ми взагалі провадимо наукові дослідження, коли єдиною продуктивною діяльністю є штампування кандидатів наук?

— Дякую за лекцію, товаришко Угрова, я з великим задоволенням вислухав вас. Ваші погляди на організацію

нашої діяльності завжди відзначались оригінальністю. А часом, даруйте, навіть анархічністю.

Марія стомлено приклала руку до чола.

— Я в цьому не досить добре розбираюсь, проте гадаю, що науку мала б репрезентувати якість, наслідки праці, а не щось інше.

— До вчорашнього дня ви не виявляли такої надмірної вибагливості. Я читав ваш відгук: ще вчора в ньому переважало дещо інше, коли ваша ласка. Шкода... я не знав, що ви так легко змінюєте свою точку зору, а то був би переконав Бальцара забрати роботу.

Горт міряє своїми цибатими ногами кімнату, руки заклав за спину, він уже втрачає самовладання.

— А ота легковажність, несталість думки, яку ви сьогодні знову проявили, також належить до категорії наукових якостей, котрі ви так послідовно обстоюєте?

Марія скам'яніла, як воскова фігура, зблідла на лиці, губи в неї затремтіли, мов у дівчинки, котра ось-ось заплаче, опустила стомлені очі.

— Дозвольте мені піти...— тихо мовила вона, ручка вислизнула їй з рук, і двері грюкнули, порушивши лиховісну тишу; з коридора долинули її швидкі кроки, а потім вона, здається, побігла.

12

Тільки-но в коридорі залунають чоловічі кроки, як у Марії ще дужче починає калатати серце — зараз, зараз почується стукіт... Учора не прийшов, хоч вона із страхом чекала на нього всю другу половину дня; але сьогодні від цього вже нікуди не дінешся, вона знає напевно, однак щоразу, коли кроки віддаляються від її дверей, вона полегшено зітхає.

Підняла штору з чорного полотна — треба просвітити нову партію яєць, рискою позначити положення повітряного міхура. Ця механічна праця дає волю думкам, і, як не дивно, Марія раз по раз згадує Павела. Чому саме сьогодні, з чим це пов'язано? Адже вона й досі не може забути вчорашнього невдалого захисту кандидатської дисертації.

Він зайшов у ту хвилину, коли Марія була страшенно заклопотана, і тому не встигла навіть схвилюватись — Марія саме втовкмачувала лаборантці, як за новим мето-

дом швидше розріджувати віруси; лаборантка вже два роки робила це одним і тим самим способом, і в неї, мовляв, це так добре виходило, тож навіщо робити інакше?

Нарешті лаборантка пішла, Мартін сів, але то був не він, а хтось зовсім інший.

У неї аж у серці похололо, всю її зненацька огорнув крижаний спокій,— це мусило статися ще тоді, коли я закінчила свій виступ, я мала зрозуміти, що невдовзі ми отак удвох сидітимемо; страх перед цією хвилиною зовсім виснажив її; дивно, але страх той був неприємніший, аніж сама ця хвилина.

Тиша, наче в могилі; Марія знову підняла штору.

Мартін сидить у проміжку між її столом і центрифугою, там заледве помістився один стілець, жоден відвідувач не може себе там зручно почувати — а поміж ними до того ж іще стала її вчорашня зрада.

— Я прийшов попрощатися, Маріє,— Мартін витяг із пачки сигарету і схаменувся лише тоді, коли вже стиснув у руці запальничку — останнім часом пильно слідкують, щоб у лабораторіях не курили.— Я йду з інституту.

Марія вся обімліла.

— Ви це, мабуть, кажете просто так...

— Я вже все вирішив.

Марія на мить наче засліпла, на груди їй каменем навалилась туга, потім почорніле небо за вікном знову почало набувати свого попереднього синюватого забарвлення.

— Я розумію вас, Мартіне...

Її холодна долоня, хочеться торкнутись його руки, вона робить певпевнений рух — але його рука мов нежива, не тягнеться їй назустріч, він взагалі нічого не помічає, десь порушилася лінія зв'язку між ними, надійна індукція, що існувала досі, зникла.

— Певна річ, ви чекаєте від мене пояснення. Я... я не могла інакше, Мартіне. Це було б із мого боку нечесно щодо вас і передусім щодо самої себе...

Мартін мовчки погодився, він ще ніколи в її присутності не дивився так довго під ноги.

Все це — його мовчанка, мої слова — таїть у собі початок кінця. «Ви не маєте права на психічне самогубство»,— сказав він тоді. А я все-таки вчинила його, тільки трохи інакше...

— Я знаю, ви не хотіли написати абияк, і це, власне, мене найбільше мучить. Спробуйте знову, Мартіне.

— Можливо, спробую, Маріє. Тільки не тепер.— Він підвівся, невідомо для чого підняв кришку центрифуги, навмання взяв одну з пробірок, потім знову поставив її в ротаційне кільце; ці його несвідомі дії свідчили про кінець: о боже, цього не може бути, можливо, він піде кудись на якийсь час, піде зовсім з інституту, але не від мене, куди йому йти і навіщо, він ніколи не вмів програвати, але мужчина мусить цього навчитися, він-бо не істерична примадонна...

— Це не надмірна уразливість і не ображене самолюбство, принаймні я так гадаю, але... Зрозумійте, Маріє, я не можу. Хоч це звучить і парадоксально, але *поряд з вами* я більше не можу лишатись...

І вона знову сама за своїм столом, артерія на скроні знову пульсує спокійно, всюди панує тиша, таким непорушно застиглим видається здалеку вранішнє море.

Ніщо ані ворухнеться, моє море не має обрію, але позад мене також немає берега, довкола безмежний спокій і тиша, ніде нічого, жодного острівця, де б можна було стати на тверду землю...

Кінець... чого, власне?..

Мабуть, найбільшого болю завдають передчасні розлуки або коли людина угледить високо в небі підстреленого птаха; одного разу я бачила, як вирубували розквітлий сад, бо він нібито мусив поступитись місцем новій шосейній дорозі — в мене й досі час від часу постає перед очима ця гнітюча картина.

На щоках сльози, де вони взялися — білі й рожеві дерева в грязюці, по білій, як молоко, усипаній цвітом гілці проїхала вантажна автомашина...

Прагнення повної самотності, ключ у дверях, що ведуть у коридор, клац — і тієї ж миті, наче по команді, Марія розплакалась, як мала дівчинка. Застигле море пробудилось, здіймаються стрімкі, дедалі більші хвилі плачу; ну, годі вже, ти ж не покинута служниця при надії, тільки хто це вигадав, що сльози очищають людину?..

На столі перед нею штатив з лампою для просвічування...

Моя славна наука. Моя триклята наука! Яка велична перемога, я мала б упиватись нею, фантом благородства, ангел, що зійшов з неба, щоб ширити поміж людей святість. Дурниці! Такої слави, мабуть, зазнає на смертній постелі стара дівка, якій пощастило пронести крізь усі

небезпеки життя свій найдорожчий скарб — дівочу непорочність. Якби не сльози, реготала б я з самої себе!

Що це зі мною сталося, як я взагалі могла утнути таке?!

Моя хвороба. Невже я змінилась, утратила будь-яку розважливість?

«...Деякі діти, перенісши енцефаліт, стають злі, мучать звірят, мстяться без особливих на те причин, стають бездушні. В дорослих також часом докорінно змінюється характер...»

Ні, це не мій випадок, у мене якраз навпаки, мій характер став мало не апостольським.

А все ж у ту хвилину я не могла...

Страх перед брехнею? Чому ж тоді я не боялась, коли йшлося про Павела, про дітей? Та й, зрештою, про саму себе?..

Я ж не моралістка, в мене стільки ж вад, як і в першого-ліпшого, а може, навіть більше, і все-таки я не могла інакше, наука не терпить ні підступів, ні половинчатої правди, адже й у житті домогтися успіху, маскуючи свої вади, не можна, правда мусить бути беззастережна, або вона обертається на брехню...

Мартін над цим, мабуть, не задумувався. Дивний парадокс: біля нього я фізично помолоділа й водночас в його товаристві завжди здавалась сама собі старшою, ніж була насправді, іще досвідченішою, такою недоречно розумною.

А от зараз я справді порозумнішала.

Що ж буде далі?

Характерна темна пляма, велике чорне око курячого ембріона й підозрілий спокій, жодного руху; в цьому яйці вже настала смерть.

Навіщо думати про неможливе, навіть коли б він, зціпивши зуби, зробив надлюдське зусилля, коли б ми обоє пересилили себе, все одно поміж нами проліг уже глибокий рів. Я сама його викопала, й перебратись через нього ми вже не можемо.

Що буде далі? Раніше я не усвідомлювала, що живу, власне, як равлик; уперше за багато років я вилізла на світ божий. Чи знайду я дорогу назад, чи вже довіку блукатиму поміж людьми, наче дивовижна жінка Агасфер? Дорогу до Мартіна я сама собі загородила, а до Павела також немає вороття...

Дорога назад до Павела. Щось не вийшло, і ось тепер каяття й непомітне повернення... Ні, це не так просто,

повернутися з необхідності, без кохання — це лиш нова облуда...

Тільки ж про яке повернення може йти мова, коли я, власне, не пішла від нього? Але спершу я мушу сама себе переконати в цьому, психічна розлука, невидима для закону, не менш важлива.

О боже, вдавати перед дітьми, перед Павелом, перед самою собою, що вдома все гаразд... Що це з мого боку — лояльність, необхідність рахуватися з родиною, співчуття до Павела? Це б його образило найдужче. Йому, мабуть, легше було б перенести відверту ворожість. Гете, його улюблений поет, казав: той, кого ненавиділи б усі, мусив би вже бути кимось!

...І як це взагалі можливо, що думкою я мимоволі раз по раз повертаюсь до Павела, хоча мала б думати про Мартіна?

Бідолашний Павел, за чим ти так гнався?

Марія відсунула штатив, усвідомивши, що сьогодні працювати вже не зможе.

Її чоловік — Павел. Багато знає, багато читав, багато вчився; тільки тепер їй чомусь спало на думку, що декотрі люди вчаться задля того, щоб знати, а декотрі задля того, щоб про них інші знали... Він володіє даром слова, вміє точно, переконливо формулювати свої думки, і все-таки їй зараз трохи страшно за нього, наука не любить ні ефектів, ні пафосу; я не розуміюсь на археології, але боюсь, чи саме оті влучні й гарні слова не займають в його науковій праці надто багато місця...

Видно, Павел не збагнув до кінця, що людське визнання — це наслідок, а не мета.

Ще в гімназії він був зубрило й перший учень...

А що, коли все, навіть його музика, результат великої старанності?

Тільки щоб стати насправді кимось, здебільшого однієї старанності замало.

Чи й справді Павел такий, яким я його довгий час бачила і яким, можливо, він і досі здається сам собі? Але хто з нас може сказати про себе, що йому зовсім не властиві міщанські прагнення?

Здогади, емоції, істини я однаково не збагну — істина ж у тому, що я втратила Мартіна, а думаю про Павела, думаю про нього, як уже давно не думала, я й досі поважаю його, і це трохи сумно, що ми починаєм цінувати людей тоді, коли вже їх не любимо.

Мабуть, найбільша моя помилка в тому, що я так довго по-справжньому не знала його, була тільки добре настроєним на його хвилю приймачем і не розуміла, що взаємини двох людей — це безперервний процес і що ми нічого й нікого не можемо пізнати до кінця, поки докладно не роздивимось.

Мартіна я насправді втратила тому, що стояла вище за нього; може, так само думає й Павел. Тільки ж це неправда, багато в чому я ніколи не наздожену його, в нього свій стиль життя, а я завжди імпровізую, він внутрішньо дисциплінований, для мене ж ця риса ніколи не була притаманна, я ніколи не досягну його широти поглядів, його організованості...

Що ж буде далі?

Море непорушне... Вітрець ані дихне над ним, воно знову спокійне, застигле; лише солонуватий присмак на губах і почервонілі очі.

Працювати, що ж іще? Якнайближче підійти до тієї вакцини. Я марновірна, боюсь про це говорити, проте в мене досить зухвальства, щоб принаймні мріяти створити вакцину. Минулої весни вона мені й самій була потрібна, вона потрібна людям, і їм, зрештою, байдуже, хто видобув її з десяти тисяч ненароджених курчат,— солідний учений, людина поважна, чи веселун у білому халаті, чи, може, жінка, котра якоюсь мірою заплатила за неї своїм простим жіночим щастям.

Звичайно, можна жити й без крил, можна ходити пішки. Працювати, як машина, жартувати, бути завжди ввічливою, давати раду молодим співробітникам, ходити інколи в кіно, в музеї... і ставати щораз старшою, тверезішою.

Почну тепер знову старіти, зів'яну, і Павел більш не дивитиметься на мене підозріливо...

Але ж я хотіла робити все *якнайкраще,* чому ж мені в цьому не пощастило?..

Марія все ще сидить за своїм робочим столом, непорушно, склавши руки на колінах.

Стілець між столом і центрифугою вільний.

Здається, вже цілий рік він вільний.

Облизала пошерхлі губи, зняла телефонну трубку. Нехай прийде лаборантка, треба приготувати нову серію яєць для зараження їх суспензією вірусу енцефаліту. Це буде вже сто двадцять третя серія.

13

Два аркуші паперу на столі, кілька абзаців перекладу із шведської мови, їх принесли сьогодні вранці. Коли вже вони, нарешті, перестануть ятрити мою рану, котра й не думає гоїтись? Адже тон його праці був не такий уже й категоричний та самовдоволений, гіпотеза — це ще не безапеляційне твердження, наші вітчизняні фахівці для того й пропустили цю працю, щоб вона викликала полеміку,— то чому ж така одностайна реакція, наче хто штрикнув палицею в осине гніздо? Невже, окрім поляків зі школи Костшевського й прихильних росіян, не знайдеться нікого, хто б погодився зі мною, хто б визнав, що я маю рацію?

От і сьогодні: по-діловому об'єктивний, але негативний відгук, точні формулювання без будь-якого упередження, без злоби, недооцінки, зверхності. Я особисто не знаю колеги Ландгрена, і він не знає мене. Але я розумію: Південна Скандінавія споконвіку вважалась прабатьківщиною германських племен...

Дайте мені нарешті спокій. Найгірше, кажуть, коли наукова праця взагалі не приверне до себе уваги критиків; проте щоб я не віддав за те, щоб мою книгу більше не згадували!

Вже так остогидло це формулювання про сміливий зліт наукової фантазії...

Висновки шведської статті схожі на висновки багатьох попередніх: «...Гіпотеза про слов'янське походження лугів і їхню експансію на територію Північної Чехії та Моравії ще в першому й другому столітті нашої ери можлива лише на підставі багатьох археологічних свідчень. Гіпотеза Угера про те, що й сусідів лугів — бурів — треба зарахувати до слов'ян, взагалі безпідставна; в кращому разі, можна припустити, що в етнічному відношенні бури були проміжною групою між германцями й слов'янами й мали змішаний характер...»

Ввійшов сторож, підклав дров у грубку; дні травневих святих [1] були холодні.

— Ви ще не йдете додому, пане доктор?

— Можете через мене не затримуватись, я сам підкину.

---

[1] Маються на увазі дні Панкраца, Сервація та Боніфація, 12, 13 та 14 травня.

Кроки в коридорі віддаляються, і знову тиша над столом; а те, що стіл порожній, символічно — попереду немає нічого.

А за плечима роки.

Ні, цей стіл не зовсім порожній: у верхній шухляді в твердій папці...

«Слідами найдавнішої слов'янської культури на території нашої країни. Доводи раннього заселення слов'ян, починаючи з другого століття. На підставі лоучанських знахідок».

Початок історії слов'ян відразу відсунуто на цілих чотири століття в глиб віків. Мрія стількох слов'янських археологів!

У нашій галузі це могла б бути подія світової ваги...

Я вчений. Поки що я солдат отієї невеликої, але могутньої всесвітньої армії, якій випала доля й честь воювати на передньому краї. Що з того, що серед цих непомітних воїнів я дискредитував себе? В кожній армії є свої герої, а також офіцери, яким не вдався той чи інший маневр. В кожній армії є також свої маловіри, боягузи й дизертири, ба навіть свої зрадники.

Ні, я не втік і не зрадив. Наука, як і кожен бій, нещадна; тож попри всі невдачі я розумію, що істина для неї має бути понад усе.

Хіба я можу звинувачувати своїх колег — чехів, росіян, французів чи шведів — у тому, що вони не хочуть погоджуватися з демагогічними твердженнями, не визнають наукової половинчатої правди, вимагають чітких доказів — мене теж обурила б фальсифікація, хай навіть несвідома. Мене б, зрештою, мала захоплювати ця спільна моральна відповідальність за розвиток людських знань, яка допомагає переборювати різницю поглядів та інтересів, ця здатність науки як цілого регулювати відхилення окремих осіб від об'єктивної істини.

Адже це щастя бути часткою такого джерела духовної енергії світу. Якась гігантська інерційна маса, реактивні заряди думок і винаходів рухають її вперед, тисячі дрібних і могутніх зарядів, і поміж ними — заряди першої величини, велетенська тяглова сила, що прискорює загальний рух уперед. Може статися, що окремі джерела спрямовуватимуть свою енергію,— хай це буде непорозуміння чи зла воля,— проти рівнодієвої сили; проте завдавати їй шкоди, змінити її напрямок вони не зможуть, бо тих, хто спрямував свої дії в одному напрямку, значно більше.

Отже, цей наступ нездоланний, і здійснюється він людиною й заради людини.

Знову красиві слова, знову неприпустима фантазія, яка заважає точному мисленню вченого. Та й хто мені дав право іронізувати над наріжними етичними постулатами науки? Ні, то не іронізування — я справді так думаю.

Моя докторантура, моя професура. А може, й посада директора інституту. Слава, що поширилась далеко за межі вітчизни.

Павел на мить заплющив очі.

Невже це можливо, невже це взагалі можливо, щоб усе пішло прахом?..

Його затихлий кабінет.

Спокій.

Бездіяльність.

Він давно вже не робить нічого гідного уваги, діяльність без концепції, ніби він виготовляє камінчики для мозаїки, і гадки не маючи, який та мозаїка матиме вигляд і що, власне, він хоче в ній виразити. А він завжди прагнув бачити перед собою контури всього твору. Краще вже витесувати з каменю твори, народжені в уяві, аніж з камінчиків-фактів викладати мозаїку. Чуття цілого, а не уламків. Проте від його переконання лишилися самі уламки...

Одного разу із зустрічного вантажного автомобіля на повороті посипалася щебінка, удар — і вітрове скло моєї машини враз обернулось на мозаїку. Скло ще трималося в рамі, крізь безліч маленьких скалок ще видно було клаптики краєвиду, та ось вивалилася одна скалка, друга, третя, скло посипалось мені на коліна, й лишилась тільки химерна колюча дірка; смішне то, мабуть, було видовисько, я — в такому обрамленні.

Десь трапилась помилка.

Як же воно було спочатку, там, у далекому минулому, дé саме я спіткнувся об підступний камінь? Тієї хвилини я вже ніколи не згадаю, адже стільки важливих речей для нашого майбутнього поринає в глибини забуття. А може... може, я тільки затуляю вуха, щоб знову не почути того застережливого сигналу?

Трохи недооцінював людей навколо себе, поблажливо ставився до їхнього фахового зростання, літніх уже не сприймав серйозно, а молодí, вважав, ще не доросли до мене. Сам себе поставив у якесь виняткове становище,

плекав у душі почуття самозадоволення. Може, це й був *початок* краху?

Або, може...

В голові сяйнула страшна думка, від якої аж морозом обсипає,— посередність... Невже я справді посередній учений?...

Чому, власне, вони не послали мене на конгрес? Лише з одної причини: побоялись, щоб я передчасно не пустив у світ свою неаргументовану лоучапську гіпотезу?

Невже нинішню ситуацію треба пояснювати отим найгіршим з можливих пояснень — браком таланту? *А Марія талановита?*

Жар у грубі пригас, тиша поглибшала. Тиша в кабінеті, в усьому будинку, робочий день давно закінчився. І найстрашніша самотність, найглибша тиша огорнула його душу.

О боже...

Звичайно, це криза. Можливо... можливо, просто криза. Кожен може опинитись у такій ситуації... Життя йде не по горизонталі, і в кожної людини свій рівень, життя — це синусоїда, але теперішнє моє падіння в прірву довготривале, глибоке. І чи виберусь я з неї взагалі, й чи зумію почати все спочатку?

Останнім часом мене бере сумнів, чи можливо раз по раз починати все спочатку? З голови не йшла думка, що на життєве експериментаторство людина має право лише до певного віку, а потім життя вже вимагає від неї не лише певного життєвого стилю, але й безпомилкової історичної перспективи та цілком усталених поглядів.

Втратити впевненість у його становищі й віці... Невже справді моє колишнє глибоке переконання геть-чисто розвіялось?..

Адже ж... адже деякі факти...

Чи це знову тільки палка, незгасна віра в те, що...

Що десь мусить бути поселення, зважаючи на кількість поховань,— досить велике поселення, і що в ньому, можливо, знайдуться блискучі докази: рештки *слов'янських* жител з вогнищем у кутку; луги були протослов'яни, вже назва говорить сама за себе: «луг» — болото, драговина, з того ж самого кореня утворилась і наша «калюжа»; ще Птоломей писав, що луги жили на території нинішньої Північної Моравії, Північно-Східної Чехії і частково Польщі.

Досі мені не пощастило довести слов'янське походження лугів, проте ніхто з моїх супротивників поки що також не довів, що луги *не були* слов'янами!..

Довгі роки праці.

Такий великий, такий винятковий шанс... у мене майже не лишається надії, щоб у моєму житті могла повторитись така нагода...

Я...

Я просто не можу відмовитись від цього шансу!

Павел упав у крісло й тільки тепер усвідомив, що вкрай стомився.

Обстоювати далі свою теорію — для цього треба передусім самому твердо вірити в неї...

А чи вірю я ще й досі, чи?.. Бо коли я сам не віритиму, то як зможуть повірити в неї інші?

Звичайно, я вірю в неї і сьогодні, в дану хвилину, може, навіть дужче, ніж будь-коли раніше, адже перестати вірити водночас означало б перестати поважати самого себе...

Павел непорушно сидить за столом, він уже знову трохи заспокоївся!..

Довгі роки я плекав у своїй душі самовпевненість і ось тепер сам собі видаюся чужим... Хто мені скаже, який я насправді й кому з людей маю дякувати за болючі, жорстокі, але правдиві слова?

Марії.

Нелегко було пережити те, що вона йому тоді виповіла. Але незмірно важче робити з усього цього якісь висновки...

Піти до неї, повернутись до тодішньої розмови?

Та сьогодні вона вже, певно, й не зрозуміла б, чого я від неї хочу, похитала б співчутливо головою, сказала б кілька підбадьорливих слів, а душею чого доброго була б десь біля своїх вірусів.

А друзів у мене немає, нема тієї вірної душі, котра мовчки з'являється коло тебе, коли всі інші одвертаються спинами, я не збудував собі жодного прихистку, бо був надто самовпевнений і сподівався, що будь-яку бурю зможу переждати серед безмежного моря.

А моя музика?.. Фортепіано було колись для мене найвірнішим партнером, надійнішим за людей. Музика — мій другий світ, але нині в моїй грі більше ремісницької вправності, як ото жонглер підкидає тарілки, граю і відчуваю під собою стілець, на якому сиджу, важкий і без-

крилий, і фортепіано звучить глухо — часом мені здається, що і граю я погано.

А Марія росте. Якось недавно вона прохопилась про захист докторської дисертації... Тільки трохи почервоніла, проте не розгубилась, і він не має підстав сумніватися в тому, що в неї все буде гаразд. Тепер *так воно й буде,* її нинішня діяльність — ніби друге дихання спортсмена, і Марія добіжить до мети, є речі, що їх людині допомагає безпомилково розпізнати її інтуїція...

Марія і я, наша колишня спільна сила.

Кожне з нас нині йде своєю дорогою, тільки одна веде вгору, а друга — вниз, може, вже й сьогодні із своїх висот вона дивиться на мене з прихованим співчуттям, Марія, котрій я колись допоміг стати на ноги. Останнім часом вона завжди незворушно-ласкава, мабуть, сталось найгірше, що могло статися після одинадцяти років спільного життя,— я перестав їй імпонувати.

Іронія долі: я завжди прагнув мати видатну дружину. Тепер вона в мене є.

Як би це звучало неймовірно, а може, навіть неприємно для них обох, коли б він сказав,— і це була б щира правда,— що хоч він колись і підтримував її, Марія була для нього надійним фундаментом, що витримає будь-яке навантаження, криницею чистої джерельної води, що колись рятувала від смерті гарнізони обложених міст... Що сталося з ним і з нею, чому нині, почуваючи спрагу, він не може знайти дорогу до цієї криниці? Може, тому, що Марія сама знайшла собі якусь іншу?

Ревнощі, непомітна отрута, що крапля по краплі вбиває душу й тіло.

Тиша в кімнаті, тиша в ньому самому; раптом він усвідомлює, що сидить за столом, схиливши голову на долоні. Йому стає соромно, бо він не полюбляє поз, поклав руки перед собою на стіл.

Ревнощі — але які, власне, засліплюють людину дужче, еротичні чи оті інші?

Адже я зичу їй успіху в праці...

Женешся за успіхом? Себе замучиш, а інших однаково не здивуєш. Десь колись він прочитав таке, це сказав якийсь мудрий чоловік, тільки чому це спало мені на думку зараз, коли мене це не обходить?

Люба дівчинко, незважаючи ні на що, я кохаю тебе й досі...

Верхня шухляда столу.

Ще хвилину почекаю, зберуся на силі, до дев'ятого недопалка в попільничці додам десятий, мов самогубця перед тим, як вистрибнути у вікно.

Перша сторінка. Першу сторінку можна замінити, вступ — самі фрази, він знає його напам'ять, автор найкраще знає перші сторінки рукопису, бо перечитував її значно більше разів, ніж останні.

Друга.

Ще три.

Десять.

Відчинив дверцята, в грубці аж загуло, вгору злетів вогненний язик полум'я. В обличчя війнуло гарячим повітрям, в очах відблиск вогню, він сам цього не бачить, але відчуває до болю ясно.

Зразу двадцять сторінок, гарячковий поспіх, сповнена відчаю насолода нищення, солдат, що під час відступу висаджує в повітря міст, якого сам будував, скульптор, що розбиває свій найкращий твір.

Клапті паперу. Павел зціплює зуби, щоб не зареготати, не зайтися гучним істеричним сміхом; ні, він не хоче сам перед собою грати комедію, хоч жоден актор не зіграв би правдивіше цю роль; він зжужмив рештки рукопису — жмут не пролазить у дверцята. Павел пхає його з усієї сили, ось папір нарешті спалахнув, мов смолоскип, полум'я шугонуло вгору.

Кінець, дверцята зачинилися; Павел прискорено дихає, на руці в нього чорна смуга сажі.

Він витирає її рушником, контраст білизни й бруду, на думку спадає банальна аналогія: я стер бруд і з душі.

Дурниці, який там бруд, це був зародок шедевра, ембріон, приречений на смерть за свою потворність. Помилка не може бути брудною, ніхто не хоче умисне помилятись...

П'ять кроків назад до столу.

Цілковите виснаження, смертельна втома, якої він досі ще не знав, такі важкі ноги, напевне, бувають у водолаза на суші.

Павел сидить за столом, на якому немає нічого, крім перекладу шведської рецензії на його книгу, шухляда вже порожня, геть-чисто все згоріло.

І я згорів, спалив сам себе, мов та індійська вдова, разом із своєю працею, заради якої я тут сидів.

В роті в нього пересохло від спраги, він уже вдруге за короткий час наливає повну склянку води, п'є, наче мандрівник у Сахарі, ще одна склянка; чому я не можу, як

Пажоут, випити зараз півлітра коньяку? Ні, я людина з убогою фантазією, мій життєвий стиль — це дисципліна, я п'ю воду, кажуть, усі погані люди п'ють тільки воду.

Отак раптом постаріти за якихось п'ять хвилин.

Його несподівано пронизує гостре, виразне почуття: *в мене вже лишилось обмаль часу.* Людина спершу має безліч планів, стільки всього ще в неї попереду, майже необмежені можливості молодості; а тоді одного дня, в якусь лиху мить, вона враз чітко усвідомлює, що з усього запланованого виконає лише частину, бо на все інше вже не вистачить життя, і спершу їй хочеться обома руками затримати його, наче запряжку, що галопом мчить уперед, а тоді враз із болем усвідомлює, що їй цього несила зробити, й поволі зживається з гнітючою думкою: *я починаю старіти...*

Холодний вечір, куди я, власне, йду? Я вже не той, що був раніше, *я* сам собі здаюся вигорілим старим замком, самі тільки стіни та осліплі вікна лишились від мене, може, мені радіти хоча б із того, що разом із цінними колекціями загинула й цвіль, котра зруйнувала б поступово цю будівлю?..

Криниця з джерельною водою споконвіку була однією з основних умов життя кожного господарства.

Чого я, власне, сподіваюсь від зустрічі з Марією — сьогодні ввечері, через годину після всього, що сталося... І що я їй скажу, як поясню свою раптову появу?

Колючі дощові краплі січуть по обличчю, поривчастий вітер шарпає пальто, забиває віддих, і від цього вогкого дотику природи йому трохи відлягло від душі.

Перша логічна думка, і досі болюча й непевна, перший боязкий крок пацієнта після операції; хвилину тому я підписав капітуляцію, позаду самі руїни, але й після капітуляції життя триває. Знову треба з чогось починати і до чогось іти.

А що попереду? Я маю право упокоритись, чи мушу віднаходити свою віру?

А що... що́, коли в майбутньому підтвердиться моя теорія? Скільки їх уже виникало, скільки їх гинуло, щоб поступитись місцем досконалішим, логічнішим, фундаментальнішим теоріям?

Ніщо на світі не вічне, ані те, в що ми віримо, ані те, що заперечуємо, гинуть навіть сонця...

Кожна наука, отож, звісно, і моя,— це безперервний рух, бо коли б людина перестала шукати істину, наше

життя деградувало б, стало б чисто біологічним проявом.

Обертові двері, широкі сходи — який же розкішний Маріїн інститут у порівнянні з нашим бараком.

Раптом Павела охопив страх. Що я їй скажу? Що спалив шмат свого життя і що згарище більше, ніж я хотів; вигоріла земля й поперед мене? А втім, ні, навіщо саме зараз говорити їй такі патетичні слова!

Сказати, що сьогодні ввечері вона мені потрібна? Що я, власне, ніколи не переставав її любити? Та все це надто сентиментальне. Моїм словам вона все одно не йняла б віри, я б тільки змусив її відповідати мені, мовляв, я помиляюсь, бо завжди любив тільки самого себе...

Може, вона й не сказала б такого вголос, проте наші думки неодмінно зіткнулися б коло імені «Ольга».

Не знаю, взагалі не знаю, про що я говоритиму, може, скажу, що вийшов прогулятись, і коли вона вже збирається додому, то можемо піти разом.

Знайомий коридор, Маріїні двері. За ними темрява. Нікого.

Прибиральниця показала рукою в кінець коридора.

Його це нітрохи не здивувало. Адже за тими останніми дверима працює Пажоут, чоловік, котрий, власне, переміг його.

Павел постукав, увійшов до кімнати. Горить світло, але нікого не видно, за дверима, що ведуть до сусідньої лабораторії, голоси, сміх.

Він стоїть непорушно, тихо, як непроханий гість. Як шпигун. Роздивляється довкола — поличка, де завжди стоїть коньяк, порожня.

— Далебі, я таки не знаю, за що ми п'ємо. Що я таке видатне зробила? Отой здобуток здається мені айсбергом: заледве десята частина виринула на поверхню, а решта й досі ховається під водою...

— Про це, Курча, тебе ніхто не питає! Ще стародавні римляни... А, хай йому грець, що це я... Артеріосклероз мозку. О, згадав. У стародавніх римлян було одне мудре прислів'я: «Життя без свята — як довгий тракт без шинків». А то були, дідько б їх узяв, неабиякі мастаки пити. Отож хай згине енцефаліт!

Голосний дзенькіт чарок, певно, вже добряче хильнули.

Павел стоїть непорушно, наче статуя.

— Хай живе наша Справедлива! І Бальцар також, і Ма-

рійні миші, раз вони не поздихали, хай тепер живуть! — Це сказав Горт, його вже трохи розібрало, голос став якийсь тягучий. Марія вибухнула сміхом — і тут же змовкла, в тиші, що на мить запала, Павел почув ім'я: Бальцар.

Який Бальцар? Хто це?

Гомін чоловічих голосів, їх там, мабуть, більше, як троє, усі вітають Марію, серед гамору раптом знову озвався її сміх, глухий, наче крізь сльози...

Павел, ніби прикутий до місця, обводить очима кімнату: Пажоутів стіл, завалений всіляким мотлохом, на вішалці висить недбало накинутий на плічка широчезний піджак, книжки лежать купою в кріслі, портрет у заскленій рамці, видно, якийсь відомий вірусолог. Напис на протилежній стіні:

«ВИВЧАЙ, КОНТРОЛЮЙ, ПУБЛІКУЙ!
Ісаак Ньютон».

Павел побачив власну руку, яка тихенько зачинила за ним двері в коридор. Повільно йде до сходів, чого я, власне, приходив? Ага, згадав, сказати їй...

Тільки... тільки вона вже десь-інде.

Очевидно, ми з нею розминулися, я кудись запізнився, десь забарився — ніщо не повторюється, людина ніколи нічого не може повернути назад — ні змарнованого часу, ні заподіяного зла.

Ні, я не заподіяв їй надто великого зла, але змарнував свій час, прогавив наш спільний час, а почуття без взаємності — ніби постріл у хмари, постріл, що не досяг мети.

Марія. Час нестримно плине вперед, і невдовзі настане той момент, коли Марія повернеться додому доктором наук.

Страшна втома, чому я такий виснажений?

Уперше в житті по-справжньому скуштував, яка на смак поразка.

І все ж треба чинити хоч якийсь опір. Не можна ж отак повністю капітулювати. Надія на те, що час реабілітує його, ще не зовсім згасла...

Майбутнє підтвердить, що не тільки луги, але й ті люди «лужицьких полів поховальних урн», були слов'янського походження, може, це зроблю вже не я, але обов'язково знайдуться інші, хто відсуне історію слов'ян у глиб віків...

Усвідомити свої помилки... І потім їх виправити. Може, воно й справді так, що, коли людина хоче пізнати світ, вона мусить пізнати й саму себе.

Обертові двері, в обличчя Павелові війнув різкий, колючий вітер.

Поза спиною в нього пробіг дрож, він підняв комір пальта.

На кінцевій зупинці, описуючи дугу, заскреготав трамвай, але раптовий порив вітру ту ж мить заглушив цей зойк.

РОМАНИ «СКЛЯНА ДАМА» І «УСПІХ» У ТВОРЧІЙ БІОГРАФІЇ ЗДЕНЕКА ПЛУГАРЖА

Чеський прозаїк Зденек Плугарж (народився 1913 р. у м. Брно) прийшов у літературу в перші повоєнні роки. Найраніший з його романів «Туга — хліб мій» (1947) — про тяжкі часи фашистської окупації Чехословаччини. Другий («Хрести тягнуться до Тихого океану», 1947) переносить читача в капіталістичну Америку 60-х років XIX століття. В центрі роману «Хмари пливуть над Савойєю» (1949) — французькі партизани-«макі», що відстоювали честь патріотів Франції у дні зради й запроданства французької буржуазії. В четвертому романі «Бронзова спіраль» (1953) З. Плугарж шукає свого героя серед інженерів минулого своєї батьківщини.

Раннім романам З. Плугаржа властивий надто широкий часовий і просторовий діапазон, звертається автор більше до минулого. А бурхливі соціально-революційні перетворення в Чехословаччині після лютого 1948 р. вимагали тіснішого зв'язку письменників з

реальним життям. Для чеського й словацького роману почався другий період його розвитку по шляху соціалістичного реалізму (після періоду 20—30-х років, який визначається творчістю М. Майєрової, І. Ольбрахта, В. Ванчури, Я. Кратохвіла, П. Їлемницького, Ф. Краля та ін.). Першими успіхами на цьому шляху були романи М. Пуйманової («Гра з вогнем», 1948; «Життя проти смерті», 1952), В. Ржезача («Наступ», 1951), Б. Ржиги («Країна навстіж», 1950; «Дві весни», 1952), В. Мінача («Вчора і завтра», 1949; «Сині хвилі», 1951), Ф. Краля («Буде, як не було», 1950) та Ф. Гечка («Дерев'яне село», 1951).

До теми соціалістичних перетворень у країні звертається і З. Плугарж у своєму романі «Голуба долина» (1954). В цьому творі йдеться про участь технічної інтелігенції в соціалістичному будівництві. Долі героїв тут пов'язані з будівництвом великої гідроспоруди у відсталому гірському краї. Трудовий ентузіазм будівельників, усвідомлення ними своєї причетності до якісних соціальних перетворень відбивають процес народження нової людини в умовах соціалістичного ладу. Саме в цьому полягає істотна, корінна різниця в особистій і громадянській долі героїв «Голубої долини» порівняно з долею творчо активної, але приреченої на безкрилу приземленість людини в попередніх романах «Бронзова спіраль» та «Хмари пливуть над Савойєю».

У цих творах вже досить помітний нахил письменника до поглибленого психологізму.

Саме ця риса таланту Плугаржа-прозаїка знайшла свій яскравий вияв в його відомому романі «Якщо покинеш мене» (1957), удостоєного в Чехословаччині Державної премії 1958 року.

Роман «Якщо покинеш мене» засвідчив досить виразні якісні зміни не лише в творчій біографії самого автора, а й у загальному процесі розвитку чехословацького роману соціалістичного реалізму.

З. Плугарж продовжує художнє дослідження актуальних морально-етичних проблем соціалістичної дійсності. Його увагу привертає проблема сім'ї, подружньої вірності й виховання молодого покоління («Хай кинуть у мене каменем», 1962). Автор самою назвою роману кидає виклик усім криводушним і морально нестійким людям, які часто прикривають своєю виробничою діяльністю різні вади характеру чи шкідливі звички.

У романі «Успіх» (1965) З. Плугарж замислюється над соціально важливим питанням практичного втілення в життя принципу рівноправності чоловіка й жінки в соціалістичному суспільстві.

Після тривалої перерви у доробку З. Плугаржа з'являється твір «Скляна дама» (1973). Хоч він і має характер детективно-пригодницького роману, проте основним змістом і суспільним звучан-

ням роман «Скляна дама» виходить за межі пригодницької белетристики.

З. Плугарж воскрешає в пам'яті читача падіння «кращих надбань» буржуазної демократії. В міжпартійній чехарді «плюралістичної» політичної системи бере гору фінансова олігархія, буржуазно-поміщицька й куркульська партія аграріїв на чолі з запроданцем Бераном. Запобігаючи перед німецьким фашизмом і його чехословацькими поплічниками в прикордонній Судетській області, правлячі буржуазні партії, твердячи про толерантність, «забувають» про неї, як тільки йдеться про комуністів або взагалі антифашистів.

Автор представляє буржуазну демократію в оцінці самих чеських патріотів (друкар Якуб Перна, його син-бетоняр Павел Перна, безіменний вахмістр-конвоїр), німецького емігранта-антифашиста (Петер Форманн), об'єктивного німця-гуманіста (старий поміщик Ротта) і, нарешті, відвертого фашиста (Курт Вернер). Так Якуб Перна в розмові з Петером Форманном з гіркотою зауважує, що ніщо в Чехословацькій республіці «не переслідується так послідовно, як антифашистська діяльність».

І вже по-іншому характеризує буржуазну республіку її офіційний охоронець — жандарм, що конвоює Петера. Виливаючи свій відчай, вахмістр звертається до емігранта: «Неначе у нас не досить своїх турбот, не досить власних безробітних!..» У глибині душі його живе неусвідомлене почуття солідарності: ризикуючи втратити службу й позбавити двох малих дітей шматка хліба, вахмістр відпускає Петера на волю.

Навіть несвідомі соціальні низи в зображенні Плугаржа протистоять панівним верхам,— керуються вони інтернаціоналістською народною мораллю й гуманізмом.

Трудящі люди підтримують німецьку політичну еміграцію і рішуче відмежовуються від свого «рідного» земляка-запроданця, злодія й авантюриста Клічки, якого «пригріває» куркульсько-поміщицька партія аграріїв, яка в міжпартійній боротьбі за владу не гребує ніякими суспільними покидьками.

За характером розвитку фабули й основною манерою художньої оповіді роман «Скляна дама» стоїть ближче до роману подій. Якщо головним імпульсним джерелом розвитку сюжету в психологічному романі є емоційний стан і громадянська свідомість особистості, які виливаються в зовнішню дію, то в «Скляній дамі» за основу для розгортання фабули служить сама дія. Від першої сцени брудного шантажу, яким залякують гестапівці Курта Вернера (сцена з отруєною алкоголем дівчиною), і до останнього епізоду «втечі» Петера Форманна від жандарма, як і до зникнення зрадника Клічки,

оповідь у цьому романі має характер послідовного нанизування одної на одну причинно зумовлених подій.

Причому динаміку й напруженість цих подій автор ставить у прямий зв'язок з речами, що самі у романі рухають сюжет. Символічне значення має кришталева камея і її скляна копія чи «скляна дама», як називає її Петер Формапн і за якою названо твір. Антифашист Петер перебуває в постійній небезпеці, і ця камея сприймається ним то як талісман, то як дама серця і водночас заступниця в тяжкі хвилини. Інші речі у творі З. Плугаржа — загублений Павелом ніж, захований Петером рюкзак у дуплі, шрифти, якими друкуються антифашистські листівки, тощо,— не тільки рухають сюжет, а й надають йому таємничої напруженості.

Прп створенні характерів основних персонажів З. Плугарж ефективно вдається до змалювання зовнішнього портрета і передачі внутрішнього саморозкриття героя. Зокрема почуття антипатії до злодія і перевертня Клічки автор поглиблює кількома характерними рисами. Над вухом у нього «неправильної форми лисинка — мабуть, після якоїсь нашкірної хвороби», очі в Клічки «засвітились, мов у рисі», коли він відчув, що Малець став жертвою його афери з «відступним» для вагітної Ружени.

Характерні деталі зовнішнього портрета автор послідовно підкреслює і при змалюванні інших персонажів. У Ганса Вернера від хвилювання і первового напруження сіпається повіка й сльозиться око. В його брата Курта від люті багровіє обличчя і т. п.

Ефекту рельєфного вирізьблення характерів автор досягає традиційним прийомом психологічної антитези. Виразно негативним персонажам (Курт Вернер, Клобочнік, зграя політичних хуліганів і гвалтівників на чолі з погромником Гельмутом) тут протистоять їхні морально-політичні антиподи як натури цільно зформовані і ті, що лише формуються (батько і син Перни, Петер Формапн, Ліза, почасти Малець, Гапсерле і старий Ротта).

Підступності й фарисейству Клобочніка та Клічки протистоять робітнича честь і класовий досвід Якуба Перни, відвертість і запальність його сина Павела, ображена гідність і патріотичні почуття Лізи. Жандармові папу Гаврапеку протистоїть безіменний жандарм-патріот, який відпускає на волю антифашиста Петера.

Отже, за своєю темою і побудовою сюжету роман «Скляна дама» З. Плугаржа виразно тяжіє до пригодницько-детективного напряму в новітньому романі, з деякими кращими взірцями якого наш читач уже мав змогу познайомитися в українських перекладах («Розшукується зрадник ікс» Ч. Аморта та І. Єдлічки, «Справа про 19 роялів» та «Чорна зоря» Е. Вахека). Актуальність

романів і повістей такого напряму визначається прямим зв'язком їх із сучасністю або проекцією їхніх пригодницьких сюжетів на реальну історичну дійсність, подібно до широковідомого твору української пригодницької белетристики «І один у полі воїн» Ю. Дольда-Михайлика.

Для З. Плугаржа, як і для Е. Вахека, ця дійсність конкретно локалізована на західних прикордонних землях Чехословаччини, але спроектована вона на широке історичне тло політичної історії Чехословаччини і всієї Європи. Основні події в романі «Скляна дама» розгортаються в атмосфері жорстокої економічної кризи й безробіття в буржуазній Чехословаччині, наростаючої загрози фашистського поневолення.

Проте в самому процесі будівництва соціалістичного суспільства виникають свої проблеми, над якими не може не замислюватись і література. Роздумами над деякими з цих проблем і перейнятий роман «Успіх» З. Плугаржа. Цей твір відмінний від «Скляної дами» не лише проблематикою, а й формою оповіді. В романі «Успіх» письменник звертається до живої соціалістичної дійсності.

Увагу автора в даному разі привертає світ науковців, проблема суспільного покликання науки, соціально-етична й моральна атмосфера її розвитку. А за формою, оповідною манерою «Успіх» є романом експериментально-пошуковим. В ньому ніби синтезовано два типи сучасного роману — з внутрішньо-монологічною формою оповіді, що ведеться від першої особи, і такого, якому властива об'єктивна форма художнього письма. І слід визнати, що при зображенні основних персонажів (подружжя Павела й Марії та їхніх дітей — Мілана і Євки) — такий прийом авторові вдався.

Цей своєрідний стильовий дуалізм оповіді виявився особливо ефективним при розкритті внутрішнього світу дітей. Так репліки і напрям думок Мілана сприймаються то як живий потік дитячої свідомості, то як синхронне вкраплення його душевного стану, думок і настроїв у свідомість батьків.

Монологічне «я» в оповіді З. Плугаржа часто непомітно переходить в авторське «він», «вона», що створює ефект поліфонічного звучання людської натури. Ось типовий приклад побудови речень в романі: «Натомість вона сіла за стіл і склала руки. Я — завідувачка відділу».

Завдяки цій стильовій манері автор поглиблює рівень психологічного й філософського проникнення в характери, що випробовуються при зіткненні з суспільно важливими проблемами. Насамперед — це проблема співвідношення об'єктивного змісту наукової роботи й особистого успіху вченого.

Археолог Павел досягає ілюзорного успіху тим, що з почуття хворобливого честолюбства заздалегідь лаштує собі визнання. Видаючи бажане за дійсне, доктор Павел Угер намагається пересунути історію ранньої цивілізації слов'ян на чеських землях з V до II—I століть. Він розрекламовує свою теорію на підставі недостатньої кількості археологічних доказів.

Іншим шляхом і дорожчою ціною досягає справжнього наукового, а отже, й громадянського успіху його дружина Марія.

Працюючи над винайденням вакцини проти енцефаліту, переборюючи всі труднощі, вона таки стає на твердий грунт у хисткій стихії наукового пошуку. Бо ж наука для неї — не лише професія, це шлях для вдоволення честолюбства, а внутрішня необхідність.

Проте два різні шляхи в науці до справжнього й уявного успіху — це лише канва для розгортання сюжету в цьому творі. Долаючи круті шляхи до омріяних наукових вершин, герої роману стикаються з іншими труднощами. Так, приміром, типовим для сучасності є питання догляду за дітьми в робочий час батьків. Подовжений день у школі, дитячий садок і ясла ще не все вирішують і не тільки тому, що їх будівництво відстає від процесу зростання народонаселення, а й тому, що між дітьми й батьками постають непередбачені психологічні бар'єри. Так щира і любляча мати Марія в зображенні Плугаржа стає перед небезпекою відчуження власних дітей, оскільки, займаючись наукою, не може приділити їм належної уваги.

Стійкість сім'ї автор ставить у тісний зв'язок з подружньою вірністю. Хворобливе честолюбство Павела, його зверхнє ставлення до дружини розчаровує щире і правдиве серце Марії. Для неї правда є невід'ємною й органічною частиною науки. А Павел нездатний прислу́хатись до чужих думок, бо передусім звик нав'язувати свої. Павела ображає, що Марія читає його книжку на кухні, де смажиться цибуля. Від цього честолюбця віє нудьгою: самолюбство його страждає навіть від думки, що Марія може заробляти більше, ніж він. Отож Марія горнеться серцем до щирих і чесних людей в науці — наприклад, доцента Пажоута, і нарешті закохується в молодого науковця Бальцара.

Одначе варто сказати, що сюжетна лінія Марія — Бальцар здасться невиразною, психологічно не вмотивованою. Взаємини Бальцара й Марії змальовані дещо полегшено, мабуть, і всупереч авторському задумові.

Переживає своє захоплення іншою жінкою, Ольгою, й Павел, проте і тут він поступається почуттям на догоду своєму уявному науковому успіхові.

В романі «Успіх» зроблено мимохідь спробу створення позитивного героя «з незначними вадами». Слід визнати, що автор уміло, за законами художньої правди, типізував їх, уникнувши ідеалізації і разом з тим — приземлення.

Обидва романи Зденека Плугаржа — «Скляна дама» і «Успіх» — цікавий зразок вдалих творчих пошуків у сучасній літературі соціалістичної Чехословаччини.

Василь ШЕВЧУК

ЗМІСТ

Скляна дама. Роман
Переклав з чеської Олег Микитенко 5
Успіх. Роман
Переклала з чеської Воліна Пасічна 345
Романи «Скляна дама» і «Успіх»
у творчій біографії Зденека Плугаржа
Післямова Василя Шевчука 583

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *В. Г. Струтинський*
Художник *М. С. Туровський*
Художній редактор *І. М. Гаврилюк*
Технічний редактор *О. Г. Тализіна*
Коректор *Н. О. Маслова*

Виготовлено з матриць
Головного підприємства
на Київській книжковій фабриці
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
м. Київ, Воровського, 24.

ЗДЕНЕК ПЛУГАРЖ

СТЕКЛЯННАЯ ДАМА
УСПЕХ

РОМАНЫ

Перевод с чешского
О. И. Микитенко
и В. П. Пасичной
Серия Дружба
(На украинском языке)

Здано на виробництво 15.VI 1976 р.
Підписано до друку 19.X 1976 р.
Папір № 3.
Формат 84×108¹/₃₂.
Фізичн. друк. арк. 18,5.
Умовн. друк. арк. 31,08.
Обліково-видавн. арк. 33,485.

Ціна 1 крб. 82 коп.
Замовл. 1278.
Тираж 115 000.

ЗДЕНЕК ПЛУГАРЖ

СКЛЯНА ДАМА

УСПІХ

1 крб. 82 коп.